

P2
K-27.

ЛЕВ КАССИЛЬ
ПАХЛАВОННИНГ
ҚИСМАТИ

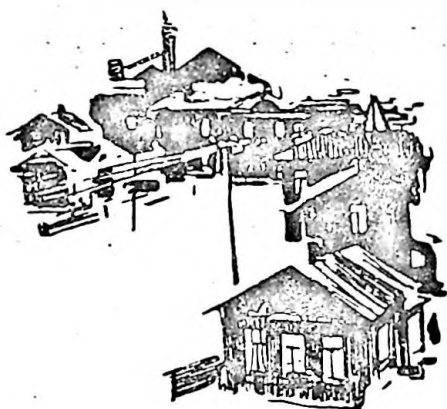

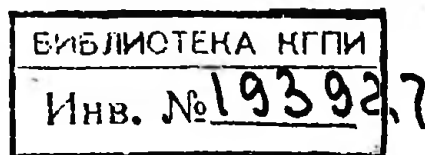
Лев Кассиль

ПАҲЛАВОННИНГ ҚИСМАТИ

(БАҲАЙБАТ ПАҲЛАВОН ВА МИТТИВОЙ ҚИССАСИ)

Р О М А Н

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
„ЁШ ГВАРДИЯ“ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1972

„Паҳлавоннинг қисмати“ („Баҳайбат паҳлавон ва миттивой қиссаси“) — Лев Кассилнинг янги романи.

Бу китоб халқимизнинг жами авлодлари — қариялар ва ёшлар, оталар ва уларнинг фарзандлари, боболар ва уларнинг набираларини бирлаштирадиган шонли дўстлик ҳақида ҳикоя қилади. Китоб азамат рус паҳлавони, кекса цирк атлети Артём Незабуднийнинг ажойиб, қийин ва мураккаб ҳаёти билан таништиради. Кураш бўйича илгари жаҳон чемпиони бўлган Артём Незабудний узоқ йиллар давомида чет элларда дарбадар кезиб, қариган чоғида ўз Ватанига, чўлдаги Сухоярка посёлкасига қайтиб келади; бир маҳаллар, революциядан илгари, у шу ерда шахтёр бўлиб ишлаган эди. Артём Незабудний бу ерда ҳамқишлоқлари яратган ва ўзи учун бус-бутун янги бўлган ҳаётни кўрибгина қолмай, сухояркалик пионерлардан сидқидил ғамхўр дўстлар ҳам орттиради. Бироқ Незабудний ҳам, унинг ёш дўстлари ҳам ҳеч кутилмаган саргузаштларни кечириб, сирли воқеаларга дуч келдилар.

„Паҳлавоннинг қисмати“ — „Кечирмалар, саргузаштлар ва савҳатлардан иборат романдир“ деган эди автор ўзи яратган бу асар ҳақида болалар берган саволга қайтарган жавобида.

Мажид Усмон

ва Малик Раҳмон таржимаси

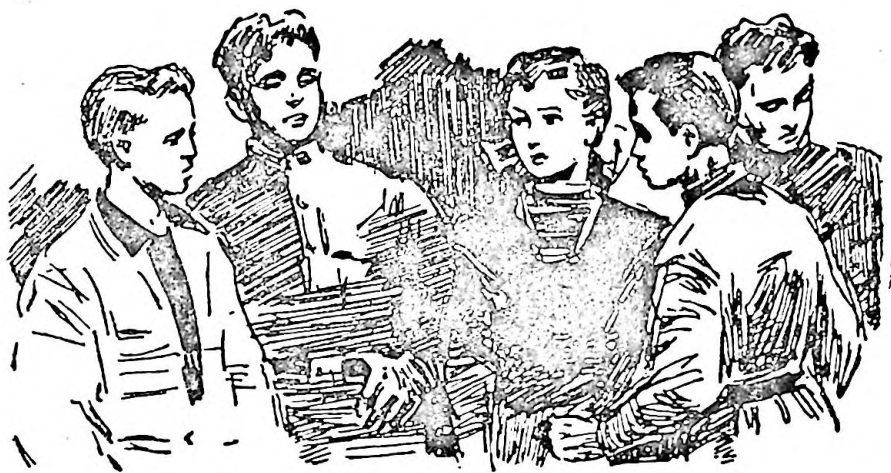
7—3—4

ШОНБОЗЛИК ЭМАС, ЖОНБОЗЛИК КЎРСАТ

Қадимги рус гербига ёзилган девиз

І Қ И С М

**БАҲАЙБАТ ПАҲЛАВОН
ВА
ОДДИЙ КИШИЛАР**

Кўп учратдим фил — одамларни,
Ажабландим юришларидан.
Лекин билдим чин Одамларни
Ишларидан — қилмишларидан.

Полвон — эгар темирни, дерлар,
Обод бўлар у ўтган ерлар.
Чумчуқчалик иш қилмасанг, бил,
Тан олмайман, гарчи бўлсанг фил.¹

МУСА ЖАЛИЛ

I БОБ

ЯНА ЎФИЛ БОЛАЛАР ТУҒРИСИДА

Шахтёрлар яшайдиган Сухоярка посёлкасига дунёда энг зўр бир киши қайтиб келди. У киши ярим кечаси келганди, шунинг учун ҳам эртасига бу воқеадан ҳеч кимнинг хабари йўқ эди деса бўлади.

Ҳаттоки ўфил болалар ҳам — ўфил болалар ҳам-а! — пайқамай қолишганди. Ўфил болаларники хабари йўқ экан, демак бундан ҳеч кимнинг хабари йўқ деб билаверинг. Маълумки, ўфил болалар янгиликларни ҳаммадан олдин билиб олишади.

¹ Шеърларни Миразиз Аъзамов таржима қилган.

Аллақачонлар аниқланганки, тараққиётни дастлаб олга сурувчилар ўғил болалардир. Бу фикрни айтган донишманднинг номи ёдимдан кўтарилибди, лекин ҳеч шубҳасиз у тўғри гапирган. Улар, ўғил болалар кузда эндигина яхлай бошлаган дарёдаги мўрт муз парчасини ҳаммадан олдин тотиб кўрадилар, баҳорда муздек сувга ўйлаб-нетиб турмай, биринчи бўлиб тушадилар-да, қўлларини ёйиб, ҳовлиқиб, оқимга қарши сузадилар. Ўғил болалар, далада қор эриб бўлиши биланоқ лой кечиб ҳаммадан олдин сўқмоқ йўл очадилар. Ер юзидаги барча қитъалар, қутблар, денгизлар, осмондаги орбиталар кечагина бола бўлган, эндиликда эса янги ерлар топган, денгизларда сузган сайёҳлар, космонавтлар бўлиб қолган кишилар очган кўз илғамас йўллар билан боғланган.

Ахир, кинода биринчи қатордаги жойларни эгаллашга шошиладиганлар ҳам ўша болалар эмасми? — Улар, ўша жойдан кино яхшироқ кўриниши ва билетлар арзон бўлгани учунгина эмас, балки ишга — воқеага яқинроқ туриш учун шундай қиладилар. Улар дарҳол картинада кўрсатилаётган шахслардан кимлар биз томонда-ю, кимлар бизга қарши эканлигини билиб олишга шошиладилар ва ногаҳон отлик чегарачиларимиз пайдо бўлиб, адолатни бузувчиларни даф этишга тайёр эканликларини кўришлари ҳамон, залда биринчи бўлиб қаттиқ чапак чала бошлайдилар. Картинадаги ҳамма ишлар, воқеалар охирига етиб, фильм қаҳрамонлари эсон-омон қолиб, бир-бирлари билан ўпишаётганларида бирданига ҳаммалари масхара қилган тарзда оғизларини чапиллатиб овоз чиқарадиган ҳам ўша биринчи қаторларда ўтирадиган болалардир.

Улар, ўғил болалар ҳамма нарсани билади! Кеча Антарктидада ҳавонинг ҳарорати неча даража бўлганини ҳам, йўлдошнинг ер атрофини неча марта айланганини ҳам, Африка фили ўз хартуми билан неча тонна юк кўтара олишини ҳам, шунингдек, кино артисти Михаил Жаровнинг қандай қаҳрамонона шаронгта ҳалок бўлганини ҳам биладилар; гарчи ҳамма бу машҳур артистнинг тирик, соғ-саломат эканини айтишса ҳам, улар ўз гапларидан қолмайдилар. Уларнинг ҳар бири кам деганда бешта ёки олтита махфий усул билан таниш; ўша усул билан энг нимжон одам ҳам энг зўр одамни бир зумда йиқита олади; бироқ ўшалар ўқийдиган синфда-

ги орқа партада ўтирадиган бир бола бу ҳисобга кирмайди, албатта, негаки, бу полвон нима учундир ҳамиша бу ажойиб қондадан доимо мустасно, бу усулларни унга қўллаб ўтиришдан фойда йўқ.

Бу ўғил болалар мактабида эртага қандай топшириқлар берилганини ҳамма вақт ҳам билаверишмайди, аммо эртанги кун бугунгисидан яхшироқ ва қизиқроқ бўлишига ишопчлари комил... Чунки уларнинг бутун фикри-зикри эртанги кун билан банд.

Бу шумтака болалардан кишида на уйқу, на ҳаловат бор! Улар тарақа-туруқ қилиб нари-бери чопиб, иштонларини йиртиб, электр пробкаларини куйдириб учқун чиқартириб, жон-жаҳдлари билан уриниб, улуг ишларга чорловчи чапанича ҳуштаклари билан оламни тўс-тўполон қилиб юрадилар. Лекин, бу олам шундай тузилган эканки, ҳуштак ҳозирча қароқчиларнинг ҳуштагидек таъсир қилади одамларга, бунда болаларнинг нима айби бор... Вой, болалар-эй! Жонга тегадиган, тоқат қилиб бўлмайдиган, оппоқ болалар-эй! Балли сизларга! «Болалар қувноқ халқ!» — сизларнинг тўғрингизда шундай деган Пушкин.

Қушлар, ёввойи ҳайвонлар, кемалар, автомобиллар, самолётлар, футбол ўйинлари, одамхўрлар, вулканлардан лава отилиб чиқиши, ойнинг фазалари ва яқиндаги полизда тарвуз пишиши — буларнинг бари сизларга тааллуқлидир! Уч бор ярамас, юз бор бахтиёр бўлгур болалар! Мен сизларнинг ҳақингизда ёзганман, лекин яна ва яна ёзавераман.

— Бу қандоқ бўлди, — дейишар севикли болаларининг ўртоқлари бўлмиш қизчалар, — наҳотки ўша болалардан биз кам бўлсак?

Йўқ, азиз қизалоқлар мендан хафа бўлишмасин! Мен уларни ўғил болалардан кам ҳурмат қилмайман. Лекин, бутун гап шундаки, менинг ўзим ҳам бир замонлар гарчи аллақачонлар бўлса ҳамки, ҳар ҳолда ўғил бола бўлганман, ахир. Табиий, ҳеч қачон қиз бўлмаганман. Чунки, бир шоир айтганидек, ҳеч ким дунёга икки марта келмайди. Шунинг учун ҳам, ўғил болалар ҳақида ёзиш менга осонроқ. Ҳар қалай улар тўғрисида мен анча-мунча нарсани биламан-да...

Хуллас, шунни айтмоқчиман: ҳатто сухояркалик болалардан ҳеч ким, чунончи, ҳамма нарсадан хабардор Сеня Грачик ҳам, унинг дўсти донишманд китобхон

Сурен Арзумян ҳам, уларнинг бошқа жўралари ва рақиблари ҳам дунёда энг зўр бўлган одамнинг посёлкага қайтиб келганидан беҳабар эдилар.

II БОБ

ДУНЁДА ЭНГ ЗЎР ОДАМ

Ҳа. Худди шундай. Бутун дунёда энг зўр одам! Артём Незабудний ўзининг туғилган жонажон юртини кўп йилларга — баъзи бировлар эса бутунлай ташлаб кетди деб ҳам ўйлаган эди — ташлаб кетганига қадар шундай шуҳрат қозонган эди, ўшанга қирқ йилдан ошди...

Артём Незабудний ер юзида кўп йиллар давомида босиб ўтган зафарли йўлида энг оғир кураш майдонларида ҳам кураги бирор марта ерга тегмаган машҳур цирк полвони эди. У оламда энг зўр одам, енгилмаганларни енгган паҳлавон, кампиониссима, чемпионлар чемпиони, славянлар паҳлавони, давримизнинг Геркулеси, XX асрнинг Левиафани¹, рус супермени², янги даврнинг энг зўр одами, Россиянинг мўъжизаси эди! Унинг бўйи икки юз тўққиз сантиметр, оғирлиги бир юз қирқ икки кило, кўкраги айланасига — бир юз эллик саккиз, бўйни — эллик тўрт, бели — бир юз тўққиз, қўл мушаги — эллик беш, сони — етмиш саккиз, болдири эллик тўрт сантиметр эди... Артём Незабуднийнинг классик талабларга жавоб берадиган спорт паспорти шунақа эди.

«Баҳайбат одам» — деб ёзишарди ўша даврда чиқадиган бутун дунё газеталарида. «Одамлар орасида у энг бақувват кишидир; ростини айтганда, ундан бақувватроқ фақат фил бўлиши мумкин», — деб ёзган эди унинг тўғрисида америкалик бир спорт обзорчиси. Дарҳақиқат, табиат унга ғайри-табiiй куч ато қилган эди. У йигирма пуд келадиган лангарни худди обкашдек бемалол елкасида кўтариб, цирк манежида айланарди. У ўзининг баҳайбат гавдасини чирмаб қўйган занжирни қулочга сиғмайдиган кўкрагини тўлатиб бир нафас олганда шартта узиб ташларди... Беш тийинлик

¹ Тавротда зикр қилинган баҳайбат денгиз маҳлуки.

² Ғайри-табiiй кучга эга киши.

чақани бармоқлари билан букиб найча ҳолига келтириш, катта болгадай келадиган мушти билан бир уриб фиштни ушатиш унга писанд эмасди.

Агар билмоқчи бўлсангиз, мана шунақа чол эди у! (Йўқ, афтидан, болаларга ҳамма нарсa маълум бўлмаганга ўхшайди!)

Чол кўп йиллар давомида элма-эл кезиб юрганидан кейин юртига қайтиб келди. Бундан салкам қирқ йил муқаддам, халқ тақдири ҳал бўлаётган оғир кунларда у олғир кишиларга ўзини топширди, уни Ватандан олис жойларга олиб кетишди. Ўша даврларда унинг куч-қуввати беҳад, шуҳрати авжига чиққан эди. У ўша вақтда курашда уч марга жаҳон чемпиони бўлган эди. Бу қадимий спортда, бошқа ҳар қандай мусобақага қараганда кучни, рақибдан устунликни намоиш қилиш имконияти катта бўлган бу мусобақада ҳали ҳеч ким Артём Незабуднийга тенг келмаган, деб гапиришади. Унинг чемпионлик лентасига қадалган олтин медаллар кенг кўкрагини тўлатиб совутдек ярқираб турарди. Незабуднийнинг номи дунёдаги барча цирк манежларида янграр, спорт журналлари саҳифаларидан тушмасди. Беш қитъадаги пойтахтларда ранг-баранг афишаларда унинг суратлари босилиб турарди. Бу суратларда расомлар Артёмни ваҳшиёна қиёфада кўрсатишга зўр бериб интилганларига қарамай, паҳлавоннинг хушфел, мулойим, барваста бир одам эканлиги кўзга ташланар, у ўзининг мислсиз жуссаси ва оддий одамга хос бўлмаган куч-қувватидан ҳатто сал уялаётгандай кўринарди. Серҳашам қушнинг қанотига ўхшайдиган мўйлови, катта тоғорани қоплаб қўйса бўладиган сомон шляпаси, махсус тиктирилган пойафзаллар сирасида номери топилмайдиган баҳайбат ботинкалари, оғирлиги бир ярим пуд келадиган ва дуб ёғочидан ясалган машҳур ҳассаси, ичидан бир сўмлик кумуш танга бемалол ўтадиган узуги, ҳаммаси аллақачонлардан буён сон-саноқсиз карикатураларга материал бўлиб келди.

Бироқ, Артёмнинг газетачиларга ет бўладиган бошқа аломатлари йўқ эди. Ҳамма жойда рус чемпиони-нинг голят софдиллигини ва спорт соҳасида сотилмаслигини билардилар. У ҳеч қачон «шике»га, яъни рақибни ёки арбитр билан келишишга рози бўлмасди. У нуқул ҳалол курашиб, ҳеч қандай найрангбозликка йўл қўймай, зўрлигидан ва виждонан курашиб ғолиб чиққан!..

Профессионал спортда ҳар хил найрангбозлар, олғирлар учун, тўғриси айтганда, худонинг қаҳр-ғазаби эди у.

Незабудний спорт картеллари корчалонларининг дўқ-пўписаларидан қўрқмай, уларни бир неча марта шарманда қилди, шундан кейин бу рақиблар Незабуднийдан ўч олишга уриндилар. Унинг адабини беришга тайёрланиб, қотиллар ёллаб, уларни Незабуднийни ўлдиргани юбордилар. Бироқ у машҳур француз курашчиси Рауль де Буше қисматига дучор бўлишдан ўзини сақлаб қолди; Рауль де Буше билан келишолмаган кишилар уни ўлдирган эдилар... Незабудний Филадельфияда юрганида унга ҳужум қилган йўлтўсарлардан учтаси икки ой касалхонада ётиб чиқди. Улардан бири — шайка бошлиғи эса бир умрга бўйни қийшайиб қолди. Незабудний унинг ҳақида: «Шунга ҳам раҳмат десин, калласи елкасига ёпишиб қолса ҳам, ҳар ҳолда жойида қолди-ку, яна бир ғашимга тегса, калласидан батамом ажралади»,— деб ҳазил қиларди.

Артём Иванович, бақувват одамларнинг кўпчилигидек, ғоят даражада очиқ кўнгил киши эди. Цирк хўжайинлари унинг куч-қуввати ва шуҳратини сотиб давлат орттирар, ҳамиша уни алдар эдилар. Унинг ўзи эса салгина бойишга ҳам интилмади. Бунинг устига, яна шуни ҳам айтиш керакки, Артём Иванович гарчи мўмин-қобил одам бўлса ҳам, кутилмаганда ажойиб-ғаройиб ишлар қилиб қўярди. Чунончи, гоҳо у бозорда қўққисдан ҳамма пўстинларни сотиб оларди-да, уларни ўз иштирокида чемпионат ўтказилаётган Волга бўйидаги шаҳар етмхонасидаги етим болаларга совға қиларди. Гоҳо пристанларда извошлар турадиган жойдаги барча файтонларни кира қиларди-да, жамики юк ташувчиларни файтонларга ўтқазиб, ўзи олдинги файтонга ўтириб олар, бу ғалати карвон катта кўчадан ўтиб бораркан, ҳайратда қолган миршабларни четга чиқиб йўл беришга мажбур қиларди. Пароходдан тушган «жаноблар» эса пристандан ўз манзилларига пиёда жўнашга мажбур бўлардилар... Гоҳо эса бундай ҳам бўларди: Незабудний йўл-йўлакай ўзи туғилган Сухоярка қишлоғида тўхтаганида (ҳамқишлоқлари уни шахтада кўмир қазиган чоғлариданоқ билардилар) якшанба кuni Артёмнинг соғлиғига ичишни истаган ҳар ким унинг ҳисобидан хоҳлаганича ичишни мумкин, деб эълон қиларди. Майдонга

челаклаб ароқ териб қўйилар, ёппасига бутун посёлка аҳолиси ичиб маст бўлиб қоларди... Умуман, цирк соҳиблари ва чемпионат ташкилотчилари бошига Незабудний кўп ташвишлар орттириб турар эди.

Революция бошларида у мамлакатнинг жанубида аржиги чиққан граждан урушига дуч келди. Бу ерда, Одессада, ўша кунларнинг бирида у Котовский билан учрашди. Афсонавий комбриг Котовский қанчалик бақувват бўлмасин, Артёмдан зўр чиқолмаслигини айтиб тан берди: улар кунларнинг бирида, тирсакларини столга тираб бир-бирининг кафтига кафтини қўйиб, куч синашдилар, бироқ Котовскийнинг бақувват кафти қаторасига уч марта бардош беролмади. Григорий Иванович Котовскийга ўшаида жуда алам қилган эди.

Ўша пайтларда Артём ўзи туғилган Сухояркада, бирдан кўп йиллар бурун орзу қилиб юрган муродига эришди; у ёқимтой, хушчақчақ ва уятчан Галина Хмелько деган қизга уйланди. Галина илгари шахталарда плитачи бўлиб ишлаган ва ўша пайтларда Артём у билан учрашган эди. Кейинчалик у касалга чалиниб, шахта бошқарувчиси Грюнфлонга уй хизматчиси бўлиб ёлланган эди. Артём хотини билан узоқ яшай олмади. Артёмни шартнома билан циркка ишга олган импрессарио — митти, сариқ қув киши — Андриан Стефанович Зубяго-Зубецкий Незабуднийни излаб Сухояркага келди; бу киши Артём Незабуднийнинг циркда тер тўкиб топган пулига аллақачонлар ўзига уй ва дача қуриб олган эди. У Артёмни Одессага олиб кетди, у ерда кураш мусобақаси бўлиши керак эди.

Артём Галяга, бир-икки ойдан кейин қайтиб келаман, деб ваъда қилган эди. Бироқ тез орада оқ гвардиячилар мамлакатдан қочди, шу билан жанубда граждандар уруши тугади. Ана шунда ваҳима тўлқинларидан бири ўйлашга одатланмаган Артём Незабуднийни денгизнинг нариги томонига олиб кетди.

У аллақачонлар қўл қўйган шартномага биноан, Стамбулда, ундан кейин эса Парижда курашмоғи керак эди. Зубяго унга ҳаёт сал изга тушиши билан Ватанинга қайтасан, деб сўз берган эди. Аммо ҳаёт ҳадеганда изга тушавермади.

Ўша маҳалларда олам биринчи жаҳон урушининг фоят катта ғалва ва даҳмазаларидан кейин эндигина ўзига кела бошлаган эди. Одамлар мияни ишлатмайдиган

томошаларга ва маишатларга жуда ташна бўлиб қолган эдилар. Курашга таклифлар бетиним давом қиларди. Артём бир чемпионатда курашдан кейин навбатдаги мукофотни олиб, цирк манежида ташаккур билдиришга улгурмасданоқ, чемпионлик кубоклари, медаллари териб қўйилган камарини, кураш пайтида киядиган либосини чамадонга жойлаб, дунёнинг бошқа бир бурчига етиб олиш учун поезд ёки кемага шошилар, энди у ерда унинг катта ҳарфлар билан ёзилган номи ва расми босилган афишалар осиб қўйилган, унинг бу расмида жаҳондаги карикатурачиларга маълум бўлган, қўтоснинг шохлари-га ўхшаган мўйловлари диккайиб, аслида мулойим бўлган кўзлари жаҳл билан бўзрайиб турган бўларди.

Ҳа, унинг номи ҳамма ерда маълум-машҳур эди. Артём ҳамма жойда ўз номи ёзилган афишаларни кўрарди. Барваста ва машҳур Артём ўз шуҳратини бутун дунёга таратган эди. Узини оламда кўп жой ишғол қилган беҳад азим одам ҳис этарди.

Аммо, бора-бора юраги сал-пал оғрийдиган бўлиб қолди. У ҳатто бир-икки марта кураш майдонига чиқишдан ҳам воз кечди: Очигини айтганда, олам ҳам кўзига борган сари тор кўрина бошлади. Кураш уюштирувчиларнинг манфаати ва вақтни тежаш кўзда тутилиб, самолётлардан тобора кўпроқ фойдаланишга тўғри келарди. Бу аҳволда олис саёҳат гашти бўлмас, босиб ўтилган жойларнинг турли-туманлигидан баҳра ололмас, ҳамма ер бирдек кўринарди.

Божхонанинг сип-силлиқ столларида чамадонлар турибди. Радио мусофирларни самолётга чиқишга чақиряпти. Самолёт кабинасига чиқиладиган зинапоя келтирилди. Бошига пилоткасини қийшиқ кийиб олган нозиккина стюардесса¹ тик босиб турибди. Торгина, кресло, «Илтимос: ўзингизни боғлаб олинг. Училаётганда чекилмасин», деб ёзиб қўйилган. Кучли моторлар гуриллади. Деразадан ўт-ўлан, дарахтлар, иморатлар рўпаридан ўқдек ўчиб келаётгандек кўринади. Уфқ қийшайиб, пастга тушгандай бўлди. Қулоқларга пахта тикиб қўйилгандай. Сидирғасига ўн соат булутлар орасида училди. Яна қулоқлар оғриб қолди. Нарвондан сакраб-сакраб тушгандай пастга тушилди-да, самолёт қаттиқ ерга қўнди. Қулоқ бирданига кар бўлиб қолди-ю, сўнгра аста-секин

¹ Самолётда йўловчиларга хизмат қиладиган официант аёл.

овоз эшитила бошлади. Самолётга зинапоя келтирилди. Оёқ остида ер шарининг иккинчи ярми пайдо бўлди.

Артёмнинг шон-шуҳрати бир замонлар ёйилган ер юзидаги бепоён кенгликлар ғойиб бўлгандек. Ўша йилларда у қаерларда бўлмади дейсиз! Незабудний бутун дунёни кезиб чиқди. Аста-секин у доимо, тез-тез такрорланиб, одат тусига кириб қолган қароргоҳининг ўзгаришларига бефарқ қарайдиган бўлиб қолди. Манежни ўраб олган амфитеатр деворларининг нариёғида нима бору нима йўқ, бунинг нима фарқи бор унга? Томоша тугагандан кейин олдида томошабинлар, цирк билимдонлари ва ўғил болалар тўпланишиб хиралик қиладиган артистлар хонаси эшигининг қай томонга қараши бари бир эмасми?

У ёқда, ташқарида нималар борлигининг ишга даҳли борми? Шаҳар устида ғиштин сухоридонга ўхшаш Колизей юксалганми ёки бу ёғидан-у ёғи кўриниб турадиган қуюндек қотган Эйфель минорасими? Ёки Темза дарёси устидаги туманда тиржайиб турган минораларнинг кунгураларими? Ёки Мельбурннинг эвкалипт дарахтларими? Бродвейнинг рекламалар мавжланган электр чироқларими? Ёки кундузлари қудуққа ўхшаб, остидан юлдуздек чироқлар милтиллаб кўринадиган, кечалари эса чироқлари ўчадиган юз қаватли иморатлар орасидаги тор кўчаларми? Ёки Кейптауннинг жазирама террасалари устидаги жимжима каноп соябонларми? Ёки дашт тумани билан қопланган уфқда, узоқдан қараганда жонажон шахталарни эслатадиган азим эҳромларми? Ахир бари бир эмасми бу? Хуллас, иқлимлар ва табиий манзаралар ўзгариб туради. Гоҳ тропик жазирама баданга пластик плёнкадек ёпишади. Гоҳ эса Алясканинг бирон жойида циркдан чиққанда изғирин юзни чимдилаб олади. «Бўғма илон билан олишув» ифодаланган афишадагидек, қор аралаш қуюн кўкракни ўраб-қучиб олади...

Айлана манежга тўшалган квадрат гиламдан, яъни курашдан четда қолмаслик учун ҳамма жойда ҳамиша беллашишга тўғри келади. Математика ҳаваскорларидан бири Артёмга, доира квадратураси масаласи асло ҳал қилиб бўлмайдиган масала, деб тушунтирган эди. Артём бунни осон йўл билан ҳал қилишга уринаётгандай кўринарди.

Ҳамма иш яна ўша-ўша, такрорланаверарди: томоша охирида томошабинларнинг гулдурос олқишлари ос-

тида, фотомухбирларнинг аппаратларидан магнит нурлари чарақлаётган пайтда манежни дабдабали йўсинда бир айланиб чиқиш, оёқ остида эзилган гилам ҳамда кураш пайтида рақибининг пишиллаб нафас олиши ва томошабинларнинг бутун циркни бошларига кўтариб ўқиришлари такрорланаверди.

Незабудний ёшлигида шон-шуҳратга ва у билан боғлиқ бўлган пулга ўч эди, уни спорт хумори қамраб олган, ўзига жалб этган эди. Энг зўр рақибларини манежга тўшалган юмшоқ гиламга чалқанчасига ётқизиб қўйиш унга лаззат бахш этар эди. Рақиблари унга не-не ҳийла-найранглар ишлатмасди дейсиз! Бироқ у бу найрангларни пайқаб оларди. Аммо бориб-бориб, бу ҳам оддий бир нарса бўлиб қолди. Худди ўша мустаҳкам тартиб-қондаларга буйсуниш ҳамда яна ва яна таъсирли, лекин аллақачонлар ўрганилган усулларни ишлатиш кераклиги энди унинг гашига тегадиган бўлди: ҳолбуки, цирк томошабинлари ўша усул ва қондаларнинг қандай қўлланишини ўз кўзлари билан кўришга жуда ҳавасманд эдилар.

Артём шу йиллар мобайнида ким-кимлар билан учрашмади дейсиз! Аммо бу кишилар бегона ва тез-тез ўзгариб, алмашилиб турар эдилар. У тунаган хона ҳам вақтинчалик бошпана эди. У босиб ўтган ерлар ҳам бегона эди. Хуллас, унинг ҳаёти уй-жойсиз, бошпанасиз ўтмоқда эди. Навбатдаги чемпионатнинг охирида у ғолиблар курсисига — ҳурмат курсисига чиқиб олиб, нуқул «1» рақами тепасида турганида ҳар сафар у ўзини ўнғайсиз ҳис этарди. Бу пайтларда чемпионатни уюштирганлар қайси байроқни кўтаришларини, қайси гимнни ижро этишларини билмас ва тантанали дақиқанинг бу маросимини амалга оширмай қўя қолардилар. Артёмнинг шон-шуҳратини мақтанадиган ёки ғам-ғуссасини айтадиган кишиси ҳам йўқ эди.

Дастлабки вақтларда у, яқинда ўз юртимга қайтиб бораман, деб ўзини-ўзи юпатарди; шартномага мувофиқ, турнирда рақибларим билан учрашаману Сухояркага жўнайман, Галянинг қошига бориб, у билан бирга яшай-вераман деб хаёл қиларди. Бироқ ўша йилларда чет эллардан Совет Россиясининг жанубига почта камдан-кам келар, граждандар уруши фронтларида, аллақайларда йўқолиб кетарди. Шундай қилиб, Артём хатларига уйдан ҳеч жавоб ололмагач, бунга ўзича маъно бериб, кейин

хат ёзмай қўйди... Унинг уйига олиб борадиган сўқмоқ йўлни кундан-кун қуюқ ўт-ўлан босаверди. Ғурбатдаги тақдир Артёмни тобора нарироқ судраб кетаверди. Шовшувли гирдоб уни батамом ўз қучоғига олиб, бу шаронг-да ўз юртини тобора қаттиқроқ соғинди. Бундан ташқари, Зубяго ҳам ўтмишга энди қайтиб бўлмаслигига ишонтира олди... Артём Незабуднийнинг теварак-атрофидаги одамлар ҳам Ватанга қайтиб бориш йўли энди узил-кесил бекилган деб гапирардилар. Ростини айтганда, бу ҳақда жон куйдирмаса ҳам бўлади, чемпионлар чемпиони бошқа мамлакатларда ўз хизматлари эвазига оладиганини большевиклар ҳеч қачон беролмайди, дерди улар.

Америкада ҳам, Европада ҳам унга бошқа машҳур руслар билан учрашишга тўғри келар, бу кишилар ҳам, худди Артём сингари, хавф-хатарли кунларда Ватанларини ташлаб кетган эдилар: улар ҳам Ватанини соғинар, лекин ҳар хил мулоҳазаларга кўра ўз юртларига қайтмасдилар. Париж бульварларидаги кафеларда Артём ёзувчи Куприн билан бир неча марта учрашиб, у билан суҳбатлашган эди; Куприн курашчи Артёмнинг руҳий ҳолатини ва Россияда юз бераётган аҳволни жуда тўғри тушунарди; у Россиядаги воқеаларга жуда қизиқар, лекин у вақтда ҳали адоват билан қарарди.

Кунларнинг бирида Нью-Йоркдаги циркнинг сахна орқасига — Артём ҳузурига Фёдор Иванович Шаляпин кириб келди. Бошда у Артёмнинг мускуллари катталигига ва бақувватлигига, худди болалардек завқланиб, ҳайрон бўлиб тикилди, қўли билан силаб-сийпаб кўрди, жуда қойил бўлиб, манглайида бир тутам оқара бошлаган сочи кўзга ташланиб турадиган чиройли бошини завқ-шавқ билан чайқаб-чайқаб қўйди, ўзи ҳам паҳлавонлардай бўйдор бўлишига қарамай, Артёмнинг дароз жуссасига пастдан юқорига қараб завқланди... Ҳаттоки Артёмнинг гавдасини гипседан ясашга ҳам сўз берди — Фёдор Иванович эрмак учун аҳён-аҳёнда ҳайкалтарошлик билан ҳам шуғулланарди. Сўнгра Фёдор Иванович тўсатдан Артёмни қучоқлаб олди ва иккаласи Волгани, чўлларни, жонажон ўлкаларини, юртларига олиб борадиган ва гўё йўқолиб кетгандай туюлаётган йўлларни соғиниб, эслашиб, йиғлаб юборишларига сал қолди.

Шаляпин ўша вақтда Калифорнияда курашаётган Артёмни бир кун Чарли Чаплин ҳузурига — дачага так-

лиф қилди, ўша кун и дачага «икки Сергей», яъни бир-биридан жуда фарқ қиладиган, аммо музика соҳасида ака-ука бўлган, Сергей Рахманинов ва Сергей Прокофьев ҳам меҳмон бўлиб келишган эди. Шу кун и Голливуддаги дачага меҳмон бўлиб келишган машҳур кишилар, шунингдек дачанинг эгаси ҳам ўз сахий талантлари билан меҳмонларни иложи борича хурсанд этишга ҳаракат қилишарди. Масхарабоз юзидаги ўйчан, ранжигансимон кўзлари чақнаб турган паканагина мезбон шўх бир киши эди; у ўзининг саҳнадаги ҳар хил қилиқлари билан бутун дунёда томошабинларни хахолаб, қотиб кулишга мажбур қиларди. У меҳмонларга турли кулгили томошалар кўрсатди. У машҳур ботинкаларга қадалган вилкалар рақсини кўрсатди. Незабудний буни илгари машҳур «Олтин талвасаси» фильмида кўрган эди. Жиддий қиёфали, афти қадим замонлардаги одамлар қиёфасини эслатувчи, улкан қомати билан Артёмни ҳайратда қолдирган Рахманинов ёқимтой Прокофьев билан рояль ёнига ёнма-ён ўтирди; Прокофьевнинг узун бармоқлари рояль клавишлари устида чаққон ҳаракат қиларкан, худди авраётгандай кўринарди. Ўшанда иккала машҳур композитор ёнма-ён ўтириб, тўрт қўл билан мактабда чалинадиган жуда кулгили пьесани чалиб беришди... Сўнгра Шалаяпин москвалик маст савдогарни шундай қилиб кўрсатиб бердики, ҳаммани ўзига мафтун қилиб қўйди. Унинг йўғон овози ҳамма ёқни титратар ва бирдан ига ўчиб, эшитилмайдиган даражада секинлашиб, айни замонда жозибали, аниқ янграр эди. Артём Чаплиннинг улуғ рус ашулачисига ошиқ бўлгандай тикилиб турганини кўрди.

Ана шунда Артём Незабудний ҳам меҳмон қилган бу ажойиб кишиларнинг кўнгилларини очмоқчи, миннатдорчилигини шу орқали изҳор қилмоқчи бўлди. У ҳаммани рояль устига чиқиб ўтиришини илтимос қилди, ўзи эса рояль тагига кириб олди-да, салгина зўр бериб, рояллни ҳам, унинг устидагиларни ҳам кўтариб, меҳмонхона бўйлаб юрди... Ҳамма завқланди, айниқса бунга мезбон қойил қолди. «Мацнст—пигмей»¹, деди у писанд қилмай қўл силтаб, қоп-қора, шўх кўзларини чақнатиб ва Мацнстнинг бўйи Незабуднийнинг елкасига ҳам етмаслигини кўрсатди.

¹ Пигмей — митта дегани.

Артём ўша вақтларда жуда кўп кинофильмларининг қаҳрамони бўлган овсар баҳодир Маццетти бир неча бор киноларда томоша қилган эди, шу сабабли мезбонининг бу фикридан қувонди. Америкалик улуғ артистнинг рус меҳмонлари ўз ватандошларининг баҳодирона куч-қувватидан фахрланганликларини яширолмай кулимсираб қўйишди, унга қойил қолган эдилар. Ушанда, кеча охирида ўз эл-юрти яна Незабуднийнинг фикрини чулғадди.

Кейинчалик Артём ўша меҳмонлардан бири — Прокофьев ўз Ватанига қайтиб борганини, унинг музикаси жонажон юртида янги куч ва шараф билан янграётганини эшитди.

Артём Незабудний бир маҳал Мехикода бўйи баланд, кенг яғринли, кўзлари бургутникидай чақнаб турадиган бир кишига дуч келди; уни ниҳоят даражада шод-хурсандликларидан қўлларини шақиллатиб, оғизларини чапиллатиб шовқин қилаётган мексикаликлар ўраб олган эди. Бу киши Незабуднийга катта, бирмунча хафасимон кўзлари билан бир қараб қўйди-да, бундай қараганда каттадек кўринган оғзини сал очиб, оҳангдор, паст овоз билан ҳамроҳларидан: «Бу осмоннинг устунини бу ерга Манхеттендан¹ келтиришганми?» — деб сўради. Незабуднийнинг номини эшитгандан кейин унга елкаси оша маъқул кўрмагандай бир кўз ташлади, Незабуднийга шундай туюлди. Кейинчалик Незабудний бу киши Маяковский эканини билди. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, мабодо Незабудний ўшанда, ўз олдида ватандоши бўлган машҳур шоир турганини билганида ҳам унинг ҳузурига яқин келишга журъат этолмаган бўларди.

Яна бир куни шундай воқеа рўй берди: америкаликлар Чкаловни хушчақчақлик билан табриклардилар. Қизиққан, завқланган оломон қуршаган машҳур учувчи Артёмнинг баҳайбат гавдасини пайқаган бўлса керак, бу азиз одамга узоқдан туриб, хушчақчақлик билан кенг яғринини олдинга суриб, бош ирғадди. Артём эса шляпасини қўлига олиб, бошини эгиб қўйди, холос. Биринчи бўлиб қутб орқали Европадан Америкага парвоз қилган улуғ учувчига нима ҳам дея оларди. Унга, Артём Незабуднийга эса, ўз юртигача бўлган масофани босиб ўтиши мумкин эмасдек кўринарди.

¹ Нью-Йоркдаги кўп қаватли жуда баланд иморатлар қурилган кўча.

Артём Польш Робсоннинг ашулаларини ҳам эшитди. Робсонни у овози учунгина эмас, балки қора бахмалдан ясалгандай баҳодирона қад-қомати учун ҳам жон-дилидан севиб қолди. Робсон рус паҳлавонига кўп нарсаларни гапириб берди. Польш Робсон россиялик тоғдай азамат одам билан учрашганига қадар Алабама штатида Незабуднийнинг ўз ҳаётини хавф-хатар остига қўйиб, бир батрак негрни муқаррар қатл этилишдан сақлаб қолганини, теварагида гулхан ёнаётган устунга боғлаб қўйилган шўрлик негрнинг занжирини Незабудний ўз қўли билан узганини эшитган эди.

Бу воқеанинг тафсилоти шундай бўлган эди: қизиб кетган занжир негрнинг қон оқиб турган қора танасига ботган, унинг бутун аъзойи бадани оғриқ ва даҳшатдан қалтирарди! У оёқларини у ёқ-бу ёғига тащлар, газолин сепилган тарашалар алангаланиб ёнарди. Бошидан-товонигача оқ ғилоф кийган, бошига ҳам юзи кўринмайдиган, енг ўрнига икки тешик қолдирилган ниқоб кийган бир одам милтиқдан ўқ узишга тайёрланган эди, худди шу пайт Незабудний ўзининг кенг кўкси билан чала-жон негрни тўсиб олди. Паҳлавоннинг эғнидаги дағал жундан тўқилган пиджаги куя бошлаган эди, у алангаланиб ёнаётган гулхандан — олов, тутун ичидан, қутурган, дарғазаб оломон ҳайқириғи остида негрни кўтарганича аста чиқиб келди. Ўқ узишга журъат қилишолмади. Паҳлавонни таниб қолишди. Бу паҳлавон куни кечагина маҳаллий циркда бразилиялик қорни катта, лунжи осик, шилқим Хуан Баррейрасни курашда енгган эди. Ушанда ғолибни шаҳар кўчаларида музика садолари остида қўлларида кўтариб юришган эди. Ҳозир эса оломоннинг ғазаби довиюрак паҳлавоннинг куч-қудрати олдида бенхтиёр бўшашди. «Бугунча қора турхнинг омади келиб қолди-я. Ҳа, майли, яна қўлга тушиб қолади...» дейишарди ирқчилар.

Машҳур негр ашулачиси Польш Робсон Артёмнинг бу олижаноб ишини эслаб, Американинг жанубидаги негрлар ҳаётидан яна бир талай даҳшатли воқеаларни унга гапириб берди. Лекин, ҳар ҳолда, бу киши ўз мамлакатини севар, унинг билан фахрланар, ўзи билан яшаётган халққа ишонарди. Аммо руснинг, Артём Незабуднийнинг эса на ватани, на бошпанаси бор...

Сўнгра Чикагода ҳамманинг эсида қоладиган машҳур жанжал юз берди. Курашнинг энг охирги тўқнашуви

пайтида, навбатдаги жаҳон чемпиони унвонини ким олиши масаласи ҳал этилмоқда эди. Артём Незабудний Шинмолий ва Жанубий Америка чемпиони Роб Келли билан курашаётган эди. Бироқ Келли шунда атайин найранг ишлатишга киришди. Незабудний кураш бошланишигача Келлининг жюри ва арбитр билан олдиндан тил бириктириб қўйишидан гумонсираган эди. Артёмни мусобақа бошланишидан анча илгари пора бериб, ён беришга унатишга уринишди. Унга ёлғондакам мағлубияти учун кўп пул таклиф қилишди. «Якка ўзингиз шунчалик ҳукм сурганингиз бўлар энди. Ор-номус ҳам керакда. Ахир сиз яхши ўртоқ бўлсангиз, бошқалар тўғрисида бош қотиришга ҳам вақт етди,— деб ўғит-насиҳат қилишди Артёмга.— Сизга ҳавойи тож ўрнига нақд тилла таклиф этишяпти. Келли нккала Американинг ҳам санами. Биз сизни огоҳлантиряпмиз. Бари бир, сиз уни эплай олмайсиз. Олдиндан келишиб олган маъқул эмасми? Ўзингизга яхши!»

Йўқ, Незабудний бу гал ҳам мурасага юрмади. Аммо унинг рақиби Келли кураш майдонига баданига аллақандай мой суркаб чиқди. Унинг бадани ялтираб турар, рақибнинг қучоқлаб олишига имкон бермас, сирғаниб кетарди. Незабуднийнинг темирдек қаттиқ бармоқлари Келлининг танасига ботса ҳам, шу ондаёқ тийганиб кетарди. У худди балиқдай Незабуднийнинг сиқигидан чиқиб кетарди. Незабудний норозилик билдирди. Арбитр Келлини «баданингни артиб ол» деб кураш майдонидан чиқарар, Келли эса кулимсираб, баданини сочиқ билан енгил-елпи артиб оларди, холос. Бироқ танага сингиган мой, кураш бошланиши биланоқ, тер аралаш яна чиқаверди. Ана шунда Незабудний бу рақиб билан олишувдан воз кечди. У жюрига ва томошабинларга мурожаат қилиб кўрди, лекин беҳуда кетди. Курашни давом этдиришдан бош тортгани учун уни мағлубиятга учради, деб ҳисоблашди. У расмий жаҳон чемпиони унвонидан маҳрум қилинди.

Халқаро спорт матбуотида бу жанжал атрофида кўтарилган шов-шув анчагача давом қилди. Бу адолатсизликдан қаттиқ ранжиган Незабудний, энди курашни ташлайман деб эълон қилди. Аслида эса у, қандай қилиб бўлса ҳам ўз Ватанига қайтиб боришга узил-кесил қарор қилган эди. У Америкадан Европага келди. У энди жонажон ўлкага қайтиш тўғрисида зарур тадбирларни

кўриш учун Совет ҳукуматининг чет эллардаги вакиллари билан музокаралар бошлаган эди.

Бирок бу орада фашистлар билан уруш бошланиб қолди. Незабудний ҳам Францияда қолди, сўнгра, гитлерчилар Францияни босиб олганидан кейин, Италияга кўчди. Шу ерда унга, Европада ишлар жойига тушгунча, эл юртига қайтиб бориш учун яна бир уриниб кўриш пайти келгунча кутиб туришга тўғри келди.

Незабудний, Рахманинов уруш бошланган биринчи кундаёқ совет ваколатхонасига келиб, адолатли бу курашда рус ватанпарвари сифатида халқимга нима билан ёрдам кўрсатсамикин, деб сўраган эмиш, деган гапни эшитди. Овозаларга қараганда, донгдор композитор концертлар уюштириб, маблағларини Совет Армияси эҳтиёжларига бераётган эмиш.

Шу пайтга келиб, Артёмнинг куч-қуввати камайган, юраги ҳам заифлашиб қолган эди. Манежда энди кўнгилсиз воқеаларга ҳам дуч келиб қолиши мумкин эди, ҳолбуки у кураш майдонига ёйиб қўйилган гиламдан кураги ерга тегмай чиқишни истарди... Ана шунда Артём ёшлик даврида, Россиянинг жанубий шаҳарларида, Волгада ва Сибирда томошабинларнинг асабларига қаттиқ таъсир қилган ва бир замонлар шуҳрат келтирган томошаларини кўрсата бошлади. У яна афйшаларда «тирик кўприкни», яъни ўз устига тахта супа қўйиб, бу супадан автомобиллар ўтишини кўрсатажagini эълон қилди. У машҳур «Гладиатор қабри»ни кўрсатишга киришди. Бу томошада икки метр чуқурликда ўра қазиб, брезент ёпилган ўша ўрага туширардилар уни, устидан тупроқ билан кўмиб қўярдилар, шу ҳолатда ўн минутча ўтгандан кейин, залдаги томошабинлар «бас, бўлди» деб шовқин сола бошлашлари биланоқ, бети ердек қорайган, терлаган Незабудний эсон-омон тупроқ остидан чиқарди. Бунда Артёмга мислсиз кучдан ва ўпкасининг ғоят даражада кенглигидан ташқари, шахтёрлик маҳорати ҳам ёрдам қиларди. У ёшлигида икки марта шахтада русда остида қолиб, кон муҳофазачилари етиб келгунча нафас олмай турган эди.

Артём Незабудний ер юзининг турли шаҳарларида оддий одамнинг қўлидан келмайдиган бу даҳшатли номерни — «Гладиатор қабрини» кўрсатишда катта муваффақият қозонди. Америкада Артём Незабуднийнинг эллик йиллик юбилеи ўтказилган йилиёқ, унинг бой

мухлислари пул тўлашиб, унга совға қилиб, махсус тай-ёрланган бир жуфт кубок-ваза тақдим қилишган эди; бундай кубок-вазаларни қадимда камин устига қўйишарди. Кумушдан қилинган паҳлавон кучи борича мускулларини таранг қилиб, бир тиззаси билан ерга таянганича, иккинчи оёғи билан тош қабр ичида туриб оливин¹ тошларга таянган. Тошга қалқон бириктирилган. Иккинчи қўли билан у худди шундай оливиндан қилинган катта қадаҳни ва ердан юксалган устунни тепасида кўтариб турипти. Артём ўзининг спортчилик соҳасида олган сўнгги бу фахрли совғасни — қўш совринни жуда қадрлар эди.

Лекин бир воқеа рўй бериб, у бу қўш вазалардан бирдан ажралди. Артём Незабудний бунн эслашни ҳам хоҳламасди. Ҳамма гувоҳлар бунн иснод келтирадиган иш деб ҳисоблардилар. Ўшанда шу иккинчи ваза билан бирга унинг шон-шуҳратининг гўё ярми йўқолгандай, қолган иккинчи ярми ҳам шубҳа остида қолгандай кўринган эди... Бу ҳодиса Незабуднийнинг обрўсига доғ келтирган ва унинг бусиз ҳам чнгал таржимаи ҳолига яна бир тугунча боғлаган эди. Хайриятки, ўша даврда профессионал курашчиларнинг шон-шуҳрати текшириладиган «Гамбург ҳисоби» билан овора бўлишга одамларнинг фурсати бўлмай, уруш ғулғуласи остида, Европада камдан-кам одамлар бу кўнгилсиз воқеадан хабардор эди. Аммо Артём бу воқеа учун ўзини кечира олмас эди. Бу шармандали сир Артёмга ҳамма жойга ҳам унинг кетидан судралиб юргандай туюларди. Орадан бир неча йил ўтгандан кейин Артём бу воқеани тунда эсига туширишганида сиқилди, азобланди, шиддат билан бошқа ёғига айланиб, ўтиб кетган шармандали ҳодиса яна бошига тушаётгандай чўчиди. У ўзини эзаётган бу воқеа исканжасидан қандай қутулишни билмасди. Бу ҳақда ўйлай бошлаши биланоқ, қандай қутулиши йўлини топдим деган заҳоти, кўз ўнгида калаванинг учи ғойиб бўларди... Кураш майдонида ҳам Артём кураги гиламга тегай деб қолганда бир амаллаб қутулган рақибларни кўрган эди.

Бу воқеа узоқ йиллар давомида Артёмнинг юртига қайтиб боришига халақит берди, ҳолбуки энди юртига бемалол қайтиш пайти келган эди. Ростини айтганда,

¹ Магний ва темирнинг кремнезём билан бирикмаси.

ҳозир ҳам, у мабодо уйимга бориб қолсам, ватандошларим бу воқеани эшитиб қолишар, деб жуда ҳайиқар эди, аммо у ана шу воқеадан кейин саҳнага ҳеч қайтмади.

III БОБ

БОГРИТУЛИ БИЛАН ИККИ УЧРАШУВ

Лекин, шундай бўлса ҳам Артём Незабудний Ватанига қайтиш тўғрисида пишиб етилган фикрини унутилмас бошқа бир воқеадан кейин узил-кесил амалга оширишга қарор қилди.

Европада уруш давом этарди. Гитлерчилар армияси, газеталарнинг хабар беришига кўра, Артём яшаган жонажон жойларни аллақачонлар босиб олиб, Волгага қараб силжимоқда эди... Артём ўша маҳалда Италияда эди. У фақир ҳаёт кечирар, Болонья яқинидаги Альфонсинэ деган шаҳарчада боғдорлар ва газ заводлари ишчилари орасида истиқомат қиларди. Тирикчилик манбаи йўқ эди. Хусусий одамлар маблағи ҳисобига Артём томонидан ташкил этилган гимнастика-атлетлар мактабининг ўқувчилари тарқалиб кетди. Фашислар Италияси ўша вақтларда энди урушда батамом ютқазганини тушуниб қолган, шу сабабли у тўқнашувдан чиқиб олишга, машъум гиламдан сирғалиб чиқиб, чеккада итоаткорона қараб туришга ва шу билан батамом мағлуб бўлиш даҳшатидан қутулиб қолишга ҳаракат қилмоқда эди. Гитлер Италияни оккупация қилди. Ана ўшанда Апеннин ярим оролининг бутун шимолида халқ уруши бошланиб кетди. Артём италийан партизанларининг фидокорона ҳаракатлари, уларнинг қаторларида италийанлар билан бирга ўлим лагерларидан қочган рус, француз, югослав ва чехлар ҳам жанг қилаётганини эшитган эди.

Унутилмас, туманли, ёмғирли кечаларнинг биринда оккупантлар ҳамон ишғол қилиб турган шаҳарда, ўлимга маҳкум маҳбусларнинг лагердан яна қочганликлари маълум бўлиб қолди. Артём шу кечаси уйга қайтаётган эди. У зим-зиё тунда тўсатдан бировнинг: «Синьор!.. Месье!.. Друже!.. Камрад!.. Ўртоқ!..» деганини эшитди. У нақ оёғи остида ётган бир кишини кўриб, қоқиниб кетаёзди. Бу киши жуда озиб кетган, безгак тутгандай титрар, тротуарнинг бир чеккасига таянмоқчи бўлар, йўлдаги тошлар

орасига кириб кетмоқчидай, қоронғилик билан қўшилмоқчидай туюларди. Ётган бу киши дарҳақиқат: «Ўртоқ» деб пичирладими ёки Артёмга шундай туюлдими?.. Бу сўз бир замонлар шахтада ишлаган пайтларида, Артёмнинг ҳаётида жуда муҳим сўз ҳисобланарди.

Муюлишдан икки марта ўқ узилди. Оғир этик кийган аллакимларнинг оёқ товуши эшитилди. Уйлаб туриш фурсати эмас эди. Артём бу одамни кўтариб олди-да, ёнидаги тор кўчага ташланди. Лекин район қуршаб олинган эди. Артём ярадорни орқалаб олди, ярадорнинг гавдаси ниҳоят даражада енгил, деярли вазисиз ва фақат суякдай туюлди. Артём бошқа бир гор кўчага кирган эди, қоронғида уни гитлерчи соқчилар ўраб олишди. Мислсиз куч билан уч метрлик баландликдаги девордан иргитилган фашистлардан бири елкаси синиб, бир неча дақиқадан кейин ўзига келди. Унинг автомати синиб, металл қисмларидан биттаси ёндош уйнинг эшигига қадалди. Тор кўчадаги уйлар ёнида соқчи фашистлардан бири қаршилик кўрсатаётганида, тротуардан суриб юборилган лимонад будкаси билан девор орасида қисилиб қолди: шовқин-суронга етиб келган гитлерчилар янглишиб, унга ўқ уздилар.

Эртасига газеталарда, соқчиларга бандитлар шайкаси ҳужум қилди, тиш-тирноғича қуrollанган шайка баҳайбат бўйдор кишилардан иборат эди, деб ёзиб чиқаришди. Лимонад будкаси билан девор орқасида қисилиб қолган гитлерчи: девор менга томон силжиди, шу маҳал назаримда бу жойда ё портлаш рўй берди, ё ер қимирлади, деди...

Артём ўзи топиб олган ярадорни бешинчи қаватдаги хонасига олиб келиб, яраларини боғлади, бадандаги лат еган жойларни оддийгина даволаш усулларини у яхши биларди, спорт уни бунга ўргатган эди.

Омон қолган ярадор бир кечаю бир кундуз ўзига келолмай ётди. Артём Незабудний унинг ёнидан кетмай, соатлар давомида ўтириб, кран сувида латта ивитиб ярадорнинг кенг манглайига босар, ўзгартиб турар, унинг ниҳоятда озғин, қорайиб кетган, қирилган, моматалоқ бўлиб қетган юзига тикилиб ўтирарди. Унинг афти, салгина ғилайроқ кўзлари нимаси биландир юракни орзиқтирадиган даражада танишдек кўринар, лекин Артём бу одамни ҳеч қачон кўрмаганлигини аниқ биларди. Ярадор иссиғи жуда ошиб кетганидан аъзойи бадани ёнар,

талвасаланар, инграрди. Артём таваккалига бир иш қилмоқчи бўлди.

Эртасига у ўзининг врач ошнасиникига — ўта ватанпарвар бир кишининг олдига жўнади. Бу врач қош қорайган маҳалда Артёмнинг бешинчи қаватдаги кулбасига чиқиб, ярадорга укол қилди, унинг бинтларини ўзгартиб боғлаб қўйди ва бу ҳақда ҳеч кимга гапирмасликка оинт ичди. У ишончли киши эди, бўйдоқ кишиларга аралашмай, ёлғиз яшарди. Унга инонса бўларди.

Аммо Артём докторни кузатиб, кулбасига қайтганда кўрдик, қорачадан келган ярадор каравотда катта кўзларини алланимага тикиб ўтирибди. Артём, унинг нигоҳи қай томонга йўналганига назар ташлаб турди: ярадор стол устидаги «Гладиатор қабри» кубок-вазага кўз тикиб турар эди. Сўнгра мадори кетиб, ёстиққа ёнбошлади-да, русчалаб:

— Менга қаранг, ота... Сиз кимсиз... Кечирасиз, сиз синьор Незабудний эмасмисиз? — деб сўради.

Ўшанда Артём эшикни яхшилаб ёпиб:

— Ёт, ётавер, — деб пичирлади. — Мен синьор ҳам бўлганман, мистер ҳам бўлганман, месье ҳам бўлганман, сен учун Артём Иванович бўла қолай. Ётавер. Сен ўзинг-чи, ўзинг кимсан? Сен қўрқма, тўғрисини гапиравер...

— Ватандошингизман, — деди ярадор оҳистагина, чалқанчасига ётиб олиб. Сўнгра сал ўзига келгач бошини кўтариб, жаҳл билан кубокка кўз ташлади: — Худди шунақасини мен... бир гестапочининг столи устида кўрганман. Қаердан олганикин? — деб сўради у.

Об-бо, қўрғур-эй! Артёмнинг бу қочоққа иккинчи кубок тўғрисидаги воқеани гапириб бергиси келмасди. Аммо гапиришга мажбур. Ярадор озгин оёқларини каравотдан пастга тушириб ундан талаб қилаётган эди. Хуллас, Артём ўз сирини очишга мажбур бўлди. Ярадор ҳам ишонгандай бўлди.

У чақнаб турган кўзларини Артёмдан узмай, ўзини таппа ёстиққа ташлади. Заррача қувликни билмайдиган, киртайган, булоқдек тиниқ бу кўзларнинг нигоҳи Незабуднийнинг эсида бир умр қолди.

Бироқ, орадан тўрт кун ўтгач, Артём хонасига қайтиб келганида, ярадорни ётоғида кўрмади. Стол устида «Гладиатор қабри» кубоги остида қолдирилган хат турарди. Бу хатда шу сўзлар ёзилган эди:

«Раҳмат сизга, бутун дунёга машҳур ватандошим Артём Иванович! Ўз юртимда эканимдаёқ сизнинг тўғрингизда кўп эшитган эдим. Бу ерда қололмайман. Сиз гапириб берганларга ишонаман. Лекин ўзингги бировга ишониб топшириш бошқа, аммо ўртоқларни ва умумий ишни топширолмайман. Уларни хавф остига қўйишга ҳаққим йўқ. Сизни қийин аҳволда қолдиришга ҳам ҳаққим йўқ. Назаримда сиз ҳамманинг эътиборидасиз. Менга қилган ҳамма яхшиликларингиз учун сизга раҳмат. Бунақа яхшиликлар унутилмайди. Балки, эсон-омон бўлсак, ўз юртимизда кўришармиз. Ўша ёққа сизга оқ йўл тилайман. Ватандошингиз...»

Артём имзони зўрға ўқиди. «Богритули» — деб ёзилган эди хат охирида.

«Ишонмапти, ишонмапти-да, — деди хафа бўлиб Артём. — Анави қурғурдан хабардор бўла туриб, қандай қилиб ҳам ишонсин...»

Улар бошқа учрашмади. Лекин Артём партизанлар бошлиғи бўлган довиорак Богритули тўғрисида бир неча марта эшитди. У киши рус эмиш, деган гапни эшитган Незабудний бу овозалар ростлигини яхши билар эди. Ярадор бўлган бу кишининг ғоят енгил гавдасини ўз қўлида қандай кўтарганини эсларди. Лекин у қутқазиб қолган ярадор ўша партизанлар бошлиғимикин ёки у ёзиб қолдирган хатида ўзини шундай атаганмикин? Артём бунга аниқ билолмади. У немис қўмондонлиги кўчаларга ёпиштириб қўйган эълонларни қовоғини солиб, истеҳзо билан ўқиди. Бу эълонларда ваҳимали Богритулини ушлашга ёрдам берган, уни тирик ёки ўлик ҳолда немис маъмуриятларига топширганларга юз минг лира пул ваъда қилинган эди. Ўша кундан кейин Саббатини — қочоқнинг ярасини боғлагани келган доктор ҳам кўринмай қолди. Артём Иванович доктор ишлаётган касалхонага борди, лекин у ердагилар ҳам ҳеч нима билмас, чол гитлерчилар қўлига тушиб қолган бўлса керак, деб фарз қилишарди.

Уруш тугагандан кейин Незабудний Генуяга борди, у ердан кемада Ниццага ўтмоқчи эди, Париждаги қадимги ошналари — курашчилар билан хат ёзишган ва улар Незабуднийга хусусий атлетлар мактабида ишлаб туришни таклиф қилган эдилар.

Кеманинг портдан жўнаб кетишига яна бир неча соат қолган эди. Незабудний бундан фойдаланиб, Генуя-

даги машҳур Стаљено қабристонига боришга қарор қилди. Генуяга келган ҳар бир киши бу қабристонни албатта бориб кўради. Артём фашистлардан ўзи қутқазган ва ўзини Богригули деб атаган кишини тириклар орасида тополмагач, балки ўликлар орасидан топарман, деб ўйлаган эди. Шу сабабли у энди абадий сукунат ҳукм сураётган ғам-ғусса маконларига тез-тез қатнайдиган бўлиб қолган эди.

Қабристон атрофи кўм-кўк тепаликлар билан ўралган кенг пастқам жойда эди. Ғоят баланд зинапоя шу тепаликлардан бирининг чўққисига олиб чиқарди. Худди шу жойда ибодатхона юксалган эди. Ибодатхонанинг тағига жуда улкан устунларнинг туб қисмлари худди тўғри бурчакли тутқичдек қўшилиб, уч томондан қабристон майдонини ўраб олган эди. Майдон ичкарасида оқ мрамрдан қилинган қабр усти ёдгорликлари зич жойлашган; бу пастак ёдгорликлар устига қўйилган гулдонларда оқ ва сариқ гуллар ўсиб ётарди. Оқ ва сариқ гуллар мавжи жилваланади эди... Аммо бу ерга оддий одамлар кўмилган. Бой ва атоқлироқ одамлар эса улкан устунлар соясида ўзларига абадий паноҳ топганлар. Устунлар оралиғида, сағаналарда ва ҳайкаллар тағида зодагонлар, шаҳарнинг катта бойлари абадий бошпана топган; улар ўзларига атаб, оддий кишиларнинг қурби етмайдиган бу кўркем ва абадий ёдгорликлар учун кўп пул тўлаганлар.

Артём Иванович генуялик бир кампирнинг ҳайкалига ҳайрат ичра жилмайганча анча вақт қараб қолди, тириклигида тешиккулча сотувчи бўлган семиз бу аёл, қўлида бир боғлам мрамр тешиккулча тутган ҳолда, атоқли кишиларнинг қабрлари орасида йўғон оёқларини кериб, кеккайиб турарди. У бир замонлар Генуя портидаги денгизчиларга тешиккулча тақдим қилганида ҳам худди шу қиёфада турган бўлса керак. Артём Незабудний бу ерга зиёрат қилгани келган бир кишидан, бу қандай аёл эди, деб сўраганида, у қўидагиларни ҳикоя қилиб берди: тешиккулчачи, умр бўйи маблағ жамғариб ўзидан абадий ёдгорлик қолдирмоқ ниятида бу дунёнинг ҳаловатидан воз кечган аёл экан; у тириклигида Стаљено қабристонидан ўзига жой сотиб олиб, энг яхши ҳайкалтарошлардан бирига ҳайкалини ишлатибди. Шундай қилиб, у ўзининг хусусий пули билан Генуянинг марҳум энг атоқли кишилари орасидан жой олган экан.

Артём Незабудний шу оламда шуҳратнинг беҳудалиги тўғрисида ўйлаб яна бир марта ҳайрон бўлди; у ҳам умрининг энг яхши йилларини шуҳрат ва пул қидириб беҳуда ўтказган эди.

Сўнгра серҳашам бронза, гранит ва мрамор қабрлар орасида бепарво кездди. Фақат бир қабр устидаги ёдгорлик ёнида ўйланиб тўхтаб қолди. Бу бир олимга қўйилган ҳайкал эди. Афтидан, ўша олим бутун ҳаётини илм-фанга бағишлаб, турмушдан ҳам, ўлимдан ҳам ўзини ўша илм-фан билан иҳота қилиб олмоқчи бўлгани кўзга ташланиб турарди. Ҳайкалтарош уни жуда қариб, мадори кетган, ҳолдан тойиб ерда ўтирган қиёфада тасвир этган эди. Унинг ёнида чизмалари кўриниб турган очиқ китоб ва кексайиб мадордан қолган қўлларида тушиб кетган асбоблар сочилиб ётарди. Бутун умри давомида у барпо қилган девор эса қуриб битказилмаган ҳолда, орқасида кўриниб турарди. Девор энди қулай бошлаб, икки-уч гишти ҳам ерга тушган. Юқорида, деворнинг ёрилган жойидан ажалнинг қоқ суяк қўли чолни гирибонидан олмоқчидай, унга томон чўзилган.

Артём бу ҳайкал ёнида узоқ турди. Ўз ҳаётининг шунчалик маънисиз ўтиб кетгани, борган сари оғир ҳис қилаётган ёлғизлиги, Ватанидан ўзини ўзи ажратиб қўйган ўтиб бўлмас девор тўғрисидаги кўнгилсиз ўйлар уни чулғаб олган эди.

Ниҳоят, у сал нари юрди. Ана шунда Стальенодаги қабрлар орасида иҳота қилиб олинган бир бурчакка кўзи тушди. Бу ерда солдатларнинг мозорига ўхшаган қабр тошлари тизилган эди. Ўтаверишга михлаб қўйилган мрамор лавҳага ўйиб ёзилган шу сўзлар қорайиб кўринарди: «Йўловчи, бир зум тўхтаб бошингни ҳам қил. Бу ерда сенинг ер юзида озод-эркин юра олмоғинг учун ўзларини фидо қилган одамлар ётипти».

Артём пушти ранг қум сепилган торгина хиёбон бўйлаб, оддийгина қабрлар орасидаги йўлак бўйлаб юрди. Бораётганида у кичик тош лавҳаларга ёзилган итальян, француз, поляк номларини ўқирди. Шунда у тўсатдан нишаб ётқизилган тоштахта ёнида тўхтаб, тошдай қотиб қолди, тоштахтага ойнаванд медальон ва фотосурат бирикитилган эди. Артёмнинг назарида йўлакда қум билан ўйнаётган шамол ҳам қотиб қолгандай туюлди. Дарахтларнинг шохлари ҳам қимирламай қолди. Қабр тош-

ларидаги гулдонларда ўсаётган гулларнинг барглари ҳам жим қолгандай туюларди.

Артёмга тоштахтага ўйиб ишланган медальондан таниш, сал ғилайроқ катта қора кўзлар тикилиб турарди. Артём ҳам бу нигоҳдан ҳеч қандай қувликни билмайдиган қиёфани таниди. Бурнини ҳам, лабларини ҳам, манглайдаги чуқур ажинни ҳам таниди: ўша!

«Партизанлар группасининг номаълум рус командири,— ўқиди Незабудний.— Альфонсинэ районида 1944 йилнинг 28 октябрида қаҳрамонларча ҳалок бўлди».

Бу ёзув остига қўйидаги мисралар ёзилган эди:

Ухла, рус дўсти Сенинг номсиз шухратинг-шонинг
Она еринг шухратига қўшилиб кетди.
Итальянлар тупроғини суғорди қонинг,
Шу тупроқни пар ёстикдай туйиб ёт энди.

Шак-шубҳа қолмади. Бу Артём Незабудний гитлерчилардан қутқазиб қолган ва ярадор ҳолда ўз кулбасига олиб борган кишининг худди ўзи эди. Фотосуратдаги бу кишининг юзи жуда таниш. Қачондир бир вақтлар эшитилган қўшиқ оҳанги эсга тушгандай бўлади-ю, аммо айтаман деганингиз ҳамон яна ёддан кўтарилади, худди шунақа... Артём тик турганича, мармар тошга ўйиб ёзилган сатрларни охиригача қайта-қайта ўқиб чиқди. «Мана у номаълум ҳолда ҳалок бўлибди,— деб ўйларди Артём,— аммо у ҳатто ўлими билан ҳам ўз жонажон юртига шоҳ-шухрат бахш этибди. Мен эса тирикман, таниқлиман, лекин беватан тирикман...».

Незабудний тиз чўкди-да, эҳтиётлик билан бир ҳовуч тупроқни майса устига ёйилган рўмолчасига солиб, тумордек қилиб тугиб қўйди.

Артём жойидан тургач, бошдан-оёқ қора кийинган бир қарияни кўрди.

— Синьор ботир Богритулини шахсан танирмидилар? — деб сўради чол.

Бу чол — қабристон хизматкори эди. Незабудний унга мармар тош тагида ётган бу киши билан учрашганини, аммо бу кишининг қаерлик экани унга номаълумлигини қисқача гапириб берди. Артём ботир Богритулининг қандай ҳалок бўлганини бутун тафсилоти билан билиб олишни истар эди. У ажойиб бир ҳолатда ва озгина муддат Богритули билан ҳамдам бўлган эди! Аммо

қабристон хизматкори Богритули ҳақида ҳеч ким муфассалроқ бирор тафсилотни билмаганини айтди. Фақат шу нарсa маълумки,— деди у,— Богритули оғир ярадор бўлиб асир олинган ва ўлимга маҳкум этилганлар лагери-га тушган собиқ командирлардан экан. Лагерда қўзғолон кўтарипти ва маҳбусларнинг қочишини уюштирипти. Сўнгра уни яна қўлга тушириптилар, яна лагердан қочиб, партизанлардан каттагина бир группа уюштириб, бутун Тосканада ва Эмилияда босқинчиларга даҳшат солибди. Гитлерчилар қишлоқлардан бирини аҳолиси партизанларга ёрдам қилгани учун ёндириб, ҳаммани ўлим таҳликасида қолдирганларида, Богритули ўз ўртоқлари билан ёрдамга етиб келиб, энг сўнгги аёл ўз боласи билан қишлоқдан чиқиб кетгунича бу қишлоқни гитлерчилардан мудофаа қилибди. У қишлоқнинг бутун аҳолисига — қарияларга ҳам, болаларга ҳам жон сақлаб қолиш учун имкон берибди, аёллар ва болаларнинг чекинишларини таъминлагандан кейингина пулемёт ишлатишни бас қилибди. Ана шу пайтда унга гитлерчиларнинг ўқи тегибди.

Генуя қабристонининг хизматкори итальян қишлоқларининг аҳолиси Богритулининг жасадини неча юз километрлаб кўтариб, худди эстафетадек бир қишлоқдан нариги қишлоққа топширганларини гапирди. «Ана шундай қилиб,— деди чол,— Богритули номи билан яшириниб юрган номаълум рус ботири — партизан Генуянинг қадимги Стальено қабристонидаги энг фахрли жойга дафн қилинди».

— Мольто корадже! (Жуда шижоатли!) — деб қайта-қайта такрорларди хизматкор.— Мольто корадже!..

Артём билетини портда қайтариб берди ва бир неча кунга Генуяда қолди. У Италия партизанлари миллий ассоциацияси «АНПИ»нинг собиқ партизанларини қидириб топиб, улардан сирли Богритули тўғрисида билганларини сўраб, билиб олмоқчи бўлди. Уларнинг бари рус партизаннинг қаҳрамонлиги тўғрисида гапирса ҳам, аммо ҳеч ким унинг қаерлик эканини айтиб беролмади, унинг ҳақиқий отини ҳам ҳеч ким билмасди. Қим билади, балки у грузиндир, асл фамилияси ҳам Богритулидир? Артём бир маҳаллар шунақа бир фамилияни эшитган эди.

У ҳар кун Стальенога келадиган бўлиб қолди. Ва ҳар сафар у Богритулининг мармар қабр тоши ёнида

ҳам туғилган жойларини кўришни, жонажон юрт тупроғида мангу уйқуга кетишни истарди, бу ерда унинг кекса онаси ҳам аллақачонлар мангу уйқуга бош қўйгандир. Онаси билан у 1918 йилда хайрлашган эди.

Бироқ уни Ватанига осонлик билан қайтаришмади. Незабудний болани ўзига алдаш йўли билан жалб қилиб, уни «эркинлик» олаmidан ўғирлаб, зўравонлик қилиб большевиклар мамлакатига судраб кетаётир, деган шов-шув кўтарилди. Баъзи ўнг газеталар Незабуднийга қарши чиқдилар. У дўқ қилиб ёзилган, имзосиз хатлар олди, бу автори номаълум хатлар унга унчалик таъсир қилмасди, чунки бундан кўп йиллар бурун полвонлик донғи энг авжига чиққан пайтларда ҳам бундай дўқ қилиб ёзилган имзосиз хатларга ўрганиб қолган эди.

Совет элчихонаси Незабуднийнинг илтимосини қўллаб-қувватлашига қарамай, маҳаллий ҳукумат доиралари ҳар қандай ҳийла-найранглари йўли билан Незабуднийнинг ўз юртига жўнашига тўсқинлик қилишга уриндилар. Амалдорлар ҳужжатларнинг ҳар бир ҳарфигача текшириб, нуқсон излар, ишни судраш учун ҳар хил баҳоналар топишарди.

Спорт мактаби шартномани бажармади деган баҳона билан, Незабуднийдан катта пул тўлашни даъво қилди. Қарзни қоплаш учун, ҳамма нарсани сотишга тўғри келди. Артём ўзининг барча чемпионлик медалларидан ва кубокларидан ажралди, фақат биттагина кубокни — «Гладиатор қабри»ни қолдирди. Гарчи бу кубок ўтмишда жаҳон чемпиони бўлмиш Незабуднийнинг бағрини тилка-пора қиладиган бир сирни унинг эсига тушириб турса ҳам бу кубокдан ажралолмади у. Очигини айтганда, бу кубокда ўша сирли воқеани одамларнинг ёдларига тушириш хавфи ҳам бор эди, эҳтимол, бу воқеани кўп одамлар билмас ёки ёдларидан кўтарилгандир, деган фикрда эди Артём Незабудний.

Незабуднийнинг Совет Иттифоқига қайтиб бориш ниятини эшитиб, унинг олдига жуда кўп киши келди.

Уларнинг кўпчилиги ҳар қанақа кўнгилсиз гапларни гапириб Артём Ивановични ва унинг асранди ўғлини кўрқитишга, уларни йўлдан оздиришга уринишди. Пьернинг олдига монахларни ҳам, репортёрларни ҳам юбориб кўришди. Боланинг атрофида аллақандай шубҳали кишилар парвона бўла бошлади. Ўшалардан бири Артём жўнаш арафасида, унинг столи устида ўраб, йўлга тайёрлаб

қўйилган «Гладиатор қабри» кубогига ишора қилиб, бу вазанинг иккинчиси нима бўлганини биламиз, ҳам деб қўйди... Агар Москвада ана шу ҳақда гапиргудек бўлса... Шунда Артём Иванович уни зинапоядан иргитиб юбормоқчи бўлганди, хайриятки, бахтига, Пьер йўл қўймади, бўлмаса бўйни синган бўларди...

Дағдаға, дўқ-пўписалар ҳам, ваҳимали шаъмалар ҳам иш бермади.

Хуллас, Артём Иванович асраб олган ўғли Пьер билан (Пьер эса уни бобо дерди) қадрдон юртига қайтди.

IV БОБ

БАТАНДОШЛАРИМ, МЕНИНГ БАТАНДОШЛАРИМ

Сухояркага баҳайбат одам шу тарзда келиб қолган эди; бугун эрталаб Сеня Грачик ва унинг жонажон дўсти Сурен Арзумян шошилиб мактабга кетаётганларида унга дуч келиб қолишди.

Озғин Сеня Грачик кун анча совуқ бўлишига қарамай пальтосиз, гимнастёркада кўчага чиққан эди. Гимнастёркасининг ёқасидан бўртиқ ўмров суяги кўриниб турар, елкалари ҳам туртиб чиққан эди.

Озғинлигидан қовурғалари саналиб турар, нозик, чаққон, ҳовлиқиб дикир-дикир қадам ташлар, пардек енгиллигидан парвоз қилай деб турган варракка ўхшарди...

Ўртоғи Сурен ундан салгина новчароқ бўлиб, Сеняга қараганда бесўнақайроқ кўринарди. У жиддий қиёфада, ҳурпайиб, шошилмасдан қадам ташларди. Унинг боши думалоқ, сочи анчадан буён олдирилмаган эди. Сочлари йўғон бўйнидан нозик елкасига тушган, бошини қимирлатганида пальто ёқасига тегиб силкинарди.

Очиғини айтганда, кўзлари катта, қошлари қаншарида бир-бирга қўшилган, кичкина қирғий бурунли бўлиб, қулоқлари диккайиб турар, бойқуш боласига жуда ўхшар эди.

Албатта, иккаласи ҳам олдиларидан чиққан баҳайбат одамга диққат қилишди. Болалар уни анча узоқдан пайқаган эдилар, ҳозир рўпарадан келиб, уни яна ва яна кўриш учун бутун бир квартал орқага ютуришди.

— Қойилман! Мана бу одамни Стёпа амаки деса бўлади! — деб пичирлади Сеня Грачик.

— Юз кубиклик одимловчи экскаваторга ўхшайди-я, — таъкидлади Сурен.

— Амаки, ҳо амаки, менга чумчуқ ушлаб беринг, — қиқиллаб кулди Сеня.

Афтидан, баҳайбат одам уларга парво қилмади, таг-чарми каучук ботинка кийган йўғон оёқлари билан катта-катта қадам ташлаб кетаверди. Қўлидаги чўқмори кўтарилиб, дўқиллар ва зах ерда чуқур из қолдирарди.

— Куинбус Флестриннинг¹ худди ўзи-я, — донишмандларга хос қиёфада деди Сурен.

— Рост, Куиннинг худди ўзгинаси...

Паҳлавон қўққисдан тўхтади. Сеня сакраб орқага қочмоқчи эди, бирдан аллақандай бир куч уни юқорига кўтарди, Сеня ўзини осмони фалакка чиққандай ҳис этди: ғоят катта қўл уни секингина осмонга кўтарган эди, натижада Сеня болохонанинг балкониغا етиб, панжарадан ушлади. Паҳлавон эса йўғон овозда балкон тағида турган Сурендан:

— Қалай, йигитча? Шу чумчуқни ушлаб берайми? Ёки, ўша ерда тураверсинми? — деб сўради. Унинг овозидан теварак-атроф гулдурагандай бўлди.

Бу кутилмаган воқеадан хижолат бўлган Сеня ҳўнграб йиғлашини ҳам ёки жим туришини ҳам билмай, панжарага осилиб туриб:

— Амаки, мени бу ердан тезроқ туширинг, жон амаки! Мен сизга ҳеч ёмонлик қилмадим-ку. Бўлмаса ҳозир мени сўкишади. Бир аёл турибди. У мени ўзи тирмашиб чиққан деб ўйлайди, — деб пичирлади.

Ростдан ҳам балкон эшигининг ойнасидан бурнига модадан қолган пенсне таққан, сочини болишга ўхшатиб ўраган озғин бир аёл кўринди. У Сеняга икки қўлини осмонга чўзиб пўписа қилди. Хоним овоз чиқармай, чапак чалди — Сеня унинг кўз олдида, номаълум куч томонидан юлиб олингандай, ғойиб бўлган эди.

— Чумчуқларга яқинроқ туришинг учун анави ўт ўчириш минорасига ирғитайми ё, — сўради нотаниш киши, Сеняни ерга қўйиб.

— Керакмас, амаки! — шошилиб илтимос қилди Се-

¹ Куинбус Флестрин — баҳайбат киши. Машҳур ёзувчи Свифтнинг «Гулливернинг саёхатлари» деган асарида лилипутлар чет элдан келган паҳлавонни шундай деб атаганлар.

ня, ў паҳлавоннинг шундай қила олиши мумкинлигига ҳам ишонган эди.

— Бўпти,— деди Незабудний,— қани, бўлмаса айтинглар-чи мактабларингиз қаерда?

— Юринг, амаки биз сизни обориб қўямиз. Ўзимиз ҳам ўша ёққа боряпмиз. Бугун каникул тугади. Ўқиш бошланади. Сизга мактаб нега зарур бўлиб қолди?

— Бир болани мактабга жойлаштирмоқчиман.

— Нечинчи синфга? — иккала бола ҳам сабрсизлиги билан суриштириб қолди.

— Ўзларинг нечанчи синфда ўқийсизлар?

— Олтинчида ўқиймиз.

— Ҳа, бўпти, у ҳам сизлар ўқиган синфда ўқир экан. У бир синф юқорироқ бўлиши керак эди-ю, лекин тил масаласида қийналиб қолади, дейман-да. Майли, бир йил кейинроқ бўлса-бўлар.

— Нима, рус эмасми у?

— Йўғ-э, рус...

— Кимингиз бўлади, ўғлингизми?

— Неварамдай.

Ҳеч нарса тушунмаган болалар нотаниш паҳлавонни ўз мактабларига бошлаб кетишди.

Сеня паҳлавонга унинг йўғон ҳассасини олиб бермоқчи бўлди, бу сариқ ҳасса лок билан бўялганди, тарам-тарам чизиқларидан ҳассанинг қимматбаҳо ёғочдан ишланганлиги кўриниб турарди. Незабудний Сеняни балкондан тушираётганида ҳассасини деворга тираб қўйган эди. Сеня қўлини чўзиб ҳассани олмоқчи бўлди, лекин чўчиб қўлини тортди, ҳасса гўё деворга ёпишиб қолгандай эди. У яна зўр бериб ҳассани тортди. Ҳасса салгина қимирлади, холос.

Артём бақирди:

— Тегма! Уддалай олмайсан, зўр келиб, қорнингни шикастлаб қўйининг ҳам мумкин. Сендақалар кўтарадиган нарса эмас бу! Фақат менга ярашади у. Мен бу ҳасса билан бутун ер юзини айланиб чиққанман. Ҳа...

Незабудний камида йигирма кило келадиган ҳассасини қўлига бемалол олиб, болалар билан йўлга тушди.

Болалар нотаниш одамни кузатиб боришди, улар бирга қадам ташлашга ҳаракат қилар, сакраб-сакраб қадам ташлар, кўчадан ўтаётганларга мағрурона боқар, ўткинчилар эса паҳлавонга қараб ҳайрон бўлишарди. Сеня билан Сурен йўлдан кетаётган бир кампирнинг ёнидан

ўтиб кетаётганларида ўзларида йўқ хурсанд бўлиб кулишди; кампир ғужанак бўлиб, бошини елкасига қисди, бир чеккага тисарилиб, аланглаб, шошилиб чўқинди ва:

— Вой ўлмасам!.. Мен бирор отлиқ бостириб келяпти дебман...— деди.

Улар майдондаги кексайган иккита дарахт ёнидан ўтиб кетаётганларида, Артём Иванович тўхтаб:

— Раинками? — деб сўради.

Артём Иванович бу дарахтларнинг маҳаллий номи билганидан болалар хурсанд бўлишди. Бу дарахтларни шўрпешана Рая деган қизнинг хотирасига халқ шундай деб атаган эди. Бир маҳаллар шахта эгаси қизнинг номусига тегиб, унинг ўз-ўзини ўлдиришига сабабчи бўлган эди. Уни мозор ихотасидан нарироқ жойга, чўлга кўмган эдилар. Мозорда қайинга ўхшаган, лекин ундан хушқадроқ қўш дарахт ўсди. Бунга ҳамма таажжубланарди. Ана шундан буён бу дарахтларни Сухояркада Раинка деб атайдиган бўлишди.

Лекин Артём Иванович ўзи туғилиб-ўсган бу жойларни сира танимай борарди. У Сухояркага аввал келган чоғларида иморатлар, кўчалар, уйлар ерга чўкиб қолгандай, пасайиб, кулги қистатадиган даражада кичкина бўлиб кўринган эди. Энди эса, бунинг аксича, бу ерда ҳамма нарса юксалган, одатдан ташқари катта эди. Ҳамма нарса ўсибди, ҳамма нарса. Ўт ўчириш минораси бир маҳаллар Сухояркада энг баҳайбат иншоот саналарди. Бу минора энди пасайиб, янги, тўрт-беш қаватли иморатлар орасида тиз чўкканга ўхшарди.

Сўнгра у тўхталиб, қадимги Сухояркада ғалати туюлган бир овозга қулоқ солди. Бу рояль овози эди. Рояль овози янги иморатнинг очиқ дарчасидан янграётган эди. Артём Иванович бошда буни радио деб ўйлади. Бироқ ҳар хил ойналардан ҳар хил овоз: дам ҳайқириброқ, ўзилиб-ўзилиб чиққан овозлар, дам худди бир оҳангда такрорланадиган жўшқин овоз эшитиларди. Незабудний Сухояркада болалар музыка ўрганаётганини англади. Мўъжиза эмасми бу!

Теварак-атроф кенгайибди, баъзи жойлар юқори кўтарилибди, қаёққадир баландроққа кўчибди! Хуллас, Артём эски кўчаларни танимай қолди!

— Сабачеевка кўчаси қани? — сўради у.

— Аллақачонлар уни йўқ қилишган,— шошилиб жа-

воб қайтарди Сеня.— У кўчада турганларни анов томонга, юқорига, Шахтёрлар саройи томонга кўчиришган.

Сеня билан Сурен бир-бирларига кўз қисишиб, шивир-шивир гаплашиб борардилар. Артём эса уларга баланддан қулоқ солиб борарди. У болаларнинг:

— Светофор ёнидан ўтамизми. А?

— Албатта,— деганини эшитди.

Болалар олдинга югуриб, муюлишдан чап томонга бурилишди. Незабудний ҳам уларга итоаткорона эргашиб юраверди. Сўнгра болалар бўш ётган бир ердан ўтиб, катта кўчага чиқишди. Незабудний муюлишда «Биринчи Май кўчаси» деб ёзилган лавҳани ўқиди. Худди шу жойда иккала бола ҳам тўхтади-да салгина тисарилиб, бошларини орқага қайириб, паҳлавон йўлдошларига диққат билан қарай бошлади: улар бундан атиги уч ҳафтагина муқаддам Биринчи Май кўчасидаги чорраҳага осиб қўйилган светофор — Сухояркадаги биринчи светофор унда қандай таассурот қолдирганини билишмоқчи эди. Афсуски, светофорда фақат яшил ранг кўринар, Биринчи Май кўчасидан оғир самосваллар колоннаси кетаётган эди. Бундан ташқари ён томондаги тор кўчаларда машина кўринмаганидан, муюлишдаги ойинаванд будкада ўтирган, кўча ҳаракатини тартибга солувчи милиционерга светофордаги яшил рангги қизил рангга кўчиришнинг ҳожати йўқ эди. Мана, ниҳоят, хайриятки чап томонда бир велосипедчи пайдо бўлди. Велосипедда келаётган кекса почтальон Гаврилюк эди, уни Сухояркада ҳамма яхши танирди. Кўча ҳаракатини тартибга солувчи милиционер дарров дастакка ёпишди. Чорраҳада яшил ранг ўчиб, қизил ранг пайдо бўлди, Гаврилюк ҳам Биринчи май кўчасига чиқди.

— Сашко! Омонмисан!

Елкасига каттакон сумка осган кекса велосипедчи велосипеддан ерга йиқилиб тушишига сал қолди. У ерга тушиб, бир қўли билан велосипедини етаклаганча иккинчи қўлини олисданоқ Артёмга чўзганча келарди.

— Вой, тавба!.. Қаранг! Бу ёққа бир назар солинлар-а! Қим бу ўзи, янглишмасам, Артём эмасми?

Қучоклашиб кўришдилар. Кекса почтальон оёқ учига босиб қанча тиришмасин, Артёмнинг бўйнига етолмади.

— Хўш, қадамингга ҳасанот! Ҳа, номаълум тарафларда кўп қолиб кетдинг. Энди турадиган жойнинг дони-мо шу ер бўладими ё вақтинчамми?

— Уйлайманки, донмо шу ер бўлса керак,— бўғиқ овоз билан жавоб қилди Артём Иванович.

— Э, мўйловнинг оқариб қолибди-ку,— пўнгиллади Гаврилюк, велосипеди билан Артёмнинг атрофида айланиб, унга разм солиб. — Ҳечқиси йўқ... Не-не вақтлар ўтиб кетди ахир. Биргина менинг қўлимдан қанчадан-қанча қора хат ўтди. Ҳар қанақаси бўлди. Фақат сендан ҳеч дарак бўлмади. У бечора мендан: «Ҳеч дарак йўқми?»— деб сўрар, мен ҳам: «Ҳозирча йўқ, ёзаётган бўлса керак»,— дердим. Мана энди, ўзинг ҳам келиб қолдинг. Хўш, энди бундан буён кўришиб турсак керак дейман. Шахтёрлар саройига, эсингдами, илгари Подкукуевка ўша жойда эди, қарияларимизни ҳурмат қилиб бор, хўпми? Мен хат-патларни топширай эгаларига. Хайр.

Болалар янги танишнинг негадир хафaroқ бўлиб қолганини пайқадилар. Артём Иванович теvarак-атрофга алангламасдан, бошини ҳам қилиб, оппоқ мўйловни қимтиганича одим ташларди.

Шу йўсинда улар жарликка чиқиб қолишди. Бу жарликнинг деярли тикка бир чеккаси чўл томондаги пасткам жойдан кичикроқ бир тепаликни кесиб қўйгандай кўринар, тепалик четида каттакон оқ иморат қад кўтарган эди. Иморатдаги лавҳага: «Совет Иттифоқи Қаҳрамони Григорий Тулубей номидаги етти йиллик мактаб» деб ёзилган эди. Худди шу жойдаги супача деворига зарҳал билан: «Совет Иттифоқи Қаҳрамони Григорий Богданович Тулубей» деб ёзилган лавҳа қоқилган эди.

Незабудний икки қадам ташлаб супага етиб олди. У бюстнинг олдида турар, унинг боши Қаҳрамоннинг бронзадан ишланган боши билан деярли барабар эди. У бир қўли билан пальтосининг ёқасини нари суриб, иккинчи қўли билан қўлтиғидан ниманидир ҳовлиқиб қидира бошлади, у ҳамёнини чиқарди, бармоқлари билан кнопкани босиб ҳамёни очди-да, бир фотосуратни олиб, кўзига яқин келтирди, сўнгра суратни Қаҳрамоннинг бюсти томонга чўзиб, унга тикилди, бошини сал орқага ташлаб, яна бир марта солиштириб кўрди, бошидан шляпасини оҳистагина олди. У ўз шляпаси билан қалбини пана қилгандай, кенг кўксининг чап томонига шляпасини босди. Баҳайбат бу одам шу йўсинда Қаҳрамоннинг бронза юзидан кўз узмай, қимирламай бир дақиқа жим турди.

Болалар секингина унинг ёнига келиб, фотосуратни

кўрмоқчи бўлдилар. Незабудний суратни энди пастга туширган чап қўлида ушлаб турарди. Болалар Незабуднийнинг юзидаги чуқур ажинлардан томчи-томчи кўз ёши оқаётганини кўрдилар.

— Амаки, танирмидингиз?— деб ниҳоят, сўрашга журъат қилди Сеня.

Незабудний индамай, оғир-оғир нафас оларди.

— Бу бизнинг Совет Иттифоқи Қаҳрамонимиз, — деди шошилиб Сурен.— У киши дом-дараксиз ҳалок бўлган. Ҳалок бўлганига қадар Қаҳрамон бўлган. Ҳозир мактабимиз унинг номи билан аталади. У раиснинг ўғли... Учувчи.

— Богритули...— секингина деди Артём.

— Йўғ-э, амаки! Бу — Тулубей. Григорий Богданович Тулубей.

— Ҳа, кўряпман, ростдан ҳам Григорий Богданович экан...

Нишаброқ жойлашган бу катта кўзлари таниш бўлиб қолган ўша юз, Незабуднийнинг хотирасида умрбод сақланиб қолган бу қиёфа ҳозир сал юқоридан тикилиб тургандай эди. Яна бронза қиёфада қандайдир таниш аломатлар, «Григорий Богданович Тулубей» деб ёзилган сўзлар Незабуднийнинг хотирасида аллақандай ҳислар уйғотди. Демак, Генуядаги қадимги қабристонда дафн этилган бу кишининг сирли номи шундай таркиб топган экан-да, яъни отасининг номини, ўз номи ва фамилиясининг дастлабки ҳарфларидан Богритули деган сирли номни яратган экан-да. Артём бюст олдида тураркан, эслади: бир маҳаллар, эллик йиллар бундан муқаддам, у билан бирга шахтада серғайрат, чаққон Богдан Анисимович Тулубей ишларди. Артём у билан иноқ эди. Наҳотки, итальян шаҳрида Артём гитлерчилар чангалидан халос қилган ўша киши Богдан Тулубейнинг ўғли бўлса?

Незабудний Григорий Тулубейнинг ҳайкали олдида, шляпасини кўксига босган ҳолда, индамай узоқ туриб қолди. Ундан сал нарироқда, Незабуднийнинг ёнида журъат этолмай, икки ўртоқ — Сеня Грачик билан Сурен Арзумян ҳам жимгина турардилар. Улар ҳали нима воқеа содир бўлганини тушунмасалар ҳам, аммо ўзлари яқиндагина танишган бу баҳайбат одам, ажойиб баҳодир, ҳозир шу топда ўзи учун жуда муҳим ва қадрли бўлган бир нарсани топганини фаҳмлаган эдилар.

— Раҳмат сизларга, йигитлар!— деди Артём бошини қимирлатиб ва шляпасини бостириб кийиб.— Бошлаб келганларнинг учун раҳмат. Билмайсизларми, директорларнингиз уйидамикин?

— Кабинетларида... Бугун каникулдан кейинги биринчи кун-ку. Шу ерда бўлсалар керак. Бизлар сизни олиб борамиз.

Болалар Незабуднийга эшикни очиб, унинг орқасидан мактабга кирмоқчи бўлган эдилар, лекин сержаҳл тарбиячи Феня уларни кўчага ҳайдади.

— Сенлар қаёққа?!—деб бақриб берди у.— Тонг отар-отмасдан келибсанлар-да! Дарсларинг иккинчи сменада-ку, сенларга нима бор ҳозир. Сиз, гражданин, ўтаверинг. Ана, чапдаги учинчи эшик.

Тулубөй номидаги мактабнинг директори Глеб Силич Курзюмов деган киши эди. Мактаб болалари уни ҳазилкаш Суренга¹ эргашиб: «Майизлик нордон нон»¹ деб аташарди. Директор кириб келган кишининг қадди-қоматига ҳам, унинг Париждан келганига ҳам ҳайрон бўлмади, Глеб Силични ҳеч нима ажаблантирмасди. Глеб Силич умуман ҳеч қачон ҳеч нимага ҳайрон бўлмас ёки ҳайрон бўлганини сездирмасди. У ҳамма нарсага шундай бўлиши керак, бу оддий нарса, деб қарарди. Унинг педагогик системаси шунга асосланган эди. «Қам билган киши ҳайрон қолиши мумкин» деб тушунтирарди у. Башарти янги бир боланинг отаси тўсатдан унинг олдига келиб: «Биласизми, мен эндигина Марсдан келдим ва сиздан марслик боламини мактабга қабул этишингизни илтимос қиламан» деса, ўшанда ҳам Глеб Силич сира ҳайрон бўлмас, ўшанда ҳам марслик одамдан: «Хўш, у ерда, Марсда болангиз қандай ўқирди? Болангизнинг чечакка қарши эмлангани тўғрисида справка борми?»—деб сўраган бўларди.

Ҳозир ҳам Глеб Силич ҳеч нимага ажабланмай, фақат:

— Ўтирсангиз бўларди,— деди. У яна ўтиришга таклиф қилди, чунки Незабуднийнинг анчадан буён унинг олдида стулда ўтирганини пайқамаган, у директорга ўтирган ҳолда тик тургандай кўринган эди.

Артём Иванович Пьер тўғрисида бир оз гапириб бер-

¹ Сўз ўйини: Силич Курзюмов — хлеб кислый с изюмом.

моқчи бўлган эди, аммо Глеб Силич кечирим сўради, бугун вақти жуда зиқ эканини айтиб, янаги сафар ёки бир тўғри келганда воқеанинг бутун тафсилотлари билан яхши танишиб чиқаман, аммо ҳозирча, агар ёнингизда бўлса, боланинг ҳужжатларини кўрмоқчиман, деди. Артёмда баъзи бир ҳужжатлар бор эди. У Москвадалигида зарур ҳужжатлар тараддудини кўриб, тайёрлаб қўйган эди. Шундай қилиб, Пьер Кондратов Сухояркадаги Григорий Тулубей номли мактабнинг олтинчи синфига қабул қилинди.

Болалар Незабуднийнинг чиқишини мактаб эшиги олдида сабр билан пойлаб туришарди.

— Қабул қилишдими? — деб сўради Сеня.

— Ҳа, қабул қилинди, — деди Незабудний. — Йигитлар, менга қаранг, директорларингиз анча жиддий кўринади-а?

— Хлеб кислый с изю... — деб оғиз жуфтлаган эди Сеня, ўртоғи Сурен орқасига сездирмай бир туртди, кейин жим қолди у.

— Хўш, йигитлар, энди мени ижрокомга олиб боринглар, — деб илтимос қилди Артём. — Ижрокомларинг қарерда ўзи?.. Ҳали айтганингиздек, раиснинг фамилияси — Тулубейми?

У БОБ

СОВҒА РАД ҚИЛИНДИ

Болалар йўлда бораётиб батамом қизиқиб қолишди. Улар нотаниш паҳлавоннинг икки ёнида боришар, орқасидан бир-бирига қараб қўйишар, ерга урилганда гурс-гурс овоз чиқараётган ҳассаси билан бир меъёрда ҳаракатланаётган тирсаги билан бўйлари тенг ҳолда кетишаркан, ўзаро пичирлашишарди.

Ниҳоят Сеня чидамасдан:

— Амаки, сиз ўзингиз кимсиз? — деб сўради.

— Незабуднийман. Эшитганмисан шунақанги одамни?

— Бўлмасам-чи! — ҳовлиқиб деди Сурен. — Шундай бир курашчи бўлган.

Сеня ҳам бўш келмади:

— Мен уйимизнинг эгаси бўлган аёлникида эски «Нива» журналида бир сурат кўргандим, чемпионлар чем-

пиони деб ўқиган эдим. Ўша киши бундан кўп замонлар илгари ўлган экан. Ўша Незабудний кимингиз бўлади? Қариндошингизми? Еки бобонгизми?

— Ҳеч ким ўзига-ўзи бобо бўлмайди,— деди Артём Иванович мулойимгина ва мўйловини сийпалаб қўйди.— Ҳозирча шукур, тирикман, болалар. Эҳтимол, шундай дейишга ҳақлидирсизлар ҳам. Ҳа, мен ўша Незабуднийнинг оқпадари бўламан. Незабудний — оқпадар худди. Равонми?

— Қофиядош гапирдингиз,— қойил бўлди Сурен.

— Худди шундай, қофиядош. Мен, болалар, ўша Незабуднийнинг ўзгинасиман.

Болалар ҳалиям тўла ишонмай, оғизларини очиб қолишди.

Улар Незабудний ижроком эшигида кўздан ғойиб бўлганида бир-бирига кўмаклашиб, деворнинг тепасига чиқиб олишди. Улар катталар бу машҳур кишини қандай кутиб олишларини кўришга қизиқардилар.

— Қара-я, у сени лип этиб ушлаб бир зумда балконга чиқариб қўйди-я,— ҳиқиллаб куларди Сурен.— Қсанка кўрганида жуда соз бўларди-да!

— Мен ўзим ҳам бир сакраб, панжарани ушлаб олдим.

— Ҳа, ушлаб бўпсан, ҳўнграб йиғлаёздинг-ку.

— Қим, менми? Лақиллама! Сен менга шунни айт-чи, нега ҳайкал олдида турганда унинг кайфи бузилди, а? Сал бўлмаса йиғлаб юборай деди. Кўрдингми?

— Буни ўзим ҳам пайқаган эдим.

— Сенингча қалай, у худди ўша Незабуднийнинг ўзимкин? Қандай деб ўйлайсан?

Шу орада Артём йўлакка кириб: «Ижроком раиси ўртоқ Г. П. Тулубей» деб ёзилган лавҳа олдида тўхтади.

Артём ёшлигида шахтада ишлаган чоғларида, худди шундай кенг яғринли, бўйдор, қадди-қомати келишган Богдан Анисимович Тулубей деган бир ўртоғи — кон технигини яна эслади. Хўш, бу ижроком раиси Г. П. Тулубей ким бўлди? Мен билган Тулубейнинг фамилия-дошимикин? — деб ўйлади Артём.

У эшикни тақиллатиб ичкарига кирди.

Бадбурушгина, ўзини жуда вазоҳатли туттишга уринган секретарь норози бўлган йўсинда кўзойнаги устидан Артёмга назар солди.

— Раиснинг олдига келиб эдим... Раис бормилар? — сўради Артём.

— Ўртоқ Тулубей бугун келмаса керак, — деди секретарь. — Раис қурилишда. Ўртоқ, бугун умуман қабул куни эмас. Ҳеч қабул қилинмайди.

У стол узра энгашиб Незабуднийнинг оёғига назар ташлади, афтидан, бирор нарсанинг устига чиқдими бу, деган фикрда эди у.

— Кечирасиз, нима масала билан келиб эдингиз?

Артём нима иш билан келганини айтди. Белгиланган муддатидан бир ҳафта олдин келганини тушунтирди. Ўзининг туғилиб-ўсган жойларини тезроқ кўришга шошилганини, бундан ташқари, асранди ўғлига ҳам азбаройи каникулдан кейин дастлабки кунларданоқ, бошқа болалар билан биргаликда, улардан қолишмай ўқий бошлаши учун мактабга киритиши кераклигини, ўғли билан ҳозирча, мусофирлар учун очилган ётоқхонада жойлашганини, багажлари ҳозирча вокзалдалигини, фақат бир нарса солинган чамадончасинигина олиб келганини гапирди.

— Тушундим, — деди қаноат ҳосил қилгандай секретарь. — Қайтиб келганлардан экансиз-да. Соддароқ қилиб айтганда қайтган экансиз. Сизнинг тўғрингизда марказдан раис номига кўрсатма келган эди. Мен орқали ўтган. Аммо биз олдин келасиз деб кутмаган эдик, кечирасиз.

— Менинг кичкина уйим бор эди. Террикон орқасида эди. Ойим ўша уйда турарди. Менга айтишдики, ойим уруш арафасида қазо қилган экан. Ойимнинг қабрини топишим керак. Очиғини айтганда, вақти-соати етгач ўзимга ҳам ўша жойга боришга тўғри келар...

— Қабр тўғрисида ҳам аниқ бир нарса айтолмайман. Қабристонни бошқа жойга кўчириш тўғрисида масала кўрилган эди. Сизнинг собиқ уйингиз ҳам... — у «собиқ» сўзини бўрттириб айтди, — бузилади деб кўрсатилган эди шекилли. Рўйхатдан кўраман. Баъзи хонадонларни энди ўз жойларидан кўчирыпмиз.

— Нега? — ҳайрон бўлиб сўради Артём.

Секретарь бир кўз қирини ташлаб, ўзининг бурни учига маънодор тикилиб:

— Бунинг важлари бор. Кечирасиз, гражданин, масала батамом аниқланмагунича буни сизга айтолмайман, — деди.

— Демак, шунақа экан-да... на турадиган, на ўладиган жойинг бор, шундайми?

Секретарь хафа бўлди ва ҳаттоки стулга бемало ўтириб олган Артём билан деярли бир даражада турмоқ учун ўрнидан ҳам турди.

— Сиз эскичасига фикр юргизиб, ғалати мулоҳаза қилар экансиз, гражданин. Бу нима деганингиз: «На турадиган, на ўладиган жойинг бор» дейсиз? Бу қанақа кесатик? Бизда дафн қилишлар жуда яхши йўлга қўйилган. Районда гулчамбар буюртамиз, машинани шундай безатамизки, катафалкадан қолишмайди. Мато етарли даражада берилади.

— Очиғини айтганда, мен ҳозирча бу тўғрида ҳам чекаётганим йўқ.

— Мен ҳам гапингизга жавобан шундай дедим. Яшайверинг, марҳамат. Демак, собиқ оқлардан экансиз-да?

— Гапингизга тушунмадим.

— Оқ муҳожирлардан экансиз-да, дейман?

— Мен қанақа оқлардан бўлар эканман? Шу ерлик шахтёрман. Шу ерлик, туб шахтёрларданман. Менинг қўлларим оқ эмас. Қоп-қора кўмир қазиганман!

— Йўғ-э, мен классификация учун шунақа деяпман,— бесаранжом бўлиб қолди секретарь.— Мен яна сизга қайтариб тушунтиряпман: бемалол яшайверинг. Хўш, шаҳар қайта планлаштирилгандан кейин, сиз учун майдон масаласига келсак...

— Майдон деганингиз нима?— тушунмай сўради Артём.

— Сиз менга яна тушунмаяпсиз. Мен бунда тураржой майдонини кўзда тутяпман. Яшайдиган жойни. Лекин бу борада ҳам сизнинг тўғрингизда кўрсатма бор. Раиснинг қўлида, гали келиб қолар. Берамиз.

Мана шунда Артём салгина гангиб қолди. У шу маҳалгача стули тагида турган чамадончасини очди.

— Айтинг-чи,— деди у ёқ-бу ёғига ўнғайсиз аланглаб, сўнгра ўзининг баҳайбат гавдасини секретарнинг столига энгаштириб. Оғир гавда таъсирида стол қирсиллади.— Айтинг-чи, сизларда ҳозир қанақа, бир одам мабодо ўз хоҳиши билан, айтайлик, ҳадя тақдим қилса... бунга қандай қаралади?

— Тушунмадим...

— Мен сизга ҳозир тушунтираман.— Артём хижолат бўлгандай чамадонини очди-да, унинг ичидан бир нарса

чиқариб, эҳтиётлик билан ишнинг матони еди ва секретарнинг олдига — столга ўзи учун азия бўлган, кумуш билан оливиндан ишланган «Гладнатор қабри» кубогини қўйди.— Мана, рухсат этинг!.. Туғилган, жонжон шаҳримга совға қилмоқчи эдим. Бу ерда одамлар сув таъқислигидан жуда қийналаётганларини биламан. Ёшлигимда ўзим ҳам бу қийинчиликни бошдан кечирганман. Ўқиганман, Айвазовский деган рассом бўлган...

— Денгизда довул, тўққизинчи пўртана,— деди секретарь,— машҳур рассом бўлган.

— Ҳа. Ўша рассом жамғарган маблағларига ўзининг туғилган шаҳрида водопровод қурдирмоқчи бўлибди, шунга кўп ҳаракат қилибди. Мен бўлсам, бир маҳаллар аҳмоқлик қилиб, ҳаммага ўз ёнимдан ароқ ичирганман. Шўх эдим-да, бундан ташқари, пулни қийналмай кўп топардим. Хўш, ҳозир-чи, ҳозир ҳам истагим бор-у, аммо энди ҳозир бошқача... Менинг шундай бир орзумидим бор. Хуллас, шаҳарнинг ташналигини қондиришда кўмаклашмоқ ниятим бор. Аёллар ҳалиям қудуқлар олдида пақирлари билан навбат кутиб туришар экан. Мен кекса бир мешкобни ҳам кўрдим. Бочкасини цистернага алмаштирибди, холос. Аслини суриштирганда ўша-ўша, бурунгича қолаверибди. Фақир яшаркансизлар.

Секретарь сесканиб ўрнидан турди. У хафа бўлган эди:

— Илтимос қиламан!.. Илтимос қиламан, қўйингиз бу нарсангизни,— деди у.— Хусусий тартибда ҳадя қабул қилмаймиз. Айниқса, шахсан мен. Сув масаласига келганда, бу борада, маълумотингиз учун айтиб қўяйки, сиздан бўлак ғамхўрлик қилаётганлар ҳам бор.

— Мен буни чин кўнгилдан қилипман-ку, тушунинг ахир!

Секретарь мушти билан столни тақиллатди.

— Олинг бу нарсангизни, йўқотинг кўзимдан, илтимос. Тушунарлими? Сиз раҳбарларимиз билан келишиб олмоғингиз керак. Энди йиғиштиринг... Азбаройи бирор ошиқча гап бўлмаслиги учун йиғиштиринг. Ҳар дақиқада одамлар кириб турибди, гумонсираб қолишлари мумкин. Ўнғайсиз ҳолат содир бўлмасин. Сиз, гражданин, менга тушунмайдиган кўринасиз.

Деворга чиқиб олган болалар ҳам азбаройи йиқилиб тушмаслик учун дарахтни ушлаб, бу манзарани дераза-

дан томоша қилиб туришарди, улар дарча орқали сал эшитилаётган сўзларга қулоқ солиб, нима гаплигини тушуниб олмоқчи эдилар; болалар Артём Ивановичнинг хижолат бўлиб, бўшашиб кетган қўллари билан ажойиб гўзал вазани матога қайта ўраб, ноқулай вазиятда чамадонига солаётганини ва эшикка қараб юрганини кўрдилар. Болаларнинг ҳатто юраклари зирқиради, янги танишлари, уларга ранжиган, хафа бўлгандай кўринди... Незабудний ранжиганидан стол ёнида ҳассасини ҳам унутиб қолдирган эди. Секретарь Незабуднийни қувиб етиб чўқморини ўзига берай деб ўрнидан ирғиб турди. Болалар, бир бало бўлишини сезиб, дераза орқасида жим қотиб қолдилар... Дарҳақиқат, шу ондаёқ дарча орқали, дарахтга ўхшатиб бўялган чўян чўқморнинг полга тушганда чиққан товуши, секретарнинг жон аччиғида додлагани эшитилди; шўрлик секретарь икки қўли билан бир оёғини ушлаганича, иккинчи оёғи билан сакраб-сакраб кабинетида юрар эди.

VI БОБ

ПАРИЖЛИК ПЬЕР КОНДРАТОВ

Қсанка бу болага дастлаб кўз ташлаши биланоқ чи-накам яхши кўриб қолди, шундай яхши кўриб қолдики, ҳеч кимни ҳеч қачон бундай яхши кўрмаган эди. Ўтган чоракда бунақа эмасди. Ҳа, ўшанда ҳеч ҳам бунақа эмасди... Бувиси районга олиб борган эди. Районда улар Киевдан келган Ёш томошабинлар театрининг спектаклини томоша қилгани бордилар. «Тимур ва унинг командаси» қўйилган эди. Тимур шундай гўзал эдики, Қсанканинг қалбини батамом мафтун қилиб қўйди. Қсанка унга хат ёзишга ҳам жазм қилди. Шахтёрларнинг машҳур бригадири қизи, мактабда у билан бир партада ўтирадиган энг яхши дугонаси Мила Колоброда Қсанканинг ҳамма ўй-фикрларидан хабардор эди. Хатни биргалашиб ёзишди, хатни юборай деб туришганда тасодифан бир журналда фотосурат кўриб қолишди, маълум бўлдики, Ёш томошабинлар театрида Тимур ролини ўйнаган артист катта ёшдаги киши экан. Шундан кейин муҳаббат ҳам барбод бўлди. Ҳа, бу воқеа бугунгидан бошқачароқ эди.

Ярим йил илгари бўлган воқеа ҳам тамомила бош-

қача эди. Ушанда улар — Қсанка билан Милка қўриқ ердаги тракторчи Есиповнинг расмини «Огонёк»ди кўриб унга хуштор бўлиб қолинган эди. Улар Есиповга хат ёзишди, бунинг учун улар ижрокомдаги таниш машинистканинг олдига бориб, ундан «деворий газета учун бир нарса босиб олишга» рухсат олинди, бунинг сабаби — иккала қизнинг ҳам хати чиройли эмасди. Тракторчи Есипов эса, қасддан қилгандай, ўша маҳалда шахтёрларга меҳмон бўлиб келиб, Сухояркада тўппа-тўпри Милкаларникига тушди. Ҳаммалари хижолатда бўлиб, айниқса машҳур тракторчининг ўзи — «иккита кап-катта, маълумотли қиз менга хат ёзган» деб ўйлаганди у — ҳаммадан хижолатда қолган эди. «Об-бо, қандай саводхонлар-а», деди у. Аммо Биринчи Май кўчасига ва «Прогресс» кинотеатрига томошага у Милка билан ҳам, Қсанка билан ҳам эмас, бултур ёзда Сухояркага меҳмон бўлиб келган Милканинг холаваччаси Валерия билан борди. Ҳа, гарчи Валерия Есиповга хат ёзмаган бўлса ҳам тракторчи Валерия билан кинога борган эди...

Сеня Грачик билан ҳам қишки каникулда иккаласи мактабдаги арча байрамидан қайтаётганларида бир-бирга ҳамиша ака-сингил бўлиш тўғрисида ваъдалашган эдилар. Лекин бу ҳам бошқача эди.

Ҳа, буларнинг бари бошқача эди. Аммо Қсанка энди-гисининг узоқ давом этажагини сезарди. Балки умрбод давом этар. Ҳар ҳолда, кейинги чоракнинг охиригача, то ёзги каникулгача давом этса керак.

Янги келган бола синфдаги барча қизларга бирданнига ёқиб қолди, ўғил болаларда қизиқиш ва ҳушёр бўлиш туйғуларини уйғотди.

— Мана, болалар, — деди Глеб Силич, Пьерни синфга олиб кириб, — янги келган бу бола билан танишиб қўйинглар, мактабимизга қабул қилинди. У чет элдан келган... — болаларнинг кўзларида синчковлик чақини чақнаганини пайқаб, шошилишча қўшиб қўйди: — Париждан келибди. Совет Иттифоқида доимо туриш учун бизга келибди. Сизлар билан бирга ўқийди... Арзумян, типирчилаб пичирлашгандан кўра туриб, харитадан Париж қаердалигини кўрсатганинг, шу билан аллақачонлар ўтилган бўлса ҳам Париж қаердалигини яхши билмайдиганларнинг эсларига солганинг афзалроқ бўлур эди дейман.

Синфдаги энг яхши ўқувчи Сурен Арзумян (синфда

ҳамма болалар уни Сурик деб аташарди) харита ёнига келди-да, «ёзувсиз» харитада — Францияни ва ундаги катта нуқтани бармоғи билан кўрсатди.

— Тўғри,— деди Глеб Силич,— шу ерда. Грачик, сен нега қўлингни кўтардинг, нима демоқчисан?

— Мумкинми? Айтаман,— деди Сеня.

— Нимани айтасан? Парижнинг қаердалигиними?

— Йўқ. Унинг бобоси кимлигини,— деди Сеня, ўрнидан uring туриб.— Биз Сурик Арзумян иккимиз у билан танишганмиз. У машҳур курашчи, жаҳон чемпионларининг чемпиони... У...

— Эҳтимол, эҳтимол,— деб Глеб Силич унинг сўзини бўлди.— Бу эҳтимолдан узоқ эмас, бироқ типирчилаб, ҳовлиқмасанг ҳам бўларкан.

Шундан кейин Глеб Силич, янги келган бола билан танишинглар, лекин дарсларнинг нормал давом этишига халақит берманглар, деб синфдан чиқиб кетди.

Пьернинг атрофини ўраб олишди. У оёқларини кериб бошини ҳам қилиб турарди. Қўлларининг бош бармоқлари тор шимининг камарига суқилган, қолган бармоқлари билан эса камари устида ўйнардди. Йигитча кўринишидан, «қилиқлари»дан, болаларнинг фикрича, кишининг жиғига тегадигандай бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, кўпни кўрган, пишиқ бола кўринарди. Унинг бўш келмаслиги сезилиб турар эди. Аммо, қуриб кетсин, шимининг почаси бунча тор! Тирсаги эскириб, тешилай деб қолган бўлса ҳам шимига тиқиб қўйилган вельвет курткаси қанақа-я! Манглайи устида ҳурпайиб турган сочини айтмайсизми... Шунақа ҳам кийинишарканми!

Қизлар Пьерга тикилиб қарар, айна замонда гўё парво қилмагандек дарров кўзларини олиб қочарди. Ўғил болалар бўлса, Пьернинг модага мувофиқ тикилган, аммо киявериб қорайиб қолган ботинкаларига ва шимининг, гарчи яхши дазмолланган бўлса ҳам, ғижимланган жойларига қарашарди.

— Фамилиянг нима?— деб сўради Мила Колоброда.

— Пожалуйста? — деб сўради Пьер ҳам.

— Фамилиянг нима?

— Пьерг Кондратов,— жавоб қайтарди у. қизариб.

У нечукдир ғалати чучук тил билан талаффуз этарди; у «р» ҳарфини чучук талаффуз этибгина қолмай балки «Пьерг Кондратов» деб «р» га қандайдир бошқа

бир овоз ҳам қўшиб қўярди. Бу ҳам болаларга ёқиб тушди. Оддий бир номдай эмас, жуда ажнабийчасига эшитиларди. Гўё узоқ мамлакатлардан эсаётган шамол Сухо-ярка мактабининг олтинчи синфи устидан ўтиб кетгандай бўлди. Болалар ўзларини бирмунча таъсирланган ҳис қилишди. Пьернинг кўзлари ҳам чиройли эди. Фақат у ҳеч кимга тикилиб қарамас, узун киприкларини ерга қадаб турарди.

— Пьер Кондратов — пи эр квадратов...— деди сирли йўсинда Сурен Арзумян. Унинг олтинчи синфда энг маълумотли бола ҳисобланиши ва юқори синфлардаги болаларнинг дарсликларига ҳамиша назар солиб юриши бежиз эмасди.— Пи эр квадрат — доира юзаси дегани...

— Жим турсанг-чи,— деди унга Сеня, — ўзинг доиранинг юзасисан! — У жўрасининг семиз башарасини бармоғи билан чизиб чиққандай бўлди.

Ҳаммалари кулиб юборишди.

Шу маҳалда кифти ва тирсаклари билан болаларни туртиб-туртиб Пьернинг ёнига Еремей Шибенцов келиб қолди, «Рёмка Штиб» лақабли бу бола мактабда энг олифта, ҳаммадан бақувват, синфда эса энг кейинги ўқувчи саналарди. Уни кўчада — кинотеатр олдида қилган қилиғи учун каникулдан кейинги биринчи ўқиш кунидаёқ ўқитувчилар кабинетига олиб боришган эди. Энди эса у фурсатни бой бермаслик учун синфга киришга шошилди, чунки чет эллар ҳаётини биламан деб мақтанишни яхши кўрарди.

— Аллё, аллё Бонжур-абажур! — деб саломлашди у Пьер билан.— Паризьян из обезьян? Гран мерси, не форси!

Шу билан Штибнинг французча билиши адо бўлди ва кейин ўз она тилига ўтишни афзал кўрди.

— Ёнимга ўтир,— таклиф қилди-Пьерга.— Менинг ёнимда ўзингни эркин тутасан. Ҳамма мендан ўзини четга тортади. Ўтир, агар қўрқмасанг,— деб парижликнинг юзига бўзрайиб бир қаради.

— Мен... қўрқоқ эмас,— деди Пьер ва ҳовлиқмасдан Штибга эргашиб, унинг партаси томон юрди; Ксана билан Мила уларга қараб бошларини чайқадилар ва Пьерга бу иши яхши эмаслигини кўрсатиш учун кўзларини катта-катта қилиб очдилар.

— Бу даҳшат-ку,— деди Ксана дугрнасига.— Рёмка уни таъсирига олиб, бузиб қўяди.

— Ҳали ким кимни таъсирига олиши номаълум,— деб қўйди Мила.

Дарҳақиқат, ҳаммалари ўзларига Пьернинг таъсири бўлаётганини сезиб қойил бўлдилар. Орадан бир минутча вақт ўтиши биланоқ бутун синфдаги болалар, оғайниларча ўзаро тақсимланган, ялпиз ҳиди келиб турадиган хушбўй «чуингам» резинкасини чайнай бошлашди.

Кекса адабиёт ўқитувчиси Елизавета Порфирьевна уруш вақтида авиабомба парчаси тегиб шикастланган бир оёғи сал оқсаб синфга кириб келиб учли резина ҳасасини деворга суяб қўйганида, бутун синф чап-чап чайнаб ўтирганини кўриб ҳайрон бўлди.

Ана шунда болалар бир-бирига гал бермай, синфда янги бола борлигини, янги бола бўлганда ҳам Париждан келганлигини чуғурлашиб гапира кетишди. Пьер эса жойидан туриб, назокат билан ўқитувчига ҳам чайнайдиган резинка инъом қилди.

Елизавета Порфирьевна Глеб Силичдан шу билан фарқ қилардики, ажабланганини (агар ажабланадиган нарсаси бўлса) ҳеч қачон яшириб турмасди. У дунёда киши ҳайрон бўладиган нарсалар мавжудлигига хурсанд бўларди. У ҳозир ҳам жуда қизиқсиниб қолди ва ташаккур билдириб, паришлик боланинг тортиғини эҳтиётлаб, ўзининг эскириб қолган сумкасига солди-да, пайт топиб, унинг таъминини кўражагини айтди. Сўнгра Пьер ўтирган парта ёнига келиб, қизиққанлигини яширмасдан, ундан Франция ҳақида, Париж ҳақида сўради. Елизавета Порфирьевна бир маҳаллар, ёшлигида, ўқитувчилар билан биргаликда Парижга экскурсияга борган, бунинг учун ўн йил давомида оз-оздан пул жамғарган эди.

Елизавета Порфирьевна Глинская (унинг синфида бир маҳаллар Григорий Тулубей ҳам ўқиган эди) шундай аёллардан эдики, бундай аёлларсиз олам пўпанак босиб, моғорлаб кетган бўлур эди. У ёшлик йилларида ўзини қизиқтирган нарсаларга қариган чоғларида ҳам қизиқишини қўймаган эди; ёшлик пайтларида у арзон овқатлар тайёрланадиган студентлар ошхонасида шилдираган шўрва ичиб кун ўтказар, лекцияларни ҳеч қолдирмай эшитар, бадий театрда ёки Шалепин ва Собинов концертларига билет олиш учун тунлар бўйи навбатда турар, хотира дафтарчасини олиб, музейларни томоша қилгани борар, тунлар мижжа қоқмай, Софья Ковалевская ҳақида ёзилган китобларни ўқир, Ясная

Полянадан Лев Толстой келармиш, деган гапни эшитиши биланоқ Москвадаги Курск вокзалига югурарди. Унга ўхшаган кишиларда асрнинг навқиронлиги сақланади ва бундайлар қаришса-да, қарилик ҳам ожизлик қилади.

Елизавета Порфирьевна оқсоқланиб юарди. У бир пайтлар областдан Сухояркага қайтаётганида оёғидан ажралиб қолаёзган эди; ўша кунларда гитлерчилар Сухояркани аёвсиз бомбардимон қилмоқда эдилар; Елизавета Порфирьевна мактабдаги ўз шогирдларини эвакуация қилишга ёрдамлашини учун Сухояркага келган эди: болалар ўшанда оналари билан бирга шарқий районларга жўнатилди.

Ҳозир ҳам Елизавета Порфирьевна аввалдагидек серҳаракат, тек турмас, диққат қилишга арзийдиган ҳамма нарсаларга қизиқувчи эди. У мароқли экскурсиялар уюштирар, бадий ҳаваскорлар концертларини ташкил этар, сухояркалик шахтёрлик учун ёзувчилар ва рассомлар ҳақида лекциялар ўқирди. Унинг қай маҳалда дам олишини ҳеч ким билмасди, чунки тонг отар-отмасданоқ уни ўқитувчилар кабинетида кўришар, тунларда эса унинг деразасидан стол устида ҳамиша чироқ порлаб тургани, ўқувчиларнинг иншо дафтарларини текшириб ўтиргани кўринарди. «Нахимов кемасиз туролмагани каби, мен ҳам мактабсиз яшай олмайман»,— деб ҳазил қиларди у.

Ҳозир эса у Пьер тик турган парта ёнига келди-да, партага қўли билан суяниб, янги келган бу болага диққат билан тикилиб қолди.

— Жуда соз,— деди у сўнгра. — Демак, бизнинг синфда Петя-Пьер, пти Пьер, кичкинтой Пьер бўлади. Ростини айтганда, унчалик кичкина эмас-у... Хўш, қалай, азизим, у ерда, Сена қирғоқларида, ҳалиям букинистлар қадимги китоблар билан савдо қилишяптими? У ерда, болалар, ажойиб букинистлар бор-да! Не-не китоблар уларда йўқ дейсиз! Мен у ерда соатлар давомида китоб бозорида изғиб юардим...

Аммо Пьер у ерда изғимаган экан. У букинистларнинг ёнига бормаган экан. Бунинг эвазига, Елизавета Порфирьевна, синфдаги болаларнинг кайфиятини назарга олиб, Пьердан Париж ҳақида бирор қизиқ нарса гапириб беришини сўраган эди. Пьер жон деб, Париж велодромидаги етти кунлик пойга тўғрисида, Европадаги энг биринчи дилбар саналган — кино артистка Софи Ло-

ренни қандай кутиб олишларини гапириб кетди. Лекин унинг бу гаплари Елизавета Порфирьевнани қизиқтирмасди, шунинг учун ҳам Елизавета Порфирьевна дарсни бошлаш учун Пьерни гапдан тўхтатишга шошилди.

Танаффус пайтида эса болалар Пьерни ўраб олиб, ҳовлиққанларича турли-туман нарсалар тўғрисида ундан суруштирадиган бўлиб қолишди. Аммо ўзининг янги қўшниси ўрнига Рёмка Штиб болаларнинг ҳамма саволларига жавоб қайтарар, у ўзини билармон ва Пьернинг ҳомийси қилиб кўрсатарди. Дарс вақтида у янги қўшнисидан ҳамма гапни сўраб билиб олган, ҳозир ундан қўшимча равишда олган резинкани кавшаганича, Пьернинг ўрнига барала жавоб қайтарарди; у Пьернинг бобоси машҳур курашчи, чемпионлар чемпиони Артём Незабудний дунёда энг бақувват одам экани, Пьер уни, яъни Рёмкани паҳлавон бобоси билан таништиришга ваъда қилгани, ана ўшанда Еремей Шибенцовнинг жиғига тегадиганларнинг ҳолига маймун йиғлаши, буни ҳамма яқин орада кўриши тўғрисида гапирарди...

— Қани, жўнанг бу ердан,— дерди Рёмка, партасига яқин келган синфдошларини тирсаги билан итариб.— Қани, бас-да, одамга хиралик қилаверманглар. Мен ҳаммасини тушунтирдим-ку, бўлди-да.

Сеня Грачикни ҳаммадан кўпроқ Ксанканинг, уятчан, нозиккина Ксанканинг янги келган болага жуда қизиқсиниб қараётгани ҳайратда қолдирди. Сеня ҳаттоки Ксанканинг дугонаси Мила Колобродага туғилган куни муносабати билан бугун парижлик болани меҳмон қилиб чақирганини шивирлаб айтганини ҳам эшитди.

Бўйдор, лўппи юзли, одатда ўзини мағрур тутадиган Мила эса Пьер ўтирадиган партага яқин жойда тургани ҳолда, бирданига баланд овоз билан бутун синфга маълум бўлган кулгили бир воқеани гапира бошлади: бу воқеа шу ҳақда эдики, бир маҳал болалар болгариялик мактаб болалари билан хат ёзишган экан, ўшанда пловдивлик бир бола Милани ўғил бола деб ўйлаган экан, чунки Мила ўз хатига «Салом — Людмила Колоброда» деб имзо қўйган экан. Ана шундан кейин Болгариядан: «Людмил Колобродга. Салом, қадрли Людмил» деган хатлар кела бошлаган, чунки Болгарияда Людмил эркаклар оти. Аммо, масалан, Ваня деб, аксинча қизларни атарканлар.

— Хўш, бу Грғигорғий Тулубей дегани ким?— бир-
данига сўраб қолди Пьер.— Қасрғга борғсам, ҳамма
жойда — Тулубей, Тулубей...

Ушанда Сеня унинг енгидан тортиб, секингина:

— Секинроқ гапир. У Ксанканинг дадаси. Унинг фа-
милияси ҳам Тулубей,— деди.

Гарчи Мила Колоброданинг туғилган кунига кеча
Сеня Грачик билан Сурен Арзумян таклиф қилинган
бўлса ҳам, икки дугонани — Ксанка билан Милани мак-
табдан Рёмка Штиб билан Пьер Кондратов кузатиб бо-
ришди.

VII БОБ

КЎНГИЛСИЗ ВОҚЕАЛАР

Ҳар хил иримларга ишонадиганлар агар эрталаб ик-
ки марта кўнгилсиз воқеа бўлса, учинчи кўнгилсиз воқеа
ҳам содир бўлади, дейдилар.

Сеня учун шу куннинг биринчи кўнгилсиз воқеаси
унинг эрталаб беихтиёр балконга чиқиши бўлди. Яна
шунинг ҳам айтиш керакки, бу воқеа Тулубейлар туради-
ган уйнинг балконида содир бўлди! Албатта, Сеняни
таниган ва, худо билсин, унинг тўғрисида алланима-
ларни ўйлаган бўлсалар керак.

Сеня отаси билан яшаётган уйнинг эгаси, вайсақи,
беҳад танноз Милица Геннадиевна дераза ёнидан ўтиб
кетаётган Ксанани пайқаб қолиши биланоқ: «Бу ёққа
кел, Сенечка, кела қол! Ана, дилбаринг кетяпти»,— деб
кесатиб қўйишни яхши кўрарди. Дилбар эмиш! Катта-
лар бундан умуман нимани тушунишлари мумкин?

Сеня Грачик кўп вақтлардан буён ва тез-тез Ксана
ҳақида ўйлашини ҳеч қачон ва ҳаттоки ўз-ўзига ҳам
айтмаган, «шунчаки у билан яхши ўртоқмиз, холос, бу-
тун гап шу!» деб қасам ичиши мумкин.

Аммо бугун эрталаб мактабга бориш учун кўчага
чиққанида у Ксана тўғрисида ўйлади ва тезда кўриши-
шини эслаб, бундан вақти чоғ бўлиб кетди. Шу сабабли
Сенянинг баланд овоз билан: «Салом, мусаффо тонг!
Салом, дарахт бошидаги зағча! Террикон устида суза-
ётган булут, сенга ҳам салом! Сайра, гудок чал, юк ма-
шина сигнал бер, сайра! Пишқир, мотор, йўғон ғилдирак-
ларингни юмалат! Салом сизларга! Совет тепасидаги

байроқ, ҳилпира! Салют сенга! Шамол, йўлларни чангит, қудуқдаги пақир, гулдура!» деб қичқиргиси келарди.

Сеня шунда ўзини кап-катта одам бўлиб қолгандек ҳис этди. Унинг вужудида ҳамма нарсага жой топиларди: шамолда дам очилиб, дам ёпилаётган дарчадан деворга тушган камалаксимон шуълага ҳам, кўчадаги асфальт-ни ақл бовар қилмайдиган куч билан тешиб чиқаётган кўм-кўк гиёҳга ҳам, радиога эшиттирилаётган «Варяг» қўшиғига ҳам, рўпарадан юк тортиб, мағрурона қиёфада, косадек келадиган туёқли паҳмоқ оёқлари билан салмоқланиб қадам ташлаб, оппоқ ёлини силкитиб келаётган отга ҳам жой топиларди.

Борингки, ҳамма нарсага жой бор эди. Қувончидан юраги кўксига сиғмасди.

Қсана синфга кириб келганда эса Сенянинг юраги ўйнаб кетар, жуда ғалати аҳволда қоларди. Ўзини қаёққа қўйишини билмасди. Қаёққа қарамасин, кўзлари Қсана билан тўқнашарди. Ва ҳаттоки хаёлни бир жойга қўйиб, тушуниб олиш анча қийин бўлган немис грамматикаси қондалари ҳам бирдан маънодор ва муҳимдек кўриниб қоларди.

Сеня Қсана билан мактабдан чиқиб пивоҳона ёнидан ўтиб кетаётганда — афсуски, пивоҳона муюлишдан узоқ эмасди — мастлар итариб-туртишиб, қўпол сўзлашиб, бутун дунёни, оламда мавжуд жамики нарсаларни, уялмай-нетмай сўкиб шарманда қилаётгандилар. Сеня ҳали ҳам турмушда учрайдиган бу бемазагарчиликлар учун ўзини ҳам айбдордек тутиб, Қсана эшитса қаттиқ хафа бўлади, деб қўрққанидан юраги сиқилар, жунжикарди.

Демак, шундай қилиб, биринчи кўнгилсиз воқеа — Сенянинг бугун балконга чиқиши бўлди. Иккинчи алам қилган нарса — Қсананинг паришлик болага ортиқ даражада эътибор билан қараши бўлди. Сеня илғор пионер бўлганидан, у албатта, янги келган болага, айниқса у бола етим бўлса ва сал-пал чет эллик ҳам бўлса, Сеня унга айниқса мурувватли бўлиши керак эди. Бироқ Сеня ўзидаги туйғуни енголмади, биринчи кўришданок Пьер Сеняга ёқмади.

Шу куни Артём Незабуднийнинг ҳам кайфияти унчалик яхши эмасди. Ижроком секретари унинг кайфиятини бузди, ранжитди. Квартира масаласи ҳам ҳал этилмаганга ўхшайди. Бундан ташқари, у ижроком йўлакларида нари-бери юраркан, Сухояркада тураржой масала-

си қалтисроқ эканини эшитиб қолди. Яқин орадаги қандайдир қурилишга турли жойлардан кўп киши келиб, одамлар тиқилинч яшарканлар. Очигини айтганда, Артём Иванович кўча-кўйларда пайқаган кўпгина нарсалар ҳам уни хафа қилган эди. У бундан яхшироқ бўлишини кутган эди. У Совет Иттифоқи ҳақида ёлгон-яшиқ гапларни вайсашга тайёр турган чет эл газеталарига кўпдан буён ишонмай кўйган эди. Аммо ҳозир у атрофга, толган қалбида вужудга келган қандайдир ишонмовчилик билан назар соларди. Одамлар яхши кийинмагандек кўринди. Кейинги вақтларда Незабудний яхши овқатланмасалар ҳам, ҳамиша тоза бўлмаса-да, янги модада фасонроқ кийинадиган кишилар орасида яшади.

Сўнгра у нонвойхона олдида нонга навбатда турганларни кўрди, қизиқсиниб, эҳтиёт билан сўраб билдики, қурилишга кўп киши келгани сабабли харидорлар нон билан кўнгилдагидек таъминланмаётган экан, вақтида нонни етказиб бериш оғирлашган экан.

Юрак оғриғи бугун негадир тинмади: кўкраги оғриб, дам чап кифти, дам бармоқ учлари жимирлашиб турди.

Черков бир меъёردа маъюсона оҳангда жом чаларди. Бировни сўнги сафарга кузатишарди. Биров тарки дунё қилган. Артём Иванович эскириб қолган черковга кирди. Черковда халқ кам, ҳаммаси кексайган кишилар эди. Незабудний беихтиёр чўқинди. Сўнгра бир кампирдан ким дафн қилинаётганини секингина-сўради. Кампир Незабуднийга нотаниш бир фамилияни айтди, пастдан юқорига, Артём Ивановичга сал хўмрайиб қараб қўйди.

Черков олдидаги тиланчиларни кўриб Артём Иванович ҳайрон бўлди. Улар атиги уч киши эди, бироқ улар тахминан бундан қирқ йил бурун қаерда турган бўлсалар, ҳозир ҳам худди шу жойда туриб, илгаригидек мингиллар, фақат энди, Незабуднийга шундай туюлдики, сал секинроқ мингиллардилар. Гадоилардан биттаси Незабуднийни таниди, унинг ёнига келди-да, чўқиниб, йиғи-сиғи қила бошлади. Незабудний ҳам уни эслади. Фамилиясини ҳам хотирлади: Забуга эди. У қадимги вақтларда ҳам худо ҳақиға садақа сўраб юрган пияниста, одамларни нуқул ҳақорат қилувчи, майиб, ўғри, тапбал бир одам эди.

— Бай-бай-бай, бунча келишган, хушбичимсан!— хушомадгўйчилик қилиб ғўлдиради гадой.— Ё раббим,

ё Биби Марьям! Яна бир марта кўришга насиб этган экан-а! Мен гуноҳкор бандага атаганинг бордир. Сенга ку, гуноҳларинг учун худо берадиганини берибди, аммо мен, кўриб турибсан, қандай оч-яланғоч бўлган бўлсам, шундайлигимча қолавердим. Худонинг ғазабини қўзғатиб, нолимайман. Аммо сен қилган гуноҳларинг учун менга ўн сўлкавой берсанг бўларди. Сенинг ҳақингга дуо қилардим.

У Артёмнинг кўксига бош уриб, қўлини ўпмоқчи бўлди. Ундан ароқ ҳиди анқирди. Ҳар қандай телбалликни, ўз таъбири билан айтганда, фортелизмни ёмон кўрадиган, покиза қалбли Незабудний ғазабланди.

— Нимага менга бақрайиб турибсан, эй пандивоқни?..— У секин гапирди-ю, аммо теварак-атроф беҳад кенг кўкракдан чиққан бу овоздан момақалди роқ гулдурагандай бўлди.— Мен қочиб юрган маҳалларда сен оғайнларинг орасида тентирабсан, бундан нима фойда чиқди? Нима манфаат топдинг? Сен ўз тўрвангининг тагида ҳақдан ҳам, ноҳақдан ҳам бекиниб ётдинг, халтанг ичида разил жонингни сақладинг. Уч пулга арзимайдиган жонингни! Ниманг билан гердаясан? Ҳеч ниманг билан! Тинч қўй, эшитдингми? Худонинг жаннатига жўнайвер!..

Артём Ивановичнинг яна бир кекса таниши учраб қолди. Қачондир бир маҳаллар у оз-моз баққоллик қилар, эндиликда эса тўғри келган нарсани олиб-сотиб юриши кўриниб турарди. У машҳур ҳамқишлоғининг қайтиб келганини қаердандир эшитган эди. У Артёмни таниб, ёнига келди-да, у билан ўпишмоқчи бўлган эди, бўйи етмай, қўлини силкаб қўя қолди, сўнгра Артёмнинг қўлидан ушлаб, чет эл молларидан олиб келмадингми, айниқса хонимлар учун, чунончи нейлон пайпоқ, балки газмол келтиргандирсан?— деб сўради ва шу ондаёқ ҳар хил сиқиқлардан ҳамда ташаббусга йўл қўймасликларидан нолиб кетди: шунчалик эпчиллиги билан у аллақачон бойиб кетган бўлар экан, лекин ҳеч йўл беришмасмиш. Унинг гапига қараганда, ҳамма иш расво эмиш, бари бир ҳеч нарса чиқмас эмиш. У пичирлар, лабларини ялаб-ялаб хўрсинар, тўнғиллар, теварак-атрофидаги ҳамма нарсани сўкарди:

— Сал бўлмаса, черковни ёпиб қўйишаёзди. Ибодат қиладиган жой қолмади. Сен қалай, черковга қатнасанг керак, а?.. Бормай қўйдингми? Бекор қилибсан, Артём..

Одамларга сен бари бир керак эмассан. Лоақал ўз жонинг тўғрисида ҳам ейишинг керак.

Бугун ўзини сал яхши ҳис қилаётган Артём Иванович бу чолнинг гапларига қулоқ солиб туришни истамасди. У чолдан узоқлашмоқчи бўлган эди, бироқ чол бир нима эсига тушгандай, унга етиб олди-да: «Артём Иванович, сен нариги ёқларда узоқ яшадинг, бу одамлар сени кечиришмайди», деб гапира бошлади.

Артём хўмрайиб қулоқ солиб турди-да, сўнгра бирданига қўполлик билан унинг гапини бўлиб:

— Хўш, сен нималар деб бижиллаяпсан ўзи? — деди.— Ҳа, сен?! Ўзинг оз-моз пул жамғардим дейсан. Умрингда қилган ишинг — пул жамғарибсан-да. Шу тобда ҳам фикри-хаёлинг пулда. Сенинг ҳам, оғайни, менинг олдимда фахрланадиган жойинг йўқ. Битта аблаҳ қирқ йил умримни ўғирлаган. Сен нега ҳаммани ёмонлаяпсан? Бу дунёда кўзи кўр, қулоғи карлар кўп сенга ўхшаган. Сендақаларни кўп кўрдим. Яхшиси йўқол кўзимдан!.

Артём Иванович энди жўнай ҳам деб туриб эдики, таъзиядан эндигина бўшаб қайтаётган кекса поп Кирилл Благовидов унинг ёнига келиб қолди. Бу поп бир маҳаллар Артём билан Галяга никоҳ ўқиган эди.

У мулойимгина гап бошлади:

— Ҳа, дайди, қайтдингми? Адо бўлдимми саёҳатинг? Хуш келибсан, хуш келибсан. Гуноҳларингни ювгани, тавба қилгани кел. Худо олдидаги, ватан олдидаги гуноҳларингни кечиришни биргалашиб сўраб, ибодат қиламиз.

Артём попга яқинлашди-ю, лекин унинг таъналарига ғазаби қўзғаб, сал дағал жавоб қайтарди:

— Сизнинг олдингизда тавба қилиб нима қиламан? Ҳа, бундан нима чиқди? Тўғри, қирқ йил давомида мен турли-туман даргоҳларда дайдиб юрдим, ростдан ҳам эл-юртимдан ажралиб юрдим. Аммо сиз-чи, сиз эл-юртингизда турсангиз ҳам, халқ билан бирга эмас, балки унга қўшилмай юрдингиз. Шунақа бўлганми?

— Йўқ, Артём, янглишяпсан. Мен халқ билан бирга бўлганман,— деб эътироз билдирди Кирилл ота.— Мен иқулфат, ғам-ғусса чеккан пайтларда ҳам, азоб-уқубат кўрган пайтларида ҳам халқ билан бирга бўлдим.

— Бундай қараганда, одамлар билан бирга бўлгандек кўринасиз-у,— деди Артём фикрини бир жойга тўплаб, борган сари унинг юраги зирқираётган эди,— аммо

ўша одамларни ҳаётга, ишга эмас, худонинг хузурига чорладингиз-ку. Мен гарчи кетган бўлсам ҳам, ҳар қалай одамларнинг олдига кетдим. Яхшими ёки ёмонми, ҳар ҳолда одамлар-да, ахир. Яшаяптилар. Ер юзида яшаяптилар. Мен ўшалар орасида яшадим, ҳасрат-надомат чекдим. Албатта, дайдиб, сарсон-саргардон кездим. Бу тўғри. Аммо мен кўрган разилликлар беҳад бўлса-да, одамларга бўлган ишончимни йўқотганим йўқ. Шундай қилиб, ота, энди сиз мендан хафа бўлманг, лекин сизнинг олдингизда тавба қиладиган гуноҳим йўқ.

— Менинг олдимда эмас... Ақлга сиғмайдиган сўзларни гапиряпсан, Артём... Менинг олдимда эмас, худо олдида деяман мен сенга. Нима сен ундан ҳам юз ўгирдингми?

— Мен ундан юз ўгирганим йўқ, ота. Лекин унинг ўзи менга унчалик қарамай қўйди. Мана шунга йўл қўйди, ўзимни танҳо қолдирди...

Гарчи сал букчайганроқ бўлса ҳам ҳаддан зиёд бўйдор Артём Иванович қўлини силкаб қўйди-ю, нари жўнаб кетаверди. Поп Кирилл эса бошини чайқаганича, унинг орқасидан қараб қолди.

Незабуднийнинг мазаси йўқ эди. Кўчиш пайтида узоқ йўл машаққатлари ҳам, ўйлаб қўйилган ва қилина бошлаган тараддудлар ҳам, чарчашлар ҳам, яна вужудга келган ва чидаб бўлмайдиган аччиқ шак-шубҳалар ҳам, ижроком кабинетигаги чекилган алам, аҳмоқона таъналар ҳам — буларнинг бари унинг юрагига ўз таъсирини кўрсатган эди. Артём Иванович Пьер билан вақтинча тушган мусофирлар ётоқхонасига борадиган йўлда, бозор яқинидаги автобус бекатидаги скамейкага ўтириб, сал дам олмоқчи бўлди.

Бу ерда ҳам бесўнақай шилқим бир йигит унинг ёнига келиб ўтирди. У кўча-қўйларда бекорчи юрадиган йигитларнинг жўрабошиси эди. Вячеслав Махонин деган бу йигитнинг лақаби «Махан» бўлиб, шахта қошидаги мактабдан яқинда ҳайдалган, ҳозирги касби эса ё бозорда, ё Биринчи Май кўчасидаги «Прогресс» киноси олдида, ё бўлмаса майхона ёнида тентираб юришдан иборат эди. Махан дарров илғаб оладиган кўзи билан сал ориқлаган Незабуднийнинг эгнидаги сарғиш пальто чет элники эканини пайқаб олди.

— Монидан борми?— деб шивирлади у, Артём Ивановичнинг ёнига ўтирар экан.

— Нима? Нима деяпсан ўзи?— тушунмади Незабуд-
ний.

— Мони деяпман, монидан борми?— деб такрорлади Махан ва икки бармоғини папирос тутгандай қилиб, лабига ишқаб сўради:— Смок-чи, сигарет?

— Мен сен ярамасни шунақа смок қилайки, шунақа «мони» қилайки, чет элники тугул ўзимизда ишланади-
...м эсингга олмайдиган бўласан,— деб
ний.

стида ер гир-гир айланаётгандай кў-
нович ўрнидан турмоқчи бўлган эди,
бўлиб қолди. У фақат кифти билан

шилк
ҳам
риб ту
ни салгина итариб қўйди. Аммо шунинг ўзи
нг тротуар четига — икки метр нарига бо-
риб ту
га кифоя қилди.

VIII БОБ

КЕКСА ВА ЁШ

Шу орада Сеня Грачик, ўзи учун шунчалик шак-шуб-
ҳалар билан бошланган бугунги кунни салгина бўлса
ҳам кўнгиллироқ ўтказиш ташвишида чўнтагини ахта-
риб, майда пул топди-да, охирги марта отўйинга туш-
моқчи бўлди; отўйин куни кеча тугаган каникулдан ке-
йин, бугун ҳам бозор майдонида ишлаётган эди. Отўйин-
дек нарсада ўзини қандай тутганига қараб ҳам Сеня
Грачикнинг қанақа одамлигини пайқаса бўларди... Ҳам-
ма бола болалардек ўтиришган эди. Баъзи болаларни
ота-оналари миндириб қўйди, баъзилари ўзлари «от»га
миниб олди, баъзи болалар «самолёт» ёки «автомобил»-
га бир амаллаб чиқиб олди, аммо уларнинг бари ҳам
қўллари билан эгар ва ўриндиқларга ёпишиб, кенг-каг-
та қилиб очилган кўзларида сал қўрқаётганларини бе-
китиб ва бу техника муъжизасидан қойилликларини
ифодалаб айланардилар. Болалар айланаётганларида
қимирламасликка зўр бериб ҳаракат қилар, фақат ерда
турган оталари ёки оналари қошидан ўтаётганларида
уларнинг рағбатлантирувчи қиёфаларига қарардилар.

Бунақа айланиш Сеняга кифоя қилмасди. У бир
марта бошқа болаларга ўхшаб «қайиқча»да айланди.
Сўнгра қайиқчада кўндалангига ётиб айланди. Кейин
«қайиқча»га тескари ўтириб олди. Кейин у бир кўзини

юмиб айланди, кейин иккала кўзини ҳам юмди, қулоқларини ҳам бекитди. У яқингина жойда ўтирган Артём Иванович олдидан «қайиқча»сида эмаклаб ўтаётганида оёқлари орасидан орқа томонга қараб борарди. У тадқиқотчи, тажриба ўтказувчига ўхшаб кўринарди. У ҳамма нарсани текшириб, синаб кўришга уринарди. У ҳамма нарсанинг маъною сабабини қидирарди.

Сеня яна бирор усулда айланган бўлар эди. Шу пайт отўйинни томоша қилиб ўтирган Артём Ивановичнинг тўсатдан боши айланиб қолди, у оқариб-бўзариб қўққисдан скамейканинг орқасига суяниб, кафти билан кўзларини бекитди.

Сеня буни кўриб қолди, бугун эрталаб қандай машхур одам билан танишганини билганидан, айланаётган отўйиндан ирғиб тушди-да, чолнинг олдига югуриб келди.

— Юрагингиз безовта қиялпими?

Незабудний бош ирғади.

— Ёмон уряпtimi?

Артём Иванович фақат қошларини қоқиб қўйди. Бош ирғашга ҳам дармони йўқлиги кўриниб турарди. Сеня:

— Сиқиялпими?— деб сўради-да, кўздан ғойиб бўлди.

Артём Иванович кўзларини очди, лекин бола йўқ эди. «Қочиб кетибди, чўчибди-да...»— деб ўйлади у, ачиниб.

Бироқ, орадан уч минутча вақт ўтар-ўтмас, Сеня яна Артём Иванович ёнида пайдо бўлди, у валидол солинган кичкина шишанинг тиқинини тишлари билан суғуриб олди.

— Босилмадими?— деб сўради Сеня.

Артём Иванович бош чайқади.

— Мана, амаки шу тиқинни салгина сўринг-чи.

— Назаримда, сен бу нарсани ўқиб олган кўринасан-а,— деди Артём Иванович, валидолнинг оғизни совутувчи таъмини татиб ва енгил тортиб.— Сенга бу илми ким ўргатди?

— Дадам.

— Нима, даданг докторми?

— Йўқ, доктор эмас,— секингина жавоб қайтарди Сеня.— Шофер бўлиб ишлайдилар.

— У кишини ҳам бу дард қийнапtimi?

— Баъзан шунақа бўладилар.— Истар-истамас жавоб килди Сеня. Унинг бу гапни давом қилдирмоқчи

эмаслиги афтидан кўриниб турарди. Жим қолиб, Артём Ивановичга тикилиб турди-да, чолнинг сал енгил тортиганини пайқагач, бирданига:

— Амаки, айтмоқчи, сизда етмиш икки тийин пул топилмайдими?— деб сўраб қолди.

— Нега пул керак бўлиб қолди?

— Отўйиндан саксон тийин пулим қолиб эди, аптекада эса дори бир сўм эллик икки тийин тураркан. Сиз безовта бўлманг, менга насияга ҳам беришарди. Қўлингга пул тушганда қолганини келтирарсан, дейишди. Бу аҳволни билганларида-ку, текинга ҳам беришарди.

Артём Иванович чўнтагидан ахтариб бир сўм пул топди ва Сеняга:

— Бор, ўғлим. Қарзингга тўла. Ишонганлари учун раҳмат айт,— деди.

— Хўп, кейинроқ олиб бориб бераман. Сиз билан озгина ўтирай. Мумкинми?

— Майли, ўтирақол, ўғлим!

Сеня дунёда тенги бўлмаган паҳлавон билан ёнма-ён ўтирди, ўтирганда ҳам жуда қойил бўлиб, азим суҳбатдошидан кўзини узмай ўтирди. Юқори синфларда ўқувчи болалар мактабдан қайта туриб ёнларидан ўтар, улар Сеня Грачик қанақа одам билан ёнма-ён ўтирганини кўришарди. Юқори синф болалари янги келган одам олдида чиройлироқ кўриниш учун оталари, кона ишчилари сингари толиққан йўсинда қадам ташлаб боришарди. Кўпларида мактаб фуражкаларининг тепа томони шахтёр каскаларидек сирланиб букилган эди. Баъзиларининг сумкаси ҳам шахтёрларнинг лампочкасига ўхшатиб махсус илгак билан камарларига осилган эди.

Улар Сеняни кўришлари билан, гарчи шу куни мактабда саломлашган бўлсалар ҳам яна бир марта саломлашиб:

— Салом, Грачик! Тугатдингми?— сўрашарди.

Сеня ҳам шахтёрчасига:

— Бўлди!— деб жавоб қайтарарди.

Сўнгра шахтада гудок чалинди. Тез орада сменани тугатган шахтёрлар ҳам уйларига жўнай бошлидилар. Хотинлари уларни кутиб олишарди.

Незабудний буларга назар ташлаб, бир маҳал ўзи ҳам бир мунча вақт туриб қолишга тўғри келган Бретандаги балиқчилар қишлоғини эслади. «Одамзод ҳамма

жойда ҳам бўш келмайди, одам деган шунақа,— деб ўйларди Незабудний.— Одам сув тагиданми ёки ер тагиданми, ўз ризқини топади. Ҳа,— деб ўйларди у,— балиқчилар билан кон ишчилари ўртасида бир-бирларига монанд хусусиятлар бор: буни ўз бошидан ғам-ғусса кечирганлар, денгизда балиқ овлаш ёки ер тагида кўмир қазиш билан шуғулланганлар яхши билишади. Денгиз эндигина балиқ овлашга киришган кишини бепоёнлиги билан қўрқитади, ер таги эса кўникмаган кишини сукунати ва торлиги билан эзиб ташлайди. Бундай қараганда, бир-бирларига ўхшашлик йўқдай кўринарди... Ҳолбуки, балиқчиларнинг хотинлари денгиздан қайтган эрларини қандай кутиб олишса, кончиларнинг хотинлари ҳам ер тагидан чиққан ўз боқувчиларини худди шундай кутиб олишади. Одам деган истаганини ҳамма жойда топади, унинг меҳнати оғир, бироқ ана шу меҳнатсиз яшай олмайди у. Фақат бутун умрини ҳеч қачон денгизга овга чиқмай қирғоқда енгил-елпи ўтказган, ер устида сайр қилиб ҳаёт кечирган, ризқ топиш учун ер остига тушмаган одамгина бунга тушунмайди. Мана, бу ерда одамлар мағрур. Ўзларига ризқ топадилар, ўзларига ўзлари хўжайин ҳам.

Ҳаёт бу ерда бутунлай янгича изга тушиб оқар, Ар-тём ҳам сабрсизлик билан шу ҳаёт оқимида оқишни истарди. Унинг ҳам бўм-бўш қирғоқда якка ўзи қолгиси келмасди. У ҳамма билан бирга шу оқимда оқишни хоҳларди. Юраги сал тинчигандай бўлди. У ўтириб қулоқ солар, атрофга кўз ташлар, дам болалик йиллариданоқ таниш бўлган нарсаларни, кўзларига ёш олиб танир, дам бу жойларда ўзи учун янги бўлган ҳаёт аломатларига қараб, ишонгиси келмай ҳайрон бўларди.

Бир инвалид чиройли бир аёл билан (хотини бўлса керак) кетиб борарди. Инвалиднинг сархил ботинкадаги протези сал ғирчилларди. Гарчи у бироз оқсоқланса ҳам салмоқ билан юриб борарди. Унинг эғнида яхши тикилган бобрик пальто, бир қўли билан ҳассага суянган, бошқа қўли билан эса хотинининг қўлини ушлаган. Уларнинг олдида янги чиройли матросча кўйлак кийган қизча борарди. Бу оиланинг иноқ ва тўқ яшаётгани кўзга ташланиб турарди.

Икки аёл бурчакда магазиндан сотиб олган молларини бир-бирларига кўрсатишар, бармоқлари билан ўровини очиб, пайпаслаб кўришарди. Иккаласи ҳам мамнун.

Автобус остановкасида одам кўпайиб қолган—одамлар навбатда туришар эди. Кўпчилиги ёшлар. Кўплари бошларига фуражка кийган, қўлларида — китоб. Автобус келди. Навбатда турганларнинг ҳаммаси автобусга чиқди. Фақат бир йигитча сизмай, зинапояда бир боғлам китобини силкиганича жўнаб қолди. Юқорида кимдир уни, ҳар эҳтимолга қарши, қўлтиғидан маҳкам ушлаб олди.

Кўчада дам у ерда, дам бу ерда тўхтаб, калта пахталик устидан клёнка плаш кийган ёш бир аёл юрарди. Катта қоғоз ўрами ва пақир кўтарган бу аёл афиша ёпиштирарди.

Афишалар ҳар хил: «Жасур кишилар», «Ёш гвардия» кинофильмлари, область театрининг «Сўна» спектакли, «Районимизнинг келажаги» ҳақида лекция ва «Электрсваркачи аёл ишчи шошилинич зарур», «Чизмакашлар керак», «Тажрибали энагалар керак» каби эълонлар ҳам бор. Умуман, бу ерда кўп киши ишга таклиф қилинаётгани кўриниб турарди.

Чорраҳадан ҳамisha бир томонга, юк машиналари, самосваллар, ғишт, ёғоч-тахта, металл конструкциялар ортилган прицеппи уланган оғир юк машиналар биринкетин ўтиб турар эди. Қардадир яқин атрофда катта қурилиш борлиги кўриниб турибди. Одамлар ўтирган бир неча машина ўтди. Улар ғижимланган брезент курткалар кийиб олишган эди. Ҳаммаси ашула айтишиб ўтишди. Қўшиқ машинадан машинага ўтар, худди тўлқинлар орасидаги қайиқ сингари, дам эшитилмай қолар, дам бошқа машинадагилар жўр бўлишса, яна янграб эшитиларди. Наринги кўчага чиқиб олган машинадан айтилган ашула анча вақтгача эшитилиб турди. Автоколонналар рўпарасидан эса бутун бир уйни кўчириб келишарди. Пастак платформани деразаю томи билан судраб кўчириб келишарди. Уй мўрисида тугун ҳам чиқадигандек кўринарди.

Сўнгра ҳамма машиналар қўққисдан тўхтаб қолишди: серташвиш ёш бир қиз кичкинтойларни кўчадан ўтказаятганди. Болалар камида қирқтача бор эди. Улар қўлма-қўл ушлашиб, жуфт-жуфт бўлиб боришар, ҳалиги қиз эса ёнидан ўтказа туриб, санагандек уларнинг сўзларига қўлини тегизиб кўярди. Кичкинтойлар ҳовлиқмасдан, кўчанинг иккинчи томонига ўтиб олишди. Улардан ҳар бирининг қўлида қоғоздан қилинган пар-

рак бор эди. Чап томонда ҳам, ўнг томонда ҳам машиналар сабр билан кутиб турардилар.

Фақат самосваллардан бирининг кабинасидан бир шофёр бошини чиқариб, қувноқ қичқирди:

— Ҳе, юлдузга учувчилар! Тезроқ! Қани, чаққонроқ! Тап-туп!

Артём Ивановичнинг юрак ўйноғи ўтиб кетганини кўрган Сеня, энди бугун ўзимни эрталабдан қизиқтирган масала ҳақида эҳтиётлик билан гап бошласам бўлар, деб ўйлади.

— Амаки,— деб гап бошлади у,— сиз ростдан ҳам дунёда энг зўр одаммисиз?

— Йўғ-э, бугун энг кучсиз кишиман.— Незабудний катта бошини чайқади.

— Бугун-ку шундай бўлиб қолдингиз... Эртага-чи, бетоблигингиз ўтиб кетгач, яна зўр одам бўлиб қолмайсизми?

— Йўқ энди, бу ўтиб кетмайди. Бир маҳаллар ҳаммадан зўрсан дейишарди.

— Ҳозир, шу топда наҳотки сиз энг зўр одам бўлмасангиз?— умид аралаш ачингансимон сўроқ қилди Сеня.

— Ҳа, эҳтимол бирор жойда мендан зўрроқ ҳам одам топилар. Менинг энди, оғайни, кучим кетиб борапти.

— Илгариларда-чи, сизни ҳеч ким йиқитолмаганми?

— Йиқитолмаганди шекилли.

— Бутун ер юзида ҳеч ким-ҳеч ким-а?

— Айтдим-у, ҳеч ким деб.

— Умрингизда ҳеч қачон-а?

Незабудний гумонсираб қаради:

— Сенга биров менинг тўғримда гапирдимми? Аҳмоқона гаплар! Ишонма. Мен ҳеч қачон йиқилган эмасман. Халқаро кураш майдонларида ҳеч қачон менинг курагим ерга теккан эмас.

— Демак, ҳаммасини йиқитгансиз?

— Ҳаммасини.

— Борди-ю бештаси бирданига ташланиб қолишса-чи?

— Уддалаган бўлардим.

— Ўнтасини-чи?

— Жуда жаҳлим чиқиб қолгудай бўлса, ўнтасини ҳам боплаган бўлардим.

— Борди-ю, йигирматасини-чи?

Йигирматасига, энди эҳтимол қурбим етмаган бўларди. Кўпчилик қилиб қолган бўлур эди. Унтасини бир прғитиб ташлаган бўлардим, қолганлари бирданига устимга ташланиб, йиқитишган бўларди. Қаёқда дейсан! Лоақал ўн бешта бўлганида, гўрга эди, йигирмата дейсан-а! Ҳаддан ошириб юбординг!

Жим қолишди. Сеня танишига тикилиб қолди.

— Амаки, сиз Америкада ҳам бўлганмисиз?

— Бўлганман.

— У ерда бизнинг тарафдорларимиз кўпми?

— Истаганингча топилади. Одамлар ўша ҳақиқат деган нарса бу ерда эканини биладилар. Ана шунинг учун хайрихоҳлар-да.

— Сиз, амаки, энди узил-кесил бизнинг томонимизда бўласизми?

— Очигини айтсам, мен ҳеч қачон қарши бўлган эмасман. Бу шундай бўлган... Тентакликдан, мени алдаб қўйишди. Натижада шундай бўлиб чиқдики, меч гўё тайёрга айёр бўлиб келгандай бўлиб қолдим. Халқ бу ерда шундай ишлар қилибдики, мен ҳеч нимага қатнашмай қолибман.

— Мен ҳам ҳеч нимага қатнашган эмасман!— хўрсинди Сеня.— На граждaнлар урушида, на Улуғ Ватан урушида. Фақат шахталарда пионерлар билан темир-терсак йиғишда қатнашдим, холос.

— Сен-ку, ҳали кўп нарсада иштирок қиласан. Мен бўлсам энди...

Сеня шошилиб тасалли берди:

— Бизда, пенсияга чиққанлар ҳам бари бир иштирок қилишяпти. Бирор ишни текширишяпти... Ёки шахтёрлар саройида навбатчилик қилишяпти...

— Бас, шундай экан, сен энди мени ҳам эсингдан чиқариб қўйма.— Незабудний мўйловини кулгили тарзда қимирлатиб қўйди.— Фақат мен энди билмай қолдим, қанақа бўларкинман: актив бўларканманми ёки пассивми?

— Энг зўри бўласиз-да,— чаққон жавоб қилди Сеня.

Унинг ҳали кечиктириб бўлмайдиган жуда кўп саволлари бор эди. Ҳадеб савол ёғдирди:

— Амаки, сиз Америкада тирик ваҳший ҳиндуларни кўрганмисиз?

— Кўрганман... Аммо ростини айтганда, қандай де-

сам экан сенга. Чала тирикларини кўрганман-да. Бироқ улар ҳеч ҳам ваҳшиймаслар. Уларга у ерда, оғайни, кун йўқ. Улар ваҳшийликдан эмас, балки очарчиликдан қип-яланғоч, яланғ оёқ бўлиб қолибдилар. Уларнинг бирон жойга бориш-келишларига йўл қўйишмайди. Ана шунақа рангдор буёқларга бўялган патларини тақиб ўтирганлари-ўтирган, томошабинларга томоша қилиш қизик. Ана шундай яшашяпти.

— Бу ҳақда мен ўқиганман. Сурен деган ўртоғим бор, ўша менга бир китоб бериб эди,— деди Сеня. — Негрлар ҳақида ҳам... Амаки, Америкада ҳозир неча қаватли уйлар бор?

— Санаган эмасман. Юздан ортиқ қаватли уйлар ҳам бор дейишадн. Нью-Йоркда.

— Сиз энг тепасига юриб чиққанмисиз?

— Нега юриб чиқар эканман? Бунинг учун элевейтер бор, лифт. Кўтарадиган машина.

— Биламан. У бизларнинг шахтамиздагига ўхшар экан-да.

— Тўғри айтасан. Ишлаш усули ҳам худди шундай. Сеня суҳбатдошига биқинидан бир назар солди-да:

— Қалай оғриғингиз ўтиб кетдимн?— деб сўради.

— Шунақага ўхшайди. Раҳмат сенга, айни вақтида ёрдам кўрсатдинг.

— Эҳ, зўр бўлиш яхши бўлса керак дейман-а!— орзу қилгансимон деди Сеня.— Қизик бўлса керак, а?

— Битта кўчнинг ўзигина кифоя эмас. Тайёргарлик кўриш керак. Ҳар томонлама ривожланиш керак...

— Тушунарли. Машқ қилмасдан бўлмайди. Амаки, борди-ю мен машқ қилаверсам, зўр бўла оламанми? Сизчалик эмас-у, ҳар ҳолда-да?..

— Нега бўлмас экансан?

— Мени физкультурачимиз командага қабул қилмади. Гавданг заиф деяпти.

Незабудний Сеняни елкасидан жимжилоғи билан тутиб ўзига орқаси билан айлантириб қўйди. Иккинчи қўлини боланинг курак суяклари орасига қўйиб, унинг тирсакларини бир-бирига тегизиб, Сеняни кафти билан авайлаб олдинга эгди, боланинг сочи қирқилган бўйнидаги ҳалқоб жой теп-текис бўлиб кетди. Тирсаклари орқага қайириб қўйилган Сеня қўлга тушган чигирткага ўхшарди. Артём Иванович боланинг нимжон, ориқ эканини пайпаслаб кўрди. У кенг кафти билан авайлаб-

гина Сенянинг елкасини силаб, мато тагидаги ҳар бир суяги чиқиб турганини сизди.

— Ҳечқиси йўқ, анча бақувватсан-ку,— деди Незабудний.— Фақат жуда ориқ экансан-да. Бақувватроқ бўлиб ўсиш керак. Сен бекор букчайиб юрасан, ўзининг тўғри тутиб юр. Мана бундай, елкангги букма... Ана шундай...

— Мен ҳар куни шуғулланиб, баъзи нарсаларни ўргандим,— деди Сеня камтаринлик билан.— Мана, масалан, кульбит қилишга ўргандим. Ҳар куни сузишни ўрганипман,— секингина қўшиб қўйди Сеня.

— Сувда сузиш яхши иш,— маъқуллади Артём Иванович.

— А-ля брасни биламан, кроль усулида сузишни ҳам.

— Баттерфляйни ҳам биласанми?

— Баттерфляйни ҳам биламан. Аммо ҳозир сал ўзгартириб, Австралиядагидек янги усул қўлланишяпти. «Дельфин» деб аташади.

— Тўғри,— деди Артём Иванович.— Хўш, қалай, суза оляпсанми?

— Лекин буни ҳали сувда синаб кўрганми йўқ. Мен ҳозирча уйда, полда қиялпман. Адёлни полга ёйиб, машқ қиялпман. Сувда сузиш ҳақидаги дарсликни ўқиб чиқдим. Яқинда ўзимизда сув сероб бўлади-ку. Шунинг учун мен тайёргарлик кўриб қўймоқчиман...

— Шошма, шошма!..— деб унинг сўзини бўлди Незабудний ва бутун баҳайбат гавдаси билан болага ўгирилиб қаради.— Сув дейсанми, сув қаердан келаркан бу ерга? Қаердан топдинг бу гапни? Бу жойларни Сухоярка деб атаганлари бежиз эмас. Бутун атроф чўл-ку, ахир?

— Гидрострой-чи? Яқинда бизга сув беришади. Наҳотки билмасангиз? Мана, террикон тепасига чиқиб қарасангиз... Хоҳлайсизми, мен сизни олиб борай. У ерда, тепадан қурилиш кўриниб турибди. Канал олисда, лекин сув омбори бўлади бу ер... Шундай қилиб, сув келгунча мен ҳам сузишга тайёр бўлиб тураман.

Сеня орзиқиб кутилган сувни ютгандай, ютниниб олиб, посёлкадагилар сувни қандай интизор бўлиб кутаётганларини, уйларда ҳозирданоқ сувга қувурлар, кўчаларда эса колонкалар тайёрлаётганларини гапира кетди. Сенянинг фикрича, канал трассасининг олисдан

ўтаётганининг ҳечқиси йўқ эмиш. Майли, Сухоярка магистралнинг ёнгинасида бўлмаса бўлмас. Аммо сув, катта сув, боболаримиз давридан буён орзу-хаёл қилинган сув бу ерга келади,— деди.

Незабудний унинг гапларини тинглаб, хурсанд бўлди, у Сенядан шундай бир гапни билиб олдики, бу ҳақда хаёл қилишга журъат ҳам этолмаган бўлур эди. Қабристонни шунинг учун бошқа жойга кўчиришар экан-да. Ойисининг эски кулбаси ўз жойини ана шунинг учун бўшатиб берар экан-да, ҳозир кулбани бузишгандир ҳам. «Мен, қари тентакни қара-ю!.. Бу ерда фаровонлик косасини аллақачон тайёрлаб қўйишибди-ю, мен бўлсам ўзимнинг арзимас бир вазамни олиб келибман!»— деган фикр келди унинг миясига.

Артём Иванович хурсанд бўлди, бу қурғаб қолган ўлкада неча-неча ўн йиллар давомида одамлар зоринтизор бўлиб кутган сув гўё унинг юрагини ҳам ювиб, покиза қилгандай бўлди.

IX БОБ

БИР ҚИСИМ ТУПРОҚ

Бирданига Артём Иванович ўзини тетик ҳис қилди, ижроком раиси билан учрашиб, гаплашиши кераклиги эсига тушди. Бироқ, у Сеня билан ижрокомга кириб, раисни кўролмади. Раис ижрокомда йўқ эди. Сеня раиснинг тураржойини билганидан, тўппа-тўғри Тулубейларнинг уйига боришни таклиф қилди.

Йўлда кетаётиб Артём Иванович Сенядан:

— Раисларингиз жиддий одамми?— деб сўради.

— Яхши аёл дейишади.

— Аёл кишилиги хунук экан,— хўрсиниб қўйди Артём Иванович.— Мен, оғайни, аёл бошлиқлардан қўрқаман.

— У жуда ҳам яхши одам. Невараси бизнинг синфимизда ўқийди. Фамилияси Тулубей. Мен сизга гапирдим-ку: ўша Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлган киши раис опамизнинг ўғли бўлади.

Йўлдан бораётиб Артём Иванович, Сенядан яна шунини ҳам билиб олдики, Тулубейларнинг уйида бутун ишни, Сенянинг айтишича, «оталиқдаги бойвучча» идора қилар экан, собиқ кон бошқарувчиси Грюппоннинг бе-

ва хотинини Сухояркада шунақа деб аташар экан. Незабудний Грюппонни яхши эсларди: у атлет ва гимнаст эди, спорт соҳасида катта ҳимоячи саналарди, ўзи ҳам кураш майдонида кучини синаб кўрган эди. Грюппон бир маҳаллар Артёмнинг биринчи марта манежга чиқишига ёрдам қилган, ёш шахтёр полвон Артёмнинг ғоятда бақувватлигини ва кўп нарсадан далолат берувчи имкониятларини пайқаган эди.

Артём Иванович билан Сеня иккаласи Тулубейлар эшиги олдига етиб келган ва Сеня эшикни тақиллатай деб турганида, Артём Иванович бирданига хижолат бўлиб, Сенянинг елкасидан ушлаб тўхтатди:

— Тура-тур, тақиллатма!— деди у,— бекани «оталиқдаги бойвучча» дедингми ҳали? У Наталья Жозефовна бўлмасин тагин?

— Ҳа, Наталья Иосифовна.

— Тўхта... у ҳалиги...

Аммо шу он эшик очилиб, «оталиқдаги бойвучча» пайдо бўлди. Албатта бу Наталья Жозефовна Грюппон эди. Артём Иванович дарҳол уни таниди. Унинг гардишсиз кўзойнаги ҳам гўё ўша, бундан қирқ йил илгари Артём кўрган эски фасондаги «велосипед»га ўхшаб бурунга қадалган кўзойнакнинг ўзгинаси эди.

Ҳа, бу унинг Галясининг собиқ бекаси Наталья Жозефовна эди. Бир маҳаллар Галя шу Грюппонларникида оқсоч бўлиб ишларди, у шахтада касал бўлиб, плитачилик қилолмай қўйгач, Грюппонларникига ишлагани келган эди. Незабудний ўзининг никоҳ тўйида Грюппон хоним билан мазуркага тушганини эслади. У яна бир вақтлар, биринчи марта Париждан Сухояркага қайтиб келганида Грюппон хонимнинг уни французчани бузиб гапиргани учун қандай уришиб бергани ёдига тушди. Бироқ Артём Иванович Наталья Жозефовнанинг шу ўтган йиллар ичида ўзининг собиқ оқсочидан ажралмаганини билмасди. Улар эвакуацияга ҳам бирга жўнаган эдилар. Григорий Тулубей ҳалок бўлиб, унинг хотини ўлгандан кейин эса собиқ бека кичкина Ксанани тарбиялашга ҳам ёрдам қилди. У энди кўпдан буён Тулубейлар оиласи билан бир жон-бир тан бўлиб, оилада ўз кишилари, экономика ва уйни бошқарувчи бир кишидек бўлиб қолган эди. Уйдагилар Наталья Жозефовнани самимий ҳурмат қилишар, лекин ўзи йўқ чоғида уни ҳалиям «оталиқдаги бойвучча» деб аташарди. Унинг бу

«лақаби» революциянинг дастлабки йиллариданоқ со-
биқ шахта бошқарувчиси Грюппоннинг уйига мажбурий
тартибда бошқа одамларни жойлаштириш чоғидан қо-
либ кетган эди. Уша маҳалда Галина хоналарни тақ-
сим қилиш пайтида, Наталья Жозефовна эндиликда
менинг «оталигимдаги бойвучча», унга сиёсий тарбия
бериш иши билан бундан кейин ўзим шуғулланаман,
деган эди.

— Е раббим! Артём эмасми бу!— деди Наталья Жо-
зефовна, бошини уриб олмаслик учун ҳам бўлиб кириб
келган полвонни кўргач.— Ростдан ҳам тоғ билан тоғ
учрашмайди, холос, деб тўғри айтишар экан...

— Аммо тоғдай одам ўз оға-инилари билан учрашар
экан,— деди Незабудний паст овоз билан унинг сўзи-
ни бўлиб. Сўнгра у эгилиб «оталиқдаги бойвучча»нинг
қўлини ўпди. Наталья Жозефовна эса чаккасини Неза-
буднийнинг тирсагига қўйди, чунки юқорироққа бўйи
етмади.

Сеня Артём Ивановичнинг бу қилиғини кўриб жуда
хайрон бўлди. Шундай катта ва машҳур киши, бақув-
ват одам ва бутун жаҳон чемпиони бўлса-ю, бирданига
қадимги ҳаётни тасвирловчи кинодаги подшо саройи-
нинг амалдори сингари бир аёлнинг қўлини ўпса-я! Шар-
мандагарчилик-ку бу! Сеня ўзининг янги танишидан ҳар
ҳолда буни кутмаган эди. Капитализм шароити одамни
пасткашликкача олиб борар экан-да! «Оталиқдаги бой-
вучча» эса Артём Ивановичнинг орқасида турган Сеняга
кўзи тушиши биланоқ:

— Жуда соз бўлибди-да! Эрталаб балкондан кир-
моқчи бўлувдинг, энди эшикдан кира қолибсан-да,—
деди.— Лекин барвақт келибсан, азизим, Ксана ҳали
келгани йўқ.

Наталья Жозефовна Артём Ивановичга тез-тез бир
нимани французчалаб гапириб қолди. Артём Иванович
ҳам унга мулойимлик билан французчалаб, Сеняни
кўрсатиб жавоб қайтарди.

— Йўқ!— деди Наталья Жозефовна.— Бир қулоқ
солнинг-чи, қандай талаффуз-а! Қандай ажойиб иш бу!
Париж, чинакам парижча диалект-ку бу. Айтмоқчи, қа-
ни, ўтирсангиз-чи, сиз шундай бўйдорсизки, ёруғликни
тўсиб қўйяпсиз, хонамиз қоронғи бўлиб кетди. Ўтиринг,
азизим. Йўқ, жаноблар, яна бир қулоқ солинг-а, қандай
соф гапиряпти-я!

Наталья Жозефовна жуда ҳаяжонланган маҳалларда ноҳосдан «жаноблар» деб қўярди.

— Менга қаранг, Жазонр хусусида у ёқда нима гаплар бор? Француз ҳукумати бу тўғрида қандай фикрда? Бу қабил, жирканч зўравонликка хотима берилармикин? Жамоатчиликнинг фикри қандай? Нима, бу, ростдан ҳам у ёқларда ҳамма жойда Америка базалари борми? Биласизми, мен яқинда доклад эшитгани бордим. Халқаро масалалар бўйича лектор келган эди, — нима дейишга сўз ҳам тополмайсан киши! Анави НАТО ва СЕАТО деганлари нимаси-я...

Незабудний ҳайратда қолди, у халқаро масалаларда кампирнинг бунчалик билимдонлигини сира кутмаган эди. Сеня қулоқ солиб ўтирар, ҳайрон бўларди. «Оталиқдаги бойвучча»нинг французча гапириши табиий, янгилек эмасди, аммо мўйловдор полвон амакининг французча гапириши Сеня учун жуда ғалати туюлди. НАТО ва СЕАТОлар тўғрисида Сеня ҳам унчалик кўп нарса билмас, аммо Артём Ивановичнинг қўллариини ёйиб, ноилж:

— Нима ҳам дердик, Наталья Жозефовна, начора, сийёсат-да!..— деганини эшитган Сеня, унинг фикрига қўшилган бўлди.

Артём Иванович тиззалари орасида шляпасини қўли билан эзиб ўтирар экан, орқасида турган Сеняга ўгирилиб кўз қирини ташлади-да, бирдан овози бўғилиб:

— Хўш, Галия-чи... Галина қалай?.. Тузукми?— деб сўради.

— О, Галина Петровна! Биласизми, уни бу ерда нима деб аташади? Ойимбека деб. Эшитгандирсиз?.. У ижроком раиси бўлиб ишляпти. Сизга шуни ҳам айтишим керакки, у жуда обрўли бўлиб кетган. Эҳ, Артём, Артём, ўтган воқеаларни эсга олишнинг нима кераги бор... Сизни айбламоқчи эмасман, мен сизни қоралай олмайман ҳам, аммо ўтгани қайтариб бўлмайди. Лекин, — Наталья Жозефовна Незабуднийга французча-лаб нимадир деди. Незабудний ҳам хўрсиниб, рози бўлгансимон бошини ҳам қилди. — У бечоранинг жуда яшларини кўп-да! Кун демай, тун демай ишлагани-ишлаган. Ростини, ўзимиз ҳам уни камдан-кам кўраимиз... Вой, кечирасиз, ўзи ҳам келиб қолди шекилли.

Кўчада гувиллаган овоз эшитилди, машина эшигининг тақиллагани қулоққа чалинди. Артём деразага қа-

раб, пастда, эшик олдида турган баланд гилдиракли, «козлик» деб аталадиган кўк «Победа»ни кўрди. Машина билан балкон тагидаги эшик ўртасидан бир киши лип этиб ўтди. Эшик олдида бировнинг буйруқ берган: симон ёқимтой овози эшитилди, бу овозни Незабудний бундан қирқ беш йил илгари кон ҳовлисида—ер остида биринчи марта эшитган ва уни бир умрга эслаб қолганди.

Незабудний ҳадиксираб, Галя билан қандай учрашишини кутарди. Зинадан унинг овозини эшитган эди. Ҳа, бу Галя, Галина Петровна эди. Энди у, афтидан, Незабудная эмас, Хмелько ҳам эмас, балки Сухоярка меҳнаткашлар Совети ижрокомининг раиси, Қаҳрамоннинг онаси, олис Генуяда қабрига миннатдор оналар гул келтириб қўяётган Қаҳрамоннинг онаси, фамилияси Тулубей эди.

«... Ё раббим!..— деб ўйлади Незабудний.— Демак ўшанда гитлерчилар қўлидан қутқазиб олган, қонга беланган ҳолида уйига олиб келган йигит Гаянинг ўғли экан-да! Ахир, унга катта ишонч билан қараган Гаяни ташлаб қочиб кетмаганида ўша йигит унинг ҳам ўғли бўлиши мумкин эди-да. Онасини хор қилиб ташлаб кетгани учун ўғил қандай қилиб Незабуднийга ишонмоғи мумкин эди!.. Тўғри, тоғ билан тоғ учрашмас экан-у, аммо одамлар бориб-бориб бир-бировларига дуч келаркан-да. Ҳаёт бепоён-у, аммо олам тор бўлиб, одамларнинг йўллари бир-бирлари билан учрашиб қолар экан. Қонунми бу ёки тасодифми, лекин шундай бўладики, бу ерда бировлар ҳой-ҳойлашса, ер юзининг аллақайси томонидан шу садога жавоб эшитилади». 1944 йилда Италияда унутилмас даҳшатли кечада қорачадан келган, ўлардай ҳолдан тойган, худди Галинаникидай кўзлари сал қинғирроқ жойлашган ўша йигит Незабуднийга қандайдир таниш туюлгани бежиз эмасди.

Мана, Галина Незабуднийнинг олдида турибди. Жажжигина сочлари бутунлай оқарган, таниб бўлмайдиган даражада ўзгарган, лекин негадир ёш қиёфадаги Галина бошини сал орқага иргитиб, катта кўзларини очиб, таассуфлангансимон тарзда Незабуднийга тикилиб турарди.

— Салом, Артём, хуш келибсан!

Унинг овози худди аввалгидек, ўшандай паст, хуш-оҳанг эшитиларди.

Артём иргиб стулдан турди. Сеня ҳозир у ижроком рансининг қўлини ўпади шекилли деб чўчиди. Аммо Незабудний сочи калта қилиб олдирилган бошини эгиб, катта бағбақасини полвончасига кўксига тираб турарди. Улар шу ҳолатда қарама-қарши туришди. Ораларида ярим метрдан камроқ жой қолган эди. Аммо йиллар ва мингларча километрлар, кўз илғамас узоқ ва бениҳоя масофалар бир-бирларига шунчалик яқин бўлган бу икки кишини бир-биридан ажратиб турарди. Иккаласи ҳам жим эди.

Сўнгра Незабудний қалтираётган қўли билан пиджагининг ички чўнтагидан оппоқ, тоза, тугунча қилиб бойланган рўмолчасини олди-да, тугунчани ечиб, ундан тамаки халтачасига ўхшаган юмшоқ чарм халтачани чиқариб, ипини тортиди ва рўмолчага бир ҳовуч тупроқни тўкди.

— Мана, Галя... Олиб келдим. Италия тупроғи. Генуядан. Бу тупроқни Григорийнинг қабридан келтирдим,— деди Артём.

Галина ҳам ҳеч нимага тушунмай, хўмрайиб қараб турарди. Артём ҳамёнини ахтариб, қалтираётган бармоқлари билан авайлаб ғижимланиб кетган хат ва дафтарча чиқарди.

— Мен уни, Галя, қирқ тўртинчи йилда... Фашист патрулидан қутқазиб олдим. Ўшанда унинг ким эканлигини билмасдим, албатта. Ҳа, билмасдим. Ростини айтганда, хаёлимга ҳам келган эмас. У бўлса менга ишонмади. Кетиб қолди. Мен, Галя, уни тузатиб, сзгайтириб олишни жуда-жуда истардимки... Менга ўзини танитмади. Мағрур эди-да...

У шошиб-пишиб, пала-партиш қилиб, бутун воқеани гапириб берди. Богритулининг қаҳрамонлигини бутун Италия билишини, фашистларнинг унинг боши учун кўп пул ваъда қилганларини, Генуяда Богритулининг қабрини қандай топганлигини гапирди.

— Фахрлансанг бўлади, Галя, у шунақа қаҳрамон эди!.. Мана у ётган жой. Мен Генуяда фотографга ўша жойнинг суратини олдирган эдим.

Галя қўлини чўзмади. У қўрқиб кетгандай кўринди. Сўнгра бирданига зарда билан, қатъий қилиб, Артёмнинг қўлидан расмни юлиб олгандай бўлди. Кейин Незабудний унга узатган хатни кўзларига яқин келтириб ўқий бошлади.

— М-м...— Артёмга у секин инграгандай эшитилди. — М-м...— Галина Петровнанинг бўздек оқариб кетган лабларидан яна бир бор инграган овоз эшитилди. Сўнгра у қисган лабларини бўшатди. — Унинг, Гринянинг қўли билан ёзилган, — деди у. — У ҳамisha «М» ҳарфини шунақа ҳалқача қилиб ёзарди... Менга ёзган хатларида ҳам шунақа ҳалқачалар қўярди: ма...а.

У нафас олиб, беҳад ҳаяжонланганидан ва бўшашиб кетганидан, шу ердагиларга ноилож кўз ташлади. У гўё мадад сўрагандай, шу ерда ўтирганлардан бу даҳшатли хабарни рад қилишларини кутгандай кўринарди. Тўсатдан ҳўнграб йиғлаб юборди. Наталья Жозефовна Галяга ташланган эди, лекин Галя уни итариб юборди. Жажжигина Галя қаддини ростлаб, бошини орқага ирғитиб баҳайбат Артём олдида турганича, кўп йиллар давомнда тўпланиб келган, аммо ҳозир эса тўлиб-тошиб кетган оналик қайғу-ҳасратини бутун оламга ошкор этишга тайёрдай ҳўнграб йиғларди.

Сўнгра у ўгирилди-да, эгилиб Артёмга қўлини узатди, унинг кичкинагина қўли Незабуднийнинг каттакон кафти орасида гўйиб бўлди.

— Раҳмат, Артём, — деди у, — ҳар ҳолда билиб олдим. Ҳеч хабарим йўқ эди, сен хабар келтирдинг. Нима ҳам қилардим, эртами, кечми, бари бир билишим керак эди, ахир. Қани, ўтириб, бир гаплашиб олайлик...

Наталья Жозефовна секингина нариги хонага чиқиб кетди, Сеняни ҳам қўлидан ушлаб олиб чиқди, эшикни ёпиб қўйди.

Галина Петровна диваннинг бурчагига ўтирди-да, комоддан рўмолча олиб, кўзларини артди. Сўнгра Артёмга қўли билан ёнидан жой кўрсатди. Артём Иванович эса ҳануз унга тикилиб турар ва ўз кўзларини ишонмасди. Наҳотки бу унинг Галяси, индамас, уятчан, меҳрибон қиз, ўша Галя бўлса? Унинг бу талабчан жиддийлиги қаердан вужудга келган? Бутунлай кексايиб қолган-у, ҳар бир ҳаракатида, жажжи бошини буришларида ҳам қошларининг жиддий ҳаракатида ҳам салмоқдорлик бор. Ҳаттоки у келтирган шум хабар, ҳақиқатнинг бутун даҳшати бағрини чил-чил парчалаган шу пайтда ҳам Галя Петровна аянчли кўринмасди. Унинг оналик мусибатида, бениҳоя оғир ҳасрат-надоматида, Незабуднийга тикилган кўз қарашларида қандайдир улугворлик сезилиб турарди.

Артём Иванович унинг ёнига ўтирди-да, бутун тафсилотлари билан воқеани, Григорий Тулубей—Богригули ҳақида нимани билса ҳаммасини ҳикоя қилиб берди. Галина Петровна тинглаб ўтирар экан, фақат аҳён-аҳёнда бошини буриб, юзидан оқаётган кўз ёшларини кафтининг орқаси билан артиб қўярди.

Артём Иванович гапини тугатиб, жимиб қолди.

Энди гап навбати Галина Петровнага келганди.

— Настя ойна... Настасья Захаровна... Уруш олдидан вафот этди. Ушанда мен бошқа бир жойга кетиб қолган эдим. Кейинчалик менга одамлар гапириб беришди. Уша маҳалда кунлар жазирама иссиқ бўлиб, унга ичгани сув келтириб бергани ҳам одам топилмабди. Бизларнинг бу ерларда сув қаҳат, одамлар азобда эди-ку. Ҳозир, шу топда ҳам осон эмас. Эсингдами, одамлар кўз ёшларининг тилинг билан яласанг, чанқовинг босилади, дейишарди. Қолбуки, шундай йиллар ҳам бўлдики, Артём, ҳаттоки кўз ёшлари ҳам қуриб қолди. Ҳа, майли, ҳечқиси йўқ. Энди ҳаммасига барҳам берилади. Сув келади.

— Мен туфайли ҳам, Галина анчагина кўз ёши тўккан бўлсанг кераг-а?—деб сўради Артём.

— Ҳа, кўз ёшларимни ичимга ютган пайтларим бўлди, раҳмат сенга...

— Таъна қилишдими?

— Йўқ, бизда ташлаб кетилганларни эмас, ташлаб кетганларни кўпроқ ёмон кўришади. Бизда бу қонун тусига кирди. Лекин анкета тўлатаётганда хуноб бўлган пайтларим бўлди.— У жилмайиб, бош чайқаб, бошидаги тароғини тўғрилаб қўйди.— Анча вақтгача: «Чет элда қариндошларингиз борми?» деган саволга «Эрим бор. Собиқ эрим», деб ёзишга тўғри келди.

— Мен, Галя, анкета ёзаётгандагина эмас, бир умрга сени хуноб қилдим шекилли.

— Йўқ, Артём, сен ўз зиммангга кўп нарсаяляпсан. Ҳаётимни мен, рост, сенсиз ҳам изга солиб юбордим. Қадимда, илгариги вақтларда биз хотин-халажларнинг ёшлик давримиз чўлдаги баҳор сингари калта бўларди. Ҳаш-паш дегунча очилиб, сўлиб ҳам қоларди. Аммо ҳозир чўл анча вақт кўкариб, гуллари очилиб туради. Демак, сен ошиқча нарсаларни ўз зиммангга олмай қўяқол. Сен Богдан Тулубейни эслайсанми? Менинг Богдан Анисимовичим кўп йиллардан буён инженер бў-

либ ишляпти. Гидротехника соҳасида мутахассис. Ҳозир гидростройда ишляпти. Бу ерларга сув келтирил-
япти.

— Галя, агар қўлингдан келса, мени кечир. Ҳануз мендан хафамисан? Бу, албатта, шунақа, бир умрлик доғ, ўзим ҳам тушунаман буни.

— Қўйсанг-чи, Артём, бу гапларингни! Менда сенга нисбатан ҳеч нарса қолмаган: на зардаю на муҳаббат! Сен мен учун кўпдан бери йўқсан. Гўё сен мен учун сира-сира бўлмагандайсан...

Зинада кимнингдир шахдам қадам ташлаб келаётгани эшитилди, эшик очилди-ю, қурилишдан қайтган Богдан Анисимович Тулубей кириб келди. Баланд бўйли, кенг яғринли, Артёмчалик бўлмаса ҳам, ҳар қолда унга яқин бўлган Богдан Анисимович, уй эгасига хос ҳаракат билан кепкасини илгакка илди-да, диққат билан меҳмонга назар солди.

— Янглишмасам, Артём эмасми бу?— деди у.

— Худди ўзи.

— Ҳа, танимай бўладими. Унга тенг бировни кўрган эмасман.

Незабудний оғирлигини дам у оёғига, дам бу оёғига ташлаб, хижолат бўлиб паст овоз билан:

— От айланиб қозигини топади, дегандай, мана яна сизларнинг орангизга қайтдим,— деди.

— Хуш келибсан, Артём.

— Эсон-омонмисан, Богдан. Мана...

Иккаласи бирданига бир-бирига яқин келиб, бурунгидай қучоқлашмоқчи бўлган эди, бироқ ҳалиям жойида қўзғолмай ўтирган Галина Петровнага беихтиёр кўзлари тушиб, тўхтаб қолдилар. Бир минутча жим туришди. Незабудний қон югуриб қип-қизариб кетган юзида бутунлай оппоқ бўлиб кўринадиган мўйловларини тишлаб қўярди. Богдан Анисимович тамаки қутчасини олди-да, уни очолмай қийналди.

— Богдан...— Галина Петровна жойидан туриб, унинг ёнига келди.— Богдан, у Гришанинг қабрини топибди... У Гришани тирик вақтида кўрган экан. Газандалар қўлидан қутқазиб, ўз уйига олиб келган, лекин ҳатто унинг ким эканлигини ҳам билолмаган экан... Мана, ўқиб кўр.

Богдан Анисимович унинг қўлидан Григорий Тулубейнинг хатини олди, сўнгра ўзига узатилган фотосу-

ратни олди-да, дам хатга, дам суратга қарай бошлади. У кўзойнагини кўздан олиб, бошини ҳам қилди ва ўгирилмоқчи бўлган эди, лекин улгурмади. Отанинг огир кўз ёши ғижимланган вараққа тушгани эшитилди. Богдан Анисимович қўли билан кўз ёшини қоғоздан артди, Галина Петровна эса чаккасини унинг елкасига қўйиб турди. Богдан Анисимович уни авайлаб елкасидан ушлаб, диванга ўтқизди. Сўнгра у хонанинг қоқ ўртасида типпа-тик турган Артём ёнига келиб, тирсаги устидан қаттиқ сиқиб қучоқлади, кўзларини юмиб, бош чайқаб, ҳаяжонини босишга уринди.

— Шунақа де, Артём... Гришани кўрибсан-да. Тирик эмаслиги-ку, албатта, анчадан буён аниқ эди. Ақли-идрокинг шундай дейди-ю, аммо қалб деганинг: «Борди-ю, тирик бўлса-чи?..» деяётгандай туюлади. Сен қора хат келтиргандай бўлдинг.

— Мен-ку, Богдан, ўшанда уни сенинг ўғлинг деб хаёлимга ҳам келтирган эмасман. Фақат бир нарсани, яъни ўша йигит ватандошим эканини билганман, холос. Излаб-излаб, ниҳоят топдим. Мана, бугун мактабга қараб келаётганимда ҳайкалга кўзим тушди, яшин ургандай бўлди, кўрсам: ўша. Уни Италияда Богритули дейишарди. Исми, отасининг исми билан.

— Богритули дейсанми?— Богдан Анисимович бир нимага қулоқ солаётгандай деди.— Бўпти, бўлмаса, бир бошдан гапириб берасан...— У ўзига келиб қолган эди.— Қани, энди бирпас ўтир,— деди.— Мана, ўраб бир чекиб ол.— У Артёмга тамаки қутичаси ва қоғоз узатди. (Артём чекмайман дегандек бош чайқади).— Балки бизларнинг тамакини ташлаб, чет эл сигаретларига ўрганиб қолгандирсан?

— Йўқ, ҳеч қанақасини ҳам чекмайман. Ҳеч қизиқмадим...— деди Артём.— Режимга риоя қилдим-да.

— Шундай қилиб, одатланмадим, дегин? Зўрсан-да! Бўлмаса, мен бир тутатиб олай, агар қарши бўлмасанг.

— Майли, тутатавер, кайфинг очилсин,— деди Артём Иванович.

Богдан Анисимович тўкиб-сочиб, анча вақт тамаки ўради. Ниҳоят, ўраб бўлгач, тамакининг учидан тишлаб олди. Артём Иванович унинг ялтираб турган металл тишларини кўрди.

— Қалай, бод-касалингдан қутулдингми?— деб сўради Незабудний.

— Оғримай қўйган эди-ю, яна захда, совуқ тегиб тутиб қолди. Хўш, ўзинг-чи, шаккок, ҳалнѐм сакраб чоп-қиллаб юрибсанми?

— Ҳозирча юрибман.

— Юравер, кўп ерларга боргандирсан дейман?

— Бутун оламни айланиб чиқдим десам ҳам бўлади.

— Хўш, у ёқларда турмуш қалай экан?

— Ҳар хил: баъзи жойларда ёмон, баъзи жойларда эса, агар бутун халқни олсам, ундан ҳам ёмон. Умуман олганда, одамлар ҳамма жойда ҳам ўша одамлар-да. Турмуш ҳар хил. Бировнинг ишдан боши чиқмайди, баъзилар ишсизликдан қийналмоқда. Бирнав қилиб тирикчиликларини ўтказишяпти. Ҳамма вақт шунақа. Аммо ҳамма, бизнинг ҳам пешанамизда ёруғ кун бордир, деб умид қиляпти. Лекин ҳамма урушдан қўрқади.

— Демак, дайдиб юриб ҳаммасини кўриб, пировардида қайтиб келибсан-да, шундайми? Эҳ, дайди, дайди, сен кекса дарбадарсан!

Наталья Жозефовна дастурхон тараддудини кўра бошлади.

Богдан Незабуднийга секингина деди:

— Бу ерда бугун ишимиз юришмайдиган кўринади. Галина Петровнанинг вақти йўқ. Менга қара, қариялар олдига, собиқ Подкукуевкага бориб келмаймизми. Эсингдами бу жой? Илгарилари сен билан у ерга борарди... Ҳозир у ерда шахтёрлар клуби қад кўтарган. Буфетга кириб чиқамиз! Тўғри, сен энди оқидан ичмайдиган бўлиб қолган бўлсанг керак?

— Илгари оғзимга ҳам олмасдим. Аммо ҳозир зара-ри йўқ. Энди нимасига рюя қилар эканман!.. Режимга эътибор бермай қўйдим. Қиттак-қиттак ичиб тураман.

— Бўпти бўлмаса, қиттак-қиттак отайлик. Сен жойлашиб олдингми? Қаерда турибсан?

Незабудний ҳозирча мусофирлар ётоқхонасидалигини, у ерда ҳурмат қилиб, хона беришганини айтди. Иж-рәкомда бўлганини, лекин у ерда тузуккина бир иш чиқ-маганини ҳам гапириб берди.

— Кези келганда шунини ҳам айтайки,— деди Богдан Анисимович хотинига,— ишхонангда ғалати типлар ўти-ришяпти. Мен анчадан буён кирмаяпман. Қачон уларни даф қиларкинсан... Сизлар, аймоқчи, эски иморатларни у ердан кўчириш, янги мактаб қуриш масаласини тезла-тинглар, бўлмаса, мана кўрасан—сув остида қолдириб

юборамиз. Сув тошқини зўр бўлади. Бу йил баҳор барвақт келади. Сув омборини тайинланган жойгача қашпаш дегунча тўлатамиз. Сув сизларга қараб кутиб турмайди.

Зинадаи тарақа-туруқ қадам товушлари эшитилди. Хонага уст-бошини алмаштиргани Ксана югуриб кириб келди. Унинг кетидан эса Пьер ҳам кирди. Уларнинг овозини эшитиб Наталья Жозефовна киритиб қўйган хонадан Сеня чиқди.

Галина Петровна неварасининг суякдор елкасидан ушлаб, уни шум хабардан муҳофаза қилмоқчи бўлгандай, қафтлари билан қучиб олди. У Ксанани Незабудний ёнига олиб келди-да:

— Мана, Ксаночка, таниш,— деди.— Бу киши олис мамлакатлардан қайтиб келган... Эҳ, Ксана! Бу киши уруш даврида дадангни кўрган. Қутқазмоқчи бўлган...

Қизчанинг салгина қинғирроқ жойлашган шахло кўзлари хавотирланиб умид билан чақнади. Кўп вақтлардан бери ўчган умид тўсатдан бир зум яна порлади. Лекин бувиси гапида давом этиб:

— Даданг ҳалок бўлибди... Қаҳрамон бўлибди! Бутун Италияда унинг шон-шухрати тарқалибди...— деди.

Бу гаплардан кейин қизча қаттиқ шамол ўчириб қўйган шамдай бирданига сўлиб қолди. У кўзларини бувисининг йиғлаб хун бўлган юзидан олиб, юқоридан ўзига назар ташлаб турган, мислсиз бўйдор кишига қаради. Ксана ҳали ҳеч гапга тушунмас, ишонмасди...

— Бор... бор, оппоғим,— деди Галина Петровна.— Бугун Милаларникига боришларинг керак-ку. Отлан, қизим.

Ксана ҳалиям тик турарди.

— Бор, борақол, Ксана!— жиддийроқ қилиб гапини қайтарди Галина Петровна. Бироқ тўсатдан тирсагидан ушлаб неварасини ўзига тортди, унинг юзига тикилди-да, лаблари билан қизчанинг пешанасидан тез-тез ўпди. Сўнгра ўзи бир чеккага юрди: — Бор. Бу ерда туриб нима қиласан... Сен билан, болагинам, ғам-ғуссани аллақачонлар татиб тугатганмиз. Бугун бир шундай бўлди-да... Сен билан иккаламизнинг қайғу-ҳасратимизга муҳр босилди. Бор, жон болам! Бор, боравер, кичкинтойим!

Незабудний Галина Петровнани ўзининг асранди ўғли билан таништирди. Пьер югуриб келиб Галина Петровнанинг қўлини ўпди.

Бироқ Галина Петровна қўлини тортиб олди, хижолат бўлиб, зарда билан деди:

— Қўй, қўй, бунинг кераги йўқ. Бизда бу ярашмайди... Ҳа, сизлар танишиб олганга ўхшайсизлар?— у кўзи билан Қсанани имлаб кўрсатди, Қсана ҳам эшикдан қараб, танишганмиз, дегандай бош ирғаб, қизариб кетди.

Қсана нариги хонага чиқиб кетгандан кейин, Галина Петровна Незабуднийга деди:

— Нима бу, ўғилчанг модага жуда берилган кўринади. Қўлимни ҳам ялаб қўйди-ку. Майли, пионерларимиз уни аста-секин тарбиялашади. Бундай қараганда, ёқимтойгина, қўл-бетлари топ-тоза. Синфда қизчаларнинг кўзларига иссиқ кўринган бўлса керак-да... Қсананинг ҳам... Эҳ, шўрликкинам... Юраги така-пука бўлиб кетганга ўхшайди. Дадасини кўрмаган бўлса ҳам унинг тўғрисида ўйларди. Дадаси билан фахрланади... Шўрлик қиз дадасидан оз бўлса ҳамки умид қиларди.

Артём билан Богдан иккаласи кукуевкачилар олдига жўнадилар. Қсана нариги хонада кийинарди. Сеня ва Пьер эса тиззалари билан диванга чиқиб олиб деворга осиглиқ оилавий фотосуратларни томоша қилиш билан овора эдилар. Бу суратлар Тулубейлар оиласининг шон-шухратини бир хотира сифатида сақларди. Бу суратлар орасида граждандар уруши давридан қолган, эскириб кетган суратлар ҳам бор эди. Суратларнинг биридаги бошига қизил юлдузли будённийча шлём, эгнига отлиқлар шинели кийган, камарига казак қиличи осган қоп-қора мўйловли, бароқ қош Богдан Анисимович эди. Ёшгина Галина Петровна бронепоезд олдида, поезднинг айландиган минорасидан тўп оғзи кўриниб турарди. Кўп йиллар кейин олдирилган расмда Галина Петровна шу ҳозирги қиёфасига ўхшайди. Бу суратни у партия съезди делегатлари билан биргаликда Москвада, Қизил Майдонда, Спасская минораси ёнида олдирган эди.

Кўпгина суратлар қовжираб, хираланган, улар булутли кунда олдирилганга ўхшарди. Аммо одамларнинг юзлари очиқ, кўзлари ёшларга хос мағрурона чақнаб турарди.

Расмлар ёнида ёрлиқлар ҳам осиглиқ. Ёрлиқлар кўп, Уларнинг чеккасида кўримсиз суратлар жойлаштирилган бўлиб, улар хира бўлсалар-да, яқинда олинганлиги кўриниб турарди. Бу суратлар Уралга эвакуация қилинган даврдаги оғир, жонга теккан, ярим оч ҳолда ўтказилган.

кунларни эслатарди. Ўша ерда, совуқ цехда, жанубдан олиб келинган ускуналарни монтаж қила туриб Ксананинг ойиси Марина Андреевна шамоллаб, тез орада вафот этди, кичкинагина қиз бувисининг қўлида қолди. Ксана ойисини эслолмасди, албатта. Аммо чиройли, хушчақчақ, ясанган Марина Андреевна девордан дадил тикилиб турарди.

Сеня билан Пьер бирданига орқаларига ўгирилиб қарадилар. Уларнинг орқасида индамай, ойисининг сура-тига Ксана ҳам қараб турарди. Ясанган, янги кўйлаги-да янада очилиб кетган Ксана шу пайтда девордаги су-ратда тасвирланган ойисига жуда-жуда ўхшарди. Фақат Ксананинг бўйни кенг ёқасидан ингичка, нимжон бўлиб кўриниб турар, буни кўрган Сенянинг юраги зирқираб кетди.

Х БОБ

ҲАМ У, ҲАМ БУ ТОМОНДАН

Улар шаҳар бўйлаб бормоқда—Артём Незабудний ва Богдан Тулубей. Кексайган, бошларидан кўп савдоларни кечириб, бир-бирлари билан кўп замонлардан буён кўришмаган бу икки йўлдош шошмай юриб боришмоқда. Артём Иванович онда-сонда у-бу нарсани суриштириб қо-ларди. Бу жойларда унга ҳамма нарса ўзгариб кетган, ҳамма нарса янги кўринарди-да.

— Шарманкачилар кўринмайди. Энди юришмайди-ми? Эсингдами, «Маруся заҳар ичиб қўйибди» деган ашулани, «Мен қуруқ пўстлоқ бўлса ҳам ердим»ни кўп айтишарди.

— Ол-а, эсингга туширганингни қара-ю. Бизнинг бу ерда ҳамма жойда радио. Болалар учун музика мактаби ҳам очилган, сен бўлсанг, эски шарманкани эслаб қол-динг-а...

— Богдан, хитойлар ҳар хил молларни кўтариб со-тиб юришар, улар темир газ билан ўлчаб сотишарди. Улар ҳам қойиб бўлишибди...

— Хитой янги турмуш қурапти, ҳозирги хитойлар ҳам у хитойларга ўхшамайди.

Артём Иванович бошқа нарсалар билан ҳам қизиқиб қолди.

— Мен бу ерда шахтёрлар саройи қурилди, деб эшит-ган эдим. Шахта бошқармаси турган жой эмасми бу ер?

— Очпгини айтсам, ўзим ҳам унча яхши билмайман. Мен ўзим ҳам оғайни, бу ерда кўпдан буён бўлган эмасман. Ҳозир қурилишда вақтим ўтяпти.

— Хўш, сен қаерларда бўлдинг?

— Мен, оғайни, бошқа томондан қайтиб келдим. Сен гарбдан, мен бўлсам шарқдан... Тўғрироғи, энг чекка ши-моли-шарқдан.

— Нега сен у ерга бориб қолдинг?

— Ўз ихтиёрим билан эмас.

— Нима иш қилдинг?

— Нима қилдинг дейсанми? Ер қазидим, ёғоч кесдим, кейин эса ўз ихтисосим бўйича ишлашга ижозат қилишди. Тўғон қурдим, сув келтирдим.

Артём аввал тушунмай турди.

— Менга қара,— тушунтира бошлади Богдан,— биз икковимиз ҳам Галина Петровнанинг анкетасини бузиб қўйдик: аввал сен, кейинчалик эса, бошқа графада мен. Аммо буни эсга туширгинг ҳам келмайди, кам-кўстлар, хатолар озмунча бўлган эмас-да... Кейинчалик текшириб, тушуниб олишди.

— Сен нима хато қилдинг, Богдан?

— Мен хато қилган эмасман, улар менинг тўғримда хато қилишди. Улар менинг тўғримда янглишишди, Артём. Аблаҳларнинг иғволарига ишонишди. Мен бу ерда, оккупация даврида фашист полициячиларини роса бошлаган эдим. Ўшалардан омон қолганлари менга туҳмат қилишди, иш чигаллашиб кетди. Урушдан кейинги даврда ишлар, ўзинг биласан, чигал эди, тез текшириб аниқлашнинг иложи бўлмади...

У қўл силкиб тескари қаради.

— Менга қара, Богдан,— эҳтиёт билан яна суришти-ра бошлади Артём,— сен кейин ҳаммасини кечирдингми?

— Ким масалани бунақа қўяди ахир? Кимни кечирар эканман?

— Мен шундай фикр юритяпман, Богдан. Мисол учун мени олайлик: мен халқ олдида айбдорман, аммо мен, ҳар ҳолда, пировардида мени кечиришади, деб ўминд қиламан. Энди сенга келсак, модомики беҳудага жазо-ланган экансан, демак, сенинг олдингда ҳаммалари айбдорлар-ку. Хўш, бу ҳақда ким ҳукм чиқаради энди?

— Нотўғри фикр юритяпсан!— зарда билан гапини бўлди Богдан.— Бемаза гапларни гапиряпсан, оғайни! Қизиқ фикр юргизяпсан. Очигини айтсам, сенинг бу фик-

ринг тубдан нотўғри. Бу қанақа гап ахир? Шунақа ҳам фикр қилиш мумкинми ахир? Азбаройи шифо, менга айт-чи... Менинг олдимда бутун халқ айбдор, дейсан-а! Хўш, мен ўзим-чи, мен ўзим кимман? Мен халқ эмасман-ми? Хўш, мен кимман? Худога шукур, ўн саккизинчи йилдан бери партиядаман. Эсингда турсин, шуни ҳам айтиб қўяйки, бутунлай тикландим, бутун стажимни ҳисобга олишди. Мен сенга шуни айтайки... Йўқ, шошмай тур, кейинчалик бутун гапни тубидан тузатиб овора бўлмаслик учун, мен энди сенга ҳаммасини айтиб берай. Сен мапа мендан: кечирдингни, деб сўрайсан-а? Ахир мен гуноҳларни кечирадиган поп эмасман-ку...

— Қалтисроқ гапириб қўйган бўлсам, кечирасан...— деди Артём.

— Қўйсанг-чи бу гапларингни,—гаши келиб, яна унинг гапини бўлиб қўйди Богдан,—сен шундай дедингни... демак, нотўғри ўйлабсан-да. Мен ўч олишни юрагига тугадиган одамлардан эмасман. Хафагарчилик бундай одамларнинг руҳидаги бутун ширани қуритиб юборади. Мен бўлсам бошқача мулоҳаза қиламан. Мисол учун олганимизда, мен Галина учун дом-дараксиз йўқолиб кетиб эдим, шундайлар қаторида ҳисобланардим. Аммо ўзим бўлсам, шахсан ўз тўғримда бошқача фикрда эдим. Ўзим учун қаерда эканлигимни ва ким эканимни тушунардим ахир. Эсингда бўлса керак, илгари ҳам мен бир марта ер тагида қолиб кетган эдим. Ушанда мен Шубин чолнинг ўзи билан юзма-юз учрашиб, тўрт кечаю кундуз қолиб кетганмиз, бироқ одамлар кавлаб мени қутқозишларига ишонардим. Уларнинг овозини эшитмасдим-у, аммо топиб олишларига ишонардим. Халққа ишончимни бир дақиқа ҳам йўқотган эмасман.

— Ҳайрон қоласан киши!— деди завқланиб Незабудний.— Қанақа зуваладан ишлангансизлар?

— Зуваламиз бир хил, фақат биз яхшироқ пишитилганмиз.

— Хўш, қалай энди, ҳозир ҳамма нарса кўнгилдагидек яхшимми?

— Йўқ, борди-ю, биронтаси сенга шунақа деб вақилласа, ишонма. Ҳаётни биз инсончасига йўлга соляпмиз. Шунақа. Кўп нарсаларга биз аста-секин эришдик, би-

Шубин чол — ер ости ҳукмдори, шахтёрлар ривожига кўра, хунук, даҳшатли сиймо бўлиб, у шахтада пайдо бўлганида ер тагида фалокат юз берармиш.

роқ албатта, ҳали биз эришадиган нарсалар шунчалик кўпки, асти қўявер! Ўз кўзинг билан кўриб, бунга ўзинг ҳам ишонасан. Ахир, ҳамма нарсани жанг билан олишга тўғри келди-да. Кейин эса Гитлер хонавайрон қилди. Бироқ биз унинг ўзини даф қилдик. Шуниси ачинарлики, кўп яхши одамлар ҳалок бўлиб кетди. Менинг ўғлим ҳам. Артём, ҳақиқий инсон эди. Ҳозир ўзининг номи қўйилган мактабда ўқиган. Кейин шахтада участка бошлиғи бўлиб ишлади. Айни пайтда район аэроклубида учиш малакасини эгаллади. Дастлабки кунларданоқ дарҳол ҳавога парвоз қилиб, жангга кириб кетди. Самолётида ўн учта юлдузи бор эди. Қаҳрамон унвонини беришди. Кейин уни душман уриб туширди. Ярадор бўлганидан кейин, тузалиш учун Уралга хотини олди, Марина ёнига қайтиб келди. Марина ҳам яхши аёл эди. Вафодор ўртоқ ва ажойиб дилкаш аёл эди. Улар бир-бирларини севишарди. Уларга қараб хурсанд бўлардинг киши. Шундай бўлишга қарамай, чидаб туролмай, ўғлим партизанларга бориб қўшилди. Соғлиғи жойида эмаслигини назарга олиб, уни армияга қабул қилишмади, ана шунда у партизанларга ўтиб олди. Кейин нималар бўлганини энди мендан кўра ўзинг яхши биласан. Охирги марта уни мен эмас, сен кўргансан. Унинг Маринаси эса эвакуацияда Галя билан бирга яшади. Шароит оғир, цехлар совуқ, қаҳратон совуқ эди... Ана шундай қилиб, Ксана бизнинг қўлимизда қолди. Мен ўзим ўшанда бу ўлкаларда подпольеда яшириниб юардим. Галинамиз шу маҳалларда кўп, жуда кўп кулфатларни бошидан кечирди. Ҳам ишлар, ҳам кичкина неварасини боқарди. Ксана ўша маҳалда жуда кичкина эди-да. Аммо Галина ҳар ҳолда уни сақлаб қололди. Усиз, Ксанасиз эса уйимиз бутунлай ҳувиллаб қолган бўлур эди. Кўрдингми, қизи тушмагур, қаддини ростлаб келяпти, ақл-идроки ҳам чакки эмас. Григорийнинг худди ўзгинаси. Баъзан Марилага ҳам ўхшаб кетади.

Улар анчагача жим боришди.

«Ксанка, Ксанка,— деб ўйлади Богдан ичида.— Уни бир маҳаллар болалар қилтириқ Ксанка, деб гашига тегишарди. Қизчанинг мияси ўй-хаёл билан тўлиб-тошиб ётибди, қалбида нималар борлигини тушуниб ҳам ололмайсан киши. Қандай лов этиб кетди-ю, яна ўзини босиб олди-я! У ўз отасини ҳеч қачон кўрган эмас, аммо бутун фикри-зикри отасининг шон-шуҳрати билан, унинг хоти-

раси билан банд. Чаққон, тетик қизча! Бундай қараганда, у ювош-мўмин қизчадек кўринади, ҳолбуки у қўрқиш, ҳайиқиш нима эканини сира билмайди. Галина унинг тўғрисида: «Бизнинг Ксанка худди шамдек ёнади, ёруғлик беради, бир меъёра иситади-ю, бирданига пирпираб, қарсиллаб, гўё учқундай чақнаб кетади», деб тўғри гапиради...».

Богдан уятчан, ювош Ксанканинг баъзан қатъий ё бўлмаса ғалати ишлар қилишга ҳам журъат этганини эсладаи... «Йўқ, бу унинг қайсарлиги эмас,— деб ўйлади у,— бу қатъийлик, жўшқинлик. Кучук бола Гаврик воқеаси ҳам шуни кўрсатган эди».

Наталья Жозефовна кучук болани гижжа юқиб қолиши мумкин, деб Ксанка ухлайдиган хонага киритмаган, Гаврикни саройга қулфлаб қўйишган эди.

Уша кечаси момақалди роқ бўлиб, Гаврик қаттиқ ушлаб қолдики, момақалди роқ чоғида ҳам унинг увиллаган овози эшитилиб турган эди. Худди ўшанда Ксанка (у шу маҳалда эндигина етти ёшда эди) секингина деразадан ташқари чиқиб, сел ёғаётган пайтда саройга борган, кучук болани хонасига олиб кирган эди. Эрталаб катталар иккаласини битта кўрпада ухлаб ётганини кўриб қолгандилар. Ёстиқлари ифлос бўлиб кетган эди.

Бошқа бир гал Ксанка доктордан, бувисига чекиш тақиқ этилганини эшитгач (Галина Петровна ўша маҳалларда кўп чекарди), ҳамма папиросларини бувисидан яшириб печкага ташлаган эди. Бувиси эса гарчи хафа бўлиб, сал ғиринг-пиринг қилиб юрса ҳам чекмай қўйган эди.

Яна бир гал шундай воқеа юз берди. Сухоярка ижрокомининг раиси тураржой хўжалиги соҳасида бир масалага эътибор бериб қарамаган, деб Галина Петровнани район газетасида салгина танқид қилишган эди... Нима бўлибди денг! Ксанка шу куниёқ қош қорайиши билан Наталья Жозефовнадан қайчи олибди-да, Биринчи Май кўчасидаги витриналарга ёпиштириб қўйилган газеталарнинг худди шу жойини қирқиб олибди. Тулубей Фамилиясининг газетада ёмонланишига Ксанка чидаб туролмабди. Бувиси ўшанда Ксанканинг бу қилиғига жаҳли чиқиб, ўзи киоскага борибди-да, газетанинг ўша сонидан ўнлаб нусхасини олибди ва неварасига, яна бориб худди шу қирқилган жойларга янги нусхаларни ёпиштириб қўйишни буюрибди.

«Йўқ, ҳар ҳолда, яхши қиз,— ич-ичидан такрорларди Богдан,— ҳали кичкина, аммо жуда оққўнгил қиз!»

— Тўғриси айтганда, эрталабдан таъбим хира бўлди.— Унинг фикрини бўлди Незабудний.— Бутун халқ менга эскичасига яшаётгандек кўринди. Кейинчалик ижрокомда бўлиб ўтган гап ҳам...

— Менга қара, Артём!— Богдан ҳатто юришдан тўхтаб, Артёмнинг баланд елкасига қўлини қўйди.— Мен сенга олдинданоқ шуни айтиб қўяй — қулоқ сол. Сени бу ерга ҳеч ким чақирган эмас— ўзинг келиб қолдинг, тўғри иш қилдинг. Сен ўзимизнинг қон-қариндошимизсан. Чет элларда дайдиганинг етар. Бироқ сен агар ҳадеб нари-бери, у ёқдан-бу ёққа кезиб ҳамма нарсдан завқланиш учунгина қайтиб келган бўлсанг, яхшиси, оғайни, келган изингга кетавер яна. Сен мени кечир-у, аммо мен дангал айтавераман. Мен сени огоҳлантириб қўйган эдим. Бизда ҳали ҳамма нарса фақат қарсак чалиш ва эртадан кечгача ура деб қичқирадиган даражага келган эмас. Бизнинг ишимизга ишониш керак, ўшанда ҳақиқатни пайқаб оласан. Ошиқча гапининг нима кераги бор, биз улуғ муваффақиятларга эришдик, бундай муваффақиятлар ҳали дунёда сира бўлган эмас! Биз бутун оламга бир кишининг тер тўкиб меҳнат қилиб топган нарсасини иккинчи бировнинг ундан тортиб олиши каби ҳолларга барҳам берамиз деган эдик ҳамда нодонликни, жаҳолатни тугатамиз, биз қолоқликдан чиқиб, энг илғорлар қаторига ўтиб оламиз деган эдик, буларнинг барини айтганимиздек бажардик. Аммо энди ўзимиздаги ҳамма тентакларни бирданига тугатамиз ва ҳар қандай разил, ифлосларни битта қўймай тез адо қиламиз, деб биз ҳеч кимга ваъда қилган эмасмиз. Гарчи маданият соҳасида биз икки юз йил илгарилаб кетган бўлсак ҳам, сенга очигини айтай, тентаклик ва ҳар қандай разиллик бизда ҳали баъзи жойларда онда-сонда учраб қолади. Бу ҳали сен билан мен ҳаёт эканимизда тугамайди.

Богдан кулимсиради-да, ҳазиллашиб елкаси билан Артёмни туртиб қўйди:

— Кўрдингми?— деди Богдан.— Мен сенга йўл-йўлаккай сиёсий доклад ўқидим... Армиядалигимда мени биринчи сиёсий докладчи ҳисоблашлари бежиз эмасди-да. Хуллас, чол, сен энди мени қизартирма. Мафкура жиҳатидан ўзингни маҳкамлаб ол, хўпми?

У баланд овоз билан шундай хахолаб кулиб юборди-

кн, унинг кулган товуши бутун кўчада янгради: улар катта, чиройли, дангиллама бир иморат олдида тўхташди.

Бу иморат бошқа паст уй ва магазинлар орасида кутилмаган таассурот қолдирарди. Сутдек ошноқ электр фонарлар колонналар ўртасида ойдек порлаб турарлилар. Қалин ойнаванд эшиклар шақиллаб очилиб-ёпилиб турар, халқ бу уйга узлуксиз кириб турарди.

— Артём, эсингдами,— деди Богдан,— бу ерда бир маҳаллар Подкукуевка бор эди, соддароқ қилиб Кукуй деб атардик. Энди эса бу ерда шахтёрлар саройи қад кўтариб турибди. Кирамизми?

Худди шу пайт, Ксана билан Сеня парижлик янги меҳмон бола Пьерни Мила Колобродаларникига кечага олиб бораётган эдилар. Тўғриси Пьерни Ксана олиб боряпти. Ксана, ҳеч кимга ўхшамайдиган бу болага Сухо-ярканинг ёқишини жон-дили билан хоҳларди, нега десангиз, бу боланинг буvasи Ксананинг отасини ўлимдан қутқазиб қолишга ҳаракат қилган-да, ахир...

Сеня бўлса негадир ҳамиша орқада боряпти. У Ксана билан Пьернинг орқасидан борар, ўзининг шўрпешаналигини сездирмасликка ҳаракат қиларди.

Айтмоқчи, Сеня уларнинг орқасидан келаётиб аҳён-аҳёнда баъзи изоҳлар берарди. Сеня шаҳарнинг диққатга сазовор жойларидан қайсиларини Пьерга кўрсатиш кераклигини Ксанадан кўра яхшироқ биларди-да.

— Мана киномиз шу ерда,— деди Ксана.— Ана у ерда — парк, ёзлик театр ҳам ўша ерда. У ерда ёз пайтларида музика чалиб туришади. Райондан артистлар келиб саҳнада ўйнайдилар.

— Мана бу ерда эса яқинда дарё пристани бўлади. Пассажир пороходлари қатнайди.— Сеня Ксананинг гапига қўшимча қилди.

— Дарёда сайр қилиш учун қайиқлар ҳам бўлади.

— Сайр қилиш учунгина эмас, балки жадал сўзинини ўрганиш учун ҳам,— деб қўшиб қўяди Сеня.

— Сизга... яъни сенга кўникмаганингдан ҳамма нарса ғалати кўринса керак дейман-а?— гапида давом этди Ксана.

— Нима?— деб сўради Пьер.

— Мен, кўникмаганингдан, сенга кўн нарса ғалати туюлаётган бўлса керак, дейман.

— Йўқ. Жуда соз... Менга ёқпти. Жимжитлик.

— Ҳозирча шунақа, мана-яқинда сайил бошланади,— изоҳ берди Ксана.— Анави шахтёрлар саройи. У ерда танца бўлиб туради.

— Илмий лекциялар ҳам бўлиб туради,— деб қўшимча қилди Сеня, у янги келган меҳмон сухояркаликлар киного боришу ва танца қилишдан бошқа нарсани билмас эканлар-да, деб ўйламасин тагин, деб шошилди.

— Ҳув анави бутлик бино нима — черғковми?— деб қизиқсиниб қолди Пьер.

— Ҳа, у ерда ҳали қадимги черков турибди. Троицкий черкови деб аталади,— деди Ксана.

— Сени буving у ерға юборғиб турғадими?— сўраб қолди Пьер.

— Қаерга?— тушунолмади Ксана.

— Қаерға бўларғди, черғковга-да. Бизларғни етимхонада ҳамиша у ерға олиб борғишарғди.

— Менинг буving черковга ҳеч қачон бормади!— қизариб, зарда билан жавоб қилди Ксана.

Сеня Пьерга тушунтирмоқчи бўлиб уринди:

— Биласанми, унинг буvingи ким? Ижроком раиси. Ҳамманинг каттакони. Сен бўлсанг, черковга юборадими, деяпсан-а! Черковда нима бор!

— Буving бойми?— сўради Пьер Ксанадан.

— Бойми деганинг нимаси? Капиталистми демоқчмисан? У иш ҳақи олади, Богдан бобом ҳам ишлайди. Топганлари етиб туради.

— Масалан, автоларғингиз борғми?

— Машиналарингиз борми демоқчисан-да?— Сеня гапга аралашди.— Албатта, бор! Иш вақтида фойдаланиш учун! У киши ижроком раиси-ку, машинасиз бўладими! У кишининг «Победа» машинаси бор. Ҳали кўп юргани йўқ. Кўп деганда ўн икки минг километрча йўл босган. Яхши юради!

Пьер Ксанага ҳурмат билан қарай бошлади.

Ксана эса гапни бошқа ёққа буришга уриниб:

— Ҳув анави жойда музика мактабимиз бор. Биз Милка билан икки йилдан буён ўша мактабга қатнаймиз,— деди.

Сеня:

— Анави жойда, Красношахтёрская кўчасида милиция идораси жойлашган, ҳув соқчи турибди... Тушундингми?— деб илова қилди.

Узоқда, томлар тепасида, илк баҳор оқшомида тез тушаётган қоронғиликда катта қизил юлдуз чарақлай бошлади.

— Анави чирғойлик ёрғуғ нарғса нима, у ҳам киноми?— қизиқиб сўради Пьер.

— Конда қанақа кино бўлади!— Сеня Ксананинг орқасидан унга таажжубланиб қаради.— Нима, сен бизда ҳамма жойда фақат кино экан, деб ўйлайсанми?.. У энг яхши шахтамин. «Безводная Новая» деб аталади. Никифор Колоброданинг шахтаси.

— Колоброданинг?.. У киши хўжайин-директоргами?

— Директор эмас... Хўжайин ҳам эмас! Албатта у энг донгдор одам. Уни Москвада ҳам ҳамма билади. Бир маҳал «Огонёк» журналида унинг сурати ҳам чиққан. Фотосурати ранг-баранг қилиб чиқарилган эди. Муқованинг биринчи бетиди! Газеталарда ҳам тез-тез чиқиб туради.

— О, катта капиталист экан-да!

— Қанақа капиталист?— Энди Сеня тушунолмаي хуноб бўла бошлади.

— Бу нима деганинг ахир?... рғусчага тушунмайсанми?— Ҳайрон бўлиб қолди Пьер.— Мен тушунмасам-ку майли-я, сени кечирғиб бўлмайди.

— Мен сенинг бунақа рус тилингга тушунолмадим.

— Мен сендан аниқ-равшан сўрғаяпман шекилли: у киши ким бўлади ўзи, йирғик саноатчими?

— Албатта йирик: унинг бригадаси биринчи ўринда. Саноатчи ҳам тўғри. У биласанми, қанақа ишляпти? Нормасини бир юз етмиш беш процент қилиб, ҳаммани орқада қолдирди.

— Бошқа рғақибларғиними, корғхона эгаларғиними?— Пьер яна тушунолмаи, савол берди.

— Ксана,— ўтиниб сўради Сеня,— тушунтирсанг-чи бунга! Мен унинг гапига ҳеч тушунолмапман...

— Тўғри, Пьер, сен тушунтириб гапир,— деди Ксана. Сеня яна Ксананинг орқасига ўтди.

— Мен айтмоқчиманки, у киши жуда бой бўлса керғак! Энг бадавлат одам бўлса керғак.

— Нима бу сен, ҳадеб бой, бой дейсан!— Сенянинг жаҳди чиқа ёзди.— Нима, биз унинг омонат дафтарчасини кўрганмизмиз! Турган гап, даромади кўп. Мукофот ҳам олиб туради. Уларнинг бутун бригадаси шунақа, кўн

пул топади. Маданий яшашади. Янги уйда. Поллари паркетдан, ошхоналари эса худди шашка тахтасидек, плиткалардан. Яқинда водопровод ўтказишади. Уларнинг кўчасига биринчи галда водопровод ўтказилади.

— Сен Колобрғода, дедингми? Анави қиз-чи, оти нима эди унинг... Миля, бизлар меҳмон бўлиб боргадиган жойимиз, у қиз ҳам Колобрғодами?... Ўша қиз кими бўлади?

— Мила унинг қизи.

— Вой!— Пьер ҳаттоки бораётган жойида тўхталиб, андиша билан уст-бошини сийпаб кўрди.— Бунақа қилиш яхши эмас. Мен билмабман. Мен ясанмаганман... Тузукроқ кийяниб олиш керак эди. Яхши эмас.

— Кўйсанг-чи бунақа гапларингни, яхши эмасмиш-а!— тинчитиб қўйди уни Сеня.— У киши Никифор Васильевич, биласанми қанақа одам! У ўз кишимиз. Боргач, ҳали ўзинг кўрасан. Хоҳласанг анави муюлишга борайлик, у ерда, Биринчи Май кўчасидаги ҳурмат тахтасида Никифор Васильевичнинг расми бор.

Бироқ Пьер фақат «Ҳурмат» сўзининг маъносига тушунди, холос.

— О-ҳо,— деб чўзиб қўйди у ҳурмат билан,— Фахрғли... донгдорғ... У киши фахрғли кавалерғмилиарғ?

— Кўриб турибман, ўзинг кавалер экансан!— атайин баланд овоз чиқариб, хахолаб кулди Сеня ва салгина олдинроқ ўтиб, Ксанага масхараомуз қараб қўйди.— Бизда бу сўзни гаплашганда камдан-кам ишлатадилар. Танцага тушганни кавалер дейишади. Никифор Васильевич бўлса Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Олтин юлдузи бор. Ордени ҳам тўртта. Медаллари қанчадан-қанча.

— Генерғалми?

— Бу нима деганинг? Тушунмаяпсанми, энг донгдор шахтёр дедим-ку.

— Шунчаки шахтёрғ холосми?

— Сизларнинг у ёқда, чегаранинг нариги ёғида, чегалларда ҳамма тентакми дейман?...— Ксана таъна билан Сеняга тикилиб қўйди.— Бўлмаса нега у: «шунчаки» дейди? Конга тушиб бир тошкўмир қазиб кўрсин-чи. Ушанда у «шунчаки» деган бўлармиди. Тушунсанг-чи: у киши донгдор бригадир ахир...

— Ҳа-а,— тинчигандай рози бўлди Пьер.— Брғигадирғ эканларғда!.. Бу ҳам мансаб-да... катта унвонли офицерғ-ку.

Сеня қўлини силкиб қўя қолди. «Бу ҳеч балога тушунмайдн шекилли...» — деб ўйлади у.

— Мана, келиб ҳам қолдик,— деди Қсана.— Ҳув, анавн янги уйда Мила туради. Улар яқинда кўчиб келишган.

Уларни Сурик Арзумян кутиб турарди. Катта ёруғ уйнинг топ-тоза подъездда, маҳкам, янги пружиналик эшик уч марта ланг очилиб-ёпилганида чиққан овоз бутун подъездда худди салют берилгандай янгради.

XI БОБ

УЧИНЧИ ДИЛСИЁҲЛИК

Мила Колоброданинг туғилган кунига атаб отаси билан онаси унга қўл соати совға қилишди. Бу Миланинг ҳаётида ўзининг шахсий биринчи соати эди. Вақтнинг қандай ўтишини илгари Мила сезмасди, энди эса биладиган бўлиб қолди. Энди Мила вақтга хўжайинлик қиладиган бўлди, у истаганида вақт ўтишини пайқаб туриш имкониятига эга энди. Ўзингнинг ана шу умумий ҳаракатга қўшилганингни сезиш ва қўлингдаги кичкинагина механизмнинг юриб туришини — тик-тик қилишини, соатнинг тор циферблатидаги стрелкалар вақтни, яъни радиода айтиладиган, шахтада гудок билан хабар қилинадиган, Биринчи Май кўчасининг муюлишидаги соат ҳам кўрсатиб турадиган вақтни билиб туриш маза-да!

Мила анча вақт ойна олдида қўлига соат тақиб, соат тақилган чап қўлини дам кўтариб кўзига яқинлаштириб, дам соатга олисроқдан қараб, соат нечалигини кўришни роса машқ қилди.

Унинг соатга тез-тез қараб тургиси, вақт ўтишини кузатиб боргиси, бошқа соатлар билан таққослаб тургиси келаверди. Ҳадеб ойисидан:

— Ойи, қаранг, ошхонадаги соат қанча бўлибди? — деб сўрарди.

— Олтидан ошган,— дерди онаси ошхонадан туриб.

— Аниқроқ айтсангиз-чи.

— Олтидан чорак ўтибди.

— Қаранг! Дадамнинг будильнигида олтидан ўн икки минут ўтибди, менинг соатимда эса ўн етти минут ўтди. Ҳозир тўғрилаб қўяман. Радиони кутаман-да, шунга қараб тўғрилайман.

Мила бугун мактабдаёқ Ксананинг жонига теккан эди. Дарсда у қўнгироқ чалинишига қанча қолганини ҳар дақиқа айтиб турар, стрелкаларни орқага ва олдинга қандай қилиб суришни кўрсатарди. Уйга қайтиб келгач, у байрам дастурхонига тараддуд кўраётган ойисининг олдига келиб ҳадеб унга халақит берарди.

— Ойи, вақт қанча бўлганини нега мендан сўрамай-сиз? Қаранг, яқинда келиб қолишса керак...— дерди.

У соат стрелкаларини ҳадеб бурайвериб нотўғри қилиб қўйди. Соати бир соат орқада қолганини пайқамай ҳам қолди. Натижада Мила янги кўйлагини эндигина кийганда, эшикни тақиллатиб қолишди.

— Вой, келиб қолишди-ку!— деб Мила дадасининг будильнигига кўз ташлади, сўнг ошхонадаги осма соатга ҳам қараб, соатининг стрелкалагини олдинга суриб қўйди.

Меҳмонлар кела бошладилар.

Ойиси байрамга атаб пиширган усти апельсин билан безатилган пирогни дастурхонга келтириб қўйди. Пирог ўн бешга бўлиб кесилган — Мила Колоброданинг туғилган кунини нишонламоқ учун шунча меҳмон чақирилган эди. Албатта, Сеня Грачик билан Сурен Арзумян ҳам меҳмон бўлиб келишди. Худди шу ерда, Миланинг туғилган кун байрамида бугун ҳаддан узоқ чўзилган ва бемаза ўтган кунда Сеняни учинчи дилсиёҳлик кутмоқда эди.

Пирог ўн бешга бўлинган — аммо шу бўлақлардан биттаси бошқалардан кўра каттароқ, устига қуюқ олча шираси суртилган, катта конфет қўйилган эди. Турган гапки, бу бўлақ чет элдан келган меҳмонга аталган эди.

Умуман, Пьер бугун ҳамманинг диққат марказида эди. У Милага Париждан олиб келган арзимаган эсдаликни, яъни Эйфель минорасига ўхшатиб ишланган, занжирли, кичкинагина атир шиша совға қилди. Пьер буни «Портбоне» деб атади. Йўлда Пьер бобоси Незабудний билан иккаласи ётиб турган ётоқхонага кириб, уни олган эди. Пьер Ксананинг ҳасади келмасин учун Москвадан келаётган юклари бу ерга етиб келиши биланоқ унга ҳам бирор чиройли нарсани ҳадя қилишга ваъда берди.

— Ҳозир Парижда соат неча экан-а?— таннозларга хос оҳангда сўради Мила.

Пьернинг вақт минтақасидан унчалик хабари йўқ эди.

шунинг учун сал саросимага тушди. Сурик унга ёрдам бериш тариқасида:

— У ерда вақт биздагига қараганда уч соат орқада,— деди.

— Сендан сўраганлари йўқ,— деб пишиллади Рёмка ва мушти билан Сурикнинг биқинига туртиб қўйди.

Сурик эса уни елкаси билан итарди.

Рёмканинг ён бергиси келмади ва у ҳам Сурикнинг биқинига боплаб бир туширмоқчи бўлди.

Шу йўсинда улар қип-қизариб, бошқаларга сездирмай, секингина пишиллаб, деворга суяниб, лекин тартиб-одобни бузмасликка уриниб, бир-бирларини турткилаб турдилар.

— Сиз соатингизни бизларнинг вақтга тўғриладингизми?— деб сўради Мила Пьердан.

— Йўқ, менинг соатим йўқ,— деди Пьер.

Ҳаммалари ҳайрон бўлишди. «Париждан келган бўлса-ю, соати бўлмасал Ғалати-ку бу!»— деб ўйлашди улар.

Рёмка Штибнинг чўнтагидан Пьердан тиланиб олган чет эл қаламининг уч кўриниб турарди: Рёмка парижлик меҳмоннинг диққатини ўзига жалб қилган кўринарди. Улар иккаласи бир-бирлари билан ҳамиша кўз қисишиб қўйишар, қандайдир, ғалати имо-ишора билан гаплашарди. Пьер бошда бироз тортиниб турди, кейин ўзининг бўйи новчароқ ҳомийси таъсирида ўзини эркин тута бошлади. Рёмка унга синфда ўзининг биринчи полвои эканини ва агар Пьер билан ҳалол дўст тутинса, ҳеч ким унга, яъни Пьерга қўл тегизишга журъат қилолмаслигини айтган эди.

Мила соатига қараб:

— Вой, олтидан тўққиз минут ўтиб қолибди-ку! Қани, ўтирайлик,— деди.

Ҳаммалари ўтиришди. Пьернинг тақсимчасига таомнинг энг катта қисми солинди.

Миланинг бўйдор, уятчанроқ ойиси:

— Албатта, Парижда бунақа овқатларни емагандирсиз. Лекин айбга буюрмайсиз, қўлнимиздан келгунча тайёрладик,— деди.

Албатта, Пьер етимхоналарда ва кейинчалик Артёмнинг болохонасида бунақа овқат емаган эди... У кейинги йилларда бундай лаззатли овқат ҳақида фақат хаёл суриши мумкин эди. Пьер тақсимчада нштаҳани келтириб

турган таомга тикилиб қолмасликка ҳаракат қилиб, мез-боннинг гапларига жавоб қайтармай, жим тураверди.

Чинакам вино шишаларидан қадаҳларга кагор ара-лаштирилган шарбат қуйишди. Шунда Рёмка Штиб ўз қадаҳини қўлига олиб, тирсаги билан Пьерни туртиб қўйди ва ўзининг бутун қиёфаси билан бошқа хил ичим-ликларга ҳам ўрганиб қолганини, бироқ бу ерда модо-мики, шундай жўжалардан иборат жамоат тўпланганини назарга олиб, бу ширин сувни ҳам ичаверишини бил-дирди...

Кейин мактаб ҳақида, машғулотлар ҳақида гапла-шишди. Ҳаммалари Пьерга бирор кулгили воқеани гапи-риб беришга ҳаракат қиларди.

Шу билан бирга, гап нима тўғрисида бормасин, Рём-ка ҳар сафар шундай гапирарди:

— Тура туринг, шошманглар, ҳозир мен гапирай! Эс-ларингдами, бу воқеа мен Коська Халилеевга бир шапа-лоқ туширган кунни рўй берди. Ушанда Коська менга ёпишди, мен уни бошлаб бир туширдим...

Сўнгра у фанга нисбатан ўз қарашларини баён қилди.

— Б-бе, аълочи бўлиб жинни бўбманми!— деб бақи-рарди Рёмка, ўзининг бу гапи билан қизларнинг гашини келтирар, нафратини қўзғатарди.— Аълочи бўламан деб пешана тери тўкишим керакми, бошимга ураманми! Мен академик бўлмоқчи эмасман. Славка Маханни кўринг-лар, мотоцикли бор, аккордеонлик ҳам бўлиб қолди. Лекин чалишни ҳеч эпполмаяпти. Едаки чалиш қобилия-ти йўқ. Уни кон мактабидан ҳайдашди. Славка бўлса станцияда ишляпти. Юк ташийди, юк бўшатади, хул-лас, нима тўғри келса, ўшани бажаради. Ойига етти юз-дан ошиқ туширяпти. Мең аълочи бўламан деб бош қо-тирмай қўйдим.

— Учига чиққан ярамас экансан, — деди Сеня. — Борди-ю ҳамма шунақа қиладиган бўлса, унда тараққи-ёт учун ким хизмат қилади?

— Бунақа гаплар сенга шон-шуҳрат бахш этмай-ди, — деб қўйди китоблардагидек гапиришни яхши кў-радиган Сурен.

— Вой-бў!— деб бақириб юборди Рёмка.— Ватан-парвар-эй, — у бу сўзни урғу бериб айтди. — Гулдурос олқишлар, ҳамма жойидан турди.

— Сен меңинг сабр косам тўлиб-тошишини кутмоқ-

чимисан, — совуққонлик билан жавоб қайтарди Сурик, нафрати беҳадлигини ифодалаб, елкасини қисиб қўйди.

Бироқ Рёмка Пьерга ўзининг сўзга усталигини ва ҳеч кимдан қўрқмаслигини кўрсатиш мақсадида маҳмадоналигини қилаверди.

Патефон қўйиб танца қилишди. Пьер мактабда жуда яхши пластинкаларим бор, деб мақтаган эди. Афсуски, бу пластинкалар Москва орқали секин келаётган поездда ҳали етиб келмаганидан Милада бор пластинкаларни қўйиб танца қилишди. Сеня, Сурен ва бошқа болалар деворга суяниб, масхараомуз кулимсираб, танца қилаётганларга назар солиб туришди. Ўзларига юқори баҳо бериб юрадиган ўғил болалар танца кечаларида одатда шунақа кузатиб туришади.

Аммо Пьер бўш келмади, галма-гал ҳамма билан танцага тушиб, қойил қилди.

Аҳён-аҳёнда Мила танца давом этаётганда баланд овоз билан:

— Биласизларми ҳозир неча? — деб сўраб қўярди.

— Неча деганинг нима ўзи?

— Вақт қанча бўпти деяпман. Беш минути кам саккиз бўпти!

— Соат ўн тўққизу эллик беш минут, — деб таъкидлади Сурик. Танца орасидаги танаффус пайтларида Сурик Арзумян Пьердан:— Раймонда Дьенни кўрдингми?.. Анри Мартенни-чи?— деб сўрарди.

Француз халқининг бу қаҳрамонларини Пьер кўрмаган экан. Шундай қилиб, Сеня бир нарсага хурсанд бўлдики, садоқатли Сурен ўзини билими-маълумоти билан кечадаги жўраларнинг парижлик меҳмонга ошиқча бино қўйишлари сал пасайишига сабабчи бўлди. Сўнгра Сеня ўзи шарада¹ ўйнашни таклиф қилиб қолди. У махсус шу кеча учун жуда мос келадиган сўзлар тайёрлаб қўйган эди. Ўйин, масалан, «Пари-ж» сўзидан бошланди.

Қизиқиб ўйнашди. Шарада ҳам зериктириб қўйгандан кейин «Третьяков галереяси» альбомини томоша қилишди. Бу альбомни Миланинг отаси Никифор Колобродда кончилар конференциясига борганида яқинда Москвадан олиб келган эди.

¹ Шарада — топишмоқнинг бир тури; бунда бир сўзни бир неча бўлакка ажратганда ҳар бир бўлак ўзича алоҳида маъно билдиради.

Шу орада меҳмонларни яна дастурхонга таклиф қилишди. Стол атрофида яна ҳаммалари галма-гал ҳар хил кулгили воқеалардан, латифалардан айтишди. Одатда қизиқчиликлар: «Қулоқ солинглар, бир киши уйига қайтиб кўрса, кучугининг думида...» тарзида бошланарди.

Рёмка ҳеч кимга гап бермасликка уринарди — у энди ҳамманинг жонига теккан эди. У гапирмоқчи бўлганда, ҳаммалари бақириб юборишди:

— Биламиз, эшитганмиз бунни! Юз марта эшитганмиз! Бу ҳалиги пиёниста ҳақида-да. Эшитганмиз! Бир маст киши хотинига: вақтида қайтдим, соат ўн бўлди, деган. Худди шу пайтда минора соати тунги бирга занг урган. У эса: «Соат нолга занг уролмайди-да» деган. Ушами?

Рёмкага шуниси алам қилдики, у худди шу тўғрида гапирмоқчи эди.

Аммо Пьернинг қўли баланд чиқиб қолди. У ҳали шу дамгача зиёфатдагилардан ҳеч ким эшитмаган латифаларни кетма-кет гапириб берди.

— Бирғ бой месье... жаноб,— деб бошлади у, тортинмасдан, «р» товушини «рғ» тарзида талаффуз этиб,— ўзининг уч қизини эрғга берғибди, биттасини дворғянга, биттасини савдогарғга, яна биттасини эса банкирғга. Бой ҳарғ бирғ қизига беш юз минг фрғанкдан сеп тайинлабди. Йўқ... яхшиси, фрғанк эмас, беш юз минг сўмдан тайинлабди. Куёвларғнинг ҳарғ бирғига, мен ўлганимдан кейин, тобутимга минг сўмдан пул соласизларғ, деб онт ичирғибди. Шундай қилиб, бой кунларғнинг бирғида ўлибди. Куёвларғни қайнатани дафн қилгани келишибди. Дворғян: «Олижаноб қишиларғ ҳарғ вақт ўз сўзларғининг устидан чиқишларғи керғак» деб, минг сўмни тобутга солибди. Савдогарғ тобут ёнига келиб: «Рғаҳматлик қайнатам яхши одам эди, мен ваъдамни бажарғаман», дебди ва тобутга бирғ минг сўмлик қоғоз пул қўйибди. Энг охирғида банкирғ тобут олдиға келибди.

Шу пайтда Пьер йиғилганларга тикилди, гарчи улар савдогарнинг тобутга қанақа қоғоз қўйганига яхши тушуниб етмаган бўлсалар ҳам ҳаммалари шу ур бўлганида хахолаб юборишга тайёр турардилар. Қизлар ошиқча пиқиллаб кулиб юбормаслик учун қўллари билан

оғизларини ёпиб, ўғил болалар эса ҳатто нафас олмай ўтиришарди.

— Шундай қилиб, банкирғ ҳам тобут ёнига келиб: «Банкирғларғ ҳамиша виждонли бўлмоқларғи керғак, мен ҳам берғган ваъдамнинг устидан чиқмоғим лозим дебди-да, тобутга уч минг сўмлик чек ташлабди-да, тобутдан икки минг сўм пулни қайтарғиб олибди. Банкирғнинг айёрглигини кўргинглар!

Ҳаммалари кулишди. Фақат бу гал Мила ва унинг дугонасидан узоққа, бурчакка ўтқазиб қўйилган Сеня Пьер эпчиллик билан гапираётган бу воқеани мен қаерда ва қачон эшитганикинман, деб ўйлаб, бош қотираётган эди.

Пьер ёдлаб олгандек удабуронлик билан яна гапириб кетди:

— Уй ходимаси бўлиб ишга кирғмоқчи бўлган бирғ қиздан: «Хизматга кирдингизми?» — деб сўраганларида: «Йўқ, улар жуда камбағал одамлар экан» дебди. — «Сизга ким шунақа, деди ахир» дейишса, — «Бўлмасачи, — дебди ҳалиги уй ходимаси бўламан деб юрган қиз, — у ерда икки қиз...».

— Биламан! — қўққисдан бақириб юборди Сеня. — «Икки қиз биргалашиб битта пианино чалаётган эканлар».

— Билдим, биларғ экансан... — зарда билан деди Пьер. — Бунақанги қилишинг яхши эмас-да. Қимда-ким буни олдиндан билган бўлса, буни дарҳол айтиб қўя қолиш керак.

— Битта у билади, бошқаларға халақит беряпти. Ҳамиша шунақа. Сурик билан иккалангнинг одатинг шунақа, — деди Мила. — Қани, Пьер яна бирор нарса гапир!

— Пьер, тутуннинг ҳиди қандайлиги тўғрисидаги латифангни бир гапириб бер, — деди Сеня.

Пьер бу ерда ҳаммани оғзига қаратиб турган латифаларни бир замонлар Сеня қаерда ўқиганини энди эслади. У отаси билан бирга турадиган квартиранинг эгаси Милица Геннадиевнанинг комодида ўтган йили эски бир китоб топиб олган эди. Жигар ранг муқовали бу китобнинг бурчаклари кемирилгандай тўзиб қолган, «шахсий турмушда ва ижтимоий ҳаётда керак бўладиган табрикнома, тасаллинома, тавсиянома, таклифнома, ташаккурнома ва ҳоказоларнинг ҳар хил намуна-

ларини тузиш учун қўлланма бўлиб хизмат қиладиган, шунингдек, турмушда керак бўладиган доно маслаҳатлар, одоб-тарбия қоидалари ва умуман хуш муомалага ўргатадиган кўпгина латифа, ҳазил-мутойиба, жумбоқ, топилмоқлардан иборат тажрибали уй котиби — маслаҳатгўйи...». Сеня бу асарни варақлаб чиққанида, футбол ҳақида ёзилган қуйидаги сўзларни ўқиб, гаши келган эди: «Футбол — унча қизиқ бўлмаган ва узоқ давом этадиган ўйин. Астойдил кураш давом этадиган бу ўйин, пировардида, ўйинга қатнашувчиларни жуда ҳолдан толдириб қўяди, ўйиннинг иккинчи ярми ҳақида ҳатто ўйлагинг ҳам келмай қолади...»

Шундан кейин Сеня «Тажрибали уй котиби-маслаҳатгўйи» китобига батамом ишонмай қўйган эди. Бироқ, китобнинг охирида у шундай бир бўлимни топдики, бу бўлим дарҳол унинг диққатини ўзига тортди. Бу бўлим «Оқсуяклар жамоати учун фокус ва латифалар» деб аталарди. Китобда ёзилганидек, Сеня ҳам ҳар қандай жамоатнинг сеvimли кишиси, ақл-идрокли ва қалбларнинг фотиҳи бўлмоғи учун шу фокусларни ўрганиши, латифаларни ёдлаши мумкин эди. Шунда ҳам Сенянинг ҳафсаласи пир бўлди. Мукамалроқ ва диққат билан танишиб чиқиш натижасида маълум бўлдики, фокусларни ижро этиш ё мумкин эмас, ёки Сеня Грачик қатнашиб юрадиган доираларда намойиш қилмоқ учун улар мос келмас экан. Ростда, ўзингиз бир ўйлаб кўринг!

Мана, китобда тавсия қилинган фокуслардан бири:

«Қандай қилиб учиб ўтаётган қалдирғочни отиш ва ўша қалдирғочни яна тирилтириш мумкин? — Китобда тушунтирилишича, милтиқни оддий порох билан ўқлаш зарур эмиш. Питра ўрнига, симоб ишлатилиши керак эмиш... (Даврага милтиқ олиб келиш, бунинг устига, уни симоб билан ўқлаш осон ишми, ахир!) Отаётган маҳалда, қалдирғочни тўғри нишонга олиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эмиш, чунки қалдирғочнинг ерга йиқилиб тушиши учун унинг қўрқиши кифоя эмиш. Лекин, бари бир қалдирғочни отиш пайтида унинг яқиндан ўтиши зарур эмиш. (Ахир, ўша қалдирғочнинг яқиндан учиб ўтиши учун нима ҳам қила оласан киши! Борди-ю қалдирғоч умуман яқинроққа учиб келмаса-чи?) Сўнгра, қалдирғоч йиқилиб тушганида, уни дарров ердан кўтариб олиш, бир неча минут у ўзига келгунча қўлда ушлаб туриш, ана шундан кейингина томоша-

бинларга тирик ва шикаст емаган қалдирғочни кўрса-тиш керак» эмиш.

Борди-ю қалдирғоч ерга тушиб, мажог и чиқса-чи? Унда нима бўлади?.. Йўқ, бу фокуслар Сеня Грачикка ярамайди. Аммо латифалар, гарчи бу латифаларда қандайдир Н. Н. жаноблари тўғрисида гап борган, улардан, худ и китобнинг ўзидек, эски сандиқ, сичқон ва нафталин ҳид и анқиб турса ҳам бу латифалар Сенянинг ёдида қолди. Мана ҳозир Пьер худди шу латифалардан гапираётган эди, афтидан Пьернинг ҳам қачондир бир маҳал кўҳна «Тажрибали уй котиби — маслаҳатгўйи» китоби қўлига тушган бўлса керак.

Сенянинг қалтис муомаласи паришлиқ меҳмоннинг кайфини бузиб қўйганидан кейин бир мунча вақт сукут давом этди.

— Қани, бўлмаса бирор қўшиқ айтайлик!— деб биров таклиф қилиб қолди.

— Пьер, сен Кармоньола'ни биласанми? — деб сўради Сурен Пьердан. — «Қани, бир Карманьолага танца қилайлик-чи, зафар овозлари янграсин!..»

Аммо Пьер Карманьоланинг сўзларини билмас экан.

Бироқ у Монтаннинг радиодан кўп эшиттирилган «Қатта бульварлар» деган қўшиғини биларди. Мила дарҳол пианино олдиға ўтириб олди-да, ҳаммага таниш бўлган куйни қаттиқ-қаттиқ чала кетди. Сеня сездирмай Қсанаға кўз қирини ташлади ва ич-ичидан унга алам қилди: Қсана ҳам музикаға ўрганган, аммо ҳеч қачон, негадир бунчалик қаттиқ овоз чиқариб чалгани йўқ эди. Шу пайт ҳаммалари қўшиқ айтишди: «Нақадар гўзалдир оқшом пайтида, катта бульварлар ҳалқасида ҳеч бўлмаганда бир марта кезмоқ». Қўшиқни ҳаммалари русча, Пьер эса чинакам француз тилида айтди. Мана бу жуда соз бўлди!

— Сиз Чарли Чаплинни ҳеч кўрганмисиз? — деб сўради позиккина овоз билан ўқувчи қизлардан бири. У бутун кеча давомида ҳеч овоз чиқармай, худди уй қуёнидек ҳуркиб, жимгина шу саволини ичида сақлаб ўтирган эди.

¹ Француз халқ инқилобий қўшиғи. Танцаға тушганда айтилади — р е д.

— Бўлганмисан?.. — деб савол бера бошлаган эди Сурен ҳам.

Бироқ Рёмка Штиб унинг сўзини бўлиб:

— Овозингни ўчир. «Бўлганмисан?.. Кўрганмисан?.. Уқиганмисан?» деган саволларинг билан одамнинг бошини қотириб қўйдинг-ку. Нега сен унга хиралик қил-япсан?.. Пьер, яхшиси, бирор кулгилироқ нарсани гапириб бер.

— Хўп,— деди Пьер.— Жуда яхши. Трге бьен¹. Ёш бир харғидор² аёл магазинга кирғипти-да, мана бу духобанинг гази неча пул? — деб сўрғабди. Сотувчи арғмани экан...

Сеня, қип-қизариб кетиб, Сурикка қарамасликка ҳаракат қилди-да, секингина Пьерга:

— Бу ҳақда керакмас, — деди.

— Нега энди керак эмас экан?

— Мен эшитганман бу латифани, кулгили эмас, ҳеч ҳам кулгили эмас! — деб ўз гапида туриб олди Сеня.

— Сенга кулгили бўлмаса, бошқаларга қизиқ! — деб бақирди Рёмка.

— Битта бўса оламан, жонон, — давом этди Пьер ўз фикрича сўзларни арманча нотўғри талаффуз қилиб.

Сурик оқариб-бўзариб кетди. Сеня сапчиб туриб, Пьернинг ёнгинасига келди.

— Мен сенга айтдим-ку, керакмас деб... — Шундай деди-ю, Сеня ўз орқасида, оқариб-бўзариб турган Сурикин имо қилиб кўрсатди.

— Ол-а, буйруқ ҳам беряптилар-ку! — деди Рёмка. — Бу сенга, сенинг Қарапет Курацаповичингга керак эмас, аммо бизга керак!

Хона жимжит бўлиб қолди, лекин шу пайт Пьер хахолаб кулиб юборди.

— Қанақа, қанақа? Қарғапет Курғацапович дедингми! Қизиқ экан-ку. Мен ҳам бунақа гапира оламан.

Қсана ичидан куйиниб, дам Пьерга, дам Сурикка қарар, Рёмка эса хахолаб кулгани-кулган эди.

Сеня Пьернинг ёнига келди, бироқ қайрилиб, тиржайиб турган Рёмкага назар солди-да, узоқдан туриб, баланд овоз билан:

— Орамизда иккинчи кун бўлиши-да, шунга раҳмат

¹ Тре бьен (французча) — жуда соз дегани.

айтсин. Уч кунгача меҳмон саналади. Буни унга тушунтириб қўй. Индинга эса мен бунақа гаплари учун боплаб адабини беришим мумкин... — деди.

— Қизик, нима қилардинг! — гердайиб сўради Рёмка қаддини ростлаб, қўлларини биқинларига тираб.

— Викиданс.

— Нима, нима дединг? — деб сўради Рёмка елкаси билан Сеняга ҳамла қилмоқчи бўлиб.

— Бу французча, бўйнига бир тушириш дегани, — деди Сеня. — У буни библиши керак. Ўзидан бир сўрачи!

— Эҳтиёт бўл, ҳаммадан олдин ўзинг билиб қолмагин тагин! — пўписа қилди Рёмка.

Сеня унга ўқрайиб бир қаради-да:

— Оҳ, салбий шахссан-да, Рёмка! — деб қўйди Сурик. — Мен сенга айтсам, учига чиққан типсан!

— Ўтакетган тентак! — деди Сеня. — Сурик, юр кетдик.

— Вой, қаёққа? — шовқин солишди ҳаммалари, Сеняни ва унинг орқасидан кетишга ҳозирланган Суренни тўхтатишга уриниб.

— Нега шошиляпсанлар, ҳали эрта-ку? — деди Мила, тасмачали соат таққан қўлини чўзиб.

— Бико! — деди жирканиб Пьер ва боши билан Сурен томонга имо қилиб кўрсатди.

— Бико деганинг нима? — қизиксиниб қолди Рёмка.

— Бизда она сути оғзидан кетмаган африкаликларни, жазоирликларни шунақа аташади... Бико!

Сеня тўхтаб, қайрилди-да, қўлларини мушт қилиб тугди. Бироқ уни Сурик судраб олиб чиқди.

— Сеня, ахир у ҳали қайта тарбияланмаган-ку, тушунишинг керак, — деб бидирлади Ксана.

Аммо иккала дўст ҳам индамай хонадан чиқишди. Эшик шарақлаб ёпилди. Ҳамма жим қолди. Хона бирданига кўримсиз бўлиб қолгандай туюлди. Дастурхонда икки тақсимчада ейилмаган пирог бўлаклари ётарди. Апельсин пўчоқлари улардан олинган эди.

Рёмка кўз қирини ташлаб:

— Эсизгина, тишлаб қўйишибди холос, энди увол бўлди деявер, — деди.

— Вақт ҳам атиги йигирма бир минут кам ўн бўлибди, — деди Мила, янги соатига қараб.

ОМАДЛИ ОТАЛАР КЛУБИ

Районнинг келажаги ҳақида лекцияни ҳали ёшгина, жуда озғин, торгина елкали, ўткир кўзли бир йигит ўқиди. Унинг ҳамма нарсаси — залнинг анави бурчагида бирданига эшитилиб қолган шов-шувга дарҳол тикилиб қараган шахло кўзлари ҳам, ҳамма қаторларда барала эшитилган равон товуши ҳам, найзасимон кўрсатгичи ҳам, хуллас ҳамма нарсаси тиканга ўхшаб санчиладигандай кўринарди. У ўша кўрсатгич билан дам деворда осиглиқ харитани кўрсатар, дам гапираётганда ўз сўзига қувват бергандай, ҳавога санчиб қўярди.

Бошда Артём Иванович, ёш йигит халқ олдида шундай равон, шундай дадил гапиришга қандай қилиб ўрганди экан, деб ҳайрон бўлди. Зал лиқ тўла эди. Залда нуқул ёшлар ўтирибди деб бўлмасди. Минбарга яқин биринчи қаторларда сочларига оқ тушган, тикка, мовий ранг ёқали мундирлар кийган кексалар ҳам ўтиришар; буларни Богдан Сухоярканинг кекса гвардиячилари — фахрий шахтёрлар деб таништирди.

Ёш лекторни бу ердагилар яхши таниганликлари кўриниб турарди. Незабудний билан Богдан Анисимович залга кираётганларида, лектор эндигина саҳнада пайдо бўлган эди. Залдагиларнинг ҳаммаси — ёшлар ҳам қариялар ҳам уни жуда хушчақчақ кутиб олишди. Лектор эса озғин иягини силкитиб таъзим қилар, дам чап томонга, дам ўнг томонга қараб, залдагилар билан худди ўз одамларидек, жилмайиб саломлашарди.

Унинг лекциясини ҳамма зўр эътибор билан тинглади. Аммо лекторнинг гаплари Артём Ивановични бутунлай ҳайрон қилди. У, янглиш эшитиб қолмадиммикин, деб ёнида ўтирганларга сездирмайгина қараб қўярди. У докладчининг гапларига ҳамма жиддий қараётганини, докладчи ҳазил қилмаётганини одамларда қолдираётган таассуротига қараб билмоқчи бўлди. Незабудний назарида юзага чиқиши мумкин бўлмаган нарсаларга ҳам, яқин йиллар ичида Сухоярканинг қандай район бўлиши ҳақидаги гапларга ҳам залдагиларнинг ҳаммаси маълум ва табиий бир нарсасидек қарарди. Мана шунинг ўзи ажойиб бир ҳол эди. Незабуднийнинг ёнида ўтирганлар лекторнинг жуда яқин фурсат ичида

Сухоярканинг қандай бўлажаги ҳақида батафсил гапириб берган сўзларига ишнинг кўзини билладиган одамлардек жиддий қулоқ солиб ўтирар ва рози бўлган одамлардек бош ирғаб, хотира дафтарчаларига нималарнидир ёзиб қўярдилар. Мана, Незабуднийга худди бир эртадек бўлиб туюлган нарсалар залдагилар учун юзага чиқиши табиий ва зарур иш эди.

Лекция тугаганидан кейин залдан саволлар ёғилиб қолди. Одамларнинг берган бу саволларида ҳам хотиржамлик ва ҳўжайинларча талабчанлик бўртиб турарди. Қандайдир жуда зарур, улкан нарсалар ҳақида саволлар беришга уларнинг ҳақлари борлиги сезиларди.

— Аэродромга борадиган янги йўлни қуриш планда кўрсатилганми? Грейдер¹ юролмайдиган бўлиб қолди. Бир соат самолётда учиб, уч соатда уйга машинада зўрга етиб келасан киши...

— Сув омборида балиқ ҳўжалиги масаласи қандай бўлади? — бу саволни фахрий шахтёр мундири кийган қариялардан бири берди.

— Сухояркадаги корхоналар, хуллас, бутун ҳўжалик умумий энергия тармоғига қўшилади, деб ишонса бўладими? — Бу саволни узун сочини чилвир қилиб ўриб қўйган, тўладан келган бақувватгина бир қиз берди.

— Сухояркада ўз театримиз бўладими? Бўлганда ҳам қанақаси? Музикали-комедия театри бўлса яхши бўларди-да! — Куртка кийган бир йигит сўраб қолди.

Шу пайт ҳаммалари шовқин солиб қолишди:

— Драма театри сенга камлик қиляптими?

— Музикаси бўлмаса, театрға бормас эканми?

— Кези келганда сўрайлик, — деб сўради қалин шишали кўзойнак таққан, сочига оқ тушган бир аёл, — музика мактаби учун янги бино қурилармикин? Ҳозирги биноси торлик қилиб қолди.

— Музхона қурилиши-чи? Негадир чўзилиб кетди, — деган савол эшитилди залдан. — Тузланган гўшт томоғдан ўтмайдиган бўлиб қолди! — Савол берган киши халқумини қўли билан кўрсатди.

— Шахтада профилактика ишлари тармоғини кенгайтириш планга киритилганми? — деган савол залнинг бошқа бир бурчагидан эшитилди.

¹ Йўлни сув турмайдиган қилиб текислайдиган машина.

Галереяда ўтирган жойидан форма кийган бир йигитча турди («Кончилар мактабидан» деб тушунтирди Богдан). У савол бермоқчи бўлиб шундай қизариб кетдики, у билан бир қаторда ўтирган қизлар, бир-бирларининг елкаларига суянганларича пиқиллаб кулиб юборишди... Бу йигитчанинг қандайдир ғалати товуши бор эди. У дам паст овоз чиқариб, дам чинқириб гапирарди.

— Айтиб беришингизни илтимос қиламан, — деб гап бошлади йигитча йўғон овоз билан, сўнгра бирданга ингичка овоз чиқариб: — Маҳаллий шароитда, кўмир қазииш соҳасида атом кучидан фойдаланиладими? Ҳамда ер остида кўмирдан газ ҳосил қилиш масаласи қандай ҳолда? Ҳамда, — у яна овозини пасайтирди, — кўмир қазиишда сув кучидан фойдаланиладими?

— Эшитдингми? — Богдан қойил бўлиб, Незабуднийнинг биқинига бир туртиб қўйди. — Кўрдингми, мулоҳазасини қара! Мен уни таниб қўймоғим керак. Қара, худди сурнайдек чийиллайди, лекин калласи яхши ишларкан.

Барча саволларга жавоблар берилгандан кейин, қариялар Незабуднийни қуршаб олдилар. Дарров уни таниган баъзи кишилар Незабуднийнинг ёнига ўтиб олишди, баъзилари эса аввал тўхтаб, қараб туришди, сўнгра олдиларида ким турганини фаҳмлаб, улар ҳам унинг ёнига келишди.

— Артём?! Бормисан, оғайни! Вой Артём-эй!..

— Омонмисан, Незабудний! Фамилиянг шунақа бўлгани бежиз эмас экан-да. Унутмабсан-да, чол. Қайтиб келибсан-да!

Чоллар Артём ёнига келар экан, узоқданоқ у билан саломлашардилар:

— Ҳа-а-а боёқини! Бизлар сени, Артём, бутунлай кетиб қолдинг деб ўйлаган эдик!

— Омонмисан, кекса шайтон!

Чоллар Незабудний теварагида тўпланишиб, қаттиқ томоқ қиришар, мўйловларини артиб, Артём Иванович билан ўпишиб кўришар, муштлири билан чемпионнинг елкасига ва кўкрагига шундай қаттиқ уришардики, бошқа ҳар қандай киши бу зарблардан йиқилиб қолган бўларди.

Незабудний бу одамларнинг кўпчилигини ҳозир эслаб, таниди. Мана, бақувват Павло Лиходий, бутун

донгдор кончилар авлодининг бошлиғи. Мана буниси—хушчақчақ, чаққон Микола Семибратний. Чол ҳалиям тетик, бўш келмайдиган кўринади. Незабуднийнинг ёнига Макар Зелепуха, у билан бирга — Максим Халилеев ва Никита Перегуд ҳам келишди. Уларнинг ҳаммаси ҳам бақувват чоллар эдилар. Уларнинг мовий ранг тик ёқали мундирларини, яъни фахрий шахтёрлик мундирларини партизанлик ва меҳнат медаллари безатиб турарди. Улар ана шунақа чоллар эдилар! Ростини айтганда, улар омадли оталар ҳам эдилар. Улар Незабудний билан эсон-омонмисан, яхши юриб келдингми, деб сўрашганларидан кейин, ўз болаларининг ютуқлари билан мақтаниб қолишди. Шунча йиллар давомида йўл босиб, четдан қайтиб келган одам олдида дарҳақиқат уларнинг мақтанса арзигулик гаплари бор эди. Бирининг ўғли энди қандайдир бир заводда директор, яна бир ўғли катта шахтада инженерлик қилар экан. Бирининг қизи машҳур балерина бўлиб етишибди, ҳозир Ленинграддаги Академик театрда ўз маҳоратини кўрсатар экан. Мана, ўша дилбарнинг фотосуратига бир қараб қўйинг! Тўғри, юбкаси анча калта, аммо, ҳечқиси йўқ, уларнинг фасони шунақа-да. Чоллардан яна бири чўнтагидан ўғлининг хатини чиқарди. Унинг ўғли Москвада министрнинг кўмир соҳасида ўринбосари бўлиб ишлар экан.

Бир умр фарзанд кўрмаган, яқиндагина ҳам уй-жойсиз, гурбатда яшаган Артём фарзандсевар, омадли бу отахонларнинг гапларига ҳавас билан қулоқ солиб турарди. Ҳавас қилмасинми, Пьери ҳам ўйлаганидек қилолмаёпти. Пьердан Петька чиқмаяпти. Йигитча жуда ҳам французлашган кўринарди.

— Бекорга тикка туришдан нима фойда! — деди Лиходий. — Оғайнилар, буфетга юринглар.

Артём Незабуднийни шинамгина залга олиб киришди: бу ерда ресторанларга хос традицион жипҳозлар билан безатилган жойда одамлар тўпланишган эди. Буфетнинг тепасида Незабудний қадимги каккули соатни кўрди. Ҳа, бу бир замонлар «Подкукуевка» ёки «Кукуй» деб аталган майхона деворида осиблиқ турадиган ўша соат эди. Какку кўп вақтлардан бери соатни аниқлай олмайдиган бўлиб қолгани кўриниб турарди. Бу какку янги вақтни қувиб ета олармиди дейсиз! У кўзларини чақчайтирганича, овоз чиқармай тумшу-

ғини очганича катагининг дарчаси олдида ўтириб қолаверибди. Афтидан, ўз сибизғасини чалиб бўлиб, энди ўз дарчасида индамай-нетмай, янги даврнинг томошабини бўлиб турган кўринарди.

Аммо бу ерда, шахтёрлар саройида, пенсияга чиққан бўлишларига қарамай, ҳали ҳам серзавқ бўлган кекса шахтёрлар кечалари қадимгидек бир-бирлари билан учрашиб туришарди.

Улар столчаларни бир-бирига жипслаб қўйиб, Артём Ивановични тўрга, фахрий жойга ўтқизиб қўйишди. Ана шундан кейин, ўрталарида қизгин, жонли суҳбат бошланиб кетди.

— Шунақа, — дейишди чоллар ва ҳаммалари бирга ичишди. — Демак, вотрь сянте, де! Ҳа майли, сянте бўлса, сянте бўлаверсин. Соғ бўлайлик!

Яхши. Французчасига ичишди: «Вотр санте. Сизнинг соғлигингиз учун!» «Прозит!» деб немисчасига ҳам ичишди.

Ҳаммалари яна кружкаларини тўлатишди.

— Хўш, Италияда ҳам бўлгандирсан дейман-а? — деб сўради Зелепуха чол. — Қани бўлмаса, итальянчасига ҳам биттадан ичайлик. Улар нима деб ичишади?

— Уларда, итальянларда, шунақа, — деб тушунтирди Артём, — аввало идишга қўйишади-да, сўнгра: «Салюте!» деб жойларидан туриб, бир-бирларини на-рироқдан туриб: «Чин-чин» деб табрик қилишади; бизда рюмкаларни уриштиргандай.

— Жуда соз экан-да, бўлмаса чин-чин қилиб ши-мирайлик, — деди Зелепуха.

Бутун иш кўнгилдагидек борар, чоллар хушчақчақ эдилар.

— Маданийгина ўтирибмиз-а, — деб қўярди аҳён-аҳёнда чоллардан бирортаси.

Чоллар бу кечада, албатта, бир бор эмас, балки неча-неча марта хўрсиниб қўйдилар. Подкукуевкага қатнаб турувчилар қаторидан аллақачонлар кетган ё гўрда ётган, ёки қаердадир биродарлар мазорида мангу ухлаётган, ёхуд уруш йилларида дом-дараксиз йўқолганларни эслаб ўтирдилар. Чоллар оппоқ бошларини ҳам қилиб кўпгина йнгитларни-уйларига қайтиб келмаган ўғилларини ва бошқаларнинг ўғилларини

эсладилар — уруш кўпларни ота-оналаридан, қавм-қариндошларидан, хотин, бола-чақаларидан жудо этган эди...

Ҳаммалари жим қолишди. Бирови ажинига оқиб тушган кўз ёшини астагина артиб олди, яна бирови қаттиқ сиқишдан оқариб кетган оғир муштини секингина стол устига қўйди.

Незабудний кончилардан кўпининг фахрий мундирларини меҳнат соҳасида олган медаль ва орденлари билан бир қаторда, жанговар шуҳратлари учун олган орденлари, партизанлик медаллари ҳам безатиб турганини кўрди. Незабудний Перегудний кўксидаги медаллардан бирини бармоғи билан кўтариб кўрди. Ана шунда чоллар унга не-не ишлар ҳақида, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган жасурликларидан далолат берувчи ҳарбий юришлар, босқинчиларни ҳанг-манг қилиб қўйган жасурана рейдлар, қуршовда қолиб кетган маҳалларда бошдан кечирилган азоб-уқубатлар, фронтга ёрдам учун ихтиёрий равишда қилинган фидойи меҳнат ва бошқалар ҳақида кўп замонлардан буён энди сайрамай қўйган ёғоч какку тагида ўтириб, гапириб бердилар. Улар бир-бирларини ҳикояни яна давом эттиришга ундар, ўзлари эса гаини қизитиш учун кези келганда яна гап қистириб қўйишарди. Гапиришга чорловчи шундай сўзлар эшитиларди:

— Сен-чи, Павло, унга йигитларимиз уларнинг генерал ва адъютантлари билан бутун штабини қандай тугатганини гапириб бер. Нега бошингни чайқаяпсан? Ахир, сен, кекса шайтон, ўзинг ўшанда ёндирувчи шиша билан уларнинг штабини ёндириб юбординг-ку. Ҳаммаси ёниб, кўкка совурилувди...

— Бу ҳам гап бўлдимми!.. Яхшиси ўзинг гапириб бер. Эсингдами, биз сен билан пиёда фронт орқали минг километр, балки ундан ҳам ошиқроқ йўл босганмиз. Бутун йўлни кечалари ўтганмиз. Кундузлари бирор жойда яшириниб ётиб, қоронғи тушиши биланоқ йўлга тушиларди! Биз билан бирга яна олти киши бор эди. Бир амаллаб, ҳаммамиз ўтиб олдик. Қорнимиз шундай оч эдики, ўзимиз ҳам қуруқ суяк бўлиб қолган эдик, асти қўяверинг. Хуллас, даҳшат эди-да! Деярли қип-яланғоч қолган эдик. Бировимиз яланғоч, бошқа бировимиз бир оёғига бир нима кийиб олган-у, иккинчи пойини ўртоғига берган. У ҳам бир оёғида

бўлса ҳамки, пойафзали бўлсин деган-да. Бирнав қилиб ўзимизникилар ёнига судралиб етиб олдик.

— Биронтанг хотинларимиз тўғрисида гапиринглар. Улар ёш болалари билан эвакуацияда қанақа азоб-уқубат кўрганларини айтинглар. Уралда қўлларини совуқ ургани, зах цехларда танкларни қандай йиғиштирганларини гапириб беринглар. Совуқ шундай қаттиқ эдики, Сибирнинг шамоли шундай аччиқки, ишонасанми, Артём, қўлинг бирор темирга тегиб қолса борми, бармоқларининг териси шилиниб темирда қолди, деявер... Қўлқоп танқис эди, яра бўлиб кетган қўллар билан темирни ноилож ушлардик-да...

— Сен Микола Семибратнийдан сўра, у кийим-кечак шкафида, соддароқ қилиб айтганда, гардеробда қандай қилиб уч ой яшаганини, куюдек нафталин ҳидидан ўлаёзганини гапириб берсин... У разведкага бурганида бир уйга кириб, яширинибди. Ўша уйга немис полковнигини жойлаштиришибди. Шундай қилиб, бизнинг Микола Васильевичимиз тузоққа тушиб қолибди. Ҳовлида кечаю кундуз соқчи турар экан. Уйдан бир ёққа чиқишга илож йўқ. Уй, хайрият, катта — уч хоналик экан, ана шундай қилиб, деворнинг бир томонида полковник, иккинчи томонида эса Микола туриб қолибди. Уй эгаси ўз одамимиз экан. У киши шкафни кўнгилдагидек қилиб ускуналабди. Қопқоғи билан битта пақир ҳам қўйибди. Қўлидан келганча боқиб ҳам турибди. Кундуз кунлари Микола шкафдан чиқиб, шкафнинг ҳавосини ўзгартирар, ўзи ҳам эркинроқ нафас олар экан, у-бу ишни қилар экан... Кейинроқ, албатта, улар ўша полковникни адо қилиб, Микола ётган шкафга тиқиб қўйишибди.

— Шахтамизни қандай тиклаганимизни ҳам билиб қўйсин! Вентиляторни немислар портлатган эди. Ана шунда, ишонасанми, газга қарши ниқоблар кийиб ишлаганмиз. Ўн соатдан зиёдроқ ташқарига чиқмай, шахтада ишлардик.

— Ҳа, дўстим, бу ерда кўп кўргиликларни кўрдик... Шип-шийдам жойда янгидан ҳаёт қуришга, турмушни йўлга солиб юборишга тўғри келди. Аммо илдизимизни ҳеч ким юлиб ололмайди. Йўқ, у жуда теран. Мана, яна униб, яна ўсиш йўлига кирди. Ўзинг кўриб турибсан...

— Ҳа, Артём, бу гаплар ҳали ҳолва. Ишонасанми,

икки юз эллик граммдан нон олдик... Нон деганда ҳам қандай нон дегин, маккажўхори билан кепакдан. Ана шунда, ишонасанми, ўн икки соатлаб ташқарига чиқмай, кўмир қазиб чиқарардик. Ўша маҳалда Лениннинг олдидан комиссар келган эди.

— Ҳой, сен нима бу, жинни бўлиб қолдингми! Бу воқеа йигирманчи йилда, оқлар келган маҳалда бўлган эди-ку.

— Ҳа-я, рост, сал янглишиб қолибман...

Сўнгра комплекс бригаданинг бошлиғи, донгдор шахтёр, Олий Совет депутати Никифор Колоброда келиб қолди. У билан бирга Колоброда бригадасининг бутун округда икки йилдан буён байроқни ўз қўлларида сақлаб келаётган аъзолари ҳам келишди. Бу бригада ажойиб ҳамкорлик тимсоли бўлиб, бригада аъзолари ўзларини коллектив тажрибакорлар деб аташарди. Улар: ҳар кимдан энг яхши нарсаси — коллективга, коллективдан энг яхши нарсаси — ҳар кимга, деган қоидага мувофиқ иш қилардилар. Уларнинг шиори шунақа эди. Улар бирор ишнинг сирини, меҳнат соҳасидаги айёрликни бошқалардан яшириш каби эскилик сарқитларига бутунлай барҳам берган эдилар. Уларнинг топгани умум манфаатига хизмат қиларди. Биронтаси бўшроқ келса, ўша киши бригададаги зўрроқ ва тажрибалироқ кишидан ўрганарди. Зўрроқ бўлгани эса ўзида етишмайдиган бирор сифатни ҳеч тортинмай шогирдидан ҳам ўрганаверарди. Бригада аъзолари бир-бирларига кўмаклашиб, топган ҳар бир бисотини, ҳар бир янги мулоҳазасини ўртоқлашиб иш олиб борадилар. Колоброданинг комплекс бригадаси йиллик топшириқларни бир неча йилга ошиғи билан бажариб, ҳозир олтмишинчи йил ҳисобига ишламоқда эди. Чоллар Незабуднийга шу ҳақда гапириб беришди.

— Танишиб қўй, Артём... Депутатимиз. Ўзимиз сайлаганмиз. Ҳукумат аъзоси десак ҳам бўлади...

Незабудний ўрта бўй ва яғрини унчалик кенг бўлмаган, гарчи бақувват бўлса ҳамки, сал букчайган қиёфали, қизил эмаль байроқча таққан кишига тикилиб турар ва ич-ичидан: «Мана энди бу киши олтмишинчи йил ҳисобига маҳсулот беряпти, мен бўлсам, ўн саккизинчи йилги қарзимни узган эмасман, бир умр узолмайман ҳам...» деб хаёлидан ўтказарди.

Столларни яна зичроқ жипслаштириб, кружкалар-

га яна пиво қуйилди. Колоброда янги меҳмонни ҳурмат билан қутлаб, сафардан эсон-омон қайтиб келиши билан табриклади, лекин эндигина қуйилган кружкадан уялиб-уялиб воз кечди. У бунга важ қилиб, уйда бугун оилавий зиёфатимиз бор, агар уйга барвақт етиб бормасам, қизим хафа бўлади, деб изоҳ берди...

Колоброда ичишдан хижолат билан бош тортиб:

— Отахонлар, ортиқча ичадиган одатим йўқ, биласизлар-ку, — деди.

— Сен акаси, ортиқча ичма, керагини ич, — деб туриб олишди чоллар.

— Отахонлар, мен бугун сал ишлашим керак. Бир чизмам бор. Бу ерда нормадан сал ошириб юборсам, ланж бўламан, дейман-да. Мендан хафа бўлманглар...

— Бу киши инженер бўламан деб уриняпти-да! — деб тушунтирди чоллар Артёмга. — Сиртдан ўқияпти! Сталинога бориб, имтиҳон топширади...

Колоброда тирноқлари тагига кўмир чанги кириб қолган қўлини кўкрагига қўйиб, чолларга таъзим қилди-да, йигитлари билан бирга жўнаб қолди.

— Артём, у гердаиганидан шунақа қилди, деб ўйлама, у қатъийлигидан шунақа қилди. У бир мақсадни ўз олдига қўйдими — бас, қилмай қўймайди. Унинг ҳаёти бошқача, оғайнимизнинг ҳаётидек эмас-да. Унинг ҳаёти равшан. Унга бекорга ичишнинг нима кераги бор. Тўғрими гапим, қариялар?

— Тўғри, — деб тасдиқлашди ҳаммалари.

Столга яшил тасмали партизанлик медали таққан кўр аккордеончи келиб ўтирди. Артёмнинг вақтини чоғ этиш ҳамда айни замонда учрашувни кўнгилли қилиш учун, аккордеончи: «Бутун коинотни кезиб чиқдим мен» куйини чалиб юборди. Шунда нариги стол ёнида ўтирган ва сал лўлига ўхшайдиган чиройли бир киши (унинг чаккаларида қуюқ сочига бир оз оқ туша бошлаган эди) тиниқ овоз билан ашула бошлади, унинг товушини эшитишлари билан ҳаммалари бир лаҳзада жим қолишди:

Жаҳон бўйлаб кездим-у ғоят
Севгилими топмадим мудом.
Россияга қайтдим, ниҳоят,
Эшитмоқда юрагим салом.

Незабудний ҳам атрофидаги кишиларнинг назокатига қойил қолди ва уларнинг ўртоқча имоларига ту-

шуниб, кекса ёр-дўстлари билан биргаликда яна бир кружка пиво ичди. Бояги жингалак сочли киши эса ҳамон ашула айтар, унинг ўйчан кўзлари шу ерда ўтирганларнинг тепасига тикилган, гарчи ашулани авжга чиқарганда оқ туша бошлаган қора соч ҳалқаларини шўх силкитиб-силкитиб қўйса-да, ғамгин эди.

Богданнинг Незабуднийга секин тушунтиришига қараганда, бу жингалак сочли киши Сухояркадаги марказий автобаза гаражининг собиқ мудири Тарас Андреевич Грачик экан. Бундан кўп йиллар илгари унинг хотини, Москвага кўчирилган бир ходим билан кетиб қолган ва кичкина ўғлини Тарас Андреевичга ташлаб кетган экан. Ана шундан кейин Тарас Грачик ичадиган бўлибди. Бир маҳал у анча пулни талон-торож қилиб қўйибди. Уни судга беришибди. Бироқ фронт орқасида ва фронтда кўрсатган эски хизматларини назарга олибдилар-у, аммо лавозимидан олиб ташлабдилар. Эндиликда Тарас Грачик қурилишга қарашли самосвал шофёри бўлиб ишлар экан.

Барча миллатлар шарафига ичишди. Маза қилиб ичишди! Ҳамма тенг ҳуқуқли бўлаверсин, бизнинг нимамиз кетади, дейишди чоллар.

Кайфи оша бошлаган чоллар: «Жуда маданий ўтирибмиз-а, яхши улфатчилик қиляпмиз!» — дейишар, Незабудний билан ҳамон кружкаларни уриштиришар, унга яна қуйиб беришар, энди ҳаёт қанақа эканлигидан гапиришарди. Бирови мотоцикли билан мақтанса, бошқа бирови пианино олгани, неварачаси чалишга ўрганаётгани, яна бирови пул жамғариб, ҳалитдан телевизор олиб қўйгани, бир-икки йилдан кейин областда телевизион марказ очишга ваъда қилганлари, ўшанда телевизор олиш қийин бўлиши ҳақида гапира кетди. Кекса шахтёрлар Артёмга янги кон комбайнлари, кўмир ковловчи машиналар, ер тагида ишлаш учун ижод қилинган янги ажойибот-ғаройиботлар тўғрисида бири-бирига гал бермай гапира кетишди.

— Сен РУВ деган нарсани эшитганмисан? — деб сўраб қолди Перегуд чол.

— Йўқ... Нима дегани у?

— Ҳа-а, шунақа дегин! Чет элларингда техника, оғайни, бизнинг янги техникага нисбатан заиф эканда! Бизда айтиш мумкинки, ўша РУВ деярли ҳамма конларда бор, ўша бўлмаса, техника хавфсизлиги ко-

миссияси шахтани қабул қилмайди. Богдан, ўша РУВ нималигини бунга бир тушунтириб бер!

Артёмга РУВ деган ажойиб аппарат тўғрисида гапириб беришди; бу аппарат биров эҳтиётсизлик қилиб юқори қувватли симга тегиб кетиши биланоқ ер тагидаги электр тармоғидан токни ўз-ўзидан узиб қўяр экан. Бу апаратыни ўрнатганларидан кейин шахталарда тез-тез рўй бериб турадиган тасодифий ўлимларга барҳам берилибди. Ҳали яқиндагина қанчадан-қанча ёш ишчилар тажрибасизлиги ёки эҳтиётсизлиги туфайли юқори вольтли ток уришидан ўлиб кетарди.

— Нима ҳам дердик, оғайнилар, — деди Артём Незабудний, буни ва кўпгина бошқа гапларни эшитгач, — нима ҳам дердик, чоллар, бахтиёр яшаётган экансизлар. Ҳа... Ҳавасим келяпти сизларга!

Аммо шу маҳал қариялар, гарчи ўзларининг яхши туришларидан ва бола-чақаларининг ҳам, худога шукур, яхши турмуш кўраётганликларидан мамнун эканликларини билдирсалар ҳам, бирданига баъзи бошлиқларнинг бюрократлиги, назар-писанд қилмай, сансалорлик қилганликлари учун танқид қилиб кетдилар. Артём стол теварагида ўтирганлардан бири қандайдир бошлиқларни ҳаддан ошиб сўкаётган ошнасининг биқинига сездирмаёғина туртиб, кўзлари билан Артёмга имо-ишора қилаётганлигини пайқади. Артём буларни ҳам ҳузур қилиб кузатарди.

У чолларни юпатди:

— Оғайнилар, бошлиқларингизни сўкар экансизлар, бунинг ҳечқиси йўқ. Бунақа қилишларинг ҳаттоки яхши ҳам. Бўлмаса мен: булар қанақа одамларки, ҳамма нарсадан мамнун, бошлиқларини ҳаддидан ошириб ҳурмат қилишар экан, деб ўйлардим.

— Улар бошлиқ эмас. Бизда уларни раҳбар деб аташади, — дейишди Артёмга. — Тушунсанг-чи, бошинг яхши ишлайди-ку. Улар ўз одамларимиз, ахир. Бинобарин, биз уларни ўргатаётимиз. Биласанми, бизда буни нима дейди — ўз-ўзини танқид, дейди. Қадим замонларда сен фақат танқидни билгандирсан дейман-а, бизда эса ўз-ўзини танқид ҳам авж олиб кетди. Ўз-ўзини... Тушундингми?

Шу маҳал ижроком раиси Галина Петровнани эсга олиб қўйишди.

— Ху-у-у, бирор камчилигингни сезса борми, созлаб

қашиб қўяди-да!— деи Лиходий чол.— Ҳайронман сенга, Богдан Анисимович, сен қандай қилиб эрлик қиларкинсан? Хотининг жуда қаттиққўл-да. У сенга ҳамма нарса тўғрисида қарор чиқариб қўйса керак... Лекин, ростини айтиш керак, бошиям ишлайди-да!

Ҳаммалари унинг гапига қўшилишди:

— Тўғрисини айтиш керак. Раҳбар ҳаммамизнинг онахонимиз-да!

— Зелепуха! Макар, сен бу кишига айтиб бер-чи, у билан ёқалашмоқчи бўлганингда, у сени қанақа қилиб шапатилади, эсингдами, товукхонани нотўғри жойга қурмоқчи бўлганингда, бирпасда қанақа қилиб товукхонани бузиб ташлашди!.. Ушанда Макар кўзларини ўқрайтириб Галина Петровнага бақира бошлаган эди. Галина Петровна эса унга: «Ҳой, чол, намуноча кўзингни ола-кула қиласан? Учқун сочаман деб ўйлайсанми? Ёндиролмайсан. Бу сочаётганинг учқун эмас, қум» деса борми! Худо ҳақи, рост, шунақа деди-я, яна бунга: «Шовқин солма, чол, томоғингга зўр берма, худо сақласин-у, яна анави ёққа жўнаб қолмагин...» деб қўшиб қўйди. Макар ўшанда деворга суяниб қолди: «Бундай дейишга қандай журъат этипсан, виждонсиз аёл!— деди. Галина Петровна эса унга: «Мен нима ҳақида ўйлаганингни билмайман. Мен сенинг оғриётган юрагингни кўзда тутган эдим. Аммо энди қай жойинг учун кўпроқ ҳам еганингни пайқамай қолибман, бунинг учун мен жавобгар эмасман» деди.

— Қўйсаларинг-чи! — Зелепуха қарияларга қўл силкиди. — Эски саройимни, ҳар ҳолда, у бошқа жойга кўчиришга кўрсатма берди. Майли, шундай бўлаверсин.

Ҳаммалари кулиб юборишди, шундан кейин эса Макар Зелепуха сал қайғургансимон деди:

— Шундай қилиб, ана энди сен ҳам Артём, таптайёр бўлиб қолибсан. Пенсия оласан. Сенга, албатта, шахсий пенсия тайин қилишади.

— Албатта! — деб қуғуллашди чоллар. — Айтишга осон, Незабудний-а! Жаҳонда не-не полвонларни йиқитган, ахир!

— Фақат сен энди, Артём, ўзингга бирор машғулот топиб ол, — деди Зелепуха. — Изла, танлаб ол. Бўлмаса зерикиб қоласан. Шундай зерикиб қоласанки, дунёда тургинг келмай қолади — алвидо дейишга маж-

бур бўласан, Демак, оғайни биз қарияларнинг ҳам ўз графигимиз бўлмоғи керак.

— Сен билан бизнинг графигимиз бажарилган! — деб қўйди Лиходий чол.

— Бемаъни гап, Павло Акимич, юз процент бемаъни! — эътироз билдирди Зелепуха. — Турмуш оқимиға қараб иш қилиш керак. Ўз ўрнинингни топишинг керак. Мен ўзимга шундай тартиб-қонда ўрнатганман. Мана, айтайлик, халқаро масалалар юзасидан ассамблея чақиришмоқчи. Мен ҳар куни газета ўқиб бораман. Эрталаб тураман-у, дарҳол радио эшитаман. Қани, уларнинг сайлови тайинланган эди, нима бўлди экан, дейман. Шундай қилиб, эрталабданоқ менда ташвиш пайдо бўлади. Ёки бирор жойда шахмат турнири ўтказилади дейлик. Мен дарров жадвал тузиб оламан. Катакларимда ҳаммаси кўрсатилган бўлади. Ким дуранг қилди-ю, ким шоҳ деди, ким мот қилиб қўйди. Энди ўзимизга яқинроқ масалани, чунончи кўмир қазиш масаласини олиб кўрайлик. Маълумотларни кузатиб бораман. Демак, шундай қилиб, турмуш оқимидан орқада қолмайман. Ёзда уйимнинг орқасига хмель экаман. Бу жонивор шундай қутуриб ўсадики, асти қўяверасан. Ишонасанми, эрталабдан қоронги тушгунча қанча ўсгани сезилиб туради. Мана шунча, бир кечаю кундузда тўрт сантиметр, баъзан эса беш сантиметрча чўзилиб қолади, ўсганда ҳам қандай ўсади денг, бурама-бурама бўлиб, нақш солгандай ўсади. Демак, менинг ўтказган бир куним бошқа кунга ўхшамайди, ҳамиша бир-биридан ажралиб туради... Артём, сен ҳам шундай қил.

Шу орада кайфи бир оз ошган кекса пенсионерлар ўтмишда меҳнат соҳасида қозонган ғалабалари билан мақтаниб кетишди, ўз қўлларининг қанчалик бақувват эканлигини кўрсатиб қолишди. Мақтанчоқлик шу даражага етдики, бу Артёмнинг ҳам шаънига тегиб кетгандай бўлди. Артём ўзи ҳамиша бутун умр бўйи жуда қаттиқ режимга риоя қилиб келганига ва ичкилик ичмаганига қарамай, бугун бу ерда ароқни пиво билан аралаштириб ичган ва шу сабабли салгина кайфи бор эди. Мақтанчоқларга ўзининг бутун дунёга машҳур қувватини кўрсатиш учун у ўрнидан туриб, печка ёнига келди-да, шу ерда осиглиқ йўғон косовни олиб, ошиқча кучанмасдан уни букди ва сўнгра тугун қилиб ўраб қўйди.

— Қани, биродарларим, кексалар,— деди у,— юринглар-чи, ташқарида мен сизларга бир нарса кўрсатай!

Ҳаммалари Артёмга эргашиб кўчага чиқишди. У ерда йўғонлиги деярли телеграф устунига барабар келадиган бир ғўла ётарди. Артём бу ғўлани елкасига қўйди-да, ғўланинг икки бошидан истаганларинг осилинглари, деб, уларни отўйинда айлантиргандек айлантирди. Бу номерни Артём циркларда илгари томошабинларга кўп кўрсатган эди. Ғўланинг ҳар учига учтадан-тўрттадан киши осилиб олди, Незабудний аввало ўз елкасида ғўланинг мувозанатини сақлади, сўнгра уни шундай жадал айлантира бошладики, осилганларнинг оёқлари марказдан қочирма куч билан ташқарига итарилиб, ҳавода аранг кўриниб қоларди. Кимнингдир оёғидаги қалоши учиб кетди, биттаси ғўладан йиқиلىб кетди, хайриятки, уни ерга тушаётганда томошабинлар ушлаб қолишди. Қариялар бунақанги ишга чорланганларига ўзлари ҳам пушаймон едилар. Қизишиб кетган полвонни зўрға тўхтатишди.

Шовқин-суронни эшитиб, бу ерга келиб қолган милиционер, нари-бери чопқиллаб юрар, одамлардан тўполон қилмасликларини илтимос қиларди:

— Гражданлар, отахонлар! Муҳтарам оғайнилар! Уртоқ пенсионерлар! Менга қаранглари, қадрдон боболари! Сизлар — ҳурмагли одамларимизсиз ахир. Худо ҳақи, бу ишларинг сал ярашмайди. Бу тартибсизлик ахир, рост айтаман сизларга, тартибни бузиш-ку бу!

Незабудний ниҳоят ерга қўндирган чоллар эса бошлари айланиб, гандираклаб, ажаб-ҳайрон бўлиб қолишди. Пировардида, яна буфетга кириб, кружкаларда қолган пивони, энди ўзимизчасига: «Қани, эсон-омон бўлайлик!» деб ичамиз, дейишди.

Богдан уйга қайтишни қатъий талаб қилди. Улар Артём билан кўчага чиқдилар.

ХIII БОБ

ТУРЛИ-ТУМАН НУҚТАИ НАЗАРЛАР ТУҒРИСИДА МУАММО ГАПЛАР

Биринчи Май кўчасидан гармон овозлари, қизларнинг шўх қувноқ айтган қўшиқ, лапарлари эшитилиб турарди. Бу ерда қадимдан ҳар куни кечалари бўладиган сайил-томошалар ҳали тугамаган эди.

Олис-олисларда шахталар тепасида юлдузлар чарақларди. Одамлар ўз планларини бажарган. Уларнинг шахтёрлик шон-шуҳратлари посёлка томларида қипқизил оловдек порларди.

Ҳаммалари гурсиллатиб юриб ерни ларзага келтирар, машина чироқлари қоронғиликни қувлар, ҳаммалари чўл шабадаси автомашиналар, юк машиналари, самосваллар товушини олиб келаётган томонга қараб бормоқда эдилар.

— Ҳайронман, бу қанақа халқ! — деб ўз-ўзига мингилларди, кўрган-эшитган нарсалари таъсиридаги Незабудний. — Бу қандай халқ-а!.. Ё раббим, булар қандай кишилар ахир, улар ҳамма жафоларга бардош берган, тагин шунақа ишларни қилган бўлсалар-а! Борди-ю, бошқа бирор миллат бунн ўз бошидан кечирган бўлса, аллақачон адо бўлиб кетган бўларди. Бу гапимга ишонсанг бўлади! Ҳар ҳолда кўп нарсаларни кўрганман-да. Ё бўлмаса, ўйлаган орзу-ниятларидан қайтган бўларди, қандай қилиб бўлса ҳам бир амаллаб ўз умрини ўтказишга ҳаракат қилган бўларди... Булар-чи, бизнинг одамлар-чи, ўз ниятларидан кечмабдилар, улар ўз гапларида қаттиқ турибдилар. Улар орқага аланглаб қарамай, балки ўз мурод-мақсадларига эришай деб, олдинга қараб интилиб яшамоқдалар. Энг асосий иш ана шу. Ажаб-ҳайрон бўламан, қанақа одамлар-булар?..

Кеча тинч эди. Бир меъёрда эсаётган шабада билан таниш чўл ҳиди келиб турар, ҳозир чўл ҳидига бензин тутуни аралашиб кетган эди. Теварак-атрофда ҳамма нарса янги ва айни замонда ҳамма нарса ғоят таниш эди. Артём димоғига урилаётган, болалик чоғидан таниш ва бу жойлар учун бутунлай янгилик бўлган ҳидларни ҳидлаб борарди.

— Қандай кишилар-а! Ё раббим... — дея овоз чиқариб ўйларди Артём. — Мен дунёда кўп нарсани кўрдим деб ўйлардим-а! Энди эса кўряпманки, кўпроқ нарсани кўрмаган эканман. Кенг дунёда оёқни сиқадиган тўр пойафзал кийиб юрган эканман-да... Қандай одамлар булар! Тўғриси, мен ҳам булар билан тенг бўлмоғим мумкин эди ахир, аммо мен ўз қисматимдан воз кечганман, соддароқ қилиб айтганда, ўз қисматимдан қочганман. Жуда зўр кучим бор деб гердайганман. Аммо таққослаб кўрганимизда шу нарса аён бўлдики,

мен зўр эмас, балки нимжон эканман. Лекин, сен менга, азбаройи шифо, шуни айтиб бер: ҳамма нарсага бардош берадиган, букилмаган бу енгилмас куч-қудрат қаерда яшириниб ётганди?.. Афтидан, ҳақиқатда бўлса керак бу куч. Халқ ҳақиқатни уқиб, сезиб олибди. Халқ худодан кўра ўз ҳақиқатига кўпроқ ишонибди. Ариқни бир умр ҳали ўз кўзи билан кўрмаган, аммо сузишга ўрганиб олган бояги боладек-да. Чунки ўша бола сувнинг бу ерга етиб келишига ишонади, биллади. Сув келмай қолиши мумкин, деган фикр унинг хаёлига ҳам келмайдди.

— Назаримда, сен баъзи нарсаларга ишонган кўринасан, — деб қўйди Богдан. — Агар сен ўзинг бирор нарсага тушунмаётган бўлсанг, кел, мен сенга қисқагина қилиб тасвирлаб берай, башарти буларнинг бари сени қизиқтираётган бўлса, албатта.

— Шундай қилсанг жон дердим-а.

— Бу ерга келаётганимизда, мен сенга асосий гапни айтиб бердим. Асосий гап шуки, одамларимиз ўзлари ўзларига хўжайин бўлиб қолишди.

— Ҳа, бу ҳазилакам гап эмас!

— Шошмай тур, сен чидам билан гапнинг охиригача қулоқ солиб тур, — Богдан Анисимович овозини баланд қилмай, секингина, ҳар сўзини жиддий ва салмоқлаб гапирди. — Бизда одамларга жабр-жафо қиладиган хўжайинлар йўқ. Бизда, Артём, оталарнинг ўз қизларини зўравонлик қилиб разиллик йўлига боришларига мажбур қиладиган ҳаёт энди йўқ. Олтин ҳукмрон эмас энди. Борди-ю, кимда-ким олтин билан ҳукмронлик қиламан деб уриниб кўрса, бунга қарши қонун бор. Ёруғлик ҳокимияти бизда жаҳолат ҳокимиятига барҳам берди. Сен мана шу асосий гапга тушуниб ол.

— Азим, улуғ иш, — деб қўйди Нёзабудний.

— Бизда, — гапида давом қилди Богдан, — бизнинг умумий, халқ ҳокимиятимизда, одамларни на қонига, на туғилишига қараб ажратиш деган нарса бор. Тушунасанми бунга, одамларни чўқинган ёки чўқинмаганига қараб ажратиш деган нарса йўқ, бизда—бегона деган сўз ҳам эсдан чиққан. Агар сенинг эсингда бўлса, буни эсингдан чиқар. Хизматкор аёлларнинг ҳуқуқсиз болалари тўғрисида ҳам ҳозир ҳеч гап эшитмайсан. Биз, оғайни, буларнинг барига барҳам берганмиз. Эрсиз оналар бошига кулфат тушиши, шармандайи-шар-

мисор бўлиши каби ҳоллар ҳам йўқ. Отасизлик деган шармандагарчилик энди йўқ, етим-есирларнинг оғир қисмати ҳам йўқ. Қишлоқларда ёш болаларнинг ошқозон касаллигидан, томоқ оғриғидан, очарчиликдан кўкариб кетиб, ўлиб қолишларидек воқеалар ҳам йўқ...

— Менга қара, Богдан, — унинг гапини бўлиб, тўхтатди Незабудний, ўзи ҳам тўхтади. — Бу гапириб берганларинг мен учун таажжублантирадиган нарсалар ахир. Худди шунинг учун ҳам одамлар бунақа синовларга рози бўлиб, буларнинг барига чидаш берганлар, орқага тисарилишига ҳеч рози бўлмаганлар-да. Мен шундай мулоҳаза қиляпман!

— Кўриб турибманки, сен баъзи нарсаларни ўқиб-фаҳмлаб олибсан, — дея кулимсиради Богдан. — Хўш, энди сен менга айт: гарчи оз-моз бўлса ҳам пул жамғардингни? Балки капиталист бўлиб қолгандирсан ёки ҳамма топганинг кўкка совурилиб кетдими? Овозаларга қараганда, сен курак билан кураса бўладиган беҳисоб пул топгансан. Сенинг тўғрингда бутун дунёда дув-дув гап бор-ку.

— Нима десам экан сенга, Богдан? Гапимга ишонмайсан-да. Елғон гапирмоқчи эмасман. Бадавлат ҳам эдим, шон-шуҳратим ўзимга етарли эди. Жуда бой эдим деб айтолмайман-у, лекин кам-кўстим йўқ, ҳаммаси ўзимга етиб турарди. Аммо бахтим йўқ эди... Бир кун бахт кўрмадим. Ҳаммаси йўққа чиқиб кетди. Сўнгра эса бутунлай чатоқ аҳволга тушиб қолдим. Пулларим ҳам нес-нобуд бўлиб кетди. Учрашиб қолган ўртоқларимни ҳам йўқотиб қўйдим, менинг шон-шуҳратимдан энди на ўзимга, на бошқаларга қувонч қолди. Васият ёзиб қолдирадиган ҳеч кимим ҳам йўқ... Бир маҳал мен битта китоб ўқиганман, инглиз ёзувчисининг асари эди шекилли, эҳтимол, америка ёзувчисиникидир... Бир кекса балиқчи тўғрисида. У бақувват чол бўлган экан. Бутун дунёда унингдек иши юришган, ундан омадлироқ балиқчи бўлмаган экан. Уша чол кунларнинг бирида бир балиқ тутибди, балиқ деганда ҳам, нима десам экан, катта бойликни қўлга туширибди. Уша балиқ билан бутун умрига етарли маблағ ишлаб топиш мумкин экан. Чолнинг эса бисотида бор нарсаси — шу балиқни акулалар еб қўйишибди. Хуллас, бутунлай еб қўйишибди-да. Суяк-қилтаноқларигина қолибди, холос.

Худди шунингдек, мени ҳам акулалар боплаб еб қўйишди. Акулалар учун ишлаганман-да!

— Жаҳон империализмининг акулаларига! — кулиб юборди Богдан. — Шунақами?

— Ростини айтсам, қанақаликларини билмайман... Аммо акулалар эканлиги — аниқ! Ҳамда шу нарсага тушунмайманки, менинг куч-қувватим бошқаларга ҳам шон-шухрат, менга ҳам қувонч қолдирмади!

— Тўғри йўлинг бўлиши керак, оғайни, — ўйлаб жавоб қайтарди Богдан. — Турмуш оқимини билиб олмоғинг керак. Жон Артём Иванович, азизим, бекордан-бекорга тўкиб-сочмаслик керак, одам деганни билиш керак. Бориб бирданига бутун Днепрнинг сувини бирор даштга, айтайлик, Саҳройи кабир чўлига қўйиб қўй-чи, нима бўлади? — Пишиллайди-ю, қумга чўкиб кетаверади. Аммо энди канал қазинса, кўнгилдагидек нишаблик қилиб ковлашса, сув қумга чўкиб кетмай, текис оқади, теварак-атрофни суғоради.

Артём бирданига ачиниб, бугун эрталаб ўзи билан учрашган кишилардан нолиди. Унга шу нарса алам қилардики, тиланчи ҳам, поп ҳам, ўтмишда баққол бўлиб, бугун эса олиб-сотувчи бўлган бир шахс ҳам уни — Незабуднийни худди ўзлари билан нима биландир боғланган, ўзларининг қандайдир қавм-қариндоши дебгина ҳисоблаб қолмай, балки унга таъна қилишар, ўргатмоқчи бўлишарди...

— Парвойингга келтирма уларни, — маслаҳат берди Богдан. — Зап одамларга дуч келибсан-а! Гарчи улар бизларнинг ёнгинамизда туришса ҳам, аммо бизнинг умумий ишимиздан узоқда улар. Мен сенга айтсам, улар ўтроқ муҳожирлар-да! Мен ана шундай деб ҳисоблайман. Ростини айтганда, улар сендан афзал эмаслар, эҳтимол ёмонроқ чиқарлар. Гарчи сен тақдиринг, ўзингнинг тентаклигинг соясида, ўннга-чапга чайқалган бўлсанг ҳам, аммо сен бу ерлардан минг чақиримлар нарида бўлганинг ҳолда бутун тану жонинг билан ўзингни бу ерда сезган кўринасан. Ҳолбуки, бизда ҳали шундайлар ҳам бор, улар шу ерда жойлашиб олгандай кўринадилар-у, эртасига эса уларни анави томон, чет элликлар қизиқтириб қолади. Бирови худонинг даргоҳига — жаннатга қочиб, худонинг соқоли тагида беркиниб қолишга уринса, бирови эски қўланса гўнгда кечаги кунни излаб овора бўлади, яна бирови, сен тўғри

айтганингдек, тиланчилик халтасининг тагидан гимири-лаб, ниманидир ахтаради. Яна бошқа бирови боши билан кўзачанинг ичига кириб олиб, ниманидир жамгаради. Яна шунақалари ҳам борки, улар «юзта-юзта»-дан тасалли топмоқчилар. Мен айтмоқчиманки, чет элларда одамнинг онги ўз-ўзидан яширинмоқда. Ҳаётдан қочишга уринишларини ҳам худди шундай деб айтиш мумкин.

— Сен, Богдан, тўғри гапиряпсан, — деди Артём енгил тортиб, мен фақат шу нарсасага ҳайронманки, наҳотки улар шу ерда яшаб туриб, ўз ёнларидаги ҳақиқатни кўрмасалар? Асл гап нимадалигини пайқамасалар-а!

— Бу эса кимнинг қайси нуқтаи назардан қарашига боғлиқ, — тушунтирди Богдан. — Тура тур, мен тамаки ўраб олай, кейин сенга битта эртак айтиб бераман, бу эртакни қаерда ўқиганим ёдимда қолмабди-ю, аммо эртакнинг ўзи эсимда. Гарчи болалар учун тўқилган эртак бўлса-да, бугун у биз чолларга ҳам мос келади. Мана, қулоқ сол.

Уч нуқта ҳақида эртак

Бор экан, йўқ экан, бир кампир билан ота-ўғил бор экан. Улар битта хонада туришар, бу хонанинг бирдан-бир кичкинагина дарчаси бор экан. Дарча шундай баландда эканки, ундан қарашга ҳам боланинг бўйи етмас экан. Бола бошини кўтариб қарар экан-ку, фақат осмоннигина кўрар экан.

Кампир бўлса, дарчадан ҳам баландликдаги печка устида ётиб, нуқул ерни кўрар экан.

Ота ишга чиқиб кетгандан кейин кампир билан бола баҳслашибдилар. Баҳс дарчадан ким нимани кўрганлиги устида борибди. Кампир ҳовлига оқшомда тушадиган қоронғиликни кўрар, бол эса, биринчи бўлиб офтобни кўрар экан. Шундай қилиб, улар баҳслашаверибдилар.

— Вой, бугун кўча жуда лой-а! — дер экан кампир — об-ҳаво ёмон-да!

«Йўқ, бугун офтоб ярқираб турибди! Осмон ҳам кўм-кўк кўриняпти. Лой кечаги ёмғирдан қолгандир-да», — деб эътироз қилар экан бола.

У дарчадан осмонга қараб, бугун офтоб порлаб

турганини, кечадан қолган булутлар сузиб кетаётганини, ёғоч тўсин ва кранларни, қўшни ҳовлида янги иморат қурилаётганини кўрар экан. Ҳамда осмонда самолёт гувиллаётган экан.

«Буви, эшитаяпсизми, самолёт учяпти?» — деб сўрабди бола.

Кампир эса унга жавобан:

Қўй бўлмаган гапни, кўчадан от-аравалар ўтяпти, ана, арава ҳовлига кирди. Менга печка устидан ҳаммаси кўриниб турибди-ку, — дебди.

Ахир, печкадан фақат эски саройни, чўп-хас тўлиб-тошиб ётган ҳовлини, эски деворларни, кеча ёққан ёмғирдан йиғилган кўлмакни ҳамда бултурдан қолган ва бурчак-бурчакларда сояда эримай қолган қорни кўриш мумкин экан. Кампир бошқа яна нимани ҳам кўра оларди. Ўзи кўрмаган, ҳовлини офтоб ёритаётганига об-ҳаво яхшилигига, эски девор орқасида янги иморат қурилаётганига ишонгиси ҳам келмаган.

Ана шу маҳалда чол келиб қолибди. Унинг бўйи шунақа эканки, дарчадан юқори ҳам, паст ҳам, чап ҳам, ўнг томон ҳам, яқин жой ҳам, олис-олис жойлар ҳам унга бемалол кўринар экан. У ҳаммасини — кечаги ёғингарчиликдан қолган лойни, мусаффо осмонда порлаб турган қуёшни ҳам, ҳовлидаги от-аравани ҳам кўрибди, самолётга қараб завқланибди, ҳовлидаги хаспасни ҳам, ўнинчи қават иморатдаги мрамарни ҳам кўрибди. Хуллас, у ҳамма нарсани кўрибди-да, пировардида кампир билан болани яраштирмоқчи бўлибди.

«Шошмай туринглар, — дебди у, — мана, яқинда катта ойналик янги уйга кўчамиз, ўшанда сизларга баҳслашиш учун асос қолмайди».

Орадан кўп ҳам ўтмай, улар дарҳақиқат катта ойнали уйга кўчиб чиқишибди. Кампир ростдан ҳам ўшанда невараси кўрган ҳамма нарсани кўрадиган бўлиб қолибди.

Аммо сен, эҳтимол, энди улар баҳслашмай қўйгандир, деб ўйларсан? Йўқ! Бари бир улар шу дамгача баҳслашаяптилар. Улар энди уйнинг зинапоyesi тўғрисида баҳслашармиш. Бола кампирга:

«Зинапоямизда олтмишта поya бор. Мен санадим», — дер экан.

Аммо биласанми, у қандай санабди! У ўша маҳал-

да эмаклаб юргану ҳар бир пояга аввал оёғи билан, кейин қўллари билан таяниб чиққан-да...

Бувиси бўлса, зинапояда тўқсонга поя бор, деб туриб олар экан. Нега десанг, кампир зинапоядан чиқаётганида аввал пояга бир оёғини қўяр, сўнгра иккинчи оёғини қўяр, кейин ҳассасига таяниб:

«Уч карра лаънат бу пояларга...» — деб мингиллар экан.

Ота бўлса:

— «Зинамизда ўн бешта поя бор», — деб буларни ишонтирмоқчи бўлар экан.

Чунки у ишга ҳавас қўйган киши бўлиб, ҳамиша ҳовлиқиб бирданига икки поядан ошиб, сакраб-сакраб юрар экан.

— Қўрдингми, ишлар қандайлигини, — қўққисдан эртакни тугатди Богдан. — Қанча поя борлигини бир санаб кўр-чи!

Артём кулиб юборди:

— Ростдан ҳам, қандай санайсан?

— Санаб нима қиласан! — деди Богдан. — Лифт даркор, ана шунда санашнинг ҳам ҳожати йўқ. Бизнинг ҳозирги шароитда техника турмуш даражасини юксалтиришга хизмат қилади. Баҳслашишларга, тортишувларга ҳам барҳам берилади. Ана уйимга етиб келдим. Йўлни ўзинг тополасанми?.. Яхши бор!

— Яхши қол, — деди Артём ва шошмасдан оқшом пайтидаги мусаффо ҳавода нафас олиб, Пьер билан иккаласи вақтинча яшаётган ётоқхонага қараб юрди. Муъолишда у қандайдир икки ғалати кишига дуч келди. Озгин, чаққон ва дароз йигит жуда маст бўлиб қолган бир одамни елкасига кўтариб олиб, уни судраб борар ва уни нимагадир кўндирмоқчи бўларди. Маст эса фақат қўлини силкиб қўяр, ниманидир бидирлаб гапирар, қўлини бўшатиб олишга уринарди. Артём тўқмоққа ўхшаган кучли электр фонари билан ёритди уларни ва дарҳол Тарас Андреевич Грачикни таниб қолди. Унинг ёнида кундузи бозор ёнида «мони» ва сигаретлар ҳақида Артёмга хиралик қилган йигит тирди-капалак бўлиб турарди.

— Тўхта, акаси. Уни қаёққа судраяпсан? — деб сўради Артём улардан фонарь билан ёритиб туриб.

Махан ёруғликда кўзларини қисиб, муғомбирлик қилишга тушди: ҳушидан кетиб қолган кишини ташлаб кетолмасмиш. Гапидан шу нарса аён бўлдики, Махан бу шофёрни бирон қоронғи кўчага олиб кириб, олган иш ҳақини шилиб олмоқчи. Маст шофёр шунча пул олганман деб Подкукуевкада бугун мақтанган эди. У ҳали ҳам чарм курткасининг ён чўнтагидан бир даста пулни олиб, бошқа чўнтагига солишга уринарди. Гап нимадалигига тушуниш қийин эмасди. Артём оғирлиги бир пуд келадиган муштини қисди ва азбаройи ишонтириш учун фонари билан уни ёритди-да, Маханнинг башараси олдида муштини айлантирди. Махан кафти билан Артёмнинг муштидан ўзини мудофаа қилишга уриниб, йўлдошини қўйиб юборди ва мингиллади:

— Ҳой, сен жуда ошириб юборма... интурист! Тумшукқа туширмоқчисан-а. Сендан новчароқларини ҳам кўриб, калтароқ қилиб қўйганмиз. Нимаиди, нима қилмоқчисан?.. У менинг пулимни ичиб кайф қилган. Мен унга бир литрни ичирганман. Ўз пулимни қайтариб олишга ҳақим йўқ эканми? Жўна, туёғингни шиқиллат...

Махан ғулдираганича ўзини қоронғига уриб, кўздан йўқолди. Худди шу пайтда муюлишда қоронғида кўзга чалинар-чалинмас, кичкинагина бировнинг қораси пайдо бўлди. Артём фонарини ёритган эди — Сеня экан.

— Мазангиз қочиб қолдими, дада?.. Аҳволингиз чатоқми? — деди Сеня, эпчиллик ва афтидан одатланиб қолган ҳаракат билан елкасини отасининг қўлтиғи тагига, унинг қўлини эса ўз бўйнига қўйиб олиб. — Оқибат шунақа бўлади, — ўзини гўё айбдордек тутиб, секингина Артёмга пичирлаб қўйди у.

Унга отасининг чет эллардан келган машҳур одам олдида шунчалик аянч ҳолда қолгани жуда алам қилди. Маст бўлиб қолган отасини эпчиллик билан етаклаб кетишидан, бола отасини илгарилари ҳам шу ҳолда уйга олиб қайтгани сезилиб турарди.

— Қани менга бер-чи, сенга кўмаклашай, — деди Артём.

— Керакмас, амаки, мен ўзим...

— Мен ўзим эмиш-а! Оғирлик қияпти-ку. Менга бер-чи, мен уни мана бу биқинидан ушлаб олай...

Улар Грачиклар турадиган уйга етиб олганларидан кейин, Артём:

— Дадангни ётқизиб бўлгач, агар уйқинг келавермаса, қайтиб бу ёққа чиқ. Сени кутиб тураман, — деди.

У дарвоза ёнида ўтирар эди. Узоқ кутиб турмади. Сеня бирпасда эшикни секингина ёпиб қайтиб келди.

— Қалай, тинчиб қолдимми? — сўради Артём.

— Ухлаяпти. У тез ухлаб қолади.

— Ичиши яхши эмас-да, — деб ачиниб қўйди Артём.

— Дадам яхши эдилар, — деди Сеня, — фақат ўшанда ойим воқеасидан кейин шундай бўлиб қолдилар.

Иккаласи жим қолди.

Сўнгра Артём қўққисдан Сеняга энгашиб деди:

— Менга қара, йигитча... Мен сендан шуни илтимос қилмоқчи эдим. Мени ҳозир терриконга¹ олиб борсанг-чи. Боя ўша жойдан кўриниб туради деган эдинг... Жуда кўргим келяпти. У ерга борадиган йўлни билсанг керак дейман?

Шундай қилиб, улар қадимги терриконнинг чўққисига чиқмоқда. Қадам босган сари уларни тун ўзининг қоронғиликдан иборат кўрпасига ўраб-чирмаб олмоқда. Теварак-атрофдаги ҳамма нарса, пастга тушиб кетиб, кенгайиб, гўё туннинг қора кўрпасига қўшилаётгандай туюлади. Олис-олисдаги уфқ қаддини ростлаётгандай, атроф бутун кўкрагини тўлатиб мусаффо оқшом ҳавосини шимираётгандай эди.

Тепага чиққан билан осмондаги юлдузлар яқинлашмайди, балки улар яна зўрроқ куч билан етишиб бўлмайдиган олисларга имлаб, яна покизароқ, яна ёруғроқ порлайдилар. Шахталардаги оловдек катта юлдузлар эса энди оёқ тагидаги салқин қоронғилик қаърида чарақлардилар. Дам у ерда, дам бу ерда — пастда зич жойлашган уйлардаги ойналарнинг ёруғ квадратлари кўриниб туради. Ухлашга аҳд қилганлар чироқларини ўчирмоқда.

Аммо тунги чўлнинг узоқ-узоқларга ёйилиб кетган уфқида беором чироқлар беҳисоб. Бу чироқларнинг баъзилари уфқнинг ғира-шира кўринган бир четидан пайдо бўлиб, бир лаҳза шуъладек нурини кучайтириб,

¹ Ишлатилмай қўйилган қазилмалар уюми.

шу он яна ўчиб қоладилар. Бошқалари худди печкадаги чўғдек милтиллаб, жимиллаб, гўё шамол ҳилпиртаётгандек кучаяди. Сира тинмай, доимо гувиллаб эшитилаётган овозлар чўлнинг салқин соф ҳавоси билан ўша томондан келмоқда. У ёқда иш қизғин давом этапти. Вақти-соати етгач, у ёқдан сув келади.

XIV БОБ

ЗҲРЛАРНИНГ ОЖИЗЛИГИ

Пьер Мила Колоброданинг зиёфат кечасидан қайтиб келгач, Артём Ивановични жуда оғир аҳволда кўрди. Артём Иванович меҳмонхона тўшагига кўндалангига ётиб олган, тўшакка сиғмай, стулни нари суриб, бир оёғини стулга қўйган, иккинчи оёғи ўнғайсиз ҳолда полга осилиб тушган эди. У оғир нафас олар ва бўшашиб кетаётган бармоқлари билан галстугини ечишга уринарди. Жуда кўп таассуротлар, янгиликлар, алам ва овунчоқлар билан ўтган кун таъсири эди бу, албатта. Юракнинг уриши бир меъёрда эмас, дам бутунлай тўхтаб қолгандай, дам яна жадал ура бошлар ва ҳар зарб натижасида унинг чап чаккаси қаттиқ оғрир, бармоқлари эса бўшашиб, негадир кўнгилни айнатарди.

— Мазам қочди, — деди зўрға Артём, Пьерни кўргач. — Балки... докторни чақирарсан?

Умумий ётоқхонада навбатчилик қиладиган киши, агар зарур бўлса «тез ёрдам»ни чақир ёки рўпарада турадиган врачга югуриб бориб айт, деб таклиф қилди.

Пьер кўча орқали югуриб бориб, тозагина зинапоя олдида тўхтади. Эшикда: «Доктор Левон Ованесович Арзумян» деб ёзилган лавҳача осифлиқ эди. Аммо Пьер бу ёзувни ўқиб-нетиб турмай, қадим замон усулида ишланган ва велосипед насосига ўхшаган звонок дастагини кўриб, дастакни икки марта тортди. Уйдагилар ухлагани ётган бўлсалар керак, ҳеч ким овоз бермади. Пьер тўртинчи марта дастакни тортгандан кейингина, эшик орқасидан:

— Ким? — деган овоз эшитилди.

— Кечирғасиз... Менга докторг керғак эди... Жуда шошилишч... Илтимос қиламан!..

Эшик орқасидан гапираётган кишининг товуши

Пьерга кимнидир жуда эслатарди. Эшик орқасидаги ҳам Пьернинг сўзларини эшитгач, эҳтиёт бўлиб қолди шекилли.

— Гапираётган ким? — хавотирланиб сўрашди эшик орқасидан.

Пьер жавоб қайтаришга улгурмаган эдики, эшик қия очилиб занжир устида Суреннинг таниш башараси пайдо бўлди. Бирпас улар жим туришди, нима қилишни билмай, бир-бирига тикилиб қолишди. Сўнгра эшик дарҳол ёпилди. Пьер энди яна бир звонок қилмоқчи бўлган эди, унинг бошқа иложи қолмаган, ўзини камситиши ва илтимос қилиши керак эди... Бироқ шу маҳал эшик бирданига очилди.

— Ҳозир, — деди Сурен Пьерга қараб. — Қира қол. Дадамни уйғатай. У навбатчилик қилган эди. Чарчаб келиб, энди ётган эди.

— Артём бобонинг аҳволи ёмон бўлиб қолди, — айбдорсимон деди Пьер.

— Бўлмаса, шу ерда кутиб тур.

Пьер якка ўзи қолди. Уй жимжит. Ҳали ўрганилмаган бу жойнинг ёт ва гўё ҳамма нарсага бефарқ қарайдиган қоронғи туни ойнадан кўриниб турарди. Бироқ орадан бир дақиқа ҳам ўтар-ўтмас Пьер кутиб турган хонага, бурни катта, ўзи паканагина, шишаси қалин кўзойнак таққан, паҳмоқ сочли, эски модага яраша соқолини учли олдирган бир киши кириб келди. Унинг эғнида пиджаги бор эди. У юриб келатуриб, галстугини боғлади.

— Нима гап ўзи? — деб сўради у, Пьернинг ёнига келар экан. — Ким юборди? Артём Иванович Незабуднийми? Менга, у келган деб айтишиб эди. Сен кими бўласан? Неварасими? Хўш, нима гап? Хўш, бобонгга нима бўлди? Фақат тезроқ гапир. Қисқа қил. Тез. Хўш?

Пьер ҳам «р» товушини одатдагидан кўпроқ бузиб, пойма-пой гапириб, русчага французча сўзларни аралаштириб, тушунтиришга ҳаракат қилди, доктор Левон Ованесович эса (уни Сухояркадаги катта-кичик ҳамма Левонтий Афанасьевич деб аташарди) бош ирғаб, толгандан қизариб кетган кўзлари билан кўзойнаги орқали тикилганча, диққат билан Пьернинг гапларини тинглади-да, асбоб-ускуналарини йиғиштириб, шкафчадан ҳам бир нима олди. Пьер гапини тугатиб бўлмаган эди, доктор унга:

— Хўш, гапириб бўлдингми? Турадиган жойларинг узоқдами?.. Ҳа, шу ерда, умумий ётоқхонада, дегин. Равшан. Юр, кетдик, — деди.

Шу топда Артёмга ўзининг улкан бадани қандай нимжон, кераксиз ва оғир юкдек бўлиб кўринарди. Қачондир бир маҳаллар бутун дунёдаги цирк саҳналарида унинг аъзойи-бадани билан завқланардилар. У деярли ҳар бир чемпионатда қадди-қоматининг гўзаллигини учун алоҳида мукофот оларди. Ҳайкалтарошлар унинг гавдасига қараб ҳайкал ишлардилар. Мана у, сўлиган, ўз даврини ўтказиб бўлган бадан. Илгариги йилларда Артём ўзини авайлаб парвариш қиларди. Ўзини боқиб-тарбиялаб, машқ қилиб бориши керак эди. Ҳар бир мускул даромад ва шон-шухрат келтирарди. Ҳозир эса оғирлик қияпти, ўзига ҳам, бошқаларга ҳам ташвиш...

Сиҳат-саломат кишилар — бахтиёр одамлардир! Биз, тоби қочиб, нимжон бўлиб қолган одамлар тўғримида сизлар нима биласизлар? Наҳотки сизларга, ўз билагингизни ушлаб кўриб томир уришингизнинг дам тез-тез, дам жуда аста-секин так-так этиб уришини, беморнинг ҳаёти учун томчима-томчи жони қолганини тинглашга, санашга тўғри келган бўлса... Сизлар уйқусиз ўтказилган тунлар ҳақида нимани биласизлар? Шундай тунларки, бундай пайтларда азобланиб уйқунгиз келади... Юрак шу пайтдан фойдаланиб, бутунлайига тўхтаб қолса-я, деган ваҳима ичида қоласиз...

Пьер билан доктор келганларида Артём Ивановичнинг аҳволи жуда ёмонлашиб қолган эди. Лекин Левон Ованесович кириб келиши биланоқ укол қилди, бу уколдан бемор дарҳол енгил тортди.

— Мана, Леонтий Афанасьевич, — бўғиқ овоз билан деди Незабудный ёшлигидаюқ ўзи таниган докторга ташаккур билан кўз ташлаб, — ажалим олдидан яна сизга йўлиқиш насиб бўлган экан.

— Қўйсангиз-чи бу гапларингизни! Нега энди ажалингиз олдидан? Мен руҳоний эмасманки, ажал олдидан келадиган бўлсам. Ажал олдидан дегани нима ўзи?.. Гапингизни қаранг-у! Менинг вазифам, попларга ўхшаб жўнатиш эмас, балки яна ҳаётга судраб чиқиш. Хўш, энди аҳмоқона гапларни бас қилайлик. Ётишга тўғри келади. Умуман, ҳечқиси йўқ. Спазм. Аблатта, сал эҳтиёт бўлиш зарар қилмайди. Хўш, буниси ни-

ма?— деб сўради у докторларга хос оддий такаллуф: сизлик билан, курашчининг глобусга ўхшаган елкасига бармоғи билан туртиб.

— Ҳа, буни Бен Дриго қопиб олган эди, — шунчаки тушунтириб қўйди Артём.

— Қанақа йиртқич ҳайвон экан, ўша Бен Дриго?

— Ростдан ҳам йиртқич ҳайвон. Буфалода курашган эдик. Мен уни тур де тетда¹ улоқтириб ташладим, у бўлса мени елкамдан қопиб олса бўладими!.. Буни эса миршаб қамчи билан боплади, шундай бопладники, терим торс ёрилиб кетди... Бу аллақачонлар бўлган ишлар. Эсингизда бўлса керак, доктор, бизнинг шахтада ўша маҳалда бир можаро бўлган, шахтани мустаҳкамлайдиган иншоотлар чириб кетганидан одамлар ер тагида қолган эди...

— Шунақа. Буниси-чи, буниси кимнинг дастхати?

Незабудний кўкраги тагидаги чуқур яра изига кўз қирини ташлади, хижолат тортиб, томоқ қириб қўйди.

— Бу, мени тугатиб қўйиш учун яширин равишда менга юборилган бировнинг... дастхати, мен уни Сиднейда нариги дунёга жўнатиб эдим. У эса, ҳар ҳолда, шу хатни ёзишга улгурган эди.

— Ҳа, қизиқ солнома! — ҳазил қилди доктор Арзумян. — Хўп бўлмаса, бир кун кечқурун кириб, ўқиб чиқарман.

— Доктор... Леонтий Афанасьевич, менга Москвадан почта билан пул юборишлари керак... Сиз кечининг мени. Кечиринг. Сиздан қанча қарздор бўлдим?

— Сиз мендан — ётишга қарздорсиз. Тушунарлими? Мендан ҳеч қарздор эмассиз. Агар сиз бир кунча ётиб дам олсангиз, ўшанда мен сизга яхши қайфият — ҳолат қайтариб беришга ваъда қиламан... — Сўнгра доктор Пьерга кўз ташлаб: — Бу ким? Неварангиз бўладими? — деб сўради.

— Асранди ўғлим, — секингина пичирлаб қўйди Артём.

— Жуда соз, бунақа болани асрашга олса арзийди. Бола, отинг нима?.. Пьер? Бўлмаса, бундай қиласан, Пьер. Эртага эрталаб дорихонага борасан, хўпми, ма-на бу рецептни оласан. — Сўнгра у тезгина рецептни

¹ Тур де тет — Французча курашнинг олишув усуллари-дан бири.

ёзиб, тегишли йўл-йўриқлар бериб, эртасига кечқурун хабар олгани бир ров кириб ўтишга ваъда қилиб жўнаб қолди.

Лекин уйда ухлагани ётиш яна насиб бўлмади. Уйга қайтиб келганда ўғли Сурен унинг хонасида ўтирар эди. Сурен нимагадир ҳаяжонланган, хонада нари-бери юрмоқда эди.

— Хўш, нега ухламаяпсан? — сўради доктор.

— Дада, — деди ниҳоят Сурик, — сиз шу нарсани назарга олингки, бояги сизни деб келган бола — ирқчи.

Доктор беморлардан одатда: «оғзингизни кенг очиб «а» денг?..» — деб талаб қиларди. Бу сафар унинг ўзи «а» деди. Сўнгра Левон Ованесович оғзини дарҳол ёпди-да, диққат билан ўғлига тикилди.

— Ҳа, — деб гапида давом қилди Сурик, — ўша бола ҳар қандай латифалар гапирганда талаффузини бузиб қизиқчилик қилади ва Милка Колобродаларникидаги зиёфат кечасида менга бир ёмон сўз айтди... «Бико» деб айтди шекилли. Улар жазоирликларни шунақа деб ҳақорат қилишар экан.

— Улар деганинг кимлар экан? — қизиқсиниб қолди доктор.

— У ердагилар, французлар-да, империалистлар, фашистлар.

— Шунақами, — деди доктор. — Демак, у империалист экан-да, шундайми? Кўпдан буён бунақаларни кўрган эмасман. Хўш, энди нима бўлади? Бундан нима хулоса чиқариш керак?

— Шундай хулосаки, агар мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, уларникига бошқа бормасдим.

— Ҳо? Бормасмидинг? — доктор ўрнидан туриб, ўғлининг ёнига келди-да, унинг бағбақасидан маҳкам ушлади. — Йўқ, азизим, агар сенга қачон бўлса ҳам менинг ўрнимда бўлишга тўғри келиб қолса... агар сенга бу ўринни ишониб топширадиган бўлишса, ўшанда борасан. Жуда тентаксан-да сен. Йўқ, сен буқа эмассан, буқачасан, ҳа, ҳа! Тентак буқачасан. Мен ярадор немиснинг ярасини боғлаганман. Ўшанда биз уни қўлга туширган эдик. Ярадор киши бемор одам-у, умуман душман эмас. У пациент¹. Қани, бориб ухла. Эрталаб, менинг айтганларимни бир ўйлаб кўр. Миянг софлигида

¹ Докторга келиб даволанувчи касал.

СИР ВА КИНОЯЛАР

Кундузи Грачиклар турадиган уй ёнида бирданига тормоз ғийқиллади. Мотор бир пишқириб, жимиб қолди. Кабина эшиги шақиллаб қаттиқ ёпилди. Бу — овқат қилгани келган Тарас Андреевич эди.

У одатда кўпроқ ичиб қўйганидан кейин ўғли олдида ўзини айбдордек тутарди. У кечаги айбини тезроқ ювиб, ўзини оқламоқчи бўлди.

Сеня отасини жуда севарди. У отаси билан фахрланар, баъзан эса бу фахрланиш ҳисси ўрнини юракни зирқиратадиган ачиниш эгаллар, бу уни чўчитиб қўяр, фарзандлик ғурури эса аҳён-аҳёнда отаси учун изтироб чекиш билан алмашинарди. Сеня онасини эсламасликка ҳаракат қиларди; у аллақачонлар, онам ёмон, деган қатъий фикрга келган эди. У жуда ёшлигидаёқ отаси урушдан бир ярим йилча кейин оккупациячи қўшинлар сафида қолиб кетиб, ниҳоят ўз уйига қайтганида ойиси унча хурсанд бўлмаганини кўриб, хафа бўлган эди. Сеня ўшанда отасининг гимнастёркасидаги орден ва медалларни қайта-қайта санаб чиққан, онаси эса эрининг мукофотларига парво қилмай, ҳадеб унинг чамадонини ахтарган, эри чет эл молларидан нималарни унга совға қилиб олиб келганини ҳисоблаб хомчўт қилиб, писанд қилмай, пешанасини тириштирган эди. Сўнгра, орадан икки йил ўтгач, онаси сочи қириб олдирилган бир киши билан кетиб қолди, бу киши уруш йилларида тез-тез Сеняларникига келиб турар, Сенянинг онасига дам қўйлаклик материал, дам оқ бўлкалар, дам унинг ўз сўзига қараганда, қандайдир аччиқ дори олиб келарди. Сенянинг онаси бу дорини графиндаги сув билан аралаштириб ичар, ичаётганида нуқул юзини буриштирарди. Ўша киши Сеняга ёмон дори ҳиди келадиган конфетлар совға қиларди. Сочини қириб олдирган бу киши госпиталда ишлар, кичкина Сеня уни «хўжалик қисмида ишлайдиган амаки» деб ҳаммани кулдирарди. Ҳа, онаси сочини қириб олдирган ўша «хўжалик қисмида ишловчи киши» билан бутунлай кетиб қолди. Сеня отаси билан иккаласи қолди. Улар Сенянинг онаси ҳақида ҳеч гапирмасдилар.

Шу топда Сеня билардики, отаси оқариб-бўзарган, кўзлари сал шишинқираган бўлса ҳам бари бир чирой-

ли, у ошхонага ювиниш учун кириб, эгнидан гимнастёр-касини ечади, сал оқ туша бошлаган, қора жингалак сочларини силкитади. Сеня унинг олдида сочиқ тутиб, отасининг енгил, офтобда қорайган сермускул баданига тикилади. Кейин овқатни еб бўлгач, иккаласи ҳовлига чиқишади. Тарас Андреевич овқат маҳалида самосвалини ҳовлида қолдирарди. Ана шунда отаси билан бирга қудуқ олдида машинани ювиш Сеня учун мазза! У оёқ учида туриб бутун гавдаси билан қудуқнинг дастагига осилиб, уни айлантириб, қудуқдан сув тўла пақирни чиқариб, ўша пақир билан самосвалнинг мой, бензин ва резина ҳиди келиб турадиган тагига — соя жойга кириб олади. Машинани ювиш, тозалаш, металл қисмларини ялтирагунча ишқаш, бошини илиқ бензин ҳиди анқиб турган моторнинг ёпқичига суқиб туриш, отасининг: «Бир учини менга узат-чи! Шу еридан ушлаб тур. Энди-чи, анави гайкани бура... Яна!.. Бўпти!..» каби фармойишларини бажариш, кўз-қошларигача мойга бўялиб оғир калитни тутиб туриш Сеняни завқлантирарди. Ахир, бу чинакам ҳаёт-да!..

Бу гал ҳам худди шундай бўлди. У отаси билан биргаликда ҳалол ишлади, гарчи улар турадиган квартиранинг эгаси Милица Геннадиевна бир неча бор зина-пояга чиқиб, уларни:

— Тарас Андреевич, болани нега овора қиласиз! Ифлос бўлиб кетипти-ку! Сеняга бир қаранг, кимга ўхшайди ҳозир?.. Роса исқирт бўпти!.. — деб уялтириб қўйишга уриниб кўрса ҳам улар парво қилмай, астойдил ишлайверишди.

Тарас Андреевич эса сал айбдор кўринган кўзларини қуюқ киприклари остига бекитмоқчи бўлгандай, кулимсираб қўярди. Сеня ҳозир ўзининг кимга ўхшашини, яъни чинакам ишчи, жиддий иш билан банд кишига ўхшашини яхши биларди. Хўш, бу тентак аёлнинг ўзи-чи, унинг ўзи кимга ўхшайди?! Сенянинг отаси овқатланиш учун келиши биланоқ беҳад узун халатини кийиб, кўкрагини очиб олади, муюлишдаги узун ахлатдонга ўхшайди...

Сеня унга қарамай, машина ёнида ўз ишини давом этдирар, аҳён-аҳёнда отасига ўз ихтисосига тааллуқли саволлар бериб қўярди:

— Қалай, дада, бобина яхши ишляптими?

— Ҳа. Тузук.

— Дада, «кадиллак» яхши машиналардан саналадими?

— Ҳа, ажойиб енгил машина.

— Дунёда энг яхши машина қайси? Инглизларнинг «Ройл-ройс»ими?

— Биз, шофёрлар учун машинанинг ҳаммаси ҳам бир — оти ҳам машина, зоти ҳам машина, — деб ҳазиллашди отаси.

Сеня, гарчи шофёрларнинг бунақа ҳазилини отасидан неча марта эшитган бўлса-да, унинг бу жавобидан мамнун бўлди. Эҳ, қўйиб берсалар, машина бир жойда турса ҳамки, кабинасида ўтириб олса, баранкани ушласа, авайлаб оёқларини педалга тегизса, деразасини ёнгарчилик пайтларида артиб турадиган механизмини ҳаракатлантириб, дераза орқали атрофга қараса, ўрнидққа қопланган чарм, мой, бензин ҳидини ҳидлаб ўтурса, бундан ортиқроқ ҳузур борми!

Сўнгра ота-ўғил қудуқ ёнида ювиниб, қўлларидаги сувни силкиб ташлашди. Сеня отасига тақлид қиларди: билагини букиб, калта қилиб олдирган сочини отаси пешанасидаги жингалак сочини орқага силаб қўйгандай тўгрилаган бўлар, худди дадасидек, ювинган сувни пишқириб, томоқ қириб туфларди. Хуллас, куни кеча ўйлаб қўйилган гапни бошлаш учун айни қулай пайт етиб келган эди. Балки бошласа бўлар?

— Дада, менга қаранг, дада-а?

Тарас Андреевич самосвални охириги марта кўздан кечириб чиқиб, энди кабинага чиқай деб, оёғини босқичга қўйган эди, ўғлига бир кўз ташлаб:

— Хўш, нима демоқчисан? — деб сўради.

— Дада, менга етти сўм эллик тийин беринг. — деб қолди Сеня.

— Нимага?

— Керак-да, дадажон, жуда ҳам керак.

— Нима олмоқчисан ахир? — деб сўради отаси, чўнтагини пайпаслаб кўриб.

— Галстук олмоқчи эдим.

— Менинг галстугимни ола қол.

— Сизнинг галстугингиз қия йўл-йўл гуллик, ҳозир майда нуқта гуллик ёки кўндалангига йўл-йўл гуллик галстук тақишади.

— Бунақаси кимга керак экан?

— Ҳаммага.

— Тушунмадим, бу шунақа форма эканми?

— Форма эмас-у, мода шунақа.

— Мен сенга модани кўрсатиб қўяман!— Тарас Андреевич ҳазиллашгандай, жингалак сочли бошини силки-тиб, пўлиса қилиб қўйди.— Эшитдингми, Арсений?

— Шимимни ҳам торайтириб тикиш керак. Ҳилви-раб юради. Энди почаси кенг шим модадан чиқиб қолди.

Тарас Андреевич ҳайрон бўлиб ўғлига назар солди ва ҳатто самосвал босқичига қўйган оёғини ҳам олиб, ерга қўйди.

— Қачондан буён модага берилиб қолдинг? Эс-ҳу-шингни йиғиб ол, Арсений! Шиминг модага мос тикил-ганми, йўқми, бу билан ишим йўқ, борини кияверасан!.. Қаердан эшитдинг мода деган гапни ўзи?

— Ҳамма жойда энди шунақа кийинишади,— бўш келмай ўз гапида турди Сеня.— Москвада ҳам, Париж-да ҳам.

— Арсений, мен сенга яна бир марта айтаман! Па-риж бу ердан олис, кўринмайдиям. Лекин камар билан дўппосланадиган жойингга қўлимни чўзсам етади,— Тарас Андреевич Сеняни ушлаб олмоқчидек қўлини чўзди.

Сеня орқага тисарилди. У буларнинг бари расмият учунгина қилинаётганини яхши биларди. Отаси уни ҳеч қачон урган эмас. Тўғри, бир маҳаллар, бундан бир не-ча йил илгари, Сеня гугурт ўйнаб, уй эгасининг дастур-хонини куйдириб қўйган, чиройли қора дастурхонда бирданига катта тешик пайдо бўлган эди... Ана шунда Тарас Андреевич ўз қўлини тиззалари орасига сиқиб ўтирганини сира эсидан чиқаролмасди, ўшанда, аччиғи устида ўғлини урган қўли чидаб бўлмайдиган даражада зирқираган эди. Ўшанда Тарас Андреевич кечаси уйга қайтганида ундан бир хил ҳид анқиб турар, Сеняга қў-лини узатиб: «Ма, туфур бу қўлга, ўтинаман, туфур бу қўлга...» деганда, Сеня орқага тисарилган, отасининг узатилган қўлига туфуришни ҳам, уни сиқиб қўйишни ҳам хоҳламаган эди. Аммо бу бошқа такрорланмади.

— Ҳа, майли,— деди Тарас Андреевич, ниҳоят Сеня-ни қўлга тушириб, судраб келтириб, ҳазиллашиб ўғли-нинг бошини кафтига қўйиб ўзига қаратаркан.— Майли, бориб столдан қанча пул зарур бўлса, олақол, аммо қиммат турадиганидан олма, бари бир мода деганинг

тез модадан чиқиб, галстугинг ҳам бир пулга арзимай қолади. Сен, сатанг гапимга қулоқ сол, хўпми...

— Дадажон, мен сатанг эмасман.

— Бўлмаса кимсан? Сатанглик эмасми бу! Жоржиксан, билдингми! Шимимни тор қилиб бер, холдор галстук топиб бер! Шу ҳам гап бўпти-ю. Бўпти, кел, ярашиб қўя қолайлик. Қарам қесамизми!

Улар ҳамма вақт шу тарзда ярашиб кетар эдилар. Қарама-қарши туриб қўл беришар, кейин «карам кесардилар»— ўйнашардилар. Сеня отасига бас келолмасди— у жуда чаққон эди, чап берарди, Сеня қанчалик эпчил ҳаракат қилмасин, мушти нуқул отасининг қаттиқ кафтига дуч келар, Тарас Андреевич эса гоҳ у, гоҳ бу қўли билан, гоҳ иккала қўли билан Сенянинг кўкраги, елкаси ва биқинларини турткиларди. Хуллас, Сеня ҳамма вақт ютқазарди. Таслим бўлиб, отасининг қўлига осиларди. Ҳозир ҳам отасининг қўлига арғимчоқ учаётгандек осилиб турар экан, унинг юзига пастдан тикилиб, тўсатдан: — Дада... Нега бунча кўп ичасиз-а?— деб сўраб қолди.

— Қанча ичишим керак экан?— дея сўради отаси, бирдан жиддий қиёфага кириб, Сеняни ерга қўяркан.— Нима, менга норма белгилаб қўймоқчимисан? Ё бирор кўрсатма борми қанча ичиш ҳақида?

У бир зум ўғлига тикилиб турди, яна нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин ҳеч нарса демай, оғир хўрсинди. Кейин бир сакраб кабинага чиқди, Сеняга тумтайиб нигоҳ ташлаб, машинага газ берди... Улкан самосвал шақир-шуқур қилиб ҳовлидан кўча томон учди.

Сеня бўлажак кўнгилсиз учрашув тўғрисида ўйлаганча мактабга борарди. Пьер билан қандай муомала қилсайкин? Балки, кеча қизишиб чакки қилгандир? Қсана ҳақдир: чет элдан янгигина келган бу бола ҳали қайта тарбияланмаган-да. Лекин кеча у Сурикни жудаям ёмон сўқди. Ҳазоирликларни ҳам ёмонлади. Газеталарда ёзганларидек, чет элларда шунақа экан-да ўзи. Эҳ, кеча бошқача гапириши керак эди. Унинг олдида бориб: «Сурик сенга нисбатан минг ҳисса афзалроқ рус, умуман, ўзимизнинг кишимиз. Унинг отаси бу ерда умр бўйи одамларни даволаб келяпти, партизанлар орасида ҳам бўлган, сенинг бобонг-чи!! дейиши керак эди. Сеня

шундай деб ўйлади-ю, лекин хижолат тортди. Пьернинг машхур бобосини камситиб бирор нарса дегиси келмасди.

Лекин Пьер дарсга келмади. Эшик ҳар очилганда Ксана Пьер келди, деб ҳар сафар беҳуда қарарди. Йўқ, у келмади.

— Кеча нима иш қилиб қўйганларингни билдингларми энди?— деди Ксана хафа бўлиб.

— Бэй билимдонлар-эй! Туғилган кунимни расво қилишди-я,— деди Мила.— Билганимда ҳеч чақирмасдим.

— Кейинги гал чақирмай қўя қол, жуда кўзимиз учиб тургани ҳам йўқ!— деди унга Сеня.

— Сеп, Сеня, тушунгин. Унутмаслигимиз лозим. У кўп қийинчиликларни кўрган. Албатта, у ҳали унчалик онгли эмас. Биз уни қайта тарбиялашимиз керак-ку.

— Ҳе-ҳе! Жудаям кераксизлар-да унга,— қиқирлади Рёмка.— У сизларни ҳали роса лақиллатади. Тагин уни қайта тарбиялармишсизлар! Вой ақли расо, онгли одамлар-эй. Башараларингга туфурмоқчийди у. Баланддан туриб... э, оти нима эди, ҳалиги... Ҳа, Эльфель минорасидан туриб.

— Мен ҳисоблайманки,— деди Ксана,— мен ҳисоблайманки, у келган заҳотиёқ...

— «Мен ҳисоблайманки!..» Минггача ҳисоблайвермайсанми, бундан нима фойда!

— Бугун келмайди у,— деди шу вақтгача партасида китобдан бош кўтармай гапга аралашмай ўтирган Сурен.— Келмайди. Бобосининг тоби йўқ. Юрак томирлари тортишадиган бўлиб қолганмиш.

Синфдагиларнинг ҳаммаси жимиб қолди.

Бошда дори таъсир қилди. Артём Иванович тинчиб ухлаб қолди, лекин эрталабга яқин кўкраги зирқираб оғриб ўрнидан турди, азоб торта бошлади.

«Борди-ю ўлиб қолсам-а?— деган гап ўтди хаёлидан.— Ҳеч кимга ҳеч нима демай ўлиб кетсам. Кубок билан боғлиқ гаплар ҳам юзага чиқиб қолади... ҳеч ким тўғрисини билмайди, ҳақиқатда нима бўлгани қоронглигича қолиб кетади».

У ёстиққа таяниб туриб, стол устига қаради, стол устида чамадондан олиб қўйилган «Гладиаторнинг қабри» кубоги тонг ёғдусида кўзга ташланиб турарди. Бу

кубок унга ғуссали бир сирни эслатар, бу сир унинг юрагини қуртдек кемирар, азоб берарди.

Кундузи унинг олдига Сеня Грачик келиб, олтинчи синф номидан салом айтди унга, бутун синф номидан саломатлик тилади, бирор хизматингиз бўлса айтинг, темурчилар сифатида бажону дил хизматингизга тайёрмиз, деди.

— Шошма!— деди Артём, нимадир эсига тушиб.— Биз кўчада учрашганимизда сенинг бир ўртоғинг мени нима деб атаганидир? Квинбус деганмиди?

Сеня хижолат тортди:

— Куинбус Флестрин, деганди.

— Қанақа тилда бу? Мен инглизчани яхши биламан. Француз тилида ҳам туппа-тузук гаплаша оламан. Немисчани ҳам сал-пал биламан. Италиянчага ҳам тушунаман. Лекин бунақа гапни эшитмаганман. Нима, лотинчами ё?

— Йўқ,— деди уялинқираб Сеня,— лилипутча.

— Нима? Мен циркда лилипутларни кўп кўрганман. Улар ҳар хил томошалар тайёрлашган, лекин бунақа тил борлигини, лилипутларнинг ўз тиллари борлигини эшитмаганман.

— Лилипутларнинг ўз тиллари йўғ-у, шунақа бир китоб бор,— деб тушунтира бошлади Сеня.— «Гулливернинг саёҳатлари» деган китоб. Сурикда бор. Бир одам миттилар мамлакатига бориб қолган, улар шу одамни Куинбус Флестрин деб атаганлар. Бу — баҳайбат паҳлавон деганлари.

— Э, баҳайбат паҳлавон де! Шунақа гап бор. Афишаларда менинг тўғримда ҳам шунақа деб ёзишарди. Уша Квинбус тўғрисидаги китобни менга олиб келиб бер, бир ўқий. Ўртоғингдан сўра. Қизиққа ўхшайди...

У аста-секин тузала бошлади. Ётоқхонадан, ижрокмнинг кўрсатмасига мувофиқ Пьер билан унга катта, кенг ва ёруғ бир хона ажратиб беришди, улар тепаликда қурилаётган янги кварталдан квартира олгунларича шу ерда вақтинча туришлари керак эди.

Незабудний, энди анча тузалиб қолдим, ёнимда ҳеч ким турмаса ҳам бўлади деб, Пьерни мактабга юбора бошлади. Яқиндагина оналаридан яшириб шимларининг почасини кенг қилиб тикдириб юрган болалар бобосининг касаллиги туфайли Пьер мактабга қатнамай қўйган кунлари почаларини тор қилиб олган эдилар. Пьер

мактабга одатда ҳамма болалар киядиган кийимда келганида эса улар ҳайрон қолишди. Бу Елизавета Порфирьевнанинг ғамхўрлиги натижаси эди, ўзининг тили¹ билан айтганда, боланинг тезроқ «ассимиляцияланиши»ни истарди у. Қанақа қилиб ассимиляция бўлишини. Пьер унча тушунмасди, лекин ўқитувчи сотиб олишни таклиф қилган кийимни бажону дил олиб кийди. Бегона болаларнинг кўча-кўйда уни кўриб: «Эй, жентельмен! Стиляга!..» деб бақришлари Пьернинг жонига текканди.

Янги келган боланинг бошқалар сингари кийингани бошда Ксанани афсуслантирди. Аммо Милка билан биргаликда иккаласи Пьерни қайта тарбиялашга киришаркан, унинг бундай кийингани ишни сал енгиллаштирган-дек бўлди. Ростдан ҳам Пьер энди синфдаги бошқа болалардан кам фарқ қилар, у билан гаплашиш ҳам осон эди. Ксана Пьерга алоҳида ғамхўрлик қилаётганини кўрсатгиси келарди. Лекин бунга қулай фурсати бўлавермади: бобоси беморлиги туфайли Пьер дарс тугаши билан уйига — ётоқхонага жўнаб қоларди. Шундан кейин Ксана менга ҳам пионер топшириғи беринглар — Артём Иванович Незабуднийнинг олдига бориб тураман, деб илтимос қилди. Темурчасига ғамхўрлик кўрсатиш топширилди — протоколга ҳам шундай деб ёзилди.

Ксана, Сеня ва Пьер учаласи мактабдан қайта туриб, йўл-йўлакай Артём бобога ана шу темурча ғамхўрликни қапдай қилиб яхшироқ уюштириш тўғрисида маслаҳатлашиб келаётганларида олдиларидан Грачикларнинг квартира эгаси Милица Геннадиевна чиқиб қолди. Бу аёл, албатта, барча янгиликлардан хабардор эди, чемпион ва унинг асранди невараси келганини, ҳатто Колобродаларникида зиёфатда бўлган воқеани ҳам аллақачон эшитган эди. У магазиндан сумкасини тўлатиб қайтар, сумкадан тузланган балиқларнинг думлари ва қийшайган оғизлари чиқиб турарди.

Милица болаларга олисдан кўзи тушиши билан:

— Эҳ, худойим-эй! Бу келин-куёв ким бўлди?— деб бидиллади.

Болалар уч киши бўлиб, Сеня ярим қадам орқароқда борарди, Милицанинг гапи эса Пьер билан Ксанага даҳлдор эди, албатта.

¹ Тезроқ сингишиб, ўзлашиб кетиш маъносида.

— Ҳо, бу келин-куёв ким бўлди!— деб хитоб қилди Милица бошини гоҳ чапга, гоҳ ўнгга буриб, келгинди болани ҳар томондан кўздан кечириб.— Ксаночка, бу йигитчани менга таништирсанг-чи. Жуда соз, мен Милица Геннадиевна Кутиркинаман. Бизга меҳмон бўлинглар. Ҳайрон қолдирадиган жойимиз йўқ, оддийгина ҳаёт кечирамиз, меҳмон бўлсанглар хурсанд бўламиз. Сеня, нега жим турибсан? Йигитчани таклиф қил. Кимлар билан юрганингни худо билсин, лекин яхшилар билан таништириб ҳам қўймайсан.

— Кир, рост,— деди Сеня Пьерга дудмал қилиб ва секингина юриб Қсананинг ёнига ўтиб олди.

Пьер ийманибгина бош ирғаб қўйди.

— Марҳамат. Кутамиз. Сен, Ксаночка, яхши биласан-ку, унинг бобоси бувингни ташлаб кетган. Ёшлигида ташлаб кетган-да. Сизлар учун ҳам қариндош ҳисоби... Сен эса, Сеня, овқатга кечикмай бор, даданг айтиб юборди, вақтида...

Қсана Милицанинг нимага шама қилиб гапираётганини аниқ билмаса ҳамки, ишқилиб ёмон ниятда гапираётганини фаҳмлади.

Сеня бўлса:

— Эҳ, гийбатчи!.. У жудаям ёмон хотин, сен унинг гапига қулоқ солиб ўтирма!— деб пичирлади.

Сеня овқатга вақтида етиб келди, лекин нима қилиб бўлса ҳамки, Милицанинг жигига тегиб аламини олмоқчи бўлди. У отасининг овқатлангани уйга келадиган вақти яқинлашганда беканинг ўзига оро беришини, ойна олдида ивирсиб, учи чўччайган хунук узун бурнига ула суртаётганини кўп кўрарди. Бугун Милицанинг ошхонада ивирсиб турганидан фойдаланиб, Сеня унинг хонасига кирди-да, қизғиш-жигар ранг упасига қакаога қўшиб банкага солиб қўйилган шакардан сепиб қориштириб қўйди.

Отаси келиб, ҳаммалари овқатланишга ўтирганлариди, пашшалар нуқул Милицага ёпиша бошлади. Пашшалар нега бугун бунчалик хира бўлиб қолганига у сира тушунолмасди.

— Бу йил пашшалар (тап!...) жуда эрта пайдо бўлди-я!— дерди у ҳайрон бўлиб, пашшаларни қўли билан ҳайдаб, бўйнига шап этиб уриб,— ёз иссиқ (тап!...) бўладиганга ўхшайди... Ф-фу!.. Нақ оғзимга кириб кетяпти-я. Бугун мухомор қўяман... Ф-фу! (тап!)

— Нега нуқул сизга ёпишяпти?— деди Тарас Андреевич.

— Ширинлигимни билишгандир-да,— деди Милица ишва билан бу гал ҳақиқатан рост гапни айтаётганини хаёлига ҳам келтирмай.

Сеня эса пешанаси, юзи, бўйнига ёпишган пашшаларни қўли билан шاپиллатиб ураётган Милица Геннадиевнинг ҳаракатларидан роҳатланиб, бошини тақсимчадан кўтармай, маъза қилиб овқатланарди.

...Пьер билан бирга кетаётганини кўриб Милица қилган шамадан кейин Қсана Артём Ивановичнинг олдига негадир тезроқ боришга оёғи тортмади. Уялганидан эмас, қандайдир эҳтиёткорлик Пьер билан бирга унинг бобоси олдига кириб боришига йўл қўймасди. Пьерсиз, ёлғиз ўзи бориб, отаси тўғрисида Артём бободан сўрагиси келарди. Қиз отасини яхши билмас эди, у Қсана чақалоқлигидаёқ урушга кетганди.

Рёмка Штиб Пьерга кўчада болаларнинг эътиборли жўрабошиси Славка Маханнинг у билан танишмоқчи эканини айтди. Махан уларни сув тошйиши арафасида уйлар бузиб олиб кетилган жойда кутаётган эди.

У «Прогресс» кинотеатрининг орқасида у ёқдан-бу ёққа юриб турарди. Атрофга аланглаб, диққат бўлиб у ёқдан-бу ёққа юрарди. Папиросни у ғалати қилиб чекар: икки бармогининг учи билан тутиб, ҳуштак чалган ҳолда ҳавога ҳалқа-ҳалқа тутун пуркарди.

— А-а,— деди у бўғиқ ингичка овозда, Штиб билан келаётган Пьерга кўзи тушиб. — Эшитувдик! Сиз олий ҳозир итларига минг бора таъзим, саломлар бўлсин сизга, капитализм қурбони!— У Пьерга олифталик билан қўл узатди.— Одамларга ўхшаб кийиниб ҳам олибдилар-ку. Салом, салом, европалик биродар.

— Ўзинг қаерлик биродарсан? Африкаликми?— деди Пьер, бирдан жаҳли чиқиб.

— Тўхта, гап бор!— Махан қўлини чўнтагига тикиб туфурди.— Биринчидан, биродар эмас, гражданин. Қулоғингга илиб олдингми? Иккинчидан, Штиб, сен бу биродарга яхшилаб тушунтириб қўйки, мен билан адибади айтишмасин. Албатта, қурбон бўлишни хоҳламаса, биродар бўлишни истаса. Олифталарнинг ҳоли нима кечилини ҳам бир тушунтириб қўй.

— Нима?— деб сўради Пьер, унинг гапига аниқ тушунмаётган бўлса ҳамки, ҳар ҳолда таҳдид қилаётгани-

ни фаҳмлаб.— Биласанми, агар бобомга айтсам, сени бир қўли билан ҳув анави тоққа улоқтириб юборади.

— Биринчидан, у тор эмас, тепалик; Европадан келганлар биллиб қўйса, зиён қилмайди. Бу бир. Иккинчидан, мен сенинг бобонгга ўша тепаликдан туриб туфураман. Билдингми? Штиб, кимлигимни унга тушунтириб қўймаганмидинг?

— Тушунтиргандим, ўзи баланд келяпти,— Штиб Пьерга кўз қирини ташлади.

— Майли, унақа бўлса, бу иш билан ўзим шуғулланаман,— деди Махан.— Сен-чи... Бемаънилигининг ташла, бола. Биз бу ерда ҳаммамиз бир одам. Агар бобонг чет элдан келтирган бирор нарсасини пулламоқчи бўлса, бизлар беҳабар қолмайлик. Мендан бемалол фойдаланса бўлади. Бу ишда сену мен, иккаламиз. Бегонанинг ҳожати йўқ. Учинчи киши ортиқча. Шартлашиб ҳам қўяйлик. Ортиқча гап-сўз бўлмасин. Келишдикми? Қўлни бер. Мен билан ошна бўлсанг ютқизмайсан. Ўз кишимиз бўлиб қоласан. Балиқнинг тириклиги сув билан, одамнинг тириклиги одам билан, деган гапни эшитгандирсан. Лекин бобонгнинг гапига жудаям қулоқ солаверма. Бобо бўлиб, у сенга бобо ҳам эмас-ку. Бобо эмас, офтобда қаттиқ пичишган...

Бу орада Ксана Незабуднийнинг хонасини тартибга келтирди. Супурди, қоғоз салфеткалар солиб қўйди. Кубокдаги гладнаторнинг кумуш гавдасини ялтирагунча латта билан артди. Кетмоқчи бўлганида Артём Иванович яна озгина ўтиришини илтимос қилди. Ксана стул олиб, Артём Иванович ётган каравот яқинига ўтирди.

— Менинг парижлик болам қалай? Тузукми, олдинга силжияптими ишқилиб?

— Математикадан жудаям яхши бўлиб қолди!— деди Ксана ҳозиржавоблик билан тез-тез гапириб.— Фақат рус тилидан сал қийналяпти. Келишик қўшимчаларида янглишади. Лекин тезда ўрганиб кетади. Елизавета Порфирьевна уни қобилиятли бола деяпти.

— Унга эҳтиёт бўлинглар. Эркароқ. Тартибга ўрганмаган.

— Биз ҳаммамиз уни биргаликда қайта тарбиялашга қарор қилганмиз,— деди Ксана.

— Ҳаммаларингиз биргаликда киришсангизлар эп-

лайсизлар, менинг бир ўзим эплай олмайман,— деди Незабудний жилмайиб, кейин хўрсиниб қўйди.— Унинг олда менинг эътиборим йўқроқ. Афтидан, мени ҳам тўла тарбия кўрмаган деб ҳисобласа керак.

Незабудний бароқ қошини чимириб Ксанага қаради.

— Артём Иванович!— дея хитоб қилди Ксана, афтидан жиддийроқ бир гап бошламоқчи бўлиб.

— Артём амаки деявер.

— Артём амаки... Менинг отам қанақа кишийди? Бувим гапирди, сиз уни бир марта ўлимдан сақлаб қолган экансиз. Чиройли кишимиди у?

Незабудний жароҳатланган, қонталашган озгин юз-ни, ичга ботиқ кўзлар, кўкарган лаблар, синдирилган тишларни кўз олдига келтирди — у бу қиёфани асло унутолмасди.

— О-о! Отанг, Ксана, жудаям чиройли эди!— деди Незабудний тез гапириб ва ўзини ёстиққа ташлади.— Рухсори яхшийди. Бургут эди у! Мактаб олдига турибди-ку, худди шунақа эди...

— У ҳам кучлимиди?

Артём қушдек енгил, қоқсуяк, териси ошлангандек оқарган, чалажон гавдани эслади, уни ўз қўлида кўтарганди ўшанда.

— Шундай кучли эдики, ишонгинг келмайди!— деди у.

— Бўйи новчамиди?

— Бўйи мендан сал пастроқ эди, албатта. Лекин жудаям хушбичим, жудаям келишган эди.

— Бувим бўлса, бўйи новча эмасди, дейди.

— Ҳамма она ҳам ўз фарзандини, ҳатто қариганда ҳам ёш бола деб ҳис қилади, азалдан шунақа.

— Жудаям довурак кишимиди?

— Ундан довурак одам бўлмагандир, деб ўйлайман.

Артём ёстиққа таяниб қоматини сал ростлади. Энди ўзини енгилроқ ҳис этарди. Чунки ростига кўчганди-да гап. У чиндан ҳам худди шунақа одам бўлганди. Артём Иванович Ксанага унинг отаси бутун Италияга Боғри-тули номи билан машҳур бўлганини, партизанлик қилиб фашистлар қамал қилган қишлоқдан қариялар, аёллар, болаларнинг омон-эсон чиқиб кетишини таъминлаганини, тириклигида ундан фашистларнинг жудаям қўрққанини, ўлганида эса ундан миннатдор бўлган итальянлар унинг жасадини қўлма-қўл қилиб, юз километрлаб ма-

софадан қишлоқма-қишлоқ олиб ўтганларини, унинг жасади фахрий эстафетага айланганини гапириб берди. Артём Иванович Незабудний қадрдон дўстларининг афсонавий фарзанди бўлган жасур Богритули тўғрисида Италияда нималар эшитган, нималарни билиб олган бўлса, Ксанага ҳаммасини гапириб берди. Ксана гоҳ оқариб, гоҳ қизариб тинглади.

Шу орада Пьер келиб қолди. Уй ичи таниб бўлмайдиган даражада ўзгарган, ҳамма ёқ топ-тоза. Меҳмоннинг эпчил қўллари ҳамма нарсага теккан, ҳамма нарсани ярқиратган. Бир текисда қирқилган гулдор қоғоз дастурхончалар устида турган пиёлалар орасидаги кумушдан ясалган, тош қабр устида бир тиззасини ерга қўйиб, иккинчи оёғи билан таяниб, забардаст қўли билан олимин¹ вазани кўтариб турган полвон акс эттирилган кубок ҳам яп-янгидек ярқираб турибди.

— Биз билан ўтириб чой ич энди, қизим, — деб таклиф қилди Артём Иванович.

Лекин Ксана бош чайқади, Пьерга карамасликка ҳаракат қилиб, шошилиб турганини айтди ва шоша-пиша хайрлашиб, хонадан пилдираб чиқиб кетди.

Шу куни Наталья Жозефовна карталарини «Наполеоннинг инжиқлиги» тартибида териб турган пайтда Ксана секингина келиб:

— Ната буви, карта билан фол оча оласизми? — деб пичирлаб сўраганида таажжубланди.

Наталья Жозефовна унга кўзойнак устидан жиддий тикиларкан, лабларини қимтиб қўйди-да, подшо замонида ҳам бунақа зарарли иримлар таъсирига берилмаганини, илғор ота-она фарзанди ва пионер бўлган Ксанага эса, айниқса шу замонда, бугун радиодан эшитганидек, Ғарбий Германия яна қуролланаётган, бутун инсониятга таҳдид қилаётган, ҳар бир кишидан юксак онглилик талаб этилаётган шундай масъулиятли тарихий кунларда фолга ишониш бутунлай номуносиб иш эканлигини аста-секин тушунтирди. Одатдагича НАТОни фош этиб, СЕАТОни ҳам лаънатлашни унутмай, халқаро аҳвол тўғрисидаги ўз қарашларини баён қилди.

— Карталарингизни ёйиб фол очиб ўтирибсиз-ку, — деди кампирнинг НАТО ва СЕАТО тўғрисидаги гапларига қулоқ солмай Ксана.

¹ Оливин — магний ва темирнинг кремнезём билан бирикмаси — (тарж.).

— Эскилик сарқити!— деб хўрсиниб қўйди Наталья Жозефовна.— Эскилик сарқитлари ҳали ҳам бор. Кейин, бу фол билан эскича фол кўришнинг фарқи бор!— Кампир хижолат тортди.— Мен ҳозир фақат халқаро аҳвол тўғрисида фол очиб турибман. Қизиқасан киши. Аденауэр вермахт учун ядро қуроли ола билармикин ёки унинг мана бу,— кампир елпигичга ўхшатиб терилган чилликларни кўрсатди,— бу сирли қарталари ҳам қўлдан кетармикин? Бугун учинчи марта фолим тўғри келмаяпти. Биз, белгияликлар, бу тевтонлардан¹ кўп жафо тортганмиз. Европа нима қиларкин— билмайман. Лекин сиз, сиз ёшлар, бунақа иримларга ишонмасликларингиз керак. Мен қарталарни кўзда тутиб гапиряпман. Уят, Ксана!

Шўрлик Ксана хўрсиниб, бармоқлари билан стол кленкасини қитирлатиб Наталья Жозефовнанинг гашини келтирди, у бу ишни жаҳл аралаш қилган бўлса ҳам, Ната бувининг ҳақлигини биларди.

Сеня Биринчи Май кўчасида сайр қилиб юраркан, «Прогресс» кинотеатрида кейинги ҳафтада қанақа картина кўрсатилишини билмоқчи бўлди. Унинг олисдан Суренга кўзи тушди.

— Иҳо-о-ҳо!— деб қичқирди Сеня унга кўзи тушган заҳотиёқ.

Яқиндагина «Прогресс»да «Жасур кишилар» фильми кўрсатилган эди. Шундан кейин болалар фильм қаҳрамони Буян деган вафодор отини чақирганига тақлид қилиб, «иҳо-о-ҳо» деб қичқиришни машқ қилавериб оналарининг роса жонларига теккан эдилар. Бу товуш эшакнинг ҳанграганига ўхшаб кетар эди. Картинада артист Гурзо тоғ ён бағрида туриб, «иҳо-о-ҳо» деб чақирishi билан томоша залининг олдинги қаторларини тўлатиб ўтирган болаларнинг завқини келтириб, от дупури янграр, у ўзининг довурак эгаси томон кишнаб елдек учар эди.

— Иҳо-о-ҳо!

Сурик ҳеч нарса демай, тўхтади. Бир пайтлар у Тарзаниннг қичқиришини ўрганиб олган, маймунчасига

¹ Тевтонлар — қадимги герман қабилаларидан бири. Умуман немисларни шу ном билан атайдилар (*тарзимон*).

қичқириб жавоб қайтариши мумкин эди. Лекин отнинг кишнашига ҳам, эшакнинг ҳанграшига ҳам ўхшайдиган «иҳо-о-ҳо»ни ҳали ўрганиб улгурмаган эди. Шунинг учун ҳам у ўртоғини жимгина кутиб турди.

— Эшитдингми?— сўради унинг олдига югуриб борган Сеня.— «Прогресс»да янги картина — «Садоқатли дўстлар»ни кўрсатишармиш. Жуда қизиқмиш, Штиб айтди. У кўрибди. Қизиқ ишлар бўлармиш... Солда уч одам сузиб келаётганда биттасининг шиппаги сувга тушиб кетармиш. Кейин улар ҳеч нарсасиз қолишармиш, паспортлари ҳам йўқолармиш. Биттасини милицияга олиб боришармиш. Қизиқ кино экан!

Сеня қандай фильмни кўришмасин, бировнинг сувга йиқилиб кетишини ёки ҳеч бўлмаса қаҳрамонларнинг муштлашинини пойлаб турадиган кино ишқибозларидан эди. Ҳар ҳолда кинода бирор қизиқ иш бўлса, ҳар қалай узундан-узоқ гаплар ва муҳаббат изҳор этиб ўтиришлар камроқ бўлса бас.

Сурик гапга бепарвогина қулоқ солиб турди.

— Қизиқ кино деяпсанми?— сўради у.— «Ёш гвардия»нинг иккинчи серияси қанақа кинолигини биласанми?

— Ҳе! Беш марта кўрдим.

— Олтинчи марта кўрмайсанми?— маънодор қилиб сўради Сурик.— Билиб қўй — Ксанка анави нусха билан шу кинога кирмоқчи эмиш.

— Нима, илгари кўрмаган эканми?— таажжубланди Сеня.

— Анави учун-да. Тушунмаяпсанми? Қайтадан тарбияламоқчи. У ҳали биринчи сериясини кўрмаган бўлса ҳам эҳтимол.

— Бунга қаёқдан билдинг?

— Кўрдим, билет олишди.

— Нечта? Иккитами?

— Йўқ. Утча.

— Учинчиси Милкагами? Уям борарканми?

— Сеня, сен фақат калтакесакнинггина думи салга узилишини билсанг керак,— деди Сурик виқор билан. (Ҳамма нарсани бу бола қаёқдан бунчалик яхши биларкин-а?)

— Калтакесакнинг нима даҳли бор?— ҳайрон бўлиб сўради Сеня.

— Э, худо-е!— деб Сурик қўл кўтарди.— Тушунма-

дингми? Мен Милкани айтаяпман. Думга ўхшаб ҳеч ажралмайди-ку у.

— Қўйсанг-чи, — дея Сеня ўйчан бош чайқади. — Менимча, аксинча, у Милкани кўпроқ ҳурмат қилса керак. Тўғрими?

Сурик елкасини қисди:

— Шунақага ўхшайди.

— У ҳеч нарсанинг фарқига етмайдиганга ўхшайди.

— Ниманинг ҳам фарқига етарди!

Улар индамай юра бошладилар.

Худди шу пайт Мила билан уй вазифасини бирга бажарган Қсана уйига кетиш учун ҳозирланиб китобларини йиғди, остона олдида бир зум тўхталди-да, сирли оҳангда гап бошлади:

— Биласанми, Милка, кеча ашула дарсидан у билан бирга қайтаётганимизда... бирдан: «Дугонангиз неча ёшда?» деб сўраб қолди. Мен: «Иккаламиз тенгқурмиз», дедим. У бўлса тушунмай: «Нега?» — деб сўради. Мен унга тушунтирдим, туғилган йилимизни айтдим. У ҳисоблай бошлади, кейин эса ҳайрон бўлиб: «Кўринишидан эса хонимга ўхшайди, ажойиб» — деди.

— Алдаётгандирсан, Қсана, ростдан ҳам хоним дедими? Ажойиб ҳам дедими?

— Унақа алдайдиган одатим йўқ.

Мила дугонасига синовчан нигоҳ ташлади, сўнг ойна олдига бориб, сочларини тузатди, ойнадан Қсанага тикилди.

Сўнг бурилмай туриб деди:

— У мендан сенинг тўғрингда ҳам сўради.

— Нима деб сўради? — Қсана ойнага ишонмай, дугонасининг юзига тикилди.

— Танаффус пайтида олдимга келди-да, «Дугонангиз нега ҳамма вақт хомуш юради?» — деди.

— Сен нима дединг?

— Мен: «У кўпинча шунақа хомуш юради, чунки кўп кулфат тортган», дедим.

— У нима деди?

— У: «Бу сезилиб турибди, деди. — Мен ҳам унга ўхшаб, деди, кўп кулфат тортганман», — деди.

— «Мен ҳам унга ўхшаб», дедими? Эҳ, Милка!

Иккаласи ҳам бир-бирининг елкасидан ушлаб, бир жойда айланишиб, сакрашишди.

Шу куни кечқурун Галина Петровна Шахтёрлар са-

ройида катта доклад қилиши керак эди. Сўзга чиқишдан олдин у бирор соат ётиб дам олмоқчи бўлди. Ксана диванда мизғиб ётган бувиси ёнига оҳистагина жойлашди-да, кифтини сийпаб, пешанаси билан бувисининг гарданига секин-секин турта бошлади.

Бувиси уйғониб кетди:

— Нима қиялпсан ўғри мушукка ўхшаб?

— Ухланг, ухлайверинг. Мен сизга халақит бермайман. Мушук бўлсам, сичқон овлаб юргандирман-да.

— Пишт, нари тур!

— Мен секингина...

Орадан бир неча минут ўтди.

Кампир бир текис нафас оларди. Фақат қовоқларигина сал-пал қимирларди.

— Буви, ухляяпсизми?— пичирлади Ксана.

— М-м?— деди кампир, лабларини сал қимирлатиб, кўзларини очмасдан.

— Ухлайверинг. Мен сиздан фақат бир нарсани сўрамоқчиман, буви, юриб-юриб... бирдан битта одам ҳаммадан ҳам яқин бўлиб қолиши мумкинми?

— Бирданига бунақа бўлмайди,— деди кампир мудраб.— Бунинг учун кўнгилга ёқиши керак, ҳаммадан яхшироқ кўриниши керак.

— Қизиқ-да!— Ксана жунжикиб, бувисининг бош томонида қулайроқ ўтириб олиб, яна пичирлаб гап бошлади:— Агар ҳатто илгари ҳам бирга ўқимаган бўлсалар-чи?

— Ким тўғрисида гапиряпсан ўзи?— Кампир бир кўзини очиб, Ксанага диққат билан тикилди.

— Шундай ўзим... Ким бўлса ҳам-да. Масалан, биров бошқа бир киши билан.

— Нима, уларнинг оти йўқми, биров бошқа киши деб чақиришадими?

— Ғалатисиз-да, буви!.. Ўзим шундай қизиқсиниб сўраяпман-да. Иккаласи қариндош ҳам бўлмаса, дўст ҳам бўлмаса-да, бирдан ўша яқин одами бўлиб қолиши мумкинми?

Кампир хўрсиниб, жилмайди.

— Шунақа ҳам бўлиши мумкин: қариндошнинг эмас-у, қариндошдан азизроқ бўлиб қолиши мумкин.

— Мен билан ҳам шунақа бўлиши мумкинми?

— Нега мумкин эмас экан? Бошқалардан қаеринг кам?

— Йўқ, буви,— деди Ксана хаёл суриб,— ҳар ҳолда бунақа бўлмаса керак.

— Қанақа бўлишини кўрарсан, ҳозир бу тўғрида ўйлайдиган пайтинг эмас. Нега керак бўлиб қолди бу нарсга сенга, гапир қани?

— Қўйсангиз-чи, буви!— Ксана орқага сурилиб, ягини ёстиққа тиради.— Дарров алланималарни ўйлайсиз!

— Бунча ҳурпаймасанг! Салга ҳурпая қоласан-а! Ёт, ё ҳайдаб юборайми?

Уч минутча жим ётишди.

Кейин Ксана бувисининг қулоғига шивирлади:

— Буви, бари бир мен сизни ҳаммадан ҳам яхши кўраман.

— Суйкаланавермасанг-чи, тентак қиз.

Ксана яна нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин журъат этмади. Ёстиққа қулайроқ жойлашиб олиш учун у ёқ-бу ёққа ағдарилди. Кейин тўсатдан бундай деди:

— Парижда, шаҳарнинг қоқ ўртасида бир майдон боракан. Уни Елисей майдони деб аташаркан. Шунақа деб аташаркан-у, ўзи майдон эмас, бир кўча экан. Бизнинг Биринчи Май кўчамиздан беш марта кенгайроқ экан.

— «Кенгайроқ» деганинг нимаси? Мактабда ўргатишяптими бунақа гапиришни?

— Ҳа, кенгроқ.

— Ксанка, доклад қиладиган одамни сал ухлатасанми, йўқми?

— Ухланг, ухлайверинг. Шанғиллаётганим йўқ-ку. Секингина гапиряпман.— Зўрға эшитиладиган қилиб пичирлашга кўчди у:— Буви ҳали айтганингиздек, сизга ҳам бегона биров қадрдон бўлиб қолганмиди?

— Э, худо, бу қандай бало! Эзмалик ҳам шунчалик бўладими? Бунча ёпишиб қолдинг менга? Ҳа, шунақа бўлган эди.

— Богдан бобо ҳам илгари қариндошмасмиди?

— Ғалатисан-а! Ҳали гапирдим-ку.

— Қизиг-а, нега шундоқ бўларкин?

— Ер юзида одамлар қай замонлардан бери яшайдилар-у, қандай куч уларни бир-бирига яқинлаштиришга ҳайронлар.

— Нима, кучми бу?

— Ҳа, куч!— деди кампир бир оз ўйлаб, лекин қатъ-

ий қилиб, кейин кўзларини очиб, Ксанага ўгирилди. Бирдан кўзлари равшанлашди, Ксананинг боши оша аллақасқларга, олисларга тикилди.— Куч!— дея ишонч билан такрорлади у яна.— Агар одамларнинг ҳамма иши яхши бўлса, куч. Агар ёмон бўлса, нимадир тўғри келмаган бўлса, оғир дарддан ҳам, ҳар қанақа ожизликдан ҳам баттарроқ. Ҳа, Ксана, бу шунақа кучки, киши ҳеч нарса қилолмай қолади.

— Артём бобо-чи?

— Қачондан бери у сенга «бобо» бўлиб қолди?.. Артём Ивановичми? Унинг нима даҳли бор?

— Йўқ, мен айтяпманки: Артём Иванович энг кучли киши, у ҳам ҳеч нарса қилолмайдимми?

Галина Петровна узоқ жимиб қолди. Ксана уни ухлаб қолди деб ўйлади.

Лекин кампир кўзини очмай туриб тўсатдан, мижжаларини ҳам қимирлатмасдан, деди:

— Лекин у, ким билсин... У-ку, уддалай оларди-я. Лекин унга илашган бу куч зўр эмас экан-да.

Кампир яна анчагача қимирламасдан ётди.

Кейин бирдан кўзларини очди. Энди бу кўзлардан уйқу қочган эди.

— Ҳали нодонсан, Ксанка... Бу осон эмас. Бутун қалбини беради киши. Бутун умрини бағишлайди. Акс ҳолда одам ўғридай бўлиб қолади, қариндоши ҳам, дўсти ҳам, муҳаббати ҳам бўлмайди.

Кампир деворга ўгирилди, Ксанка унга энди савол бериш ортиқчалигини фаҳмлади.

Фақат:

— Катька Ступина билан Женька Харченко бугун мактабга сочларини Париж модасида безаб келишди. Кулгили. Сочлари баайни ўргатилган отларнинг думига ўхшайди, худди супургидег-а. Районга борганимизда ўшанақа отларни циркда кўргандик-ку, эсингиздами? Мени олиб боргандингиз...— деди.

Кампир жавоб қилмади.

— Парижда Сена деган дарё бор экан,— деди яна Ксана пичирлаб.— Кулгили ном-а? Сена, похол...— У жимиб қояди, бир оздан кейин секингина, худди ўзига ўзи гапираётгандек деди:— Шу дарёнинг кўпригидан бахтсиз қизлар ўзларини сувга ташларкан...— Ксана оғир хўрсинди.

Кампир унинг бундай оғир хўрсинганини эшитсайди! Сена дарёсининг эмас, океан гирдоби ваҳимаси бор эди бу хўрсинишда!

ХVI БОБ

ТАШВИШ

Артём Ивановичнинг дарди аригач, доктор Левон Ованесович, ўз таъбири билан айтганда, Незабуднийга «эрк бериш» учун уникига охирги марта келганда яна Пьер тўғрисида гап бошланди. Доктор Артёмга кечада нима гаплар бўлганини, Пьер Суренни бекорга ранжитганини эҳтиётлик билан гапириб берди. Доктор бу гапнинг чемпионга қаттиқ таъсир қилишини билмаган эди. У қизариб кетиб, тоғдек қоматини ростлаб, столга бир мушт урган эди, столнинг тахтаси учиб бориб деворга урилди.

— Мен у жин ургурни!.. Бунинг учун... Бу итваччанинг кимни ранжитганини қара-я!..

— Ўзингни бос, Артём Иванович, ўзингни бос,— деб уни тинчлантиришга уринди врач,— мен хафа бўлганимдан эмас, болага бир оз ёрдам бериш керак, деган ниятда сенга айтгандим бу гапни. Нима гап ўзи? Ҳаммаси тушунарли. Ахир у шунақа муҳитда тарбияланган-да. «Кўчирма бўлганлар» учун ажратилган жойларда уларни нималарга ўргатганларини тасаввур этиш қийин эмас. Ҳали ҳам шунчалик камтарлигидан хурсанд бўлавер. Лекин продаси бўшга ўхшайди, бировнинг таъсирига тез берилади. Лекин, Артём Иванович, кел, бир сидқидилдан гаплашиб олайлик. Мен бу гапни сенга дўстлигимиз туфайли гапирган эдим, сен мени болалар олдида ноқулай аҳволда қолдирма.

Незабудний Пьер билан самимий гаплашишга, уни қаттиқ хафа қилмасликка сўз берди. Лекин Артём Иванович бу ваъдасида турмади.

— Нима гап ўзи?— дея у Пьерга ҳужум қилди, кечада бўлган воқеа тўғрисида гап очилиши билан.— Ақл деган нарса борми сенда ўзи ё ҳали кўзи очилмаган итваччани ювиндихонадан топиб олгандек, сени ҳам у ердан қутқарганимда, ақлинг ўша ерда қолганмиди?.. Биласанми, кимни хафа қилганингни? Сен уни ҳақоратладим деб ўйлайсанми? Уни эмас, мени, Артём Незабуднийни

ҳақоратладинг, аҳмоқ. Бу қари чол дунёнинг ҳамма жойини кўрган бўлса ҳам ақл топмаган экан, дейишадн энди. Бир болани тарбиялай олмабди, дейишади. Мени уятга қолдирдинг!

Пьернинг жаҳли чиқиб кетди.

— Қичқирманг менга,— деди у секингина, тез-тез нафас олиб.— Нега бунча бақириб қолдингиз? Нима сизнинг ўзингиз қанақалигингизни билмайманми?..

— Нима, нима?— Незабудний Пьерга ҳайрон бўлган-дек тикилди.

— Ҳа-ҳа! Муғамбирлик қилманг.— Негадир Пьер французча гапирди, эшикка қараб, бобосига яқин келиб, секин гап бошлади.— Нимани яшириб юрганингизни билмайди деб юрибсизми? Сиз жўрттага ҳеч кимга гапирмайсиз. Париждан кетишга тайёрланаётган пайтларимизда менинг олдимга иккита жаноб келган эди... Агар сиз уларга қарши гапирадиган бўлсангиз, унинг қаердалигини менга айтмоқчи бўлдилар. Нимани мenden яшириб юрганингизни биламан! Кўмиб қўйилган, кубокнинг иккинчиси кўмиб қўйилган... Уни... фашистларга совға қилганакансиз.

— Нималар деб валдираяпсан? Ким совға қилган? Нима тўғрисида гапираяпсан ўзи? Хаёлингга қаёқдан келди бу гап? Нима жин уриб менга французчалаб қолдинг? Нима, она тилингни унутиб қўйдингми? Мен сенга...

У қути ўчиб, 'изтироб чекиб ўзини стулнинг суянчигига ташлади, асранди неварасига қаҳр билан тикилди. У ҳам ортиқча гапириб қўйганини сизди шекилли, ўгирилиб, деворга қараб турди.

Бу воқеа Незабудний Ватанига жўнаб кетиш тарадудуида юрган кунларда содир бўлган эди. Незабудний билан Пьер турадиган болохонага Незабудний йўқ пайтни пойлаб икки киши кириб келди. Пьер улардан бирини таниди—у Незабудний ишлаган цирк хўжайини эди. Шеригини эса танимади. Улар даставвал Пьерни гапга солиб кўришди: Незабудний балки уни мажбуран олиб кетаётгандир? Пьер балки Францияда қолишни истар? Кейин эса Пьерни катта бир сирдан хабардор қилган бўлдилар— тутинган бобоси олиб борадиган Сухояркада уларни қизиқ бир иш кутаётганмиш.

Қўмондонликнинг буйруғига қўра, гитлерчилар Сухо-
яркани ташлаб чиқаётганларида, Совет Армияси бу рай-
онга тўсатдан бостириб киргани туфайли, Германияга
жўнатиш учун тайёрланган қимматбаҳо нарсалар тўла
бир неча яшикни зўрға қўмиб улгурган эмишлар. Зубя-
го ва ишончли одамлардан бўлган унинг шеригига ўз
уйларига жўнаб кетадиган муҳожирларга шу нарсани
маълум қилиш топширилган эмиш. Лекин Артём Неза-
буднийнинг характери улар яхши билармиш—қайсар,
ҳеч нарса билан ҳисоблашиб ўтирмайдиган бу чолга ишо-
ниб бўлмасмиш. Эҳтимол Пьер ёрдам берар. У ақлли
бола, ҳаётда кўп нарсани кўрган, тилини ҳам тия била-
ди, Шунақа эмасми? Қўмиб қўйилган қимматбаҳо нарсалар
фақат бир ташкилотгагина маълум экан, бу ташки-
лот ўша бойликларнинг ярмини тегишли одамга бериш
шарти билан уни топишга доир маълумотларни, қўмил-
ган жойнинг аниқ харитасини ҳам берармиш. Бу ишлар-
нинг қандай амалга оширилиши устида Пьер ҳозирча
бош қотирмаса ҳам бўлармиш. Бойликнинг ярми тегиши
лозим бўлган, Сухояркада қолган одамнинг ўзи Пьерни
топармиш.

Лекин ҳамма нарса сир тутилиши керак эмиш. Кел-
ган икки киши яна шуни маълум қилишдики, иккаласи
ҳам бир хил кубокнинг биридан чемпионнинг маҳрум
бўлиб қолишига сабаб бўлган бир воқеа ҳам бор эмиш-
ки, бу воқеани сухояркаликлар билиб қолсалар, чемпион
учун ёмон бўлар эмиш. Ана шу кубокнинг бири ўша ер-
да, Сухояркада, қимматбаҳо нарсалар орасида эмиш.
Незабуднийга таниш бир расмий киши уни ўша ёққа
олиб кетганмиш, у киши гитлерчилар армиясининг мах-
сус қисмларида хизмат қилган экан, керак бўлиб қолса
уни чемпионнинг ўжар ҳамшаҳарларига кўрсатиб, муд-
даосига етишни ният қилган экан...

Улар шундай деб Пьерга бир фотосуратни кўрсати-
шибди. Бу гитлерчиларнинг «СС» дивизияси формасини
кийган япалоқ юзли, афтидан, юқори мартабали бир
офицернинг сурати эди. У Незабуднийнинг кубогига ўх-
шаш бир кубокни қўлида ушлаб турар эди. Эсэсчилар
мундирини кийган бошқа офицерлар қоринларини дўп-
пайтиришиб, унинг атрофини ўраб олишган. Бунини бош-
қаларга билдирмагани маъқул эмиш. Агар Пьер гапга
кириб, уларнинг айтганларини қилса, чолнинг ҳам кек-

салиги таъминланган бўлармиш, Пьер ҳам катта бойликка эга бўлиб қолармиш.

— Қулоқ сол... Сендан илтимос қиламан,— деди ниҳоят Артём, Пьер буларнинг ҳаммасини гапириб бергач.— Буларни эсингдан чиқариб юбор, сени лақиллатишибди... Муттаҳамлар, аблаҳлар улар. Улар сен билан мени бу софдил одамлар олдида шарманда қилмоқчи бўлганлар. Улар нималарнидир менга ҳам бир шама қилган эдилар, мен уларнинг гапига парво қилмаган эдим. Ешлигингдан фойдаланиб, сени ҳам ишга солмоқчи бўлганлар. Ишонма, азизим. Ёлғон. Гапимга қулоқ сол. Худога шукурки, мен у фирибгарларни яхши биламан. Улар менинг мана бу еримга миниб олишганди,— Незабудний бўйнига шاپиллатиб урди.— Кел, келишиб олайлик, бу тўғрида бундан буён на менга, на бошқа бирон кимсага оғиз оча кўрма.

Пьер тузуккина, лекин иродаси бўшроқ бола эди. Узоқ ўйлаб ўтиришни ёқтирмас эди. Бирор қарорга келиш учун бош қотиришдан кўра бировнинг фикрига қўшила қоларди. Унинг бировнинг ногорасига ўйнаши мумкинлигини доктор Арзумян тўғри фаҳмлаган эди.

Мана энди у, чакки қилдим, Парижда ўша икки кишидан эшитганларимни айтиб, бекор қилдим, деб пушаймон еяпти...

Ўшанда улар Пьерни зинапоя остида кутган эдилар. Артём Иванович ўша кунларда бировнинг тузоғига тушиб қолишдан эҳтиёт бўлиш кераклигини айтиб, огоҳлантириб қўйган бўлса ҳам, қўшни газакхонага боришга осонгина кўна қолганди. Уерда Пьерни шйрин ичимлик ва олма торти билан меҳмон қилишди, кейин Сухояркага боргач, уларнинг маслаҳатига кўра иш тутишни маслаҳат беришди. Иккаласи ҳам Пьер билан ҳазиллашишди, елкасига қоқишди, аския қилишди. Ўзаро кўз уриштиришди, агар улар таклиф қилаётганларни Пьер бажармаса, яхши иш бўлмаслигини, ҳатто бобосини ҳам уятга қўйишини шама қилишди. Кейин яна Пьерга беҳисоб бойликлар, дунёнинг истаган бурчагида яшаса бўладиган фаровон ҳаёт ваъда қилдилар. Балки Тантига бориб яшашни истар? О, у ер жуда ҳам ғалати! Қизлари ҳам ажойиб. Сал катта бўлса у буни тушунадн. Мами ёмон жойми? Ёки, айтайлик, Вальпараисо-чи? Ҳамма гап пулда! Яхши одамларнинг гапига кириб иш тутса, Пьерда пул мўл бўлади. Пьер, ўйлаб кўрайин,

деди. Шунда улар ҳар эҳтимолга қарши ўз адресларини болага ёдлаттирдилар (ёзиб олмасликни маслаҳат бердилар): «Париж, Капуцинлар хиёбони, 16, тураржой 132, месье Томбо».¹ Бунақа фамилиядан Пьер чўчимасин. Бу бир шартли белги, сир худди қабрда сақлангандек сақланишига ишора бу, деб кулишди улар. Кейин эса Пьер шу адресга Сухояркадан ўз розилигини ёзса, зарур бўлган ҳамма маълумотларни ёзиб юборажакларини жиддий тушунтиришди. Лекин, сен хафа бўлма, ўша хатинг бизларга кафолат ўрнига ўтади, мабодо ваъда бериб, сўнг шу ваъдани бажармасанг, бу хатни СССРда тегишли жойга кўрсатишса оқибати нима бўлишини тушунарсан, дейишди унга... Ва шунга ўхшашлар...

Бироқ бир жойдан иккинчисига кўчиб, дайдиб юрадиган бегона ва нимаси биландир душман кўринган бу одамлар нафрат уйғотар эди. Улар билан бўлган суҳбат Пьернинг оғир, шармандали ва саёқ, умуман, болалигини эслатди. Йўқ, керакмас!.. У икки етимхонадан қочган эди. Иккинчи етимхонадан қочганидан кейин уч ҳафта трамвай депосида тунади, у ерга ўзи ўйлаб топган усул билан кирарди. Охириги трамвайлар секин юриб ёки тўхталиб-тўхталиб кўприкдан ўтаётганда у қулай пайтни пойлаб, кўприкнинг аркидан трамвайнинг томига тушар, вагоннинг томидаги лавҳа тахталар орасида ётиб олиб, депога кирар эди. Депода тунаса бўлар эди. Ҳар қалай, бошпана-да. Кўчага қараганда иссиқроқ. Тунни шу ерда ўтказиб, трамвай томи орқали яна кўприкнинг аркига чиқиб олар, унинг тақдирига мутлақо бефарқ қарайдиган улкан шаҳарда яна изғир, ҳар куни ўзини ана шу шаҳарда ҳеч кимга кераксиз, ҳаммага бегона ҳис этар, бировнинг майда-чуйда хизмати-ни қилиб, арзон кофе билан бир бурда нон топар эди.

«Фантомас, туннинг даҳшати», «Оқар сувлар қиролчаси», «Қиморхона тонги» сингари олди-қочди арзон китобларни ўқийвериб хаёли чалкашган бу бола янги ҳаёт қўйнида ҳали кўп нарсанинг моҳиятига тушунмасди. Лекин янги муҳит уни ўз меҳрибон қучоғига олган, уни янги изга солган эди. Бобоси билан ҳамма нарсатўғрисида гаплашиб бўлмас, унинг ўзи ҳам ҳали баъзи

¹ Томбо (французча) — қабр.

нарсаларни тушунмас, ўтмишдаги баъзи воқеаларни эса эслагуси ҳам келмас эди.

Пьер ортиқча саволлар бериб Артём Ивановичнинг бошини қотиришни ўзига эп билмади, Париждаги анави икки киши билан бўлган суҳбатни эшитиб чол хуноб бўлди, безовталанди... Пьер хонадан секингина чиқди. Унинг бировга юрагини ёргуси келарди шу топда. Суҳбатлашганда ҳам ҳозир бобоси билан орасида бўлиб ўтган гаплардан эмас, иложи бўлса уларни хаёлидан бутунлай чиқариб юборишга тайёр эди. Янги дўстлар билан гаплашадиган бошқа масалалар бор эди. Кейинги ҳафталарда Пьер Кондратов кўп қизиқ нарсаларни, янгиликларни билиб олди. Кўп нарсаларни тушуна олмаган, лекин билгиси келар эди. Ксана билан гаплашсамикин? У ҳамма нарсани биладиганга ўхшайди. У оғзидан гулламайди. Бунақалардан эмас у!..

У Тулубейларникига келса, Ксана уйда йўқ экан. Ҳозиргина ишдан қайтган Галина Петровна кутиб олди уни. Галина Петровна эгнига капот¹ кийган, оёғида юмшоқ кавуш, дастлабки кунларда Пьерга туюлганидек сипо эмас, юмшоқ аёл кўринди.

— Ксана уйда йўқ, — деди унга Галина Петровна. — Мен билан бирпас ўтирмайсанми? Кир. Мен сени тузукроқ кўролганим ҳам йўқ. Мана энди афт-ангоринг бошқача бўлиб қолибди, энди ярашади. Ғалати кийиниб юрувдинг, бизларнинг одамларга ҳам, анавиларга ҳам ўхшамас эдинг, тушуниб бўлмасди. Хўш, Артём бобо қалай, тузалаптими? Ҳурмат қил уни. Ўтир. Чет элларда нималар қилганингни гапириб бер. Роса машаққат гортган бўлсанг кераг-а? Қандай қилиб чет элга бориб қолдинг ўзи?

Пьер жим турарди.

— Эслагинг ҳам келмаяптими? Қўй, майли, гапирмай қўя қол, эски дардингни янгиламоқчи эмасдим. Ўтган ишга салавот. Бизнинг болалар сени хафа қилишмаяптими?

— Йўқ, — деди Пьер, — агарг истасангиз гапиргман... Гапирганим мумкин. Ҳеч кимга гапиргмайман. Эслагим келмайди. Ёмон. Жудаям ёмон эди. Жудаям...

Ана шу жуссаси кичик, жиддий, диққат билан тики-

¹ Капот — аёлларнинг уй ичида кийиладиган яктабичим кўйлагини (тарзисмон).

либ турган шу аёлга биринчи марта ўз ҳаёти тўғрисида гапиргиси келди, мураккаб турмуши, машаққатли ҳаётини, ҳалига қадар ўзи ҳам тушуна олмайдиган воқеаларни гапириб бергиси келди. Галина Петровна осойиштагина, синчиклаб эмас, шунчаки тикилиб турар эди унга. Бу боқишларда бошқа одамларнинг тикилишидаги қизиқсиниш, Пьернинг жонига тега бошлаган синчковлик йўқ эди. Дастлабки кунларда ҳар қадамдаги бу кучли қизиқиш Пьерни юпатар эди, энди эса бунчалик кучли эътибор унинг кўзига хираликка ўхшаб кўрина бошлади. Галина Петровнанинг синчковлик билан эмас, эътибор билан қараб тургани унинг кўнглини хотиржам қилди. Энг муҳими, унинг кўзларида ҳамма вақт Пьернинг ғашига тегадиган ачиниш сезилмас эди.

Шунинг учун ҳам Пьер бор гапни муфассал сўзлаб берди. Онасини касалхонага олиб кетганларини, шундан кейин онасини ҳеч қачон кўролмаганини, кейин Пьерни етимхонага жўнатганларини, биринчи марта қандай қилиб етимхонадан қочганини, яна топиб келишганини, ёши анчаларга бориб қолган, жудаям меҳрибон, ёлғиз бир аёл — дўрдоқ лаблари устида мурти бор бир муҳожир аёлнинг унга раҳми келганини гапирди. Пьер бу аёлни эсласа кўнгли айнир эди. Шундан кейин яна қочганини, кўприкдан трамвайнинг томига чиқиб, бошпана топиб юрганини, кейин яна тутиб олиб етимхонага олиб борганларини, Америкага жўнатиб юбормоқчи бўлганларини, Артём Иванович уни қандай қилиб топганини — хуллас ҳаммасини бирма-бир гапириб берди.

Галина Петровна унинг гапини ҳеч бўлмайд тинглади. Фақат тушуниб бўлмайдиган сўзларни аҳён-аҳёнда сўраб қўярди.

— Ажан деганинг бизнингча нима?.. Ҳа, полициячи. Тушундим. Мансарда нимакин? Ҳа, тушунарли. Пас-так болохона экан-да. Хўш, гапингни давом эттир.

Пьер ҳикоясини тугатгач, Галина Петровна ундан:

— Ким бўлмоқчисан, мактабни битирганингдан кейин қаерда ишламоқчисан? Ё ўқимоқчимисан?— деб сўради.

— О-о! — Пьер руҳланди. — Бирг катта орғзум борг. Кўпдан бергги ўйлаб юрғибман. Ўзимнинг кафем бўлади. Музыка, гарғсонлар кўп бўлади. Гарғсон — хизматкорг дегани. Ҳамман меҳмон қилиб юрғаман. Кейин ўзим-

нинг кемам ҳам бўлади. Йўловчиларг оламан. Сайёҳатга чиқамиз.

— Бу иш, албатта, яхши, меҳмон қилиш, сайёҳатга чиқиш,— деди Галина Петровна.— Лекин бунақада топганингни едириб-ичириб, йўлга сарфлаб тез тугатиб қўясан. Ёки одамлар ҳисобига яшашга тўғри келади. Мақсадингга яхши тушуполмадим: савдогар бўлмоқчимисан ёки Нарпитга кетмоқчимисан, пароходда буфетчи бўлмоқчимисан?

— Йўқ, ўзимнинг, ўзимнинг шахсий мулким бўлади. Ўзимнинг ишим бўлади.

— Ҳа. Ўз ишим. Бирор касб эгаллаш ниятинг борми ўзи? Нимага қизиқасан? Ҳаётда нима иш қилмоқчисан? Бир умр одамларни зиёфат қилиб, ўртоқлар билан музика садолари остида пароходда сайр этиб юролмайсан-ку, ахир?

— Қанақа мақсад?— деб сўради Пьер, бир нима тикилгандек томоқ қоқди ва бўғиқ товушда деди:— Аёлларнинг мақсади — солдатларг тарғбиялашдан иборат, эркакларнинг мақсади эса жанг қилиб, уларгнн ўлдирғишдан иборат бўлади-да.

Шунда Галина Петровна ўрнидан сакраб туриб, кичик, лекин кучли қўли билан Пьернинг қулоғидан тугтиб, уни у ёқдан-бу ёққа судрай бошлади.

— Сен, сен бу бемаъниликни қаердан ўргандинг, а?!

— Лессе муа!.. Қўйворғинг!.. Оғригяпти ахирг! Қўйиб юборғинг!— Пьер икки қўли билан Галина Петровнанинг қўлига ёпишди, лекин у қўйиб юбормади.

— Оғригяптими?— деди Галина Петровна, унинг бошини силкитиб.— Мен ҳам оғрисин деяпман. Эсингда турсин. Бу бемаъниликни бирор ердан ўргандингми ё ўзинг ўйлаб чиқардингми, ана шу гап эсингга тушганда қулоғинг ҳам ёдингга тушсин деяпман.— Кейин Пьернинг қулоғини қўйиб юбориб, нари итарди.

Пьер қизариб-бўзариб, нима қилишини билмай турарди: қочсамикин ё қолиб, бу кичкина, қари, баджаҳл хотинга бирор нарса десамикин?

— Бор, аҳмоқона гапинг учун қулоғингни узиб олганимни бобонгга бориб айт.

Лекин Пьер кетмади. У жойидан қимирламай, лабини тишлаб турар эди. Тобора ранги қизариб-бўзариб борарди.

— Тағин, бизда жисмоний жазо йўқ, деб ёзганла-

ринг-ёзган...— дея дўнғиллади Пьер.— Бекорр гап экан-да. Прөпаганда экан-да?..

У шолғомдек қизариб кетди. Бутун қони юзига тепиб, ҳозир сачраб чиқадиганга ўхшарди. Лекин қон эмас, кўзларидан ёш отилиб чиқди.

— Йиғлаяпсанми?—безовта бўлди Галина Петровна.— Қулоғингни жудаям оғритдимми? (Пьер бошини силкитди). Хафа бўлдингми?.. Кечир мени. Мен сен билан зиллашмоқчи эмасдим, ҳазиллашмоқчийдим. Сен нодон боланинг бошингни бемаъни нарсалар билан тўлатишибди. Ҳали ёшгина, ёқимтойгина боласан. Лекин гапларинг мени хуноб қилди. Фашист эмассан-ку, ахир? Гапир-чи ё фашистмисан? Йўқ! Ўзимизникисан, руссан-ку. Энди ўзимизнинг совет кишисан. Нега бемаъни гапларни гапиряпсан? Емон, одамлардан ўрганибсан. Улар тамом бўлган одамлар. Эртагами, индингами лаҳадга киради улар. Уша одамлар ўлдиришни ўзларига мақсад қилиб қўйганларидан мана сенинг онангни, отангни ўлдиришган, менинг ҳам ўғлимни ўшалар ўлдиришди!.. Эҳ, Пьерушка... Кел, мен сени Петька деб атай қолай. Эҳ Петька, Петька! Миянгни заҳарлашган. Аҳмоқ қилишган сени. Сен у аблаҳларнинг гапларини унут. Ҳали ақлинг киради!— У Пьерни бирдан бағрига босди.— Тугманг нега осилиб ётибди? Туппа-тузук йигит бўлсанг-у, тугманг осилиб ётса! Кел, бирпасда чатиб бераман.— Галина Петровна девордаги бахмал туфли шаклидан ип билан игна олди.— Эгилмай, тўғри тур, игна кириб кетмасин.

Бир зумда тугма чатилди, тиши билан ипни узди:

— Мана, энди жойида,— дея Галина Петровна қўлини орқасига яширди.— Йўқ, қўлимни ялама, бизларда бунақа одат йўқ. Бу ёққа кел яхшиси.— Пьернинг икки чаккасидан ушлаб, пешанасидан ўпди.— Бобонгга салом айт. Бобонг ҳам оламни кезиб, кўп бемаъниликлар қилди. Қариган чоғида ақли кирди шекилли. Лекин бу ерда биз уни эътиборсиз қолдирмаймиз. Тез орада яхши квартира берамиз, ҳозир Биринчи Май кўчасида қурилаётган уйдан.

Кечқурун, Богдан қурилишдан қайтгач, Наталья Жозефовна тайёрлаган кечки овқатга кампир ҳам ўтира туриб, эрига гап бошлади:

— Ксанкамизни кўряпсанми?.. Париждан анави Петя келганидан бери бошқача бўлиб қолди. Петька бугун

келувди. Бошини заҳарлаганлар унинг. Қулоғини яхшилаб чўзиб қўйдим.

— Эсинг жойидами?

— Менинг-ку эсим жойида, бундан кейин унинг ҳам эси жойида бўлсин, дедим-да. Лекин, Қсанка-чи, Қсанка?

Богдан чойни ичиб, стаканни нари суриб қўяркан, хотинига самимийлик билан айёрона тикилди:

— Ҳа, кампир, ростини айтавер... Чемпионларнинг чемпиони келиши билан сенинг ҳам ақлу ҳушинг бошингдан уча бошлади.

— Нима жин урди сени, Богдан!— Галина Петровна хафа бўлди.— Қўй бу ҳазилингни, мен сенга жиддий гапиряпман.

— Нима, мен ҳазиллашяпманми? Кўриб турибман, асранди неvara билан келгинди бобо Қсанка билан сизларга тинчлик бермаяпти.

— Вой қари тентаг-эй, вой жинниво-ей! Тентакнинг ўзгинасисан-а! Кўряпсизларми уни, биродарлар? Хаёлингга нима балолар келди? Ёшлигингдагидан ҳам баттарсан-а, жин ургур!

Галина Петровна кафтини унинг пешанасига қўйиб, қаттиқ итарди. Лекин Богдан унинг қўлини икки қўллаб ушлаб олиб, пешанасига қаттиқроқ босди, аста-секин пастроққа тушира бошлади, кейин кўзларини юмиб, кафтни лабларига босди.

— Озмунча йил ўтиб кетдими, сен бўлсанг ҳамон ўша-ўшасан. Эҳ, Богдан, сени ҳеч ўзгартириб бўлмади!..

ХVII БОБ

НОМУС ВА ШУҲРАТ

Незабудний Левон Ованесовичнинг маслаҳатига амал қилиб баъзан ётса ҳам ҳар ҳолда тузала бошлади. Пьернинг гаплари уни жуда ҳам безовта қилганди. Бола гапирганларни ортиқ сир тутиб бўлмасди. Бир фикрга келиш керак. Галина Петровна билан маслаҳатлашсамикин? Ҳар ҳолда раҳбар..

Ўйлаб-ўйлаб бир фикрга келди.

Қизғиш йўл-йўл тўқ кўк рангли энг яхши костюмни кийди, соқолини олди, деярли бутун ер шарини биргалликда айланиб чиққан машҳур йигирма килограммлик ҳассасини тутиб, ижрокомга жўнади.

— Ёзилдингизми?— сўради секретарь, ўзига таниш бўлган серҳашам таёққа хўмрайиб қараб қўяркан.

— Нимага ёзилишим керак?— ҳайрон бўлиб сўради Артём Иванович.

— Чет элларда сизларнинг тартибларингиз қанақалигини билмайман-у, бизларнинг тартибимиз шунақа,— деди секретарь.— Раҳбарнинг ҳузурига кирмоқчи бўлган киши қабулга ёзилиши керак.

— Тартиб шунақа бўлса, ёзиб қўй,— деди самимийлик билан Незабудный.

— Бугунга, кечирасиз, қабул йўқ. Рухсат этсангиз, мен сизни келгуси ҳафтага ёзиб қўяман.

— Ундан ҳам нарироққа ёзиб қўйиш қўлингдан келади, кўриб турибман...

— Яхши биларкансиз.

— Ҳў, мана қара!..— қабулхонада Артём Ивановичнинг овози янгради.

Шу пайт ижроком ранси кабинетининг эшиги очилди. Брезент портфелининг қулфи очиқ семиз биров ичкаридан чиқди. Йўл-йўлакай норози тўнғиллаб портфелга папкани тика бошлади. Папканинг ипи боғланмаган. Семиз кишининг галстуги қийшайган. Ҳатто ботинкасининг ипи ҳам ечилиб кетибди. Афтидан, таъзини еб чиқаётганга ўхшар эди.

Кабинетдан чиққан кишининг ортидан Галина Петровнанинг паст, лекин кескин овози эшитилди. Семиз киши галстугини тўғрилади, папканинг ипини боғлади. Кейин секретарнинг столидаги телефон олдига югурди, бир номерни айтди, аппарат устига эгилиб, трубкани қапти билан тўсган ҳолда буғиқ овозда гап бошлади:

— Свишченковмисан?.. Бу мен. Крутенюк... Озиқ-овқат магазинини кўчириш тўғрисида қилган қароримиз бекор қилинди. Тез тўхтат. Хизматчи аёл ҳам керакмас. Ўзинг қилавер... Шахсан мен ўзим... Раҳмат сенга! Э, худойининг қўйиб тур. Аҳолидан шикоят тушган экан. Тўхтат деяпман!

Кабинетнинг эшиги очилди.

— Артём сенмисан? Менда ишинг бормиди?

Кўк шевнот костюм Галина Петровнанинг қоматига ёпишиб турарди. Оппоқ блузкасининг ёқаси костюми ёқаси устидан чиқарилган, кўкрагида икки қатор орден-тасмаси кўзга ташланарди. Артём Ивановичга уйдагига қараганда жиддийроқ ва новчароқ кўринди у. Аллақа-

чон модадан қолган бу костюм балки уни савлатдор кўрсатгандир.

— Мен фақат бир нарсани сўрагани келган эдим,— дея гап бошлади Незабудний.

— Бугунги қабулга ёзилмаган, айтиб қўяй,— гапга аралашди секретарь.

Галина Петровна қабулхонадаги соатга қаради.

— Қабул бошлангунича, ҳар ҳолда, яна икки минутча бор, Илья Гурьевич,— муросага келтирмоқчи бўлди Галина Петровна.— Ҳурмат қилиш ҳам керак, чет элдан келган киши.

— Кетмасин эди. Мана ҳозир келгинди бўлиб ўтирмасди. Қирқ йил шошилмабди-ю, энди шошиляпти, навбат кутгиси келмаяпти.

— Мен сенга айтсам, Илья Гурьевич, ўзингни анча катта оладиган бўлиб қолибсан,— деди ранс.— Мен сенинг насихатингсиз ҳам қабул қилолсам керак...

— Галина Петровна... Ўртоқ ранс!— Секретарнинг жаҳли чиқиб кетди, қўлидаги қаламни тарақлатиб столга ташлади.— Илтимос қиламан, бегоналар олда...

— Нимани илтимос қилишингни билмайман-у, лекин сен шуни билиб қўйки, ўртоқ Лобейко, мен сендан талаб қиламан... Тушундингми? Одамлар билан хушмуомалада бўл. Сен бир ўзинг совет ҳокимияти эмассан, тушуниб қўй буни. Совет ҳокимияти бировни қабул қилибди-ю, сен уни койияпсан. Қаламни столга тарақлатиб ташлашнинг ҳам ҳожати йўқ. Дағдаға камроқ бўлсин... Кир, Артём, анави ерга ўтир. Вақтни бекорга ўтказдик. Қабул вақти бўлиб қолди. Артём, мени кечир, шунга, тартибга одатланганман. Одамлар бир минут ҳам бекорга кутиб қолишларини истамайман.— У яна девордаги соатга қаради.— Бир оз ўтириб тур. Артём. Ишларимизни томоша қил. Ишимизда қизиқарли жиҳати балки камдир, лекин ҳеч қанақа яширадиган сир йўқ бу ерда...

Артём Иванович бурчакдаги диванга ўтирди, оғирлигидан диван ботиб кетди.

— Мен, Галя, маслаҳатга келган эдим... Бир зумгагина.

— Бир зумгагина бўлса ҳамки вақт ўлчоғлик-да. Салгина ўтириб тур. Менинг ҳали...— Галина Петровна столда турган аллақандай бир хатга қаради, секретарь

ни чақирди.— Гурич, менга Горторгни чақириб бер.— Галина Петровнанинг креслоси ёнидаги столчада турган телефон жириглади. Галина Петровна трубкани олди.— Стаховми?.. Ўртоқ Стахов, кўчма магазинларни нима қиляпсизлар? Хаёлингизга ҳам келтира кўрманг бунн. Одамлар уч километрга қатнасинми? Одамлар тўғрисида ўйлаш керак. Зарари йўқ. Ташиб турасизлар. Шу мақсадда сизларга транспорт берганмиз...— У трубкани қўйди ва яна секретарни чақирди.— Гурич, барака топкур, мени электростанция билан боғла. Айтгандек, улар телефон қилишмадими?.. Йўқ дейсанми? Менинг ўзим бир телефон қилиб қўяй... Ким бу?.. Архипчукмисан? Нега қўнғироқ қилмайлсан? Қоронғида тополмайди мени дсб ўйлаганмидинг? Ҳамма ёқни зимистон қилиб юбординг-ку!.. Нега қоронғи дейсанми? Кун бўйи токнинг мазаси бўлмади, радио зўрға гапиряпти, кино ҳам хира... Вақтида ремонт қилиш керак эдида... Ёлғон гапирялсан. Сен бизнинг уйимизни биринчи линияга улаб қўйгансан. Иккинчи линияга уланган дорихонага кирдим... Алдама. Кеча Богдандан вольтметр олиб шахсан ўзим ўлчаб кўрдим. Бир юз тўқсонга зўрға етди. Вольти кам... Эсингда бўлсин...— У телефон ричагига кафтини босиб, яна кўтарди.— Қизгина, мени бешинчи қурилиш участкаси билан боғла... Ишлар қалай, бошлиқлар? Уйларда қачон ваннада чўмиладиган бўламиз? Ташвишланманг дейсанми? Ташвишланяпманда, бу яқин орада битадиганга ўхшамайди-ку... Нима қилиб қўл қовуштириб ўтирибсизлар? Сизларга ўхшаганларга ишонсак, бу яқин орада сув бетини кўрмайдиганга ўхшаймиз. Гидростройдан телефон қилишди. Бугун туш пайтида беришларингиз керак бўлган йигирма машина қани?.. Резина йўқ? Ишни ўзларинг резина қилиб чўзаяпсанлар. Эсларингдан чиқмасин... Чақиртириб, роса терлаттираман бу ерда. Давлат иши бу. Тушуниш керак-да... Гапни калтароқ қил! Қабулимда одамлар турибди. Бир соатдан кейин агар машиналар жой-жойида бўлмаса, райкомга айтаман. Билиб қўй! Айтгандек, мактабни нима қилдинглар? Учинчи қаватда тўхтаб, қотиб қолдинглар-ку... Бунча худо-худо деб қолдинг? Мен ўн саккизинчи йилдан бери худога ишонмайман. Бугун-эрта сув келиб қолади — болалар қаерда ўқийди унда? Гидрострой эски бинони тезроқ бузишни талаб қиляпти...

Незабудний диванда ўтирган ерида, диққат билан тикиларди унга. Вой Галя-ей, шахтачи-ей! Ҳамманинг таъзирини беряпти-ку! Унинг айтгани-айтган, дегани-деган. Сир-асрорларини бу ерга бекор олиб келибди. Эшитгиси ҳам келмас бунақа гапларни. Иши бошидан ошиб ётган одамнинг вақтини олиш ҳам яхши эмас. Лекин, шундай бўлса ҳам ўтиргиси, гапларни тинглагиси келди.

— Қани, Гурич, чақира қол энди,— секретарга буюрди Галина Петровна

Қабул бошланди. Бирин-кетин кирган одамлар раиснинг катта столи олдидаги стулларга ўтириб, ўз эҳтиёжлари тўғрисида гапирар, илтимосларини, ташвишларини айтар эдилар. Одам кўп эди. Незабудний ишим ўнгидан келмади, раиснинг оғир кунига тўғри келдим, деб ташвишлана бошлади. Лекин бу кун ҳам одатдаги кунлардан бўлиб, ўтган ёки бундан кейинги қабул кунларидан ҳеч фарқ қилмас эди.

Даставвал болалар яслисининг озғингина мудираси кириб, яслининг деразалари қараган боғчада яқинда қурувчилар клуби очилгани, клубнинг ҳам деразалари шу томонга қараганини, ҳаво исиб кетган шу кунларда деразаларнинг таккинасида қурувчиларнинг ҳаваскорлардан иборат хор тўгараги кечқурунлари ишлаб, болаларнинг ухлашига халақит бераётганини айтиб шикоят қилди. Болалар ухлаёлмай, чўчиб тушишаётган эмиш. Йўргак ҳам етишмай қолибди. Шу хорни бирор бошқа жойга кўчиришнинг иложи йўқмикин?

Галина Петровна қурувчилар клубига телефон қилди:

— Гап йўргакда эмас, болаларни ўйлаш керак. У ашулачиларингизга нуқул алла айтишни топширолмай-сиз-ку, ахир. Иккита йўғон овозли ёш терувчи ашулачинглар бор, бир ашула бошласа бу ердан, Совет кўчасидан ҳам эшитилади. Умуман, репетицияни бошқа жойга кўчиринглар, болаларни чўчитманглар. Билиб қўйинглар, шахсан ўзим текшириб кўраман.

Кейин Макар Зелепуха кирди. У Незабуднийни бу ерда учратишни хаёлига ҳам келтирмаган эди, кўриб жуда уялди. Раиснинг столи ёнида ўтираркан, ҳадеб Артём Ивановичга тикиларди. Ҳатто кўзини ҳам қисиб қўйди, Артём Иванович эса унга жавобан жилмайди.

— Галина Петровна, жаҳлинг чиқмасин. Бир гап-

лашган эдик... Чоллар ҳали-ҳали мени калака қилишадди. Усал қилганинг ҳамманинг эсида. Лекин ҳозир бу масалада келмаганман. Сенинг кўрсатмангга биноан товукхонамни бузган эдим. Сен менга тахта ваъда қилган эдинг. Янгисини қуриш керак. Товуқларим жойсиз қолди...

Ёғоч складига йўлланма олиб, у ўрнидан турди, кабинетдан чиқа туриб, кулгиси қистаб турган Незабуднийга қараб қуюқ қошлари билан бир имо қилиб қўйди.

Аллақайси қурилиш участкасидан раисга телефон қилишди, хабар раисни қувонтирди шекилли, бирдан хурсанд бўлиб кетиб, деди:

— Мана бу бошқа гап! Бу гап қулоққа майин куйдек ёқади. Раҳмат, ўртоқ Андрюшин, ҳаммаси учун раҳмат! Яхши. Қабул қилиш учун эртагаёқ комиссия белгилаймиз. Кўп одам хурсанд бўлади. Қабул қилиб олинса, дарров кўчиб келишга рухсат этамиз.

Галина Петровна трубкани қўйиб улгурмаёқ афтидан бошқа биров уланиб гап бошлади шекилли, Галина Петровна шангиллай кетди:

— Нима, нима? Радиодан... Мен сизларга текстимни юборган эдим-ку. Йўқ, янги шаҳар боғи тўғрисида гапиришга вақт эрта ҳали. Керакмас. Подадан олдинчанг кўтаришни ёмон кўраман. Майли, билганларингни қилаверинглар.

Кейин қувноқ кичкинагина бир кампир кирди, у Галина Петровнанинг квартира олиб берганини, янги жойда яхши яшаётганини, у ердаги қўшнилари яхши одамлар эканини, уларнинг Поселковая кўчасидагидақа ярамас одамлар эмаслигини бир бошдан гапирар кетди.

— Бўлмаса яна нима керак сизга, буви?

— Сенга ташаккур айтишим керак. Бошқа гапим йўқ. Вақтимни ўғирлаяпти бу кампир деб ўйлама. Мен ўтган ҳафта навбатга ёзилган эдим. Сенга раҳмат айтгани келдим. Сайловда сенга овоз бериб янглишмаган эканман. Ҳа, янглишмаган эканман, Галина Петровна. Бошқа гапим йўқ.

Кампирдан кейин юзлари қизил, мошкичири чўққин соқолли, дўппи кийган, ёши анчаларга бориб қолган қотма бир одам кириб келди. Қўлтиғида ғўладек қилиб ўралган қоғозлар. У қоғозларни очиб, гоҳ раисга яқинлашар, гоҳ ўзини сал орқага олиб қоғозларда чизилган

наrsa ннмалнгни тушунтирарди. Галина Петровна ўр-
нидан туриб, баъзан унинг қўлидан қоғозни олар, у би-
лан бирга қоғоздагини яхшироқ кўриш учун ёруққа —
дераза ёнига борарди.

— Раҳмат сизга, Илларнон Петровиш,— деди Гали-
на Петровна.— Чоршанба кунн президиумга қўямиз.
Ҳаммага ёқса керак деб ўйлайман. Худо ҳақи, ишонгим
келмайди. Наҳотки, Сухояркамиш шунақа чиройли бў-
либ кетса-я?.. Артём, бу ёққа кел, бир қара. Бир-икки
йилдан кейин Сухояркамиш қанақа бўлишни бир кў-
риб қўй. Манави лойиҳани кўряпсанми? Айтгандек, та-
нишинлар. Бу киши бизнинг ҳайкалтарошимиз. Илла-
ринон Петровиш Скородумцев. Григорийнинг мактаб ол-
дида турган ҳайкалини шу киши ишлаган.

— Янглишмасам, ўртоқ Незабуднийсиз-а?— руҳла-
ниб деди ҳайкалтарош.— Жуда соз. Сиз, эшитишимча,
олис ўлкаларда Григорий Богдановични кўрган экан-
сиз-а?

— Шунақа.

— Хўш, сиз нима дейсиз? Ўхшата олибманми? Энг
муҳими, қўлимдан келганикин? Ажойиб характерини
кўрсатишни ўзимга мақсад қилиб олгандим.

— Жуда ҳам ўхшайди,— деди Незабудний секинги-
на.— Худди тирикдек. Кўзим тушиб, бир зум қараб қо-
тиб қолдим, баданим жимирлаб кетди. Тирикдек-а, худ-
ди ўзи!

Ҳайкалтарош паҳлавоннинг атрофида бир зум пар-
вона бўлиб, ниҳоят, ўзини тутолмай деди:

— Эҳ, ўртоқ Незабудний... Артём Иванович, янглиш-
мадимми, шундайми? Агар розилик берсангиз... Қу-
рилаётган сув омборининг қирғоғида катта бир фи-
гура ўрнатилади, буни менга буюришган. Мана бу ерда
ўрнатилиши керак!..— У қоғозлардан бирини очиб, бар-
моғи билан кўрсатди.— Эҳ, агар рози бўлсангиз, сиз-
нинг ҳайкалингизни ишлардим. Сизнинг гавдангиздан
яхшироқ гавда топилмас. Бронзадан қуярдим. Мангу
қолади, мангу.

— Керакмас,— Незабудний бош чайқайди.— Эъти-
борингиз учун ташаккур. Ўз гавдам турганда, қўшимча
бронза гавданинг нима кераги бор? Ўлганимдан кейин
майли, агар арзисам, гавдани бронзадан қилаве-
ришг.

Раиснинг қабули узоқ давом этди. Роса икки соатга

чўзилди. Ҳаммадан кейин бир пайтлар жуда ҳам чиройли бўлган, ҳозир эса ранги ўчиб, сўлиган, эски модали шляпа кийган бир аёл кирди. Унинг шляпасидаги гул ҳам сўлигандек кўринарди. У қабристоннинг бир қисмини кўчираётганларига кескин норозилик билдирди. Эри — бир умр Сухояркада, шахтада инженер бўлиб ишлаган эри ўша ерга дафн этилган экан. Аёл рўмолини чаккасига босиб, секин, лекин ранжиган товушда гапирар, қабрларни ҳурмат қилиш кераклигини уқтирарди... Яқин кишиларининг туйғуларини ҳурмат қилиш керак, дерди.

— Мен туйғуларини ҳурмат қиламан, граждanka,— деди секингина Галина Петровна,— одамларни ҳурмат қилишга ўрганиб қолганман, марҳумларни тириклигидаёқ ҳурмат қилишга ўрганганман. Тушунапсизми? Эрингиз Евгений Дементьевични билардим... Жуда ҳам яхши инженер эди. Биз, шахтачилар уни ҳамма вақт ҳурмат қилардик, қадрлардик. Унинг ҳокига тегмоқчи эмасдик. Лекин, ахир, қаерда ётиш унга ҳозир бари бир эмасми? Биз тирикларни жойлаштиришимиз, янги тураржой қуришимиз керак. Ҳа, ҳа, тураржой керак. Тушунапсизми бунини? Одамларга яшайдиган жой керак! Ахир, сув келяпти. Қанчадан-қанча кварталларни бузишга тўғри келяпти... Биз Евгений Дементьевичнинг қабрини бошқа қабристонга кўчирсак ҳеч нарсa бўлмайдик-ку?

— Сиз буни тушунолмайсиз,— деди аёл.— Сизга бу тушунча ёт. Нима қилсамикин!.. Яқинроқ бўлиш учун мен квартирамни алмаштирган эдим... Сиз буни тушуна олармидингиз!

Галина Петровна ўрнидан турди, стол узра сал энкайиб, аёлниң юзига тикилди.

— Кимга гапиряпсиз бу гапни?— деди у деярли пичирлаб.— Янги жойга сиз автобусда ўн минутда етиб боришингиз мумкин. Пиёда борганингизда ҳам ярим соатлик йўл. Менинг ўғлим ётган... Менга беҳад қадрдон бўлган қабристон эса... мингларча километр нариди. Бу қабр қабрдалигини билганимча ўн йил ўтиб кетди. Раҳматки, бир одам топиб берди... Лекин унинг қабри дунёнинг нариги чеккасида экан. Сиз бўлсангиз менга бундай тутуриқсиз гапларни гапириб ўтирибсиз. Мен эмас, сиз тушунмайдиганга ўхшайсиз!

Аёл ҳам ўрнидан турди.

Бир-бирига бегона ва асло ўхшамайдиган икки аёл ўзаро тикилиб қолди.

— Кечиринг,— деди аёл.

— Ҳечқиси йўқ...— деди Галина Петровна ва ўрнига ҳорғин ўтирди.

Бу гаплардан кейин аллақандай шубҳали сирлар ва яширилган хазина тўғрисида гапириб бўлармиди? Лекин Галина Петровна қабулидаги сўнгги киши билан хайрлашгач, икки кишига чой келтиришни секретаридан илтимос қилди-да, Артём энди қўзғалай деб турганда унинг ёнига, диванга бориб ўтирди. Галина Петровна кичик, аммо бақувват қўли билан унинг елкасидан босиб ўтиргизди, худди ўргимчак инини сидиргандек, қўли билан юзини ишқаб, ҳорғинлигини сал ёзган бўлди.

— Артём, анча кутдириб қўйдим, кечирарсан...

— Сулаймон пайғамбардексан-а...— деди Артём ўгирилиб.— Худди Сулаймон пайғамбар. Сенинг бунақа бўлиб кетишинг етти ухлаб тушимга кирмаган эди, Галя... Қара-я!

— Қўйсанг-чи бу гапларни, Артём... Қани, гапир-чи, нима ишинг бор эди.

— Яхшиси, бошқа бирор вақт...

— Билганингни қил. Лекин, нимагадир ийманяпсан, бирор сиринг борга ўхшайди.

— Галя,— Артём Иванович гапиришга аҳд қилди,— лекин мен сенга тўғриси, ҳаммасини гапириб қўя қоламан.

Йўқ, ҳаммасини гапирмади у. Юрагини тошдек эзиб турган энг муҳим дардини гапирди-ю, бошқаларини гапириб ўтирмади. Пьердан эшитганларини айтди, холос.

Галина Петровна унинг гапини тинглаб, ўйланиб қолди.

— Биласанми,— деди кейин у қатъий қилиб,— мен сенга яхши маслаҳат беролмайдиганга ўхшайман. Бу сенинг шахсий виждоний ишинг. Лекин сезиб турибманки, мендан алланимани яширяпсан.

— Яшираётганим йўқ, Галя...

— Қўй, гапирма. Билганингни қил. Мен сени мажбур қилмайман. Лекин мен сенинг ўрнингда бўлганимда керакли жойга маълум қилиб қўйган бўлардим. Бу ерда бир гап борга ўхшайди. Фашистларнинг яқин-атрофда, қаергадир бир жойга қимматбаҳо нарсаларни

кўмганликлари тўғрисида миш-мишлар бор эди. Бир вақтлар анча қидириб ҳам кўрганмиз. Лекин ҳеч нарсга тополмадик. Бироқ, гидростройда, Степной поселкасини бузишганда экскаватор ерга кўмилган консерва банкасини ковлаб чиқарган, ундан узук, маржонга ўхшаган қимматбаҳо буюмлар топилган эди. Давлатга топширилган эди. Айтишларича, анча-мунча тураркан. Фашистлар кўмиб қўйишган-у, олиб кетишга улгура олишмаган. Бошқа ҳеч гап йўқ. Лекин, ҳар қалай тегишли жойга хабар қилсанг зарар қилмасди. Яқинда районнинг ярмиси сув остида қолади. Қимматбаҳо нарсаларнинг ер остида қолиб кетгани яхшими? Хўжаликни ривожлантиришда асқотарди. Харажатларимиз жуда ҳам кўп. Мен, Артём, бу суҳбатимиз тўғрисида маълумот берсам бўлади-ю, лекин, ҳар ҳолда, шахсан ўзинг бориб гапириб берганинг маъқул. Бир гап борга ўхшайди. Тўғрими? Сен ўзинг бор, мен телефон қиламан, тезроқ қабул қилишади.

Артём Красношахтерская кўчасидаги эшиги олдида соқчи турган 8-уйга жўнади.

Артём Ивановични кичик, озода бир хонада қабул қилишди.

Деразанинг пастга тушиб турган юпқа пардасидан ҳозиргина ювилгандек топ-тоза полга нур тушиб турарди. Озғин, ланж ва ҳатто уйқу босганга ўхшаган, гражданча кийимдаги бир одам бирдан кўзини жавдиратиб Артём Ивановичга пешвоз чиқди. Ўтиришга таклиф этди. Ўзи ҳам ўтирди. Диққат билан, лекин ўзини унча эътибор бермаётганга солиб тинглади. Ташаккур билдирди.

Кейин Незабуднийни олдингисидан сал каттароқ, тоза ва бирмунча ҳувиллаганроқ кабинетга олиб боришди.

Ялтироқ паркетга тўшалган гилам-поёндоз устида ҳеч қанақа қоғоз кўринмайдиган катта стол ёнига олиб борарди. Бояги граждан кийимидаги киши Артём Ивановични ёши анчаларга бориб қолган, новча, ҳарбий киши билан таништирди. Бу ерда ҳам Артём Иванович берган маълумотини яна такрорлади. Унга яна ташаккур билдиришди. Тўғри нш қилганини айтишди. Қаттиқ сир сақлаб, ҳеч нарсга тўғрисида гапирмасликни ундан илтимос қилдилар, стол тортмасидан бир варақ қоғоз олиб, Парижда чақирилмаган меҳмонлар Пьерга маъ-

лум қилган адресни ёзиб олишди. Қоғозни яна тортмага солиб қўйишди. Иш халқаро миқёсда бўлганлиги кутилмаган бирор гап чиқиб қолиши мумкинлиги учун марказга, Москвага хат ёзишга ваъда беришди. Хотиржам бўлишни айтиб, чорасини кўражакларини айтишди. Красношахтерская кўчасидаги бу уйга келганингизни ҳозирча Пьерга айтмай тулинг, деб тайинлашди.

Мана, энди Незабудний ўзини тақдир ҳукмига топширди, энди шармандали ва бемаъни воқеа очиладиган бўлди, Незабудний бу воқеа фош этилгудек бўлса, уни инкор этолмайди. Бу воқеа билан алоқадор ҳақиқат ҳам аён бўлиши керак. Артём Ивановичнинг кўнгли хотиржам эди. Ҳар ҳолда у тўғри иш қилди-ку. Шундай қилиши керак ҳам эди. Энди у вақти-соати етгунича одамларнинг кўзига тик қарай олади. Кейин эса бўлганича бўлаверади. Парижда анави икки киши агар Пьерни алдамаган бўлса, яширилган хазина билан бирга ҳақиқат ҳам юзага чиқса, гарчи гуноҳсиз бўлса ҳамки, бу ишда айбдор бўлиб қолганини айтиб, ўзини балки оқлай олар, оқлай олмаганда ҳам майли, ўтмишдаги хатолари учун бир жазо бу...

У уйга қайта туриб кекса бир дарахт остидаги скамейкада дам олди. Почтага кириб, «Ватанимиз спортини ривожлантиришдаги катта хизматлари» эвазига Москва қатъий ва сахийлик билан белгиллаган пенсияни олиши керак эди. Бутунлай нотаниш ёш бир қизча яқинлашиб келаверди. Артёмнинг кўзига жуда ҳам ёш кўринган экан, яқинлашганда қараса, унчалик ёш эмас, гавдаси ўқувчи қизларникидай нозик, боши ҳам кичкина, сочи иккита қилиб ўрилган, ўзини эркин тутадиган бир қиз экан.

— Кечирасиз, шу ерликмисиз?— деб мурожаат қилди у Артём Ивановичга, унинг олис ўлкадан келганини билдириб турадиган кийимларига тикилиб.

— Шу ерликман,— деди Артём Иванович фахрлангансимон. У ниҳоят ўзини «шу ерликман» деб танитиш имкониятига эга эди. Кўп йиллар давомида у ҳеч қарда «ерлик киши» бўлолмаган эди.

— Тулубей номидаги мактаб қаердалигини айтиб беролмайсизми?— сўради қиз.

Незабудний шляпасини қўлига олиб, секингина ўрнидан турди. У қаддини ростлаганда нотаниш қиз сал орқага тисарилиб, оғзи очилганча ағрайиб қолди.

— Вой, қаранг-а!— деб юборди қиз паҳлавоннинг қоматига қараб.

— Марҳамат, хоним...— деди дўриллаб Незабудний.— Мен сизни бошлаб бораман. Ўша ёққа кетяпман.

«Хоним» сўзини эшитган қиз ҳайрон бўлиб, унинг кўзига тикилди.

Мактабга бора туриб улар гаплашдилар, танишдилар.

Ўз йўлдошининг бўй-бастига ҳам, фамилиясига ҳам ҳайрон бўлган қиз, унга аллақандай ишонч билан қараб, ўзининг Тулубей номидаги мактабга бош пионервожатий қилиб тайинланганини, исми Ирина Николаевна, фамилияси Стрекотова эканини айтди.

— Мана, болалар, танишинглар ва ҳурмат қилинглар,— деди Ирина Николаевнани эртасига синфга бошлаб кирган Елизавета Порфирьевна.— Бу киши янги ўқитувчи. Бошланғич синфларда дарс берадилар, шу билан бир вақтда бош пионервожатийлик ҳам қиладилар. Шу вақтга қадар бош пионервожатийимиз йўқ эди. Сизлар бу кишига пионер ва мактаб ишлари билан тезроқ танишишда кўмаклашинглар.

Охирги парталарда ўтирган болалар ўринларидан туриб, янги ўқитувчини, ўз пионервожатийларини яхшилаб кўриб олдилар.

— Ёшгинайкан-а!— деб шивирлашишди қизлар.— Яхшигинайканла!

— Ҳали ёшгина қиз болайкан-ку!— деб пичирлашишди ўғил болалар, пионервожатий ёқинқирамай.

Ирина Николаевна пионерлар билан танишди, болаларни бирма-бир турғизиб, бутун синф билан ҳам танишиб олди. Ҳар бир бола фамилияси чақирилгач, «мен» ёки «шу ерда» деб ўридан турарди. Ҳар бир ўқувчига Ирина Николаевна қувноқ нигоҳ ташларкан, санимий, бироқ талабчан боқар: «Қани, Сурен Арзумян ким? Танишайлик-чи» ёки «Арсений Грачик қанақа бола экан, қани турсин-чи», деб қўярди.

Миля Колобродога навбат келганда у кўзини журналдан узиб сўради:

— Конда рекорд қўйган Колоброданинг қизи эмасмисан?

Милка қизариб кетиб:

— Ўша кишининг қизиман!— деб жавоб қайтарди.

— Қизиқ!— деди Ирина Николаевна, афтидан янги пионервожатийга ростдан ҳам қизиққа ўхшаб кўринган эди. Машҳур отаси тўғрисида қизидан сўраб-суриштиришдан ўзини аранг тийиб турарди у. Кейин у алфавит бўйича яна бир неча болани чақирди. Тўсатдан бир зум журналга тикилиб қолди-да, журналга эгилиб секингина ўқиди:

— Тулубей? Ксения Тулубей...

Ксана ўрнидан турди:

— Мен.

Ирина Николаевна ниманидир ўйлаб Ксанага узоқ тикилиб турди, қизарди.

— Совет Иттифоқи Қаҳрамони Тулубей сенинг...

—...отаси, отаси!— дейишди болалар парталаридан кўзғалишиб.

— Отам!— деди Ксана жарангдор овоз билан ва срга қаради.

Янги пионервожатий ўрнидан туриб, Ксананинг партаси олдига борди.

— Ҳа, ўхшаркансан, ўтир,— деди Ирина Николаевна.

У яна столи ёнига келди, бутун синфга бир нигоҳ ташлади, шунда унинг қиёфаси жиддийлашгандай кўринди.

— Қаранг-а,— деди Ирина Николаевна,— ажойиб кишининг номига қўйилган мактабда пионерларнинг вожатийси бўлиш шарафига муяссар бўлдим... Ажойиб довюрак киши бўлган у. У жасурона ҳимоя қилган бизнинг юртимиздагина эмас, балки олислардаги Италиянинг зангори осмони остида ҳам уни мадҳ этиб қўшиқлар куйламоқдалар, уни шарафламоқдалар... Ўша кишининг қизи сизлар билан бирга ўқиркан.

Синфдаги болаларнинг ҳаммаси Ксанага ўгирилиб, гўё уни биринчи марта кўраётгандек тикилишди.

— Анави ерда, дераза ортида унинг ҳайкали турибди. (Ҳамма дераза томонга ўгирилди). Мен, болалар, ҳайкални кўрдим, унча-мунча мактаб ишлари билан танишдим, лекин менга... Балки, болалар, мен янглишгангандирман. Менга шундай туюлдики, қаҳрамоннинг номи бошқача-ю, мактабингиздаги ишлар бошқачадай туюлди. Йўлакдаги портрет, шундай қаҳрамоннинг портрети ойнаванд қилинмаган. Рамкаларини чанг бос-

ган. Мактабнинг эшиги олдидаги бюстнинг ҳам бўёғи айнай бошлаган, тагсупасининг бурчаклари бузилган. Эштишимча, олдин болгар болалари билан, кейин генуялик итальян болалар билан хат ёзишибсизлар. Кейин бу ишни ҳам унутиб қўйибсизлар. Ўзлаштириш ҳам унчалик эмас экан... Менимча, Григорий Тулубей номидаги мактаб... шундай мактаб ўзлаштириш бўйича намунали бўлиши керак. Хўш, сизлар нима дейсизлар?

Синф гапнинг нимага бориб тақалишини билмай, жим турарди. Ҳамма янги вожатийга тикиларди.

— Юз йиллаб кутилган сувни олиб келадиган канал қурилишига ҳам бирор марта бормабсизлар.

Кимдир шунда қўлини кўтариб:

— Боргандик,— деди.

— Қани, борганлар қўлларини кўтарсин-чи. Кимлар борган?—синфда икки-уч бола қўл кўтарди.— Жудаям оз. Тасодифан боргансизлар.— Ирина Николаевна синфни кўздан кечириб чиқди.— Генуяда Қаҳрамонизмининг қабрини обод қилган партизанларнинг хатига ҳалигача жавоб ҳам қайтармабсизлар. Яхшими шу, болалар. Хўш, шундай шарафга муяссар бўла туриб қилган ишларингизни кўринг. Шундай қаҳрамон етишган мактабда ўқиш катта шараф, ахир. Григорий Богданович ўз жонини қурбон қилиб ҳимоя қилган итальян болалари, кўпгина бошқа шаҳарларнинг болалари сизга ҳавас билан қарайди. Улар машҳур Богритули, Григорий Тулубей тарбияланган мактаб жуда ҳам ажойиб бўлса керак деб ўйлашар. Виждонан айтганда, қани, мактабингиз намуналими? Қани, гапиринглар-чи?...— Ирина Николаевна худди жавоб кутгандек бир зум жим қолди.— Болалар, бир яхши девиз бор. Мен Ленинградда уни тасодифан кавлаб топдим. Ҳа-ҳа, кавлаб топдим! Каникулда Ленинградга борган эдим. Қиш пайти эди. Эски Александр Невский қабристонига бордим... У ерга Суворов кўмилган. Композиторлардан Чайковский, Римский-Корсаковлар дафн этилган.... Петр замонасидан қолган бир қабрдаги чўян гербда «Шонбозлик эмас, жонбозлик кўрсат», деган ёзувни кўриб қолдим. Кейин, яқиндагина газетадан ўқиб билсам Григорий Тулубейнинг ён дафтарида ҳам худди шу ёзув бор экан. Қанчалик тўғри, ажойиб ва жиддий айтилган. Бунинг маъноси: қуруқ шухратнинг кераги йўқ, саноқ-

да эмас, сонда бўлиш керак, деганидир. Ўз шуҳратингга мос бўлишинг керак. Яхши гап-а, болалар?

У Ксана Тулубейнинг олдин қизариб, сўнг ранги ўчганини сезмади. Синфда, олдинги партадагилардан охиридагиларгача, ҳамма «Шонбозлик эмас, жонбозлик кўрсат», деб такрорларди. Бировлар пичирлаб, бошқалар баланд товуш билан.

— Тулубейчилар деган юксак номга муносиб бўлмасак, уят. Сизлар, ахир, тулубейчиларсиз-ку. Унутманглар бунни. Фақат номигагина эмас, амалда ҳам тулубейчи бўлиш керак. Мана, сизларнинг дугонангиз Ксения Тулубей бу фамилия уни нималарга ундаётганини тушунмаётгандир. Мактабингиз шу ном билан аталаркан, бу ном ҳаммаларингизни ҳам намунали бўлишга ундайди. Олдиндан шуни айтиб қўй: агар аҳволни ўзгартиролмасак, мен бу номни бошқа, муносиброқ бир мактабга олиб бериш масаласини қўяман.

Ксананинг қути ўчган, юзи оппоқ, мрамор рангига кирган эди.

Мила дугонасининг аҳволига тушунди-да, унга кўз қирини ташлаб, бирдан:

— Яхшиси, керакмас!— деди.

— Ҳа, керакмас,— деб рози бўлди янги вожатий. У Ксананинг паришон нигоҳини кўриб, бутун синф норози шивирлаганини эшитиб, такрорлади:— Яхшиси, керак эмас. Ишонаманки, бу номни биз ҳеч кимга бермаймиз. Тўғрими?

Директор Глеб Силич янги вожатийдан сўради:

— Қалай, удалаяпсизми? Сиз анави Кондратовни кўздан қочирманг. Бошқалардан ажралиб турмасин. Бирор ёмон таъсир кўрсатиб ўтирмасин. Ҳар ҳолда у боланинг биографияси нобопроқ. Ҳар қалай синфда тартиб яхши бўлсин. Тушуяпсизми? Умуман, синф жудаям иттифоқ, бир хилда яхши болалар. Ўйлайманки, синфни эплай оласиз.

Директор балки ёш ўқитувчини руҳлантirmoқчи бўлгандир, лекин ўқитувчи бу гапдан анча хафа бўлиб юрди.

— Нега хафасиз?— Елизавета Порфирьевна уни тинчлантirdи.— Ёмон одам эмас директоримиз — яхши раҳбар.

— Эҳ тангрим!— деди ваҳми келиб Ирина Николаевна.— Яхши одам-ку, топ-тоза, лекин жуда совуқ одам. Бунақаларни кўрганда жунжикиб кетади одам...

— Жудаям бунчалик эмас, азизим. У рақамларга жуда ҳам ишонади. Баъзан рақамга қараб сифатни кўрмайди. Ҳамма бола бир хил эмас. Уқувчиларимни беш қўлдай биладан, дейдиган педагогларнинг гапига ишонманг сира! Ҳолбуки беш қўл баравар эмас. Бош бармоқ жимжилоқ билан бараварми?

Ирина Николаевна болаларникига ўхшаш дўмбоқ-қина қўлига тикилди, бошини хурсанд силкиди.

— Яхши пианиночининг бармоқлари бир текисда ишлайди,— дея гапни давом эттирди кекса ўқитувчи.— Бармоқларининг ҳаммаси ҳамжиҳатликда оҳанг яратади. Болалар ҳам шунақа. Лекин ҳаммаси ҳар хил. Бир текисда эмас, уларни ўтинга ўхшатиб тахлаб, саржинлаёлмайсиз. Синфингизда қирқ бола борми? Унутманг: қирқ хил характер. Ҳеч қачон бир хил бўлолмайди улар! Метр билан литр, олма билан копток, уй билан кема бир эмас. Лекин ҳар кимда ҳам бўладиган яхши жиҳатларни умумий бир мақсадга бўйсундириш керак. Шахсий характерни бузмайдиган, шахсиятни бойитадиган ана шундай яхши жиҳатлар асосида юксак, олижаноб жамоа юзага келиши керак, сиз билан бизнинг вазифамиз ҳам шу жамоани юзага келтиришдан иборат... Бунда яхшилар қаторида саналмай, чинакам яхши бўлиш керак. Ҳа, мақсадга эришиш керак. Айтганингиздек, «Шонбозлик эмас, жонбозлик кўрсат»-моқ керак. Уларга бу гапни яхши айтибсиз.

Ирина Николаевна дарс тугаши билан ижрокомга жўнади, раис билан гаплашмоқчи бўлди. Секретарь — Незабудний келган биринчи куни унинг ҳассаси билан оёғини эзиб олган киши — ҳозиргина раис қурилишга кетди, район маориф бўлими мудирининг олдига борақолинг, деди. Ирина Николаевна эшикни тикиллатиб, чоғроқ бир кабинетга кирди. Кабинетда кўзойнакли, чанғичилар курткасини кийган бир йигитдан ташқари кекса, жуссаси кичик бир аёл ҳам бор эди. Аёл брезент плаш, этик кийган, этиги лой. Қўлида ҳарбийлар сумкаси, афтидан, бу сумка портфель вазифасини ўтарди.

— Бу қанақа гап!— дея гап бошлади Ирина Нико-

лаевна келган кунни танишган йигитга мурожаат қилиб.— Кеча, бугун мактабда бўлдим. Мактаб шундай қаҳрамонни тарбиялаб етиштирибди, унинг номи билан аталибди-ю, ўз традицияларини унутиб қўйибди! Бутун халққа машҳур бўлган бир кишининг номи билан аталса-ю, шу номга муносиб бўлмаса!

— Тўхтанг, сал тўхтаб туринг, ўртоқ Стректова,— уни тўхтатди йигит.— Менга кейин гапириб берарсиз. Бажонидил эшитаман. Ҳозир бошқа муҳим бир ишимиз бор... Танишинг. Бу киши районимиз ижрокомининг раиси бўладилар...

— Жуда соз, раис бўлсалар!— унинг гапини бўлди Ирина Николаевна.— Худди шу темада мен сиз билан гаплашмоқчи эдим. Мен бугун директоримиз билан, яна бошқа кишилар билан ҳам гаплашдим. Яқин кунларда янги бинога кўчишимиз керак, бари бир бу бино сув остида қолади, деб ўзларини оқлашади. Бу ишни бирор кунга кечиктириб бўларканми. Биламан, биламан!— Раиснинг нимадир демоқчи бўлаётганини кўриб бидирлай кетди.— Биламан! Бунақа арбобларни кўп кўрганман. Иложини топсалар, ҳамма ишни эртага қолдиришади, бугунги ишни кўргилари келмайди. Келажакка шошиладилар. Қийинчиликларни айланиб ўтиб, оппосонгина келажакка ўтиб олмоқчи бўладилар. Ахир келажак ўз-ўзидан келиб қолмайди-ку, Маяковский ҳам худди шундай деган. Нима десанглар денг-у, мен сизни ҳам, ўртоқ раис, сизни ҳам огоҳлантириб қўймоқчиман. Мени шу ерга пионер ишларини бошқариш учун юбордиларми, мен бу ишни орқага сургани қўймайман. Орқага сурадиган бўлсалар, мактабнинг номини ҳам ўзгарта қолсинлар...

Ирина Николаевна бу гапларни ҳовлиқиб, шоша-пиша гапирди, охиригача эшитиб ўтиришмайди, гапимни бўлишади, деб ўйлаган эди. Аммо, сочлари оқарган раис янги ўқитувчи-вожатийнинг гапини ғалати ҳолатда тикилиб тинглаб тураркан, бирдан креслодан туриб, уни бағрига босди, ўпди, кўзларидан оққан ёш ўз юзини ҳам, ўқитувчининг юзини ҳам нам қилди, кафтининг орқаси билан ёшини артди.

— Раҳмат сизга, қадрдоним... Раҳмат сизга, ўртоқ. Азизим! Биров шу тўғрида ғамхўрлик қилар, деб умид қилаётган эдим.

— Нега сиз ғамхўрлик қилмайсиз?..

— Азизим! Менга ноқулай-да... Григорий Тулубейни фақат мактабгина тарбияламаган... Менинг ҳам ҳиссам бор.

— Шунинг учун ҳам сиз ғамхўрлик қилишингиз керак эди. Бурчингиз эди!— Ирина Николаевна бўш келмади. Йигит қилаётган имо-ишорани у кўрмас, ким билан гаплашаётганини ҳали фаҳмламаган эди.

— Мен-ку бурчимни бажардим, уни мен Ватанга бердим,— деди Галина Петровна қизишиб.— Мени кечирасиз-у, энди унинг шон-шуҳратини бошқалар сақласин, бу ҳақда огоҳлантириб юриш она учун ноқулай...

Шундагина Ирина Николаевна ким билан гаплашаётганини фаҳмлаб қолди, ўзини креслога ташлаган жуссаси кичик, оппоқ сочли аёл қаршисида бирдан қизариб кетиб, ўрнидан турди.

Янги пионервожатийнинг райижрокомга борганини эшитган Ксана уйда бувисидан райижрокомда нима тўғрисида гаплашилганини секингина сўради.

— Отангни унутмаслик тўғрисида гаплашдик! Мактабингиздаги ишлар унинг номига муносиб бўлиши кераклиги тўғрисида гапирдик. Номигагина эмас, чинакамига тулубейчи бўлишларингиз кераклиги ҳақида гапирдик. Даставвал сендан талаб қилишади. Сен унинг қизисан! Тулубей фамилиясининг табелда ҳам, синфда ҳам қандай янграши, мактаб эшиги олдида мамнун қараб туриши сенга ҳам боғлиқ.

Бир кундан кейин мактабда пионерлар собори бўлди, бу сбор мактабнинг ҳаминша Тулубей номига муносиб бўлиши учун курашга бағишланган эди.

Сеня бу сборга келмади. Пионерларнинг ҳаммаси келди. Ҳали пионерликка қабул қилинмаган бўлса ҳамки, Пьернинг ҳам қатнашувига рухсат этдилар. Сбор очик ўтказилди. Ҳамма бор эди-ю, фақат Сеня Грачик йўқ эди. Ксана унинг бу ишини мен ҳеч қачон кечирмайман, деб кўнглига тугиб қўйди.

КУБОК ИШ БЕРДИ

Сеня, албатта, бирор нарса билан Қсананинг таъбини хира қилмоқчи бўлгани ёки унинг отасини, мактабнинг шарафини ҳурмат қилмаслигини кўрсатмоқчи бўлгани учун эмас, балки кўнгилсиз бир иш туфайли сборга келолмаган эди. Сборга боришдан олдин у уйга кирди ва Милица Геннадиевнани тажанг ҳолда кўрди. Милица Геннадиевна тақсимчаларни жаҳл билан артиб, тарақлатиб столга тахларкан, қия очик эшикдан Грачикларнинг хонасига қараб-қараб қўярди. У ерда, сандиқ олдида Тарас Андреевич турарди. Тарас Андреевич сандиққа эгилиб, ичини кавлар, нарсаларни титкиларди. Уғлининг оёқ товушини эшитиб қаддини ростлаб, унга қаради.

— Фалокат!— деди Тарас Андреевич алам билан.— Иш чатоқ, Сеня!— сандиқни тақиллатиб ёпди.— Бригадамда беш минг сўм етишмаяпти. Қандай қилиб бундай бўлганини тушунолмаяпман. Яхши оғайниларнинг касофати бу. Биргаликда ичдиг-у, энди ёлғиз ўзим жавоб беришим керак. Ё тезроқ тўлаш керак, ё судга беришади. Энди бу гал раҳм қилишмайди.

Сеня ҳеч нарса демади, қути-уй шаклидаги копилкаси олдида югурди. Бир велосипедга етадиган пул йиққан эди, бу тўғрида ўртоқларига гапириб юрарди. Бу пулни жуда кўп вақтлардан бери йиғар эди, энди эса ўйлаб ўтирмади. Копилкани столнинг бурчагига уриб, тагини синдирди-да, пулни отасининг олдида тўкди.

Бу пул, албатта, жуда ҳам камлик қилар эди.

Милица Геннадиевна агар жудаям керак бўлса, шахсий жамғармамдан ёрдам бериб тураман, деб Тарас Андреевичга ҳамма нарсага тайёрдек ғалати қаради. Бу қараш Сеняга ёқмади, ғашни келди. Милицанинг отасига кўрсатаётган ортиқча ғамхўрликларига Сеня шубҳа билар қарар, ёқтирмас эди. Гўё Тарас Андреевичнинг маслаҳати билан қилаётгандек Сеняни ҳаддан зиёд тергаши боланинг иззат-нафсига тега бошлаган эди. Бунни ота ҳам фаҳмлаган эди.

— Раҳмат сизга, Милица Геннадиевна,— деди у,— ҳожати йўқ, ўзим бир иложини қиларман. Фақат, ке-

чирасиз, ижара ҳақини бу гал беролмайман, бир ойлик кейин, албатта бераман.

— Нималар деясииз, шу ҳам гапми! деди Миянина қўл силкиб, биллагузукларини шақирлатиб. — Кўнгли қўшнимиз-а!

— Ҳар қалай сал сабр қилиб турарсиз, деди Тарас Андреевич. — Маошимдан бир оз бор эди, отабини ларим ҳам бир оз пул топиб беришди, шундай бўлса ҳам, уч минг сўмча етмай турибди.

Сеня оғир изтироб билан кўчага чиқди. Ким билан маслаҳатлашсайкин, қаерга борсайкин, отасига қандай ёрдам берсайкин? Уни уятдан ва суд жавобгарлигидан қутқазиб учун нима қилсайкин? Артём бобо бирор ёрдам бермасмикин? Ҳа, дунёда энг зўр одам бўлган бу киши ёрдам бериши мумкин. У Незабуднийнинг ҳузурига югурди.

Сеня Артём Ивановичнинг шахсан бирор парса билан ёрдам бериши тўғрисида умид қилмас эди. Кўпни кўрган, бақувват, жафоларни очиқ юз билан кутишга одатланиб қолган бир кишининг маслаҳатига муҳтож эди у.

Артём Иванович Сенянинг гапини тинглаб, жуда хафа бўлиб кетди. «Эҳ,— деб ўйлади у,— агар рост бўлса, ўшани кавлаб топганда яхши бўларди-да. Бир кимсанинг мушкултини осон қилган бўлардим. Биров нобуд бўлади. Болага ҳам қийин.» Чол билан бола рўпарама-рўпара жимгина ўтиришарди. Иккаласи ҳам иложсизлик юки остида қолганди.

«Борди-ю,— ўйларди кекса паҳлавон, кўчаларга афиша ёпиштириб, билет сотиб майдонга одам тўпласак. Мен, қариб қолган бўлсам ҳам «Гладиаторнинг қабри»ни бир ижро этиб берардим. Брезент кўнглидагидек тортилса, ҳавони киритиб турса, ҳозир ҳам элай олардим. Илгари пайтларда бу менга ҳеч гап эмас эди. Ҳозир бунга рухсат ҳам беришмас. Ҳа, бемаъни номер экан, хавфли бу, деб рухсат беришмайди».

Нима қилиш керак?

Бирдан столга кўзи тушиб, Артём тиззасига бир мушт туширди.

— Шошма! Хафа бўлма, Сеня! Пул топамиз. Отангга қанча муҳлат беришган? Бирор ҳафта вақт беришганмикин? Сўра-чи, отангга қачон керак экан.

— Беш кунча вақт бор, деган эди.

— Бўпти. Бор. Отанга бориб айт, Артём Иванович ёрдам бераман, деди де. Хафа бўлма. Ҳеч гапмас! Қани, қўлингни бер-чи,— у Сеняга ўзининг улкан, худди товоқдек келадиган қўлини тутди.— Қаттиқроқ қис... Мана шундай!

Незабуднийнинг улкан кафти аяб қисаркан, Сеня улкан кафт орасида кўринмай қолган бармоқлари билан кучи борица қисди.

Эртасига эрталаб Артём Иванович Пьернинг ўз синфдошлари билан қурилиш райониغا экскурсияга жўнаганидан фойдаланиб, қўшниларига район марказига бир бориб келаман, ишим бор, деди. Қўлига ҳасаси ва одатда бозорга ҳам, идораларга ҳам бирга олиб юрадиган чамадончасини олиб, автобус станциясига йўл олди.

Район марказига келгач, коммиссион магазинни қидирди. Магазин рафларида пачоқ самоварлар ярқирай, тепага иш кийимлари, пахталиклар, ўзбек чопонлари осиб қўйилган. Пештахтада бойқушнинг тулупи, гипсдан ишланган ва қора тушъ билан бўялган Наполеоннинг ҳайкалчаси турар эди. Вешалкада тулки мўйна ёқа, попишак учун бўш қафас.

Магазин тор. Артём Иванович устига клеёнка қопланган, ҳаво ранг попуклар билан безатилган болалар аравачаларига тегиб кетмаслик, магазиннинг ўртасида тумба устида турган хитой вазасини туртиб юбормаслик учун оҳистагина ёнламасига ўтиб: «Коммиссияга буюмлар қабул қилинади», деган лавҳали баланд иш столи томон юрди. У чамадончасини очди ичидан мато филофли бир нарсани олиб столга қўйди. Кейин эҳтиёткорлик билан филофли очди. Ваза кўтариб турган паҳлавоннинг кумуш мускуллари ярқиради. Ҳавога яшил нур таралаётгандек бўлди.

Кекса баҳоловчи.— буюмнинг қадрига етадиган кишилиги кўриниб турарди— оғзи очилиб, бурнидаги кўзойнаги тушиб кетишига сал қолди, шунчалик гўзал нарсани кўриб ҳангу манг бўлиб қолганди у.

— Буни мен қаердадир кўргандекман? Қаерда кўрган эканман-а?— деб сўради у, вазани ҳар томонидан қараб, остига тикилиб, тош ва металлни авайлаб силаркан.

Артёмнинг оёқлари бирдан музлаб қолгандек бўлди.

— Ҳа, қаердадир кўрганман. Журналда кўрган бўлсам керак. Кечирасиз, буни сиз қаёқдан олдингиз?

Артём ўзини танитди.

— Ўйловдим-а, афтингиз машҳур одамга ўхшаб турувди,— кекса баҳоловчи Артёмга татъим қилди.— Шахсан ўзингизни кўриб турганимдан хурсандман. Қаранг-а, қаранг-а! Незабудний! Бундайлар кўн эмас, Шемякин-у Поддубний... Шундай гўзал нарсани нега сотмоқчисиз?

— Керак,— қисқагина жавоб қайтарди Артём.

— Сизда бу гарнитур эди шекилли? Бу жуфт бўлиши керак. Жуфтини келтирмадингизми? Афсус, иккига ажралибди-да. Иккаласи бўлганда сиз учун яхши бўларди, кўпроқча пуллаш мумкин эди. Жуфт бўлганда Шахтёрлар саройига олишарди-да. Спорт залини жиҳозлаётган эдилар.

Артём жим тураверди.

— Ўзим ҳам шубҳаланяпман. Бунчалик қимматбаҳо нарсани қабул қилишга ҳақим бормикин? Сиз, майли, қолдириб кетинг. Ҳозир квитанция ёзиб бераман. Область харид пунктига мурожаат қилиб кўрарман. Ажойиб нарса! Ниҳоятда гўзал! Лекин икки ярим минг сўмдан ортиққа олиб қололмайман. Тез сотилишига ҳам кўзим етмайди. Қиммат нарса, ишқибозигина олади буни. Ўзингиздан қоладиган гап йўқ.

Янги пионервожатий канал қурилишига ўқувчиларни экскурсияга олиб боришга рухсат беришларига муваффақ бўлди. Ирина Николаевна роса ғайрат қилиб, ҳамма раҳбарларнинг эшигини қоқди, телефон қилди, ишқилиб, улар ҳар қанча банд бўлмасинлар ёрдамлашишга кўндилар. Ўқувчиларга қизғин иш кетаётган бир пайтда қурилишни кўрсатишга ваъда бердилар.

Район ижроия комитети ажратган икки автобусда болалар қурилишга жўнади.

Шу вақтга қадар болалар олисдан, баъзан тепаликдан қараб кўрганларини энди яқиндан томоша қила бошладилар. Кўз илғаган ерга қадар иш қайнаяпти. Яқиндан томоша қилаётганлари учун болаларга қудратли кучлар воситасида амалга ошираётган бу ўйин, кавлаб ағдар-тўнтар қилиб ташланган майдоннинг чеки-чегараси йўқдай, гўё у бир минтақа каби бутун ер

шарини айланиб чиқадигандай бўлиб туюларди. Худди ернинг усти ўзидан-ўзи ёрилиб, катта дарё ҳосил бўлаётгандек...

Тик канал трассаси ернинг нариги чеккасига борадигандек, котлованларнинг қияликлари; шлюзларнинг деярли тайёр бўлиб қолган камералари; куни кеча ирмоққа ўхшаган, бугун эса кўл қиёфасига кирган сувни тўсиб турган тўғонлар худди осмонга тўғриланган телескопга ўхшаб кўк сари юксалган кранлар; кўз илғамайдиган кенг майдонда ишлаётган минглаб кишиларнинг шовқини — буларнинг ҳаммаси ўқувчиларни мафтун этган, ҳангу манг қилиб қўйган эди. Бутун атроф ҳаракатда. Бу ерда нимадир юксаяпти, нарёғда эса нуратиляпти... Қазилган тупроқ, бензин, аллақанақа кислота, тутун, ацетилен, қарағай ва тамаки ҳиди анқир эди. Электропайвандлардан учқунлар сачраётган жойларда эриётган қор ҳиди — баҳор ҳиди келарди. Билимдон Сурен: «Озон!» — деб тушунтирди. Одамлар қилаётган ишнинг чексизлиги ҳатто уни ҳам, китоблардан ҳамма нарсани ўқиб билиб олган болани ҳам ҳайрон қолдирган эди.

Аллақадан электр арранинг ғариллаши эшитиларди. Қозик қоқадиган тўқмоқли машиналар ерни ларзага келтирар, кичик-кичик паровозлар бири олиб, бири қўйиб чинқиришар, лойга ботиб кучанаётган самосваллар ва темир ванналарда шағал майдалаётган машиналарнинг товуши қулоқни қоматга келтирарди. Ҳамма ёқда сим, шланг. Ҳамма ёқни турли-туман ғўлалар, темир-терсақлар, хивичлар қоплаган, шовқин-сурон орасидан одамларнинг овози ҳам қулоққа чалиниб турган, биринчи қарашда тартибсизликдан иборат бўлган бу муҳитда ҳар ким ўз ишни билиб қилаётгани, ҳамманинг қаерга боришини, нима қилиши кераклигини билиши болаларни ҳайрон қолдирди. Аста-секин шу нарса аён бўлдики, бу ерда ҳамма нарса маълум бир тартибга бўйсундирилган экан.

Машина ёғлайдиган бўйни ингичка ёғдоннинг миллион марта катталаштирилганига, қадам ташлаши эса баҳайбат ғозга ўхшайдиган одимловчи экскаватор болаларнинг диққатини жалб қилди. Осмонни фалакка бўй чўзган, тумшуғидан улкан беланчакка ўхшаган кавш осилган, кавш баҳайбат панжалари билан тупроқ, ша•

гал, тош ҳовучлаб олиб, олис-олисларга элтиб ташлар эди.

Уғил болалар ўзларини машиналар билимдонлиги қилиб кўрсатиб, ўзаро мақтанишар экан, экскаваторнинг қувватини аниқлашарди. Сеяя билан Сурен ҳам билимдонликда бошқалардан қолшмаслик учун юк машиналарининг маркасини аниқлаб туришарди: ЗИЛ-150, Минскда ишлаб чиқарилган МАЗ, Ярославда ишлаб чиқарилган ЯГ.

Бир-бирини шошилтираётгандек, чор атрофдан самосваллар қатнаб турибди. Улар тоғдай! Тоғдай уюб тупроқ ортиб керак жойга йўрғалар, манзилга етган темир ванна-кузовлари кўтарилиб, тонналаб тупроқ тўкар эди.

Бульдозерлар жаҳли чиққан каркидонларга ўхшаб пишқириб, ер суринмоқда.

Қурилиш участкаларидан бирида болаларга инженер бўлажак шлюз ўрнини кўрсатди, кейин шлюз камераси қуриладиган жойда Тулубей номидаги мактаб ўқувчиларининг қурувчилар олдидан чиқишлари уюштирилди.

Қурувчилар бетон қуйиш учун ясалган қолиплар устида, арматураларни ушлаб тикилишиб туришарди. Пастда, улкан театр залининг партерига ўхшаган майдонда болалар бирин-кетин чиқиб, томоша кўрсатишди. Дастлаб юқори синф болаларидан бири шўх рақсга тушди. Болалар хор бўлишиб «Қани, тўхтатма» қўшинини айтишди. Кейин Ксана Светловнинг шеърини ифодали ўқиди. У шеърни жуда ҳаяжонланиб ўқиди, чунки шеърда айтилган нарсаларни ўз қўллари билан қураётган кишилар тинглаб турган эдилар. Ксананинг поизик, жарангдор, тиниқ овози гавжум, бироқ жимжит шлюз қутиси узра янгради.

Шеърда рус суви мадҳланар эди. Москва атрофидаги жилғалардан тортиб Петрнинг кемасини чайқатган қадимий сувларгача, Ушаков кемалари сузганда ҳосил бўлган тўлқинлардан тортиб совет флотининг қудратини намоён этиган, қақшатғич жанглар олиб борилган денгизларгача, Волга-Дон оқимларидан тортиб Сухояркагача келаётган сув куйланган эди.

Таржимаи холинг, зилол сув,
Кундан-кунга бойиб бормоқда.

Экскаватор — кучли, меҳрибон,
Сен учун ер кўксин ёрмоқда.

Ўқитувчи синфда яқин атрофдаги ёки таниш бирор нарса тўғрисида гапирганида, ҳамма жойидан туриб ўша нарсага қарагандек, болалар экскаваторга қарадилар. Ҳаммалари баравар қараганидан хижолат тортгандек экскаватор қавши жағини очди.

Ксана бу ерда ҳам нималар бўлишини ифодалаган мисраларни ўқиди:

Кислород, водород дўстлиги каби
Одатий ва оддий эмас унчалик,
Ҳаракат ва орзу бирлиги каби
Халқлар кўз ўнгида турасан тетик.

Болаларга бу сўзлар унчалик тушунарли эмасди, чунки улар олтинчи синфда ҳали химияни ўтмаган эдилар. Қурувчиларнинг ҳам кўпчилиги формулаларни билмас, лекин ҳамма бир нарсани: шу ерда очилаётган йўлдан яқин орада бу ерларга сув келиши тўғрисида гап бораётганини тушунаётган эди.

Ксана: «Тасодифан келган бир келгинди ҳам»,— дея туриб, Пьерга маънодор қилиб қараб қўйди.

На бир тасодифан келган меҳмону
На бирор мамлакат—бутун ер юзи,
Шундай шаффофликни қиларди-да орзу,
Чайқар рус сувиға кўлин ва юзин.

Ксана шеърни ўқиб тугатганда ҳамма уни олқишлади. Ҳатто энг баландликда, кўклам осмони фонида турганлар ҳам қарсак чалишди, кимдир: «Бис!.. Бис!»— деб бақирди.

— Боплади-я!.. Чин юракдан ўқиди-я!— деди Елизавета Порфирьевна завқланиб.

— Тексти яхши ёдлаган экан, бирор сўзни ҳам тушириб қолдирмади!— деди ҳаяжонланган Глеб Силич.

Шундан кейин, Ирина Николаевнанинг олдиндан ўйлаб қўйганига кўра, Пьер Беранженнинг шеърини ўқиди.

— Пьер Кондратов революцион француз шеърларидан ўқийди. Автор Пьер-Жан Беранже,— деб эълон қилди программани олиб бораётган новча йнгит ташвишли қиёфада. Пьер каттакон резина этиги билан су-

пага чиқди ва баланд, гўё бировдан вақтинча қарига олгандек йўғон овозда шеър ўқий бошлади.

Пьер бобосининг сезимли шеърини ёддан айтган эди:

Батанга қайтиш
Орзу қилиб серқуёш юртни,
Орзу қилиб океан ортини
Вафосизлик етаклаб кетди.
Беғам ўсмир чоғимда мени.
Менинг жонажон ўлкам,
Жонимсан десам, бу — кам.
У элларда мусофир эдим.
Соғингандим она еримни.
Йўқотгандим уйқуларимни...
Салом энди, меҳрибон элим!

Қурувчилар Пьерни ҳам қаттиқ олқишладилар. Нега бунчалик олқишлаганларини фақат Елизавета Порфирьевна тушуниб турган эди. Уқувчиларга кўрсатган томошалари учун ташаккур айтишга сўз олган бир комсомол йигит, ёш қурувчилар бригадаси номидан гапираркан, бундай деди:

— Париж пролетариатининг ёш вакили бу ерда революцион шеър ўқиб берди, биз бу ердаги барча қурувчиларнинг қизғин саломини Париж пролетариатига топширишни ундан илтимос қиламиз.

Пьер Париж пролетариатининг вакили бўлганидан мамнун эди. Лекин бу тўғрида тушунтириб ўтиришнинг мавриди эмасди. Қурувчиларнинг танаффуси тугаган эди, моторлар гуриллади, самосваллар силкинишиб, баландликка кўтарилишда вағиллаб, ишга тушиб кетдилар. Одамлар қўлларига белкуракларини олдилар, замбилғалтакларнинг дасталарини, механизмларнинг ричагларини тутдилар.

Болалар қайтишда район маркази орқали ўтишлари керак эди. Уқувчилар жойлашган автобуслар район марказидаги бир майдонда, бензин колонкаси олдида тўхтади. Болалар бир оз чигилларини ёзиш учун автобуслардан чиқдилар. Ксана шу ерда қолиши керак эди, бўвиси билан шу ерда учрашишга аҳд қилган эди. Ранс иш билан район марказига ўз «победа»сида келмоқчи эди.

Рёмка Штиб, Пьер ва Сеня бекорчиликдан магазинларнинг витриналарига тикилишар, тротуарда кезишар эди. Бирдан учаласи ҳам ҳангу манг бўлиб қо-

лишди, комиссион магазиннинг витринасида, панжара орқасида уларнинг учаласи ҳам Артём бобонинг столида кўп марта кўрган, таниш кумуш ваза кўтариб турган полвон ҳайкалчасини кўриб қолдилар.

Пьер эса эҳтиёткорликни унутиб, бутунлай ҳайрон бўлиб, деди:

— Регарде! Анавини қара! Иккинчи ваза. Кавлаб топишибди-да?..

— Нима? Нимани кавлаб топишибди?— Рёмка қизиқиб қолди.

Пьер қути ўчиб, витринанинг панжарасига ёпишиб, қўлларини дурбин қилиб, вазага тикила бошлади...

Худди ўзи. Бобосининг столида турадиган «Гладнаторнинг қабри» ҳайкалчасининг худди ўзгинаси.

— Нима дединг? Кавлаб топишибди дедингми?— Рёмка қизиқсиниб қолди.

— Ҳеч нарғса демадим! Йўқол! Ҳеч нарғса гапирмадим-ку!

— Ёлғон! Пьер, эсингдан чиқарма! Биз ўртоқ бўлишга, ҳеч нарсани сир тутмасликка ваъда бергандик-ку! Бари бир билиб оламан, кейин ўзингга ёмон бўлади.

Шу пайтда колонка олдидаги автобус гудок бериб, болаларни чақира бошлади. Пьер ҳам машиналар олдига югурди. Рёмка бир зум жим қолди, панжара ва дераза орқали тикилиб, витринадаги кубокка яна бир қаради-да, Пьернинг орқасидан чопди.

ХІХ БОБ

УШАМИ ЁКИ БОШҚАМИКИН?

Кечқурун Незабудний Сухояркадан магазинга телефон қилди. Кубокнинг сотилганига кўзи етмаса ҳамки, бир телефон қилгиси келди. Лекин унга кубок сотилганини маълум қилдилар. Собиқ жаҳон чемпионига ҳурмат юзасидан пулини шу бугуноқ бермоқчи бўлдилар. Артём Иванович автобусга шошилди.

Район марказидан у жуда кеч қайтди, Грачикларнинг уйига бориб, Тарас Андреевичга пулни берди. Сенянинг «бир велосипедга етадиган» пули, эски шахтёр дўстларидан тўпланган маблағ ва Незабудний берган пул билан Тарас Андреевич етишмай турган

пулни қоплай олар эди. Тарас Андреевич индамади. Шу кунлар ичида у анча кексайиб қолган, соч-соқоли ўсиб кетган эди. У чемпионлар чемпионининг забардаст қўлларини тутиб, кучи борица қаттиқ қисди, бошини силкитди. Бунақа пайтларда кучли эркаклар гапиришни ёқтирмай, ўйлаганларипи сўзсиз ифода қиладилар. Бир-бирларини сўзсиз тушунадилар.

— Соқолингизни олсангиз бўларкан,— Артёмнинг бирдан-бир гапи шу бўлди.

— Энди олсам бўлади.— Тарас Андреевич чакаларини силаб қўйди.

Уларни кузатиб турган Сеня ҳам шу топда ҳар қандай гап ортиқчалигини тушуниб турарди.

Артём Иванович ҳорғин, лекин ишидан мамнун ҳолда уйга қайтарди. Машҳур совриндан ажралиб қолганига жони ачишса ҳам ишидан мамнун эди. Ҳар ҳолда яхши бўлди. Яхшиликка яради. Суд жавобгарлигидан ва шармандаликдан бировни қутқазиб қолди. Ўғлининг кичик жонини ҳам уятдан қутқазди. Йўқ, «Гладиатор қабри» беҳуда кетмади, эсга тушганда кишини хуноб қиладиган иккинчисига ўхшаб беҳуда кетмади... Ўзининг севимли қўшиғини хиргойи қилиб у хонасига кириб борди. Ниҳоятда хурсанд пайтларда у ана шу севимли қўшиғини хиргойи қилар эди.

Столида яхшилаб ўраб, пухта қилиб боғланган алланима кўзига чалинди. Ушлаб қаради — қаттиқ бир нарсаси. Ип остига: «Артём Иванович Незабуднийга», деб ёзилган конверт қистириб қўйилган эди. Сира кутилмаган бир иш содир бўлганини фаҳмлаган Артём қозони шартта очиб қараганди, ваза кўтариб турган гладиаторнинг мускуллари ярқираб кўринди. Конвертнинг очиб, ўқиди: «Шунақа ҳам бўладими, Артём. Муҳтож бўлиб қолган бўлсанг, айтсанг бўларди. Бўрилар орасида яшаб ўрганиб қолган экансан, ҳозир атрофингдагилар одамлар эканини унутма. Бой бўлганинга берарсан. Йўқса — розиман. Г. Т.»

Ҳеч нарсани тушуна олмай, ўзини стулга ташлади, кубокка тикилганча узоқ ўтирди, томоғига нимадир тикилгандек бўлди.

Кундузи бўлган воқеадан унинг хабари йўқ эди.

Бир кун илгари Галина Петровнага район марказига борган бир таниши телефон қилиб, Қсанага тўғри келадиган пўстинни магазинда кўрганини айтди. Гали-

на Петровна неварасига кўпдан бери пўстин қидириб юрар эди. Ксана бултурдан бери «Милканикига ўхшаган пўстинни» орзу қилиб юрарди. Унинг отаси Олий Советнинг сессиясига борганида Москвадан олиб келган эди. Галина Петровнага таниши худди шундай пўстин комиссион магазинда борлигини айтган эди. Нархи ҳам қиммат эмас экан. Галина Петровна анчадан бери пўстин учун пул йиғиб юрар эди.

Ҳаммаси ўнгидан келди. Галина Петровнанинг райони марказида иши ҳам бор эди. Гидрострой экскурсиясидан қайтишда Ксана ҳам район марказида қолиб, бувисини бирпас кутиб туриши мумкин эди. Шундай қилиб, пўстинни кийиб кўрса ҳам бўлади.

Эҳ, менинг қадрдон қизларим! Ўғил болалар бунни билишмайди! Пўстин бўлганда ҳам ажойиб пўстин-да, ўзиям! Худди қоқи ўтнинг момигидек, силкитсанг, учиб кетадигандек енгил... Жуни қалин, ипакдек майин, қорамтир жигар ранг, сарғиш йўл-йўл чизиқли бу ажойиб пўстин худди асаларининг терисидан қилингандек чиройли эди.

Ксана магазиннинг ойнаси олдида айланар, пўстиннинг юмшоқ ёқасига иягини қўяр, ёқасини кўтарар, пўстиннинг момиқ елкаларига юзини ишқарди.

— Мунча буралавермасанг!— деди мулойимлик билан бувиси.— Питирлама. Тўхтаб тур-чи. Бу ери йиртилмаганми?..— ташвишланиб сўради у сотувчидан.

— Йўғ-э, буви! Яп-янги-ку!— унинг гапини бўлди Ксана.

— Сенга кенг эмасми?

— Ҳали ёзда мен анча ўсаман.

Хушбичим сотувчи ҳам гапга аралашди:

— Яхши нарса. Бебаҳо нарса. Қизингиз ҳали ўсаяди. Ўзиям худди қуйиб қўйгандек экан. Иккиланмасангиз ҳам бўлади.

Ксана олдин бир биқинини, кейин иккинчи биқинини ойнага тутиб қаради... Негадир бирдан ойнага тикилиб қолди. Ойнага яқин бориб, яна жиддий қарай бошлади, ойнага бошини уриб олишига сал қолди. Англаб, кескин орқага бурилди.

Орқада, пештахтада кумуш гладнатор яшил нур таратаётган қадаҳни кўтариб турарди.

Кубокни Галина Петровна ҳам кўрди. Кўрди-ю,

таниди. Артём келган биринчи куни бу қимматбаҳо нарсани унга кўрсатган, ижроия комитетида уни совуқ кутиб олганларини гапирган эди. Шуни эслаб, Артём билан у кўп марта кулишган эди. Ҳа, шубҳа йўқ. Уша вазачинг ўзи. Оливин қалқон, шамшир, оливиндан текис қилиб, нафис ишланган ясси қадаҳ.

Шундай бўлса ҳам Галина Петровна аниқ билмоқчи бўлди. Балки бошқадир? «Бу кубокни ким келтириб топширди?— деб сўради у.— Баланд бўйли, чет элдан келган кишими?» Сотувчи, ҳа ўша, деди.

Қсана эса, бувисини бир четга тортиб, қулоғига нималарнидир шивирлашга тушди. Галина Петровна дастлаб гапига тушунмади, кейин фаҳмлади.

— Қизиқсан-а? Эсинг жойидами? Бунча пулни мен қаердан оламан?

Қсана баттарроқ қизишиб, гап уқтира бошлади. Икки қўли билан Галина Петровнанинг тирсагидан тутиб олди.

— Буви, сиз гапга тушунинг!.. Бу унинг энг азий нарсаси... Энг сўнггиси-я. Бошқа ҳеч нарсаси қолмаган. Олган совринларининг ҳаммасини чет элда сотиб тирикчиликка сарфлаган. Ҳаммасини сотган экан, Пьер менга гапириб берган эди...

Галина Петровна ичида ўзини койиди: у одам бир маҳаллар қанчалик ранжитган бўлмасин, ҳозир бошига оғир кун тушган, кўриниб турибди. Қариган чоғида у ўз юртига қайтиб келди, унинг — Артёмнинг аҳволи билан ҳалигача тузукроқ қизиқмади ҳам.

— Бу қанча баҳоланган сизларда?— деб сўради Галина Петровна сотувчидан.

— Биз икки ярим минг сўм баҳолаганмиз. Лекин ўзи жудаям подир нарса. Бу ўша, ҳали мен сизга айтганимдек, Незабуднийники. Артём Незабуднийники. Шахсан ўзига берилган бу соврин.

— Эшитдингми қанча туришини?— сўради Галина Петровна Қсанадан.— Бунча пулни қаердан оламан?

— Буви, пулингиз бор-ку... Менга пўстинга олиб келгансизку.

— Пўстинга-да у. Ўтган йилги отпуска пулим бу. Қанчалигини эшитдингми? Бунча пулимиз йўқ.

— Бировдан озгина қарз олинг. Мен ҳам жамғариб қўйган пулимни бераман. Сиз билан Москвага бораман деб йиғиб юрган эдим. Ўттиз икки сўмим

бор... Буви, илтимос, шуни сотиб олинг, сотиб ола қолинг. Хўп денг.

— Нималар деяпсан ўзи, тушуниб гапиряпсанми?..

Ксана ҳамон ойна олдида турар, пўстинни устидан ечмаган эди. Исиб кетганини эндигина сезди. Қўли билан бўйнидаги терни артди. Ойнага яна бир тикилди, чап биқини билан, сўнг ўнг биқини билан ойнага қаради-да, бир оз хўрсиниб, кескин бир ҳаракат билан пўстинни ечди, мўйналик сиртини ичига қайириб, секингина пештахтага қўйди.

— Билганингизни қилинг, буви!— деди у кескин.— Билганингизни қилинг. Лекин мен бу пўстинни ҳеч ҳам киймайман. Билиб қўйинг. Ҳеч ҳам киймайман!

— Бу қанақа бемаъни гап!

— Биладан,— Ксананинг томоғига нимадир тикилгандек бўлди.— Биладан... Сиз унга қаршисиз. Ҳаммасини биладан...

— Нима жин урди сени? Қаердалигингни унутма!

— Биладан, буви. Ҳа!.. Лекин у отамни қутқазган-ку. Бизларга яхшилик қилган-ку...

— Бу сен аралашадиган иш эмас!— Галина Петровнанинг жаҳли чиқди. Ксананинг қўлидан ушлаб магазин эшиги томон юрди.

— Аралашмасам аралашмасман, лекин юрагим сезиб юрибди, ёмон кўрасиз уни.

«Ҳа, бекор гапирдим,— ўйлади Галина Петровна.— Уялтирди мени бу қиз, бу иш ақл иши эмас, юракнинг иши. Рост гап. Григорийнинг қизи-ей! Қўнғироқчадек шиқиллайверади, ҳар нарсага аралашаверади!»

— Қишда нима қиласан? Яна пўстинсиз қоласан-ку.

— Ҳеч гапмас. Пальтом бу йил ҳам бўлади. Бўйим ҳам ўсмаяпти-ку.

— Бобонг билан маслаҳатлашсак бўларди,— деди Галина Петровна.— Кўп пуллик нарса бу, бировдан қарз олишга тўғри келади.

Галина Петровна неварасига тик қарамай, унинг ойнадаги аксига қаради. Ксананинг эғнида эскириб қолган драп пальто бор эди. Кўкраги тор, енглари ҳам калта бўлиб қолган. Лекин Ксана бувисига ҳеч қачон бунақа чиройли кўринмаган, оппоққина, нозик бу қиз бутун қиёфаси билан гавдаланмаган, ҳеч қачон бунчалик отасига ўхшаб кўринмаган эди.

«Чиройли қиз бўлади, жуда ҳам куйди-пишди қиз бўлади бу,— деб ўйлади кампир.— Айтган жойидан кесадиган бўлади бу ҳам!»

— Чекини ёзиб беринг,— деди у сотувчига.

— Пўстингами?

— Йўқ, ана у вазага,— деди кампир.

— Жуда ҳам чиройли нарса-да,— деди сотувчи.— Пўстинни яшириб қўяйми?

Кампир ёзилган чекни олди:

— Пулини ярим соатдан кейин тўлайман. Уйга телефон қилай. Пулини олиб келиб, кейин олиб кетаман.

— Пўстинни ҳам олиб қўяйми? Яшириб қўя қолай?

— Йўқ. Уни сотавер,— деди Галина Петровна.

Галина Петровна қурилишга, Богданга телефон қилди, тушунтирди. Ундан, майли, яхши иш қилган бўласан, Галя, деган жавоб олди.

Галина Петровна ўзининг эски шахтёр танишларидан бириникига бориб (уларнинг пули борлигини яхши билар эди), бир оз қарз олиб, қўлидаги пулига қўшди-да, сўнг яна магазинга келди.

— Бувижон!.. Биласизми, мен сизни жудаям яхши кўраман, жуда ҳам ҳурмат қиламан,— деди Ксана, бувисини қучоқлаб.

— Яхши. Ҳурматингни пўстин ўрнида киявер энди, эҳтимол иситар,— деди кампир.

— Жуда ҳам иситади. Жуда ҳам! Ҳалитдан қизиб кетяпман...

Артём Иванович хаёлга берилиб ўтираркан, Пьернинг экскурсиядан қайтиб келганини ҳам пайқамай қолди. Пьер бировни бармоғи билан имо қилиб чақирди. Эшикда Рёмка Штиб кўринди. Иккаласи ҳам хангу манг бўлиб столда турган кубокка тикилиб қолишди, кубок ўралган қоғозлар олиб қўйилган эди.

Пьер кубокдан кўзини узмас эди. Рёмка ўртоғининг елкасини қоқиб, имо қилиб қўйди. У йўлда ҳам Пьерни ўз ҳолига қўймаган, яшириб қўйилган хазина тўғрисида сўрайвериб, Пьернинг жонига теккан, Пьер баъзи нарсаларни унга гапиришга мажбур бўлган эди. Лекин ҳозир Пьер Рёмкага ҳеч парво қилмай, нуқул кубокка қараётган эди. Энди унда шубҳа қолмади:

кимдир кўмиб қўйилган хазинани топган, иккинчи кубокни олган, Парижда унга гапирган одамлар алдамаган эканлар-да.

Рёмка уни секингина тортиб, ётоқхонанинг йўлагига олиб чиқди.

— Менга қара,— деди Рёмка, улар йўлакка чиққанларида.— Сен ундан бир сўра. Буни ким топдийкин? Балки ўзи топгандир. Автобусда ҳайдовчидан эшитдим, уни район марказида кўрган экан. Росаям гавдаси бор-да, ўзим кўрдим, деди. Балки у ерда яна бирор нарса қолгандир? Ҳаммасини олиб келолмагандир. Билсангчи!

— Йўқолсанг-чи!— деди Пьер бирдан.— Мен бу ишга аргалашмайман!

— Бу нима деганинг?— деди Рёмка ғазабланиб.— Маханни эсдан чиқардингми? У билан иноқ бўлишга ваъда берганингни созлаб бир эслатиб қўяди. Билиб қўй! Бориб бир оғиз гапирсам, адабингни бериб қўяди...

— Ҳеч нарса деганим йўқ сенга. Ҳеч нарса.

— Ҳеч нарса? Автобусда гапирганларинг-чи? Ёлгонми? «Тошибдилар-да», деб магазинда айтганингни Сенька ҳам эшитувди. Мана, Сеня ҳам келиб қолди. Сеня, бу ёққа кел...

Рёмка бирдан жимиб қолди, чунки Сеня ёлғиз эмас эди. Ёнида отаси ҳам бор эди.

— Бобонг уйдами?— деб сўради Тарас Андреевич.

Тарас Андреевич болаларга қарамай, ўзи эшикни тиқиллата бошлади. Незабуднийнинг баланд овози эшитилди. Сеня отаси билан хонага кирди. Пьер ҳам уларнинг орқасидан кираётганда унга Рёмка шипшиди:

— Кўриб-билиб қўй. Эсингдан чиқариб ўтирма. Тушундингми?

Артём меҳмонларга пешвоз чиқди. Унинг улкан гавдаси кубок турган столни пана қилди.

— Артём Иванович,— деди ҳаяжонланиб Тарас Андреевич.— Пулингизни олинг, илтимос. Бу пулни қандай топганингизни ўшанда фаҳмламаган эдим... Мана бу,— у Сеняни кўрсатди,— сиз уйдан чиқиб кетганингиздан кейин гапириб берди. Мен бу пулни ололмайман... Ўзингиз учун беҳад қимматли бўлган бир нарсани, мен деб баҳридан ўтибсиз. Яхши эмас! Эрта-

га магазинга бирга борамиз. Ўзим олиб бораман, кабинамда олиб бораман. Илтимос қиламан. Кимга сотганларини билиб оламиз. Пулини қайтариб берамиз. Бу, ахир, Артем Иванович тарихий бир нарса-ку... Ундан сизни маҳрум қилишга менинг ҳақим йўқ.

Незабудний ҳеч нарсани тушунолмай турганини ифодалаб елкасини қисди. Самимийлик билан, сал айёрона тарзда отага, сўнг эса паришон ўғилга қаради.

— Нима тўғрисида гапиряпсиз ўзи?— деди у дўриллаб.— Мана бу тўғрисида гапиряпсизми, Тарас Андреевич?— у стол устида турган нарсани— қадаҳ кўтариб турган кумуш гладнаторни ҳайрон бўлиб қолган Сеняга ва унинг отасига кўрсатди.— Шу ҳақда гапиряпсизми? Жойида турибди-ку.

— Наҳотки?!— деб юборди Тарас Андреевич.

— Жойида турибди,— Незабудний мамнун эди. Кўпдан бери кайфияти бунақа яхши бўлмаган эди.

— Униси-чи?— деди Сеня, столга яқинлашишдан қўрққандек, отасининг елкаси орқали кубокка қараб.

— Яна қанақаси бор эди?

— Район марказидан ўтганимизда бизлар магазинда кўрдик-ку. У, бўлмаса, бошқа экан-да. У сизники эмас экан-да...

— Нималар деб валдираяпсан ўзи? У эмас экан-да. Бу эмас экан-да.— Незабудний қаҳ-қаҳ уриб кулди.— Мана турибди-ку, гап тамом. Соғ бўлсак билиб олармиз. Нимага бунча тикиласан?

Незабудний ҳазиллашиб улкан қўлини боланинг бошига қўйди, эркалатиб силкитди.

Сеня паҳлавоннинг панжалари орасидан бошини зўрға чиқарди.

— А-ҳа! Эпчил бола экан!— деди Незабудний.— Балли! Мен сенга ҳеч ким билмайдиган усулларни ўргатаман. Икки ҳаракат билан ҳар қандай кишини йиқитадиган бўласан.

— Ростдан ҳам ўргатасизми, Артём бобо?

— Мен алдармидим сени?

Хонага Пьер билан Рёмка ҳам келишди.

Артём Иванович қалин қошларини чимириб, мўйловини бураркан:

— Сизлар, йигитлар, бирпас ташқарида ўйнаб тур-

саларинг бўларди. Бизнинг муҳимроқ гапимиз бор...— деди.

Болалар зўрга юриб, елкаларига пальтоларини ташлаган ҳолда орқаларига қараб-қараб, оғриниб-оғриниб хонадан ташқарига чиқдилар.

— Тарас Андреевич,— деди Незабудний хонада иккаласи қолгач,— қирқ йил оламни кезиб, кўпни кўрган, ёши кўпга бориб қолган бир чолнинг гапига қулоқ солнинг, бир нарсани илтимос қиламан. Фақат хафа бўлманг. Шу воқеа бўлибдими, энди менга сўз берсангиз, шунча ичибсиз, энди оғзингизга олмасликка сўз беринг. Ётар энди.

— Гапингиз тўғри. Ётар энди.— Тарас Андреевич йўталди, овози бўғилди.

— Бу қанақа гап, Тарас Андреевич, бу нима қилганинг,— деди Незабудний уни сенсираб.— Ўзингга ўзинг муҳожирлик қилсанг?

— Тушунмаяпман.

— Ўзингдан ўзинг четга чиқяпсан. Ақлли одамларнинг гапи бу. Ҳаётдан четга чиқяпсан. Оқилна ишлардан қочяпсан.

— Ғуссадан қочиш учун ичгандим. Ишдан қочганим йўқ. Сиз, Артём Иванович, яхши тушунмабсиз...

— Тушуниб турибман, ука, тушуниб турибман. Ишдан ҳам қочяпсан, яхшироқ ишлашнинг мумкин эди. Ўзингиз ҳам унутибсан. Ўғлингга қара. Тилла бола экан. Унга тик қарай олмайсан. Унинг сенга қарашини қара! Ундан кўзингни олиб қочяпсан. Виждонинг олдинг ҳам шундай тутяпсан ўзингни.

— Бас, Артём Иванович!— у Незабуднийга тик қаради.— Ётар энди, бас қилинг. Сўз бердимми — бундан кейин ичмайман.

— Билиб қўй, Тарас Андреевич. Яна давом эттирсанг, бўлган. Мана шундай,— у Грачикнинг ёқасидан бўлиб ушлаб кўтарди.— Бўғиб ўлдираман-қўяман.

— Э-э... Мен ёш бола эмасман-ку.— Тарас Андреевич ражжикча раб жилмайдиган ва ўзини Незабуднийнинг кўлидан қутқазди.

— Кесирасан, ҳазиллашяпман.

— Лекин мен, Артём Иванович, ҳазиллашаётганим йўқ. Гапимиз ишонинг. Сўзимнинг устидан чиқаман!

ЯККАМА-ЯККА

Сени қаттиқ мункиб кетди, ўзини йиқилишдан зўрға тутиб қолди, Махан зарб билан туртган елкасини ушлади.

— Нима, яна битта керакми? Мувозанат учун у елкангга ҳам бир мушт керакдир. Мана!

Сеня чапга силкинди, яна ўзини зўрға тутиб қолди.

— Тумшуғингга ҳам керакдир? Мана!

Сеня жойидан жилмасликка ҳаракат қилди, тез шишган лабини ялади.

— Бу нима?— деб сўради Сеня тишларини қисиб.— Зўравонлигингни кўрсатяпсанми?

— Мен сенга одамларни ҳурмат қилишни ўргатмоқчиман!— дўқ қилди Махан.— Олдингда эътиборли одам турганда ҳурматини қил-да, болакай.

— Сен ҳали эътиборли одаммисан?— Сеня Маханга қаради.— Эътиборли одам эмиш. Бетайин одамсан...

— Хўп, буни ҳам ёзиб қўямиз,— деди Махан.

Сенянинг отаси билан Артёмникига келганини кўрган Рёмка булар тил бириктириб, бир иш қилмоқчи деган фикрга келган, аллақандай хазина тўғрисида Маханга гапирган эди. Махан Сеняни тергов қилишга пайт пойлаб юрар эди. Пьердан сўраб билишга унинг юраги бетламаган эди. Махан Пьер тўғрисида ўйлаганда кўз олдига беихтиёр Незабуднийнинг улкан гавдаси келар, ваҳима босар эди. Донм бозор ва Биринчи май кинотеатри олдида санғиб юрадиган бир бола ва Рёмка билан у шу ерда, сув келиши туфайли бузилган уйлар ўрнида Сеняни пойлади.

Махан бир четда туриб, олдин гапга аралашмади.

Дастлаб Рёмка Сеняни гапга солди:

— Салом, актив бола!

— Салом, пассив бола!— деди Сеня, бу гапни бир вақтлар у Сурикдан эшитган эди.

— Ҳо, анча-мунча саводлари чиқиб қолибди шеклли. Илғор болаларга салом!

— Йўлингдан қолма, қолоқ!

— Ҳу сени...

Бугунги можаро шундан бошланди. Сеня Артём Ивановичдан ўрганган японча ҳимоя усулидан фойдаланмоқчи бўлди. Рақибнинг ўнг қўлини тўсатдан маҳ-

кам ушлаб олиб, кафтини юқорига қилиб қайириб, уни иккинчи қўли билан букиб, эзғилади. Рақиб нон-лож қолади. Артём Иванович бу усулни қўлланаётганда қўлни жуда ҳам қаттиқ қайирмаслик керак, акс ҳолда қўл чиқиши мумкин, деган эди. Ростдан ҳам яхши усул экан, рақиб қимирлай олмай қолар экан. Лекин бу усулни Сеня Незабуднийга қарши қўлланиганда иши ўнгидан келмас, рақиб бехад бақувватлиги туфайли, кор қилмас эди. Бир гал у Сенянинг оёғини осмонга қилиб даст кўтарди. Сеня ҳар гал Артём Иванович билан учрашганда саломдан кейин, қўл бериб кўришиш ўрнига шу усулни синаб кўрар эди. Хуллас, Сеня мураккаб бу усулни пухта ўрганиб олган эди.

Лекин бугун бу усулни қўлланишда бирор хатога йўл қўйди шекилли, Рёмка қўлини тортиб олиб, Сеняни оёғидан чалиб юборди-да, йиқитиб ерга босди. Шунда Махан пайдо бўлди. У Сеняни қўлидан кўтариб турғазди, масхараомуз унинг гимнастёркасидан чангни қоққан бўлди, гапга солди.

— Аҳволим шу де,— деди Махан Сеняни масхара-лаб.— Отанг, анави чемпион—ҳаммаларинг хазина бекитиб қўйиб, тақсимлаб олмоқчимисизлар? Қизиқ! Нима, Рёмка билан мени қуруқ қолдирмоқчимисизлар? Тагин ўзимизнинг одамлар эмиш...

— Мен ҳеч қачон сенинг одаминг бўлмаганман,— унинг гапини бўлди Сеня.

— Аҳмоқлик қиялпсан, бола!— қичқирди Махан.— Красношахтерскаяга олиб бораймиз ё? Гаплашиб қўядиган одамлар топилади.

— Нималар деб валдираяпсан ўзи?

— Буни қаранг-а! Тушунмаётган эмиш. Эсидан чиқибдниймиш.

— Рёмка, нима дединг?— деди у ўқрайиб қараб турган Штибга тикилиб.— Уялмайсанми? Бир вақтлар пионер эдинг-а?

— Сен гапни бошқа ёққа бурма. У билан нима ишинг бор?— деди Махан.— Сен, бола, бор гапни айта-санми, йўқми?

— Бошни қотирмасанг-чи!— дея Сеня тескари қаради.

— Шурунг-пурунг, даранг-дурунг. Мушукни сичқон алдамоқчи бўлганмиш.

— Хўш, нима бўпти?

— Кўрсатиб қўяман сенга нима бўптани! «Нима бўптимиш-а!

— Нима деб бўлмаган гапларни валдираяпсан?

— Менинг валдираганим, сенинг галдираганинг. Билиб қўй.

— Нимани билиб қўяй. Нима тўғрисида гапираётганингга тушунмаялман. Нега менга ёпишиб қолдинг?

Махан гоҳ унга, гоҳ Рёмка Штибга тикиларди. Рёмка чалкаштирганга ўхшайди, деб шубҳалана бошлаган эди у. Бу пионер бола гапга кирадиганга ўхшамайди. Лекин уни қўйиб юборгиси ҳам келмас эди. Болани яна бир оз эрмак қилмоқчи бўлди.

— Майли,— деди у.— Кўриб турибман, зўр болага ўхшайсан. Пионер — ҳаммага намуна бўлавер. Қани бир яхшилаб сўк-чи. Сўксанг — қўйиб юбораман. Акс ҳолда, ишнинг чатоқ бўлади.

— Тентаксан! — деди Сеня, жаҳли чиқиб. Мушт зарбидан ўзини четга олди.— Урсанг нима бўпти? Яна бир карра тентаксан. Яна бир карра!.. Уч карра тентаксан!

— Сен, бола, менга кўп ҳураверма! Мени бир сўк деяпман сенга! Сўкмайсанми? Сўкишдан ор қиласанми?

— Мен сўкмайман.

— Сўкмасмишлар, ифлос сўз билан оғзини ҳаром қилгилари келмаяпти, тушуняпсанми, буни Штиб?

— Кўриб турибман. Рост, Сенька, сўкавер, кўрқма,— деди Рёмка.

— Кўрқаётганим йўқ, лекин хоҳламайман!

— Бунга қара: ундоқ қилмайман, бундоқ қилмайман. Бу қанақа гап. Биров сендан сўкишни илтимос қилгандан кейин сўкавермайсанми, ё қийинми бу? Нима, сўкишни ҳам билмайсанми? Ургатиб қўяй бўлмаса!

— Сендан қолишмайман. Лекин сўкмайман...

— Йўқ, сўкасан!

— Айтдимми, тамом-вассалом. Ўлгунча урсанг ур, бари бир сенинг хоҳишингга қараб сўкмайман. Қўйиб юбор, Махан!

— Мен сенга ўхшаган ландавурга ҳали Махан бўлганимча йўқ.

— Қўйиб юбор деяпман, Славка!— Сеня гимнастёркасининг ёқасини тутиб турган қўллардан қутулишга урина бошлади.

— Мана сенга Славка учун!

— Қўйиб юбор...

Махан болохонадор қилиб сўкди.

— Бир яхшилаб сўксанг, қўйиб юбораман.

— Кераги йўқ. Мен сенларнинг компанияларингга қўшилганим йўқ, сизларга ўхшаб сўкмайман ҳам. Билдингми! Ўлсанг ҳам сўкмайман.

— Мен эмас, ҳозир сен ўласан, чўчқа кана!

Махан Рёмкани хурсанд қилиб, бечора Сеняни анча-мунча қийнаши мумкин эди, лекин Сенянинг бахтига, кимнингдир баҳайбат сояси ҳаммаларини қоплади. Штибнинг: «Славка!»— деб хавотирланиб қичқиргани эшитилди. Махан ўша ёққа бир қаради-ю, дарров Сеняни қўйиб юборди. Махан қимирлай олмай қолди.— Незабуднийнинг улкан қад-қомати букилди, Артём кўрсатгич ва ўрта бармоқлари билан Маханнинг бурнини қаттиқ қисди. Махан қанчалик қутулишга уринса, кучли бармоқлар шунчалик қаттиқ қиса бошлади, ниҳоят уни чўккалатиб ўтқазди.

— Билдик, зўр экансиз, кучингизни кўрсатяпсиз. Жуда тенгингизни топдингиз-да,— Махан тиз чўкканича тўнгиллади.

— Сен, нима, тенгинг билан ҳазиллашаётганмидинг? Кучингни кўрсатаётганмидинг?— дўқ қилиб сўради Артём.— Қани!— янада дағдағалироқ пўписа қилди у қовоғини уюб.— Қани, текинхўр аблаҳ «Мен чўчқадан баттарман!» дегин-чи! Айт деяпман сенга...

Махан секин чўнтагини ковлади, қўлида пичоқ ялтиради. Артём масхараомуз жилмайиб, бўш қўли билан унинг қўлига бир урган эди, пичоқ ҳаммаларининг боши узра учиб бориб, шиддат билан телефон симёғочига санчилди.

— Ўйнашгинг келяптими?— Артёмнинг баланд овози янгради.— Кимга пичоқ урмоқчи эдинг? Гапир, аблаҳ, чалпак қилиб қўяман. Эшитяпсанми, кунжара қилиб қўяман бирпасда.

— Қўйворинг... Нимага қийнайсиз!— манқаланди Махан бурнини қаттиқ қисиб олганларидан, тиззалаганча жилпангларкан.

— Ортимдан такрорла, қани бўл!.. Бўлмаса бур-

нингги томир-помир билан суғуриб оламан. «Чўчқадан баттарман...» де.

— Мен яхши гапиёлмайман. Ўзингиз сиқиб турибсиз-ку бурнимни...

— Гапира оласан. Қўрқмай қўяқол. Биз ёрдамлашворамиз. Тушунмасак, яна қайтарасан.

— Мен чўшқадан ботир.

— Чўшқа эмас, чўчқа де, аблаҳ, ботир эмас, баттарман де!

— Ман чўчқадан баттарман.

— Худонинг хатоси, одамларнинг эътиборсизлиги билан шунақа бўлиб қолганман... де!

— ...Шунақа бўлиб қолганман,— ноилож такрорлади Махан.

— Бундан кейин яхши болаларга яқин йўламайман, уларга озор бермайман.

— ...Уларна озор бенмайман.

— Қани, туёғингни шиқиллатиб қол-чи,— деди Артём Маханнинг бурнини қўйиб юбориб, рўмолчаси билан қўлини арта туриб.— Тезроқ даф бўл, ярамас! Тумшуғингни соғ қолдирганимга шукур қил, тумшуғингни кераксиз жойларга ҳам тикаверма. Билдингми? Бунақа номаъқулчиликни такрорлай кўрма, акс ҳолда бир парча чалпак қилиб қўяман, жасадингни эмас, чалпакни кўмишади унда. Йўқол!

Махан қизариб кетган бурнини ушлаганича биолар ортига ўтиб ғойиб бўлди.

Шу тарзда у таъзирини еди.

Артём Иванович аста-секин нари кетди. Ундан сал орқада чаққон-чаққон юриб, унга етишга ҳаракат қилиб, Сеня келарди. Улардан орқада Рёмка билан бирга яна бир бола — боя Махан билан бирга келган бола қайтаётган эди. У чемпионнинг кенг елкасига ҳурмат билан қараб-қараб қўяр эди.

— Нега у сенга тирғалиб қолди?— сўради Незабудний орқасига қарамасдан.

— Ким билсин! Ҳамма нарсага аралашаверади. Аблаҳ бола у. Аллақандай хазинани суриштирди.

— Қанақа хазина?— Незабудний тўхтаб, елкаси оша Сеняга қаради.— Бу қанақа гап?

— Ўзим ҳам билмайман,— деди Сеня. Кейин гуноҳкорларча хомушлик билан деди:— Артём бобо, мен Рёмка билан курашаётган эдим.

— Енгдингми?
— Енгилдим.
— Анави мен ўргатган усулни қўлламадингми?
Сеня бош чайқади.
— Нимага?
— Бўш келмади. У зўр-да, ахир.
— Яхши ўргатмаган эканман-да. Майли, ҳечқиси йўқ, ҳали яна шуғулланамиз.

Қоронғи тушиб қолганди. Шахталарнинг симёғочларида чироқлар ёнди. Шахталарнинг устларидаги қизил юлдузлар борган сари ёруғлаша борди. Рёмка билан шериги аста-секин орқада қолдилар, Сеня Незабуднийга эргашиб, унинг улкан қадамига қадамини тенглаштириш учун сакрай-сакрай борарди.

Кўклам шаббодаси атрофдаги чўлдан нам ер билан майсалар ҳидини олиб келарди.

Тўсатдан олдинда ўрмалаётган алланималарнинг қораси кўрindi. Улар иссиқ кунда ерга сув сепилганда томчилар тупроқда ҳар томонга юмалаб кетгандек, чор атрофга таралдилар.

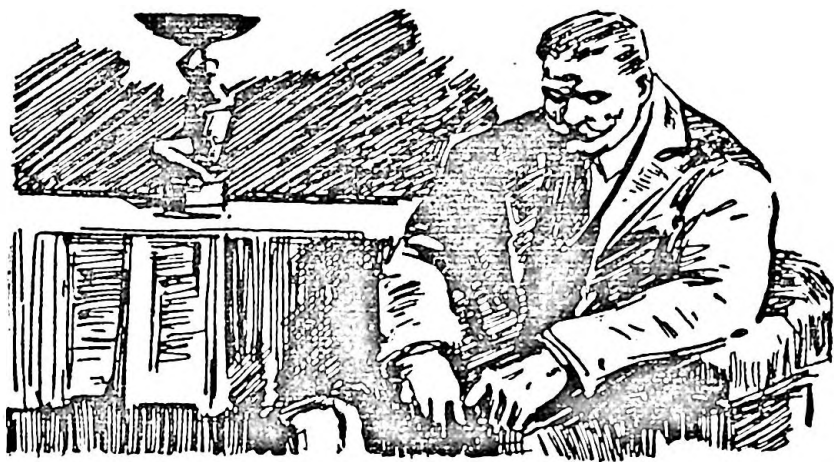
— Қара!— деди Рёмка Штибнинг ёнида келаётган бола.— Юмронқозиқ. Бу ерларда юмронқозиқ бўлмасди-ку сира!

— Мен кеча ҳам кўргандим. Чўлдан келаётган бўлсалар керак. Сувнинг ҳидини олишгандир-да,— деди унга Рёмка.

ІІ ҚИСМ

ТИРИК ВА ЎЛИК СУВ

І БОБ

СУВНИ ҚУТЛАБ

— Гапингизга тушунолмаяпман,— деди Незабудний Ирина Николаевнага томон энгашиб, солинчоғи осилган супрадек қулоғини унга тутиб.

— Бугун-эрта сув ҳам келиб қолади,— деди Ирина Николаевна секингина.— Сув келади, лекин мактабимиз бу воқеага...

— Нима, сув келишини сир тутишаяптими?— деб сўради Незабудний.

— Нега сир тутишаркан?— ҳайрон бўлди Ирина Николаевна.

— Нега бўлмаса бунча секин гапиряпсиз?

— Наҳотки?— Ирина Николаевна кафтлари билан қизарган юзларини ушлади.— Нима бўлди менга! Нега бунақалигини биласизми?.. Қачон сиз билан сўзлашсам кучим борича бақириб гапиргим келади. Сизни тоғ тепасида тургандек, ўзимни эса бир қумурсқадек жуда ҳам ожиз ҳис этаман, қаттиқ гапиргим келади. Лекин ўзимни тутишга ҳаракат қиламан, бошқаларга эса бу ғалати туюлади, шундайми?

— Йўғ-э, унчалик эмас,— деди Артём Иванович.— Сиз чиройлигина ойимқизсиз, яъни, кечирасиз, кўрим-

лигина қизчасиз. Фақат ҳали жуда ёшсиз. Бундай қараганда ҳаддан ташқари ёш кўринасиз.

Вожатий Сенядан Артём Ивановичнинг уйига кузатиб қўйишни илтимос қилганда, у хижолат бўлганди. Сеня вожатийни биринчи навбатда ўқитувчи, кўп нарасадан хабардор, билимдон, кўпни кўрган бир одам деб биларди. Сенянинг ўзи ҳам агар биров унга ўз ёшидан камроқ ёш берса ўлгудек жаҳли чиқар эди. Незабуднийнинг бу гапидан ўқитувчи хафа бўлмадими-кан, деб чўчиб турди у.

— Нега ёш қиз бўларканлар?.. Институтни битирганларига бир ярим йил бўлган-ку! Ёшгина қиз эмиш! Ҳеч ҳам ёш қизга ўхшамайдилар!..

Лекин Ирина Николаевна Незабуднийга қойил бўлиб, худди болалардек соддалик билан унга тикилиб турарди.

— Йўқ, ростдан ҳам жуда йириксиз!

— Куинбус Флестрин,— деб қўйди Сеня.

Артём Иванович рад этгандек қўлини силтади.

— Э-э, мен қанақа Куинбусман?— у стол олдига бориб, унинг устида турган китобни олди, бу китобни бетиб ётганида Сеня келтириб берган эди.— Ма, китобингни олиб қўй. Нега давоми борлигини менга айтмадинг, Гулливернинг баҳайбат одамлар орасига бориб қолгани ҳам бор экан. Мен, бироқ, Куинбус эмасман, Грильдригман. У лилипутлар ҳузурида бўлганидан кейин баҳайбат одамлар орасига ҳам бориб қолади. Шунда у ўзининг баҳайбат эмас, пашшадек кичик одамлигини фаҳмлайди. Мен ҳам ўшанга ўхшайман. Лилипутлар орасида юрган эканман, энди паҳлавонлар орасига келиб қолдим...— У хижолатомуз қаҳқаҳа урди, унинг нафасидан дераза пардаси гирдобдек буралиб-буралиб кетди. Пардани қўли билан тўғрилай туриб, ўқитувчига кўз қирини ташлаб қўйди.

— Шундай, Артём Иванович,— деди ўқитувчи,— Гидрострой билан гаплашиб қўйдим. Шахтёрлар ҳам ёрдам беришмоқчи. Колоброданинг ўзи ҳам келишга ваъда берди. Аммо сиз ҳам ёрдам беришингиз керак. Сеня сизнинг тўғрингизда бизга кўп гапирганди, агар сиз у айтганчалик бўлсангиз, бизга катта ёрдам беришингиз мумкин. Болаларда мактаб учун масъулият ҳиссини ошириш керак. Улар ўз мактаблари билан фахрланишлари, унинг шуҳратига шуҳрат қўшиш иш-

тиёқида яшайдиган бўлишлари, мактабларини севишлари лозим. Сиздан илтимос... Райондаги мактаблардан бирини мусобақага чақириш ниятидамиз. Ишни спортдан бошламоқчимиз.

Артём хурсанд бўлди. Ёш, сергайрат, уятчан ўқитувчи-вожатий унга маъқул тушди. Синчалакдек бўлса ҳам чакки эмас бу қиз! Вожатийдан спорт сўзини эшитганида Артёмнинг ҳурпайган қошлари, хўмрайган кўзлари хурсанд чақнади, мўйловининг учлари юқори кўтарилди.

— Болаларни ўзингиз йўлга солсангиз яхши бўларди,— деди ўқитувчи гапини давом этдириб.— Ҳазил гап эмас ахир, чемпионлар чемпиони бўлган Незабуднийнинг ўзи бошчилик қиляпти, деб болаларнинг боши осмонга етади-я!..

— Сув эса, болалар, келяпти,— деди Богдан Анисимович ўқувчиларга, Артём билан бўлган суҳбатдан икки кун кейин, мактабда ўтказилган йиғилишда.

— Ҳа, сув келяпти,— деб таъкидлади Никифор Колоброда.

У президиумда бошқа машҳур меҳмон ва ота-оналар орасида ўтирар эди. Унинг кенг пиджаги кўкрагида Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Олтин юлдузи ярқираб турар эди. У Богдан Анисимович Тулубейнинг қурилишнинг бориши ва сувнинг Сухояркага яқинлашиб келаётгани тўғрисида болаларга қилаётган ҳикоясини тинглаб ўтирар эди.

— Ҳа, тез орада анави ерлар сув билан қопланади,— деди Богдан Анисимович болаларга синф деразалари томонни кўрсатиб.

Ҳамма беихтиёр дераза томонга, кейин эса яна доскага тикилди, Богдан Анисимович бўр билан доскага қурилиш схемаси ва канал трассасини чизган, сув босадиган жойларни ҳам чизиб кўрсатаётган эди... Ҳа, деразадан кўриниб турган ана у ерлар яқин орада сув остида қолади, чўл ўрнида денгиз пайдо бўлади. Сув ҳали кўринмас, лекин мактабнинг деразаси орқали у томонга қараганлар чўлни сув билан қопланган ҳолда тасаввур этаётган эдилар.

...Гумбур!.. Гумбур!.. Олисдан янграган бу садо бўм-бўш чўл узра, яқиндагина бузилган уйларнинг харобалари узра таралди. Деразалар сал зирқираб кетди.

— Портлатиб, йўл очишяпти,— деб изоҳ берди Богдан Анисимович, жойига ўтира туриб, дераза томонга нигоҳ ташлаб қўяркан.— Сувга йўл очяпмиз.

— Келинглар, болалар, ана шу сув йўлини яхшироқ очиш учун сиз билан биз ҳам кўмаклашайлик,— деб гап бошлади Богдан Анисимовичдан кейин минбарга чиққан Никифор Колоброда.

— Бажарамиз!— деб қичқирди жойидан Рёмка.

Ҳамма Рёмкага нохуш қаради. Унинг ахлоқи ҳеч кимга ёқмас эди. Минбарда турган одам Милканинг отасигина эмас, ахир. Ҳатто Милканинг ўз отаси — шундай машҳур одам билан эркин, бемалол гаплашаётганини кўриб Сеня кўп ҳайрон бўлган. Минбарга чиққанида у Милка Колоброданинг машҳур отаси, ҳаммага таниқли кишигина бўлиб қолмай, ажиб бир мўъжизакорга, фахрий меҳмонга, ўзининг махсус бурчини бажараётган нотиққа айланганди. Минбарда турган киши ҳар қанча ҳурматга арзигулик киши эди. У гапира бошлади. Лекин ўзини ўнғайсиз ҳис этиб гапирди. Йўталди, томоғини қирди, тер босган бўйнини рўмолчаси билан артди. Қийналиб гапираётгани сезилиб турар эди. Бари бир, Биринчи Май кўчасидаги Ҳурмат тахтасида катта портрети турган машҳур киши гапираётган эди. Шунинг учун ҳам Рёмканинг эрмак қилиб гапиргани ҳеч кимни кулдирмади. Ҳамма унга нафратланиб қаради, яқинроқда ўтирган болалар эса парта остидан муштарини кўрсатиб қўйишди. Колоброда унга қайрилиб қарамади ҳам. Бу аҳмоқона ҳазилни эшитмаганга солди у ўзини.

Колоброда гапини давом этдирди:

— Ўқувчи ўртоқлар! Рухсат этинглар! Шахтёрлар номидан, уларнинг топширувига биноан, сизларни табриклашга ижозат беринглар. Тезда сув ҳам келиб қолади. Биласизларми, кимнинг ғамхўрлиги бу? Бу...— У бир зум тўхталди, қошларини чимирди. Афтидан ҳар бир йнгилишда такрорланавериб сийқаси чиққан сўзларни яна такрорлагуси келмади. Бирдан бошқа товушда, Сеня, Пьер, Ксана ва Рёмка Штиблар борганларида уйда ўтириб бемалол гапирадиган товушида гапини давом этдирди:— Сув-ку келяпти, лекин сизлар, мактабларингиз, ана шу муҳим воқеа муносабати билан шунга атаб бирор диққатга сазовор иш қилганинглар йўқ. Энди Сухоярка посёлка эмас, биласизларми,

нима бўлади? Шаҳар бўлади. Район аҳамиятига эга шаҳар бўлади. Яқинимизда пристань бўлади. Кўмирни осма йўл орқали ташиймиз. У ерда кемаларга ортилади... Шундайми, Богдан Анисимович?— у бош силкиб маъқуллаб қўйди.— Хўш, нима демоқчиман? Демоқчиманки, болаларимиздан, мактабимиздан талаб бошқача бўлади энди. Сизлар, ахир, тулубейчиларсиз-ку. Бу ном ҳозир бутун мамлакатга машҳур. Шу номга муносиб бўлиш керак. Сизлар эса... Сизларда эса ҳали тушунмайдиган болалар бор. Мана, Шибенцовнинг интизомини олиб қарайлик. Бир нарсасага ҳайронман: отаси яхши шахтёр, ўғли эса пионерлар сафидан чиқарилипти, синфда энг қоқоқ ўқувчи эмиш. Шу ҳам тулубейчи бўлдимиз? Номга холос. У бу номга иснод ҳам келтиради.

Ҳеч ким Рёмкага қарамади. Ҳеч кимнинг қарагиси келмади. Бу тўғрида синфда илгари ҳам кўп гап бўлган эди. Илгарилари бу бир одатдаги, оддий воқеа бўлиб туюларди. Ўқитувчи болаларнинг ёмон баҳоси, хулқи тўғрисида кўп гапирарди. Энди эса бу ҳақда машҳур киши гапиряпти. Минбардан туриб гапиряпти. Рёмка уятдан шолғомдек қизариб ўтирар, ўзини тинч, бепарво қилиб кўрсатишга уринса ҳам партағижирлаб, унинг беоромлигини сездираётган эди.

— Мен нима маслаҳат бермоқчиман?— гапини давом этдирди Колобродо.— Олға интилиш керак. Катта сув кўзгудек бўлсин, унда ҳамма ишларимиз акс этсин. Мана, бизнинг шахтамизда ҳамма вақт юлдуз порлаб ёниб туради. Кўп йиллардан бери ўчгани йўқ. Бу нима деганим? Бунинг ҳаммаларингиз тушунасизлар. Шундай бўлса ҳам, яна бир эслатиб қўяй. План жойида. Ҳамма вақт бажариб турибмиз, ҳатто ошириб бажаряпмиз. Икки йилдан бери трестнинг кўчма қизил байроғини қўлда тутиб турибмиз. Лекин мактабларингиз, айниқса сизларнинг синфларингиз, хафа бўлманглар-у, яхши эмас. Болалар, бунақада касрингиз бизларга уради. Юлдузимизни ўчирманглар, болалар. Уни биз ёқдик, сизлар эса уни янада баландроқ кўтаринглар, бутун Сухоярка устида порлаб турсин.

Сурен Арзумян қўлини кўтарди:

— Савол берсак бўладими?

— Нега бўлмасакан? Марҳамат!

Сурен ўрнидан турди:

— Сиз ҳамма нарса катта сувимизда акс этади, дедингиз, безорилик қилганлар ҳам акс этадими?

Николай Васильевич Колобродо Богдан Тулубейга кўз қирини ташлаб, йўталиб олди.

— Ана шу тўғрисида гапиряпмиз-да,— деди у,— шу ҳақда гапиряпмиз, сувни лойқа қиладиганларнинг ҳаммасини тартибга чақириш керак. Сувни лойқалатишга ҳеч кимга йўл қўймаслигимиз керак. Дарёлар денгизга қуйилади...— дея гапини давом этдирди у, овозидаги ҳалиги хириллаш энди тамомила йўқолди.— Ҳа, дарёлар денгизга қуйилади, бизларнинг бутун ҳаётимиз келажакка томон оқяпти. Ҳеч қачон бундай бўлмаган. Коммунизм сари боряпмиз. Келажакимиз нималигини тушунапсизларми, болалар? Ҳаётимиз сувдан ҳам тозароқ бўлиши керак. Биллурдек бўлиши керак. Келажакка чанг-ғуборсиз боришимиз керак.

— Гапга тушунмайдиган болалар ҳам бўладими коммунизмда?— деб сўради орқадаги партада ўтирганлардан бири.

— Шахсан мен у пайтда сен айтган болалар бўлмайди, деб ўйлайман. Лекин, битта-яримта топилиб қолганда ҳам тушунтириб қўйишади.

Рёмка Штиб қўлини кўтарди.

— Менда ҳам бир савол бор.

— Гапир.

— Айтишларича,— деди Рёмка намунали ўқувчилардек дона-дона қилиб, майин овозда,— коммунизмда ҳар ким истаганича керакли нарсасини олиб, хоҳлаганича ишлармиш. Мактабда ҳам истаганча ўқишадими? Беш баҳони ҳам истаганча олаверса бўладими?..

Ҳамма кулди.

— Келажакда фақат жинниларгина шундай фикрда бўлишлари мумкин. Мен ўйлайманки, келажакда бундай жиннилар бўлмайди. Ўзинг ҳеч балони билмасанг, беш баҳо олишдан нима фойда? Кимга керак бу? Лекин ҳамма яхши ўқийди, ҳозиргидан ҳам кўпроқ ўқишга тўғри келади. Чунки, техника ўсади-да. Мен сизларга у пайтда ҳаммага осон бўлади, демоқчи эмасман. Яхши турмуш кечиришади, лекин осон яшашни кутманг... Хўш, яна савол борми?— деб у синфга тикилди.

Бошқа ҳеч ким савол бермади, болаларнинг гулдурос қарсақлари остида у жойига бориб ўтирди.

Шундан кейин болалар гапирдилар. Ирина Николаевна биринчи кун мактабга келганида, «номиагина эмас, чинакамига яшаш керак», деганида ҳаммага қаттиқ теккан эди. Энди эса ҳамма номиагина тулубейчи бўлмай, чинакамига шу номга муносиб бўлишга аҳд қилган эди.

Шунда тўсатдан ҳамма эшикка тикилди. Ҳамма болалар гуриллатиб, аллақандай завқ билан қарсақ чалишди. Незабудний кириб келди, шовқин-суронга қарамай, унинг оёғи остида пол ғирчиллагани эшитилди, у оҳиста одимлаб президиумга чиқиб ўтирди. У ўзининг оламини кўрган машҳур ҳассасига таяниб ўтирар, иккинчи қўлида чамадончаси, кенг соябоили шляпасини эса стол устига қўйган. Болалар сал тинчиганларидан кейин Артём Иванович болаларга, Богдан Анисимовичга, Колобродога қаради, сал йўталиб, мўйловини рўмолчаси билан артди. Катта катак рўмолчасини тахлаб, шимининг чўнтагига солиб қўйди.

— Кечикдим, кечирасизлар,— дея гап бошлади у.— Ижрокомга, физкультура бўлимига борган эдим. Келишдик, Ирина Николаевна,— у вожатийга ўгирилди.— Сиз билан планлаштирганимиздек бўладиган бўлди. Сув келгандан кейин, Сув байрамида район мактаби билан шу ерда,— Артём Иванович ияги билан ишора қилиб дераза томонни кўрсатди,— мусобақа уюштирамиз. Совет Иттифоқи Қаҳрамони Григорий Тулубей номидаги мукофот учун эстафета ўтказамиз. Район марказига ҳозир телефон қилдим. У ердагилар рози бўлишди. Соврин мана бу бўлади.— Незабудний залга қаради.— Болалар...— деди у томоғини қириб.— Болалар! У чамадончасини очди. Чамадонидан ярқираб, ёғду сочиб турган «Гладиаторнинг қабри» деган машҳур кубокни олди.

Болалар ўринларидан туриб, ажойиб-ғаройиб ва беҳад чиройли бу вазани яхшилаб кўришга интилишди. Жуда ҳам чиройли эди бу кубок! Унинг қадаҳи аллақандай нур билан тўлатилганга ўхшарди. Қабр зулмати ичра бу нур паҳлавоннинг серпай гавдасини ёритиб тургандай, паҳлавон эса ана шу нур сари интилиб, жасорат кўрсатишга даъват этаётгандек туюлар эди.

Сеня ҳаммага ғолибона нигоҳ ташлади. Қсана Пьерга кўз қири билан қараб қўйди. Милка мафтун

бўлиб қотиб қолган эди. Ҳатто ҳамма вақт ўзини бепарво қилиб кўрсатадиган Рёмка Шибенцов кўзини кубокдан узолмай қолди.

— Тўхтанг, тўхтанг,— деди Ирина Николаевна,— менимча, бу совринни сизнинг помингиз билан аташ керак: Незабудний мукофоти деб атаган яхшироқ.

— Йўқ, ҳурматли Ирина Николаевна,— деди овозини дўриллатиб Незабудний,— баҳслашиб ўтирмайлик. Бу, болалар... Бу бутун умримда мен олишга мурасар бўлган совринлар ичида энг қимматлиси... Совринлар ва турли медаллардан бир ярим мингтасини олгандирман. Лекин буниси энг қадрлиси. Григорий Тулубей хотирасига бўлсин. Қаҳрамонларнинг қаҳрамони у! Шундай бўлсин. Сизлар бунини ҳеч кимга бермасликка ҳаракат қилинглари.

— Олдин уни олиш керак. Ҳозир бу кубок ҳеч кимники эмас,— деди Ирина Николаевна.— Район марказидаги мактабнинг ўқувчилари ҳам бундай чиройли кубокка эга бўлгилари келади. Номига келганда... Номини шундай бўла қолсин: чемпионлар чемпиони Артём Незабудний томонидан таъсис этилган, Григорий Тулубей хотирасига бағишланган соврин. Менимча, шундай деб атасак яхши бўлар. Сизлар нима дейсиз, болалар?

Болалар қарсак чалишиб, столда турган ҳашамдор, жозибадор кубокдан кўзларини узмасди. Отасининг хотирасига ўйналадиган бу совриндан Ксана ҳам кўз узолмасди. Ҳеч ким бу мукофотни Сухояркадан бошқа жойдаги мактабга бериб юборгиси келмас эди. Асло қўлдан чиқармаслик керак, дегани ўйда эди ҳамма.

Деразадан шамол кирарди. Шамол яқин орада сув тубида қолиб кетадиган чўл бўйлаб югурар, олислардан қисқа-қисқа момақалди роқ товушига ўхшаган, гумбурлаган овозларни олиб келарди. Сув йўлидаги сўнгги тўсиқлар текисланаётган эди.

— Худо ҳақи, халқ олдида бир нутқ сўзлашдан кўра, нормани беш ҳисса ошириб бажариш осонроқ,— деди Никифор Колобродо, Богдан Анисимович билан мактабдан қайта туриб, терлаган бўйнини рўмолча билан артиб.— Ўртоқ Тулубей, эшитяпсанми? Йиғилишларда, ҳар қанақа конференцияларда нутқ сўзлайве-

риб ўрганиб кетганман. Кремлда минбарга чиққанман. Ҳеч қачон бу жўжахўрозлар олдида терга ботганимдек терламаган эдим. Масхарабозлар-эй, жин ургурлар, бало-я, булар!

— Мен ҳам роса терга ботдим, иситмам чиқиб кетди гапирасганимда.

— Негашундай бўларкин?

— Улар бизнинг виждонимиз, бизнинг масъулиятимиз, мен шундай деб ўйлайман. Ишларимизнинг давомчиси улар. Шундай экан, терлайсан-да.

— Рост. У, бир қарич келадиган бола, сенга бир қарайди-да, саволга тутади, етти ухлаб тушингга кирмаган саволларни эшитасан ундан. Ҳар қанча жавоб берсанг ҳам, бир жойидан тутади.

— Уларга гапни топиб гапира билиш керак: етти ўйлаб бир гапиришга тўғри келади,— деб унинг гапни маъқуллади Богдан Анисимович.

Шундан кейин бунақа ишларга ишқибоз бўлган ўғил болаларнинг оғзидан «тўғон», «оқова», «водобой», «арматура», «рисберма» сингари техника сўзлари тушмайдиган; керак жойда ҳам, ҳожати йўқ пайтларда ҳам бу сўзларни ишлатадиган бўлиб қолишди...

— Сув келиб қолади... Сувни очиб юборсалар... Сув келганида... Сув келаётганмиш... Сув келса... Сухоярқанинг қаерига борманг ҳамманинг тилида бир сўз: «сув». Ҳаммада сув ташвиши...

Тулубей номидаги мактаб тепаликининг энг чўққисиди турар, пастиди сув омборининг туби бўладиган чўл ястаниб ётарди. Яқин кунларда уфқда сув кўриниши керак эди. Дарс пайтларида ҳам болалар аҳён-аҳёнда сипф деразасидан уфққа нигоҳ ташлаб кўярди. Эҳтимол, Христофор Колумбнинг кемасидаги деңгизчиларидан ҳеч бири ерни бу болалар интизорлик билан сувни кутганларичалик муштоқлик билан кутмагандир.

Интизорлик билан кутилаётган сув билан бирга эстафета кунлари ҳам келиб қолди. Район марказидаги мактабдан энг яхши чопқир бола — пионер Алексей Загорний келди. Ёшига қараганда анча катта кўринадиган бу узун оёқ бола Тулубей номидаги мактабнинг энг чопқир ҳисобланган Витя Халилеев би-

лаң гаплашди. Мусобақа шартларини келишиб олишди. Командалар тузилди. Физкультура ўқитувчиси Дмитрий Антонович Гаенко мактабда эътиборли кишилардан бири бўлиб қолди. Унинг олдига чопишар, мас-лаҳатлашишар, нималарнидир сўрашарди. У энди физкультура ўқитувчисигина эмас, тулубейчи пионерлардан ташкил топган команданинг тренери ҳам эди, бу команда бўлажак Сув байрами кундаги мусобақада қатнашиши керак эди.

II БОБ

РОБИНЗОННИНГ ЕТТИ ЖУМАСИ

Лекин болалар анча вақтгача эстафета бўлишини ҳатто эсларидан ҳам чиқариб қўйишди.

Бир кун, звонок чалинишига бир неча минут қолганда синфга Сеня Грачик ҳовлиқиб кириб келди. Ҳамма ўз партасида ўтирарди. Сеня югуриб келиб ўқитувчининг столи ёнида турган стулга сакраб чиқди.

— Болалар, жим!— деб қичқирди у хуноб бўлиб, қўл силкиб.— Болалар, қулоқ солинглар, яқинда робинзонларга ўхшаб оролда яшаймиз.

— Топган гапини қаранг-у!— деди Рёмка Штиб.

Ҳатто Сурик ҳам ўз ўртоғига ҳайрон бўлиб қаради.

— Робинзоннинг биттагина Жумаси бўлган, сеники эса ҳафтада еттига,— деди у.— Ҳар кун бир янгилик топиб келасан.

Мила Колоброда партасидан туриб, Сенянинг ёнига келди, бўйини чўзиб, Сенянинг пешанасини ушлаб кўрди, гўё унинг ҳароратини кўрмоқчи бўлди. Сеня унинг қўлини итариб ташлади.

— Қаердан топдинг одам оёғи тегмаган оролни?— сўради Ксана.

— Йўқ, унақа эмас, одам яшайдиган орол!— деди Сеня, стулда турган ерида депсиниб.— Ўша оролда ўзимиз яшаймиз.

— Ўзимиз деганинг кимлар?— сўрашди синфдагилар.

— Ҳаммамиз. Ҳозир мен сизларга шундай бир гапни айтманки, ҳаммаларингиз ўйинга тушиб кетасизлар. Қани, олдиндан бир ўйнаб юборинглар-чи!..

— Ҳо!— қичқиришди болалар.— Яхшиси, стулдан

туш! Нега бунча бижиллаб қолдинг? Болалар стулдан туширинглар уни?

Сеня стулнинг суянчиғини ҳар эҳтимолга қарши маҳкам ушлаб олди, лекин стулдан тушмади.

Рёмка Штиб ўрнидан турди. Бошқа болалар ҳам Сеня томон юрдилар.

— Бирпас сабр қилинглари!— қичқирди у, яқинлашганларни тепиб.— Сурик айтяптики, Робинзоннинг фақат битта Жумаси бўлган, бизларнинг эса бир ҳафтамиз Жума бўлади, бунинг устига бир ҳафтагина эмас тагин.

— Аниқроқ гапирсанг-чи!

Семиз ва новча Мила Колоброда Сенянинг тепкисига чап бериб, икки қўллаб унинг белидан маҳкам ушлаб олди-да:

— Гапни чўзаверма! Гапирақол тезроқ!— деб уни силкита бошлади.

— Қўйвор, Милка! Бир усул қўлласам, абжағинг-ни чиқараман. Болалар, эшитсанглар-чи!— тантанали эълон қилди Сеня (ўзининг ҳам сабри чидамай қолганди).— Биз, ахир, Биринчи Май кўчасидаги янги бинога кўчиб боришимиз керак эди-ку. Келгуси йилдан бошлаб мактабимиз ўн йиллик бўлиши керак эди, бунинг амалга ошириш учун эса ишчи кучи йўқ, яъни етишмаяпти. Ҳамма канал қурилишига сафарбар қилинган. (Сенянинг бу гапларни бировдан эшитгани сезилиб турарди. Сеня ростдан ҳам бу гапни ҳозиргина мактаб директори Глеб Силич билан гаплашаётган раис Галина Петровнанинг оғзидан эшитиб қолган эди.) Сув эса келяпти,— гапини давом эттирди Сеня.— Мактабимизни бузиш керак. Хўш, қаерда ўқиймиз энди?

— Ур-ра!— қичқирди Рёмка Штиб қувониб.— Дарс бўлмасақан-да. Ажаб бўпти, хўп бўпти. Мана энди бир ой олдин каникулга чиқаришади. Мазза!

У шундай деди-да, партага бошини қўйиб, оёқларини осмонга кўтарди.

— Тўғри тур!— ҳали ҳам стул устида турган Сеня маслаҳат берди унга.— Эрта қувоняпсан. Глеб Силичнинг рухсати билан Ирина Николаевна ижрокомда бу тўғрида гаплашибди. Кеча инженерлар кўргани келишди. Мактабимиз тепаликда-да! Бу ерга сув яқин орадда келмайди. Балки бу йил бутунлай келмас. Глеб

Силич ижрокомга бориб, Ксананинг бувиси билан, Галина Петровна билан гаплашиб, ҳал қилиб қўйибди.

— Нимани ҳал қилибди? Нима тўғрисида вайса-япсан ўзи? Тушунадиган қилиб гапирсанг-чи!— деб қичқиришди унга атрофдан.

— Тоқатимиз тоқ бўляпти,— деди одатдагидек Сурен.— Огоҳлантираман, сабрим тугаяпти.

— Кулоқ солинглар: бешинчи синф, яъни бизнинг синфимиз билан еттинчи синф шу ерда қоларкан. Шунга қарор қилишди. Яқинда бу ер орол бўлади. Атрофни сув қоплайди, тушуняпсизларми? Биз шу ерда яшайверамиз. Чунки кичкиналарнинг синфлари бўшатилади-да, ахир уларнинг синфларини бизларга, ҳалиги, ётоқхона, нимайди, тротуарми, қилиб беришади... Елизавета Порфирьевна шунақа деди...

— Дортуар¹,— деб унинг сўзини тузатди Пьер.

— Ҳа! Ахир, ҳар кун ҳаммани қайиқда олиб келиб, яна олиб бориб қўйиш қийин-да. Лекин қайиқларни келтиришаётганмиш. Станцияга келтиришибди. Биз шу ерда, мактабда яшаймиз. Оролда яшагандек яшайверамиз. Мазза бўлади-а?

— Вуй, мазза-ку,— дейишди синфдаги болалар.

Қизлар паришон бўлиб, дераза томонга қарашди. Афтидан, улар атроф сув билан қопланса, бу ерда қандай яшашларини тасаввур қилиб кўра бошлаган эдилар. Ўғил болаларнинг кўзлари чақнади. Ҳаммалари чуғурлашиб тушунтиришга киришишди— мазза бўларкан-да, худди кемада тургандек бўламиз!

— Томга байроқ қадаб қўямиз,— деди Сеня хаёл суриб.— Овқатимизни келтириб туришади, қизлар иситиб берадилар.

— Ҳо... қизлар иситиб берамиз деб туришибди-да, ўзиям. Нега энди қизлар иситиб бераркан, ўзларингчи?

— Ошпазлик қиласизлар-да, бу сизларнинг ишингиз, биз бўлсак швабра билан пол ювамиз,— деб қизларни сал тинчитди Сеня.

— Полни артамиз,— унинг сўзига тузатиш киритди донишманд Сурен.

— Кеманинг палубасини арғтгандек арғтамиз,— деди Пьер.

¹ Дортуар — ёпиқ типда бўлган мактаблар ҳузуридаги ётоқхона — (таржимон).

Ирина Николаевна кириб келганини синфда ҳеч ким пайқамай қолди. Болаларнинг ҳамма нарсадан хабардор бўлганларини дарров фаҳмлаб олди у.

— Хўш, хурсандмисизлар? Ё қўрқяпсизларми?— деб сўради вожатий.

— Нимадан қўрқарканмиз? Ҳе! Қўрқармишмиз!.. Қўрқадиганлардан эмасмиз!

Болалар бир-бирларини туртишиб, иложи борица вожатийга яқинлашиб, ҳаммалари унинг атрофини ўраб олишди, унга савол ёғдира бошлашди:

— Ота-оналаримиз қўйишармикин?

— Ирина Николаевна, демак, кечалари ҳам шу ерда қоларканмиз-да? Шу ерда ётиб турарканмиз-да?

— Дам олиш кунлари қайиқда уйга бориб тура-мизми?

— Кинога қандай борамиз? Олиб боришармикин?

Ирина Николаевна савол берилаётган гоҳ у, гоҳ бу томонга ўгирилиб, кинога олиб боришларини, якшанба кунлари уйга жавоб берилишини, Сув байрамида ҳам албатта қатнашишларини тушунтирди. Ётоқхона қилиб ускуналанадиган бошланғич синфларда ётишга тўғри келишини ҳам айтди. Ўқувчиларда намунали тартиб бўлишига Советда умид қилаётган эмишлар. Бу ишни улар Ирина Николаевнага ишониб топширибдилар. Фақат директор ва илмий бўлим мудирини Елизавета Порфирьевнагина эмас, ота-оналар олдида, шаҳар олдида болалар учун Ирина Николаевна ҳам жавоб берармиш. Вожатий пионерларнинг уни уялтирмасликларига ишончи комиллигини айтди.

— Албатта, қийин,— деди Ирина Николаевна.— Лекин бошқа илож йўқ. Шундай қилинмаса, бир ой дарс бўлмай қолади. Янги бино тайёр эмас. Дарсларнинг тугашига бир ой қолганда ташлаб кетавериш яхши эмас-да. Волга-донликларнинг тажрибасини қўлланишга тўғри келди. Канал қурилаётганда улар шундай қилишган эди. У ерда ҳам бир станцияда мактаб қурилишини роса чўзганлар, болалар атрофларини сув қуршаб олган бўлса ҳам эски мактабларида ўқишни давом этдираверганлар. Ё орамизда қўрқадиганлар ҳам борми?

Албатта қўрқадиганлар топилмади. Сал-пал қўрқиб турганлар ҳам сездирмай тураверишди.

Лекин бу осонлик билан бўладиган иш эмас эди.

Қурилиш комиссияси мактаб биносини ва у турган тепаликни кўздан кечириб, мактаб атрофини ҳар эҳтимолга қарши, сув ўтказмайдиган қилиб дамбалаб қўйишга қарор қилди. Кучли баҳор ёмғирлари бошланди, тўпланган сув юқори кўтарилиб қолиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам сувни мактаб деворига яқинлатмаслик чорасини кўриш лозим эди.

Ана шу мақсадда эрталабки смена ҳар кўни дарсдан кейин, тушдан сўнг ўқийдиганлар эса дарслари бошлангунча мактаб участкаси атрофида дамба қилиш учун икки соатдан ишларди. Мактаб биноти тик тепаликда эди. Бир замонлар бу бинода кон бошқармаси жойлашган. Бошқарувчи Альберт Оттович Грюппон бу тепаликни шунинг учун ҳам танлаган эдики, кабинетнинг деразасидан бутун районни аниқ кўриб турса бўларди. Ростдан ҳам ҳозир ўқитувчилар хонаси бўлган ўша кабинетдан бутун посёлка ва унинг фонидида чўл манзараси намоён бўлиб турарди. Илгари эса бошқарувчининг кабинети дарчасидан эски Сухоярка қафтдагидек яққол кўзга ташланиб турар, шахта ҳамда Собачеевканинг қашшоқ пала-партиш қурилган кулбалари ҳам кўринарди.

Аҳолиси аллақачонлар кўчирилган, ҳозир бўм-бўш ташландиқ жойга айланган Собачеевканинг ўрни ва Сухоярканинг бир неча эски квартали мактаб жойлашган тепаликни ҳозир шаҳарча жойлашган иккинчи тоёндаги ясси тепаликдан ажратиб турар эди. Ана шу ясси тепаликда янги кварталлар вужудга келган эди. Эски мактаб биноти турган тепаликка қадар чўзилган ластликнинг яқин кўнлар ичида сув остида қолиши кутилди, шундай қилиб, мактаб шаҳарчадан ажралиб, орол бўлиб қоларди. Лекин қўрқинчли жойи йўқ. Бу тажрибадан ўтган-ку, юқорида айтганимиздек.

Нима, икки соат бетиним белкурак билан ер қазиш осон экан, деб ўйлаяпсизми? Ёки тепаликнинг тик ён бағрига тупроқ ташиб, дамбани шиббалаш осонми? Ёки замбилгалтакда шағал ташиш енгил ишми? Қумтош бўлакларини қўлда кўтариб ташиш, тахлаб қўйиш учун озмунча куч керакми? Ҳа, осон иш эмас бу!..

Лекин — жин урсин! — сувни жиловлашга киришган ва уни янги изга солишга бел боғлаганлардан бири бўлган Сурен Арзумян айтганидек, стихияни бўйсундиришга киришганлар қаторида меҳнат қилиш қанчалик

мазза! Ишдан кейин бир-бирларига йиртилган енгларни кўрсатиш, самоварда совиб қолган сувдан кружкани тўлатиб-тўлатиб ичиш, оғиз чайқашдан болалар роҳатланар, бир-бирларига:

— Зарари йўқ. Ўзиям роса чарчади-да,— деб қўйишарди.

Болаларнинг ҳаммаси ҳам ишларди. Ҳатто қурувчилардан: «Келинлар, бир чекиб олайлик»ни ўрганиб олган Рёмка Штиб ҳам почасини ҳимариб олиб, белкуррак билан ишлар, у аҳён-аҳёнда болаларга: «Келинлар, бир чекиб олайлик», деб бир оз дам олишга ундар, лекин Ирина Николаевнанинг кўзи олдида чекишга ҳеч ҳам журъат этмасди. Қурилиш томонидан берикирилган шофёр аёл — сергап, жағи тинмайдиган Тася самосвални тисараётганида болаларнинг гашига тегадиган қилиб гапирар, шағал ташлай туриб, болаларга:

— Ҳе, зиёлилар! Қайтинглар орқаларингга! Портада ўтириб «а»ни «б»га қўшиб ечадиган масала эмас бу сенларга!— деб бақирарди. Бу аёлни шаллақилигини Сеня илгаритдан биларди, у олдин Сенянинг отаси ишлаётган автоколоннада эди.

— Гап сотмай, жўнай қолинг!— дейишарди болалар унинг орқасидан.

Сув тез кўтарила бошлади. Фақат болаларнинг кучи билангина дамбани мустаҳкамлаб улгуриб бўлмаслиги аниқ бўлиб қолди. Шунда шахсан Галина Петровнанинг ўзи пенсионерларга мурожаат қилиб, уларни ёрдамга чақирмоқчи бўлди. Қариялар Шахтёрлар саройида халқаро аҳвол тўғрисидаги навбатдаги лекциядан кейин буфетга бориб, жаҳонда тинчлик ва тинчлик учун курашчилар, тинчлик тарафдорлари соғлиғига қандақ кўтаришаётган пайтда раиса Галина Петровна уларнинг олдида пайдо бўлди.

— Салом, оталар, салом!— деди уларга раиса.

— Галина Петровнага саломлар бўлсин!— деб саломлашишди чоллар.

— Мен сизларга бир иш топиб келдим, ҳурматли оталар! Нуқул шовқинлашиб, ичиб юрганларингиз юрган. Мен сизларнинг овозларингизни эмас, ишларингизни кўрмоқчиман. Бир хайрли иш қиларсизлар, деган умидда келувдим. Хўш, нима дейсизлар?

— Тушунтира қол, Галина Петровна, нима ишинг бор эди?— деб сўради Лиходий ота.

— Белкуракни ишлата оласизларми? Замбилгал-такка ярайсизларми? Ё куч-қувватларинг бутунлай кетиб, суробларинг тўғри бўлиб қолганмикин?..

Чоллар райижроком раисининг нимага шама қилаётганини тушунолмаي, анча ҳайрон бўлиб туришди. Раиса мактаб ўқувчилари шошилиб қолганларини, улгуролмаётганларини, сув борган сари юқорига тез кўтарилаётганини тушунтирди. Ёрдам бериш керак. Мактабда шанбалик уюштирилса яхши бўларди, деди у. Қариялар кичкинналарга ёрдамлашсалар, яхши иш бўлурди.

— Шанбалик ҳам уюштирамиз, якшанбалик ҳам,— дейишди чоллар якдиллик билан.— Қўлимиз соғ, оёғимиз соғ, кучимиз етганча ёрдам берсак нима қипти? Борамиз...

Эртасигаёқ мактабга боришди.

— Қани, бахтиёр болалик йўл берсин-чи энди. Таъминланган кексалик келди. Қани, йўл беринглар-чи!..

— Чоллар отряди, саф-га!..

Қариялар белкуракларни, замбилгалтакларни ишга солдилар. Иш қизгин тус олди. Меҳнатда суяклари қотган кишилар қариликни ҳам унутиб юборишди.

Бир оздан кейин дамба ёнида Незабуднийнинг тоғдек гавдаси пайдо бўлди.

— Чоллар, мени ҳам сафларингизга қабул қилинглар.

— Сенга буфетмиди бу ер, махсус бригада бу, ёши улуглардан ташкил топган... Тушуняпсанми, ошна.

— Тушунармиди у, ҳеч қачон тушунмаган,— дея ҳазиллашди Зелепуха.

— Қўлингдан бирор иш келадими ўзи?— деди кулиб Перегуд, кўкраги билан белкуракнинг дастасига тираниб.— Кучинг ҳамманинг оғзида эди, қани бир кўрайлик-чи, нимага яраркинсан?

— Ҳазил-мазахларингиз етарли, чоллар!— хафа бўлди Артём Иванович.— Озмунча кўмир қазиганманми? Ўзларингиз билан кондан кўмир ташиган ким эди? Қани, нарироққа тур, менга замбилгалтакни бер. Тўлат.

Незабудний қариялар роса тўлатган замбилгалтакнинг дастасини енгил, худди мотоциклнинг рулини тутгандек ушлаб, тикка юқорига гилдиратиб олиб чиқди, енгилгина ҳаракат билан уни ағдарди.

Чоллар унга қараб гарданларини қашиб қўйишди, фуражкаларини қошларининг устига туширишди.

Шофёр Тася самосвалини ағдара туриб, энди болалар билан эмас, чоллар билан гижиллаша бошлади.

— Салом, отахонлар! Тушда юзга кириб, кечқурун нечага кирасизлар?

— Қачон қум келтирасан?— деб ундан сўрашди.

— Сизларга ҳам қумми?— қичқирарди у.— Ўзларинг қум бўлиб сочилай деб турибсизлар-у!

— Бунча қўпол бу хотин?.. Даф бўл, шаллақи! Белкурак билан бошингга тушириб қолмай тагин!— чоллар ҳазил аралаш белкуракларни силкитишди.

Дамба тез қад кўтара бошлади. Сеня ҳам пешанасидан кўзига оқаётган терини артиб, сал нафасини ростлаш учун қаддини ростлаб, атрофга қаради, беҳад қувониб кетди.

«Жудаям омадли эканман-да. Бахтимга, бирор чет мамлакатда эмас, шу ерда туғилдим, тагин ўз вақтида. Капитализм даврида туғилсам нима бўларди! Унда ҳам, рости, ёмон бўлмасди. Революцияда иштирок қилган бўлардим. Балки Ворошилов ва Будённий билан биргаликда оқларни савалаган бўлардим. Яхши бўларди. Ўшанда, лекин, анави Ксанка бўлмасди-да...»

Ана шу Ксана туфайли Сенянинг кўнгли хотиржам эмасди. У Ксана ҳамма қатори ишлай олмайди, деб қўрқарди. Қиз унинг кўзига жуда ҳам нозик кўринар, ҳаётда учрайдиган ҳар қандай хатарларга бас келолмайдиганга ўхшарди, Сенянинг назарида Ксана самосвал шағал ташлайдиган жойга яқин тургандек, замбилғалтакка қумни ортиқча солиб кўтараётгандек, белкурак ҳам унга оғирлик қилаётгандек туюларди. Негадир Ксананинг ўзи эса бу нарсага эътибор ҳам бермасди. Сеня ниҳоятда хавотирланаётганини ҳар гал гапирганда Ксана кулиб қўярди, холос.

— Қўйсанг-чи, Сеня!— деб жаҳли чиқарди унинг.— Бувимдан ҳам баттароқсан-а. Наталья Жозефовнага ўхшайсан! Рост!

Шунда ҳаммалари: Ксана ҳам, семиз Милка ҳам, Пьер ҳам унинг устидан кулишар, айниқса Пьернинг кулгани Сеняга жуда алам қилар эди. Лекин бу парижлик бола сидқидилдан ишлаётган эди. Белкурак унинг қўлида эпчил қимирлар, шўхчан ҳуштак чалиб,

тушуниб бўлмайдиган «Аллон, аллон!» сўзини тез-тез такрорлаб замбилғалтакда тупроқ таширди.

Сеня эса хуноб эди. Қсана унга бутунлай эътибор қилмаётганга, унинг эътиборини парижлик шу олифта бола жалб қилганга ўхшарди, унга эътибор қилмай бўлармиди, ишга чўнтаклари оқ ип билан катта-катта қилиб тикилган брезент курткада келибди, ҳамманинг ҳам диққатини тортиб ишляпти.

Сеня Милицанинг жавонидан насихатлар китобини олиб, бир неча марта яширинча кўздан кечириб чиқди, Қсанага айтолмай юрган юрак дардини қандай қилиб ёзма баён этиш тўғрисида бош қотириб, ишқий хат намуналарини бирма-бир ўқиди. Лекин «Хотини ўлган киши марҳума хотинининг дугонасига унинг қўлини сўраб ёзадиган хат» тарзидаги мактубларнинг ҳеч бири Сеняга тўғри келмасди, у турли-туман муҳаббатномалар, эрининг ўз хотинига ёзадиган хатлари намуналари ичидан бирортасини ҳам танлай олмади. Лекин сал мос келадиган бир хат топиб, уни ҳатто ёд олди. Бу хат «Бевафо қизга таъна қилиб ёзиладиган хат» деб аталар, унинг айрим сўзлари Сенянинг ҳам кайфиятини бир оз ифодалар, бундан фойдаланса бўларди.

«Марҳаматли Н! («Н» ўрнига «К» қўйиш қийинмас) Аламу ташвишларимга хотима бериш умидида мен бугун қалтираб турган қўлимга қалам олдим, сен билан очиқдан-очиқ гаплашгим келди... Кўпдан бери менга нисбатан бепарволигингни пайқаб юрибман, бир неча марта буни сездим, лекин, қўй, қийналган юрагимни ортиқ қийнама... Меннинг сўзларимни тўғри тушун: ўзингга маълумки, мен юрагимда борини гапираман, бекордан-бекорга ранжитадиган одатим йўқ...»

Сеня ана шу сўзлардан фойдаланиб бир хат ёзмоқчи, уни Қсананинг партасига қўймоқчи бўлди, лекин ёзгиси келмади, китобдан Милицанинг ҳиди келаверди, унинг лаб бўёқлари, крем ва атир-упаларининг ҳиди Сенянинг кўнглини оздирди. Бировлар тайёрлаб қўйган гапларни Қсанага ёзиб бермоқчи бўлганидан ўзи ҳам уялиб кетди. Яқиндагина Славка Маҳан айтасан, деб мажбур қилган ҳақоратли сўзларни тилга олгиси келмаганидек, бу ёзма сўзларни ҳам у кўчириб ёзгиси келмади...

Бу бемаъни ишдан — хат ёзишдан, ёзганда ҳам шпаргалкадан фойдаланишдан воз кечиб, яхши иш

қилган экан. Кунларнинг бирида охирги дарсда унга Қсананинг ўзи хат узатди. Бу хатда: «Сеня, мен сен билан гаплашмоқчиман. Жуда ҳам муҳим гап бор. Дарсдан кейин кутубхонада қол. Мен қайтиб келаман», деб ёзилган эди.

III БОБ

У КЕЛДИ

Мана, ваъдасига биноан Қсана ҳам келди. Аллақачон ҳамма кетиб қолган. Мактаб бўм-бўш. У ҳовлиқиб, қизариб иккинчи қаватга кўтарилади. Сеня уни кутубхонанинг даҳлизида кутиб турибди. Қсана яқин келиб, ўрилган сочини секингина тузатиб, сўрайди:

— Намунча хафасан, Сеня? Ҳамма вақт кузатиб юрибман, нуқул хафа кўринасан?

— Йўғ-э,— дейди Сеня,— ҳозир унча хафа эмасман. Фақат салгина аламим бор.

— Йўқ, жуда ҳам хафасан. Кўриниб турибди-ку. Нега яширасан мендан. Сеня? Билиб турибман,— дейди Қсана.

— Сен мендан шуни сўрамоқчимидинг? Билгинг келаётган бўлса, билиб қўй. Жудаям хафа эмасман, салгина хафаман, холос, салгина. Алам қияпти-да. Сизлар бари бир тушунмайсизлар. Сизлар тушунадиган халқ эмас.

— Нега тушунмас эканман? — таажжубланади Қсана.— Наҳотки тушунмасам, наҳотки ақлим етмаса...

— Йўқ, ақлинг етади, фақат кўп нарсани пайқамай юрибсан-да...

Ҳа, энди юрагида борини рўй-рост айтади, ичига ютиб юрмайди. Кулса кулаверсин, бари бир унга энди.

Гапиради... Эшитяпсизларми, гапиради ҳаммасини! Дадил гапиради. Жин урсин, нега энди гапирмас экан! У бугун ўзини жуда ҳам сўзга чечан, тортинмайдиган, серфаҳм, ҳозиржавоб ҳис этаётган эди.

«Қсана, сен ишон менга!— дейди у.— Мен дўстингман, ахир. Бир умрлик, ҳаммадан ҳам азиз дўстингман. Ишонавер. Истасанг шарт қўй — бажараман. Биламан, ҳали ҳеч қанақа иш кўрсатган эмасман, лекин кўрасан. Шундай бир иш қилайки, ўзингнинг ҳам мен билан бир умр дўст бўлгинг келиб қолади ҳали. Била-

ман: сенинг отанг ҳам шунақа киши эди, чинакам қаҳрамон эди... Сен ҳам мени менчалик ҳурмат қилишинг учун бирор арзийдиган иш қилишим керак. Биласанми, мен сени қандай ҳурмат қиламан?! Ўз синглим бўлганингда ҳам бунчалик қадрламасдим. Сен мен учун ҳаммадан керакли, ҳаммадан яхшироқсан. Сурик ҳам яхши, лекин у менга фақат ўртоқ. Пионерлик йўли билан сен ҳам менга қадрдон ўртоқсан, лекин сен ўртоқдан ҳам ортиқроқсан. Ҳали онгли бўлмаса ҳамки, Пьер ҳам яхши бола. Кўчманчилиги учун у айбдор эмас. Лекин биламан, Ксана, у чиройли, мен у билан тенглаша олмайман-ку-я... У кинолардаги болаларга ўхшайди. Лекин Ксана, бошқалар ундан кам эмас, ҳозирча чиройли бўлишмаса бордир, бир кун чиройли бўлиб ҳам қолишар. Мускуллари ҳам ҳозирча ривожланмаган. Ҳамма ҳам Рёмкага ўхшаган зўр бўлавермайди, ахир. Майли, нима десанг, де! У зўрроқ. Гап бунда эмас. Лекин ҳеч нарсадан қўрқмайдиган, агар истасанг, хоҳишингни дарров амалга оширадиганлар ҳам бор. Улар чиройли бўлмаса ҳам ҳар ишга қодирликларини кўрсатиб қўйишлари мумкин...»

Ксана эса унга кўзини қадаб тинглаб турибди. Шунақа ҳам тинглаптики! Йўқ, ҳеч кулмаяпти. Кўзларини қаранг! Бу кўзлар ҳамма ёқни равшан қилиб турипти-я! Мана, у ҳозир яна бир тикилади, деворларда шуъласи акс этади ҳозир. Ҳа, энди ҳамма гапга тушуниб олди у. Сеня қанақалигини, у Ксанани қанчалик қадрлашини билиб қўйсин-да. Анави парижликка нисбатан хунукроқ бўлса ҳам ана шу қиёфа остида нималар борлигини, Сеня Грачикнинг қанақа одамлигини у билиб қўйсин.

Ксана жим. Унинг бу гапларини эшитиб, Ксана нималар дея олишини Сеня тасаввур қилолмасди. Майли, кутиб тураверади, қани, нима деркин...

— Кўп кутдингми?— деган товуш эшитилди пастдан, Ксана зинапоядан чиқаётган эди.— Сеня, юқоридамисан?

Тамом. Ксана юқорига кўтариляпти. Ҳозир чиқади. Сеня ҳозиргина Ксанага хаёлида айтган гаплар ўз оғзига яна қайтиб киргандек бўлди. Ҳатто бўғзига тикилиб қолгандек, йўталолмади ҳам. Мана, Ксана югуриб чиқиб келяпти, зинапоядан оёқ товуши эшитилляп-

ти. Сеня билиб турибди: Ксанага бир оғиз ҳам гапиролмайди. Лекин, ахир, ҳозиргина, Ксанани кўз олдида гавдалантириб турганида қандай дадил, сўзга ҳам чечан кўринганди ўзига-ўзи.

Ксана юқорига чиқиб нафасини ростлади.

— Вой, мени кечир, Сеня. Кечикиб қолдим. Биз деворий газетанинг сувга бағишланган махсус сонини тайёрладик. Штибнинг суратини чизамиз, у энтиқиб пуфак чиқариб ўтирган бўлади, бошқа болаларни баланд қирғоққа чиқиб олган қилиб чизамиз. Маъқулми?

— Нима, шунга чақирганмидинг? Яна пионер топшириғи бермоқчийкансан-да!— деди Сеня тўнғиллаб.

— Сеня...— Ксана ерга қаради.— Сеня... Бу бутунлай бошқача, махсус топшириқ.

— Билардим!— деб тўнғиллади Сеня, кутубхона эшигига кнопка билан қоқиб қўйилган китоб бериш жадвалига кўз қирини ташлаб.

— Сеня, сендан илтимос. Менгина эмас, ҳаммамиз ҳам сендан илтимос қиламиз. Район марказидаги мактаб билан эстафета тўғрисида гаплашиб келишди бизникилар. Биласанми, шунақа шарт қўйишибдики, фақат яхши ўқиётганлар қатнашармиш. Ўзлаштирмовчилар агар энг яхши чопқир, энг яхши физкультурачи бўлса ҳам командага қабул қилинмас экан. Дмитрий Антонович жуда ташвишланяпти. Ирина Николаевна ҳам. Сен нима дейсан?

— Мен нима дердим? Қатнашаман, менинг баҳоларим нуқул беш-ку!

— Баҳонг беш бўлган билан яхши югуролмайсан.

— Ташаккур! Ҳар ҳолда сендан тезроқ югура оламан.

— Сен мен билан мусобақалашмайсан-ку. Район марказидаги мактабда қанақа чопқир болалар борлигини биласанми?

— Мен улардан ўтолмайдиган бўлсам, менинг ўзлаштирувчи ёки ўзлаштирмовчилигим нимага керак экан?

— Шунақами?— деди Ксана ва ҳайрон бўлиб Сеняга қаради.— Ҳали шундай де!— Энди Ксана унга сал нафрат билан тикияди.— Фақат ўзини ўйлайдиган одамлар ҳали ҳам бор-а... Бошқалар билан ишлари йўқ. Бор-а шунақалар. Бошқалар учун муҳим бўлган масала уларни ҳеч ҳам қизиқтирмайди. Сен, демак,

мукофотни биз олишимизни истамас экансан-да. Улар олаверсинми? Майлими, а? Бари бирми сенга ҳали?..

Ксананинг овози бўғилгандек туюлди, Сенянинг ҳам томоғига алланима тиқилгандек бўлди.

— Ксана, тушунолмаяпман, мендан нима истайсан ўзи?

— Сен тўғриси айт, меннинг илтимосимни қила-санми, йўқми?

— Нима қиламан?

— Олдин айт, бажарасанми, йўқми?

— Бажарсам бажарарман. Нима қилишим керак?

— Ёрдам беришинг керак?

— Кимга?

— Ўзимизнинг болаларга. Рёмка Штибга. У макта-бимизнинг энг яхши чопқири-ку... Кейин...— Ксана диқ-қат билан деразадан қарай бошлади. Сеня ҳам ўша ёққа тикилди, лекин ҳеч нарса кўринмади.— Кондра-тов ҳам... Пьер ҳам яхши югуради,— деб қўйди Ксана.— Эсингдани, экскурсияга борганимизда югуришиб кў-ришганди, Пьер ҳаммадан тез чопган эди.

— Бечорани кеча контроль ишда ҳамма орқада қолдириб кетди, роса ачингандирсан,— алам билан деди Сеня.

Ҳаммаси тушунарли. Тушунарли. Аълочи ва наму-нали пионер бўлгани учун у, Сеня, математикадан контроль иш ва рус тилидан ўша аблаҳ, ярамас бола Рёмка Штибни шатакка олиши керак эканда. Бу ҳам камлик қилгандек, Пьерни ҳам шатакка олиши лозим эмиш. Бўпти, лекин нима ўйлаб турган бўлса, ҳамма-сини унга рўй-рост айтиши керак. Билиб қўйсин!

— Ксана,— деди у қатъий қилиб,— билиб қўй! Мен сенга дангал айтаман. Хафа бўлмасанг ҳам бўлади. Буни фақат сен учун қилишим мумкин.

Ксана кўзларини қисиб, бош чайқади:

— Йўқ, Сеня, керакмас. Мен буни истамайман. Буни ҳаммамиз учун, мактаб учун қилишингни истардим.

— Бўпти, мактаб учун бўлса бўла қолсин,— деди Сеня маъюслик билан.

— Ахир мен учун эмас-ку! Тушунишинг керак-да!

— Ҳаммасини тушундим. Майли дедим-ку. Ҳамма учун бўла қолсин. Лекин бир нарсани билиб қўй, ҳам-ма учун бўлса ҳам мен сенинг Пьеринг учун қилмай-ман. Билиб қўй.

Кейинги куні район ижроня комитетиди, халқ маорифи бўлимида район марказидаги мактаб вакиллари билан биргаликда катта сув келиши шарафига бағишланадиган эстафетани ўтказишнинг қатъий тартиблари ишлаб чиқилди. Командаларга бирорта ҳам ўзлаштирмовчи бола киритилмаслиги кераклиги яна бир марта қайд этилди. Физкультура ўқитувчиси Дмитрий Антонович бу шартни четлаб ўтмоқчи бўлганди, ҳамма болалар яхши ўзлаштираётган район марказидаги мактаб вакиллари эътироз билдиришди. Ёш физкультура ўқитувчисининг турли имо-ишоралари бекор кетди, Ирина Николаевна район марказидаги мактаб вакилининг фикрини тўла маъқуллади. Дмитрий Антонович қўл силкиб қўйди — ўзларингдан кўринглар, демоқчи бўлди шекилли.

Эстафета комбинацияли қилиб ўтказиладиган: югуриш ва велосипед спорти бўйича мусобақалашиладиган бўлди. Шартлар бу ернинг шароити учун янгилик эди: мусобақанинг бир этапида сувдан ҳам ўтишга тўғри келарди. Район марказига байдаркалар олиб келинган эди. Эстафета таёқчаси бир этапда сув орқали олиб ўтиларди.

Физкультура ўқитувчиси Дмитрий Антонович Артём Иванович билан кенгашдан қайта туриб хафаҳол гап бошлади:

— Мен сизга тушунолмаяпман, Ирина Николаевна, кечирасиз, ҳеч ҳам тушунолмаяпман! Мактабнинг шаъни учун жон куйдирасиз-у, уни ўзингиз зарба остида қолдирапсиз. Бунча аълочини биз қаёқдан топамиз? Бизнинг мактабимизда аълочиларнинг, кечирасиз, ҳаммаси лапашанг. Энг тажрибали ва машқда чиниққанлари эса иккиларини тузатганлари йўқ. Рост, сира тушунолмаяпман. Тагин, мен мактабнинг шаъни учун курашаман, дейсиз.

— Ҳа, «шаъни учун»! — дея унинг гапини бўлди Ирина Николаевна, ҳатто юришдан тўхтаб. — Сиз бу сўзга тушуняпсизми? Шаъни учун, қуруқ дабдаба учун эмас. Чинакам шараф учун, қуруқ ном учун эмас! Тушуняпсизми?

— Жуда яхши тушуняпман. Сиздан кам тушунаётганим йўқ. Лекин...

— Лекин... шон-шараф деган нарса сохта бўлмаслиги керак. Ёмонларни яхши қилиш лозим. Пионерлар

қолоқларни шатакка олишди. Сеня Грачик... Айтгандек, командалар рўйхатида мен Грачикни ҳам, Арзумянни ҳам учратмадим.

— Арзумян яхши шахматчи, холос,— деди Дмитрий Антонович.— Сиз, нима, шахмат тахтасида от билан юришни ҳам эстафетага қўшмоқчимисиз? Лекин, майли, уни велосипедчилар командасига олсак бўлар. Лекин Сеня Грачик жуда ҳам лапашанг бола-да. Жудаям пачоқ бола.

— Кишининг гашига тегадиган гапларни гапирасиз!— деди Ирина Николаевна қаттиқ ранжиб.— Грачик яхши бола, жуда ҳам қобилиятли, софдил йигит. Сувни у ҳаммадан кўп кутяпти. У сувда сузишни ҳам назарий жиҳатдан ўрганиб чиқди. Балки қайиқ ҳайдашни ҳам назарий жиҳатдан ўрганиб олгандир. Район марказида ҳам унга тенг келадиган рақиб топилмас. Сув муҳим этап. Рамзий аҳамиятга эга. Район марказига ҳам сув энди келади-ку. Яхшиси, Сеня Грачикни байдаркага ўтқазамиз. Уни бирор ҳафта тренировка қилдирсак кифоя. Сурен велосипед миња қолсин.

— Гапга қаранг, роса комедия бўларкан-да. Айиқлар велосипед минибди-ю, уларнинг орқасидан мушук ҳам велосипедни тескари миниб эргашибди. Маймунлар ҳам мусобақалашишибди. Шунақа бир масал ўқиганман. Нима дейсиз, Артём Иванович? Сиз гапиринг, сизнинг гапингиз эътиборлироқ.

— Менинг фикрим шундай,— деди Незабудний.— Менинг фикрим шундайки, у болани бу ишдан четда қолдирмаслик керак. Шусиз ҳам ҳозир унинг таъби хира. Қичкина бўлса ҳам пишиқ бола, сизларни уялтириб қўймас. Бекорга унга ишонмаяпсизлар. Кучли бола у. Яқинда менинг олдимга келиб: «Артём амаки, сиз, эҳтимол, мен кучсиз бўлганим учун мени бир чақага олмассиз...»— деб сўради.

— Билиб қўйинг, совринингиз, дод деб кетади,— деди бўш келмай Дмитрий Антонович.

— Нега дод деб кетаркан?— Ирина Николаевна физкультура ўқитувчисига ўқрайди.— Энг яхши команда олади. Лекин у болани мен сира хафа қилдириб қўймайман. Билиб қўйинглар.

Шу куни Сеня Ксана, Пьер, Сурик ва Мила билан биргаликда тепаликка чиқди, улар тепаликка ҳар куни боришарди. Лекин бугунги чиқишлари бекор кетма-

ди: уфқнинг олис-олисларида, чўл устида туманга ўхшаш кумуш ранг тасма кўзга ташланди. У гоҳ жимирлаб қолар, гоҳ кўздан ғойиб бўларди. Уша ёқдан аллақандай ёқимли шабада димоққа урилди. Болалар бурун тешикларини катта очиб, руҳни енгил қилувчи ана шу шабададан нафас олдилар, илгарилари бунақа шабада Сухояркада ҳеч қачон димоққа урилмаган эди.

Эртасига кечқурун, дарслар тугаши билан болалар яна тепаликка югуришди, тепалиkning чўққисига чиқиб олиб, кечаги ажойиб тасма ғойиб бўлмаганмикин, деб чўчинқираб ўша томонга тикилдилар. Йўқ, йўқолмабди. Бугун сал кўпайибди ҳам. Қоронғи тушганда қурилиш чироқлари икки ҳисса кўпайгандек бўлди. Ҳар бир чироқ энди сув сатҳида ҳам акс этаётган эди. Кумуш тасмани қоронғилик ютган, лекин чироқлар акси қоронғилик қаърида ярқираб кўринарди.

Шунда болаларнинг ўзаро муносабатлари яхшилангандай, гина-кудуратлар эсдан чиққандай бўлди. Болалар тепаликда сакрашиб:

— Сув келяпти! Сув келяпти! Сув! Сув!— деб қичқира бошладилар.

Пастликдаги қоровул қичқириб, уларни ҳайдагунча болалар хурсанд бўлишиб, роса сакрашишди.

Эртасига Елизавета Порфирьевнанинг дарсида деразадан уфқда нимадир ярқираб кўриниб, жимирлади, ғойиб бўлди, яна кўринди. Навбатдаги контроль ишини ёзаётган болалар бошларини кўтариб, дераза томонга қарашди: ўша ёқда, дераза ортида қанот қоқиб бу ўлкада ҳеч қачон кўринмаган ғалати бир қуш учиб юрарди. Қуш саройнинг томига қўнди. Тумшуғи узун бу қуш томда ноўхшов югурди, яна учди, ҳавода алланимага осилиб қолгандек бир зум бир жойда қанот қоқиб турди.

— Қадрдонларим... болалар!— деди Елизавета Порфирьевна ва ўрнидан турди. Ҳайрон бўлиб деразага яқин борди.— Бу чайка-ку, чайка!

IV БОБ

ОРОЛЛИКЛАР

Сув тобора яқинлашарди. Сухоярканинг ўзига ҳам етиб қолди. Посёлкада ҳамма уни кутиб олишга тайёрланарди. Қелин кутгандек ҳар хонадонда уни орзи-

қиб куттишарди. Уни кутиб ҳамма нарса яшнар, ҳамма қувонарди. Зелепуха ота жарлик ёнига бориб, сув келган жойга кўк йўл-йўл белги қилиб бир ёғоч суқиб қўйди. У ҳар куни эрталаб ва кечқурун келиб қарар, сувнинг қанча кўтарилганини кузатарди. Бузилган уйининг олдида, ҳозир эса сув остида қолиб кетган жойда бир пайтлар ўсиб турган дарахтни у аллақачон бошқа жойга ўтказган эди. Дарахт тепаликда, янги уй олдида ўсарди. Биринчи Май районида янги уйлар қад кўтарган, уларга ҳамма кўчиб кирган эди. Ҳали-ҳозирча сув етиб келмаган қуруқ ерда қайиқ станцияси қурилаётганди. Бу станция Сув байрами шарафига пионерлар эстафетаси тугайдиган жойда қурилмоқда.

Дастлаб сув уйларда, янги квартираларда пайдо бўлди. Филтрлайдиган станция ишлай бошлади. Водопровод кранлари ишга тушди. Қувурларда нимадир бўлқиллар, сухояркалик болалар сабрлари чидамай унга қулоқ тутиб, қувур ичидан товуш эшитилиши билан ошхонага югурар, жўмракни бураб, унга тикилардилар. Мана, дастлаб бир-икки томчи сув томди, сўнг бирдан сув пуркалди, кейин биринчи синфлик қизчаларнинг сочи ўрамига ўхшаб занг аралаш сув оқди, яна бир сув пуркалиб, кейин тиниқ сув кела бошлади. Водопровод! Водопровод! Янги уйларга кўчиб кирган кишиларнинг водопроводи қандай ишлаётганини қўриш учун уларникига меҳмонлар ҳам келаверди. Кранлардан муздек тиниқ сув оқар, қудуққа кўникиб қолган кишиларни у хушнуд қиларди. Одамлар бир-бирлариникига югуришар, телефон қилишарди:

— Сизларникида борми? Бизларда келмай қўйди. Бизларнинг линиямизда авария бўлганмиш. Вақтинча узиб қўйганмишлар. Кечқурун беришга ваъда қилиш: япти.

Гап сув ҳақида кетаётганини ҳамма ҳам тушунарди. Синчков болалар уйнинг бурчагидаги хонага занжирли дастак тортилганда юқоридан сув шариллаб тушадиган жойга бориб, бу хонадан чиққуси келмай қолди, бундай шўх болаларнинг оналари эса, шўрлик боламнинг қорни оғриб қолди шекилли, деб роса ташвишланардилар!

Икки ҳафта бетиним ёққан ёмғир ҳам сувнинг келишини жадаллаштирди. Илгари белгилаб қўйилган графикдан олдинроқ келиб қолди сув. Сеня билан Су-

рен ҳам сув йўлига белги қўйишар, эрталаб келиб кеча қўйган белгилари сув тагида қолиб кетганини кўриб териларига сиғмай қувонардилар.

Мактаб турган тепалик атрофига ётқизилган дамбага ҳам сув урилди. Сув кўпайган сари айрим ота-оналар кўпроқ ташвишлана бошладилар.

Тиниб-тинчимайдиган Ирина Николаевна болаларини оролда яшашга ишониб қўйган, лекин ҳозир ташвишланаётган ота-оналар олдига борар, уларни тинчлантирарди:

— Ахир, лагерга ҳам юборардингизлар-ку. Ҳар йили, ахир, улар лагерга бориб турарди-ку. Буни ҳам лагерь деб ҳисоблайверинглар, ўқиладиган лагерь. Лекин бу лагерь кўз олдиларингизда-ку.

— Лагерь дегани қуруқ жойда бўларди, бу, ахир, азизим, сувнинг ўртасида қолди-ку... Ваҳима босади-да одамни, ахир.

У ҳар қалай ҳамма ота-оналарни ҳам тинчлантира олди. Мактаб биносида ота-оналар йиғилиши ўтказилди, ота ва оналар сал хотиржам бўлдилар. Ростдан ҳам болалар ўтган йилларда лагерларда яшагани сингари яшар, бу гал яқинда ва ота-оналарнинг кўзлари олдида эдилар. Қун сайин посёлкага яқинлаб, кўтарилиб келаётган сув одамларни қувонтирар, руҳларини енгиллатар, бу — уларнинг таъблари хира бўлишига йўл қўймасди.

Сув аста-секин кўтарила борди. Бу сув катта, ҳаммани тўйинтирадиган, чанқоғини босадиган, турган жойида тинч бўлса ҳамки беҳад қудратли сув эди. У ҳамма майда-чуйда ўйдим-чуқурларни, баланд-пастликларни текислаб келарди. Уфққа қадар ҳамма ёқ текис, ойнадек ярқирарди. У йўли устида дуч келган ҳамма нарсани — ташландиқ нарсаларни, чанг-тўзонларни оқизиб, ҳаммасини ютиб, ўтмишдан қолган изларни йўқотиб келарди.

Атроф кишини ҳайрон қолдирали даражада ўзгарди-қолди. Ҳатто кўкламги жануб қуёши ҳам бошқачароқ нур сочар, бошқача кўринар, ҳаво ҳам мусаффо, қуёш ҳам ювиниб баданидаги кирларидан халос бўлгандек кўринарди.

Сухоярка осмони ҳамма вақт ҳам бениҳоядай эди. Очиқ чўл осмони зангори гумбаздек кўринар, энди эса

илгаригидан икки ҳисса кенгайгандек эди. Сув омборининг ранги ҳам осмон рангига кирган эди.

Артём Иванович оламда кўп сувларни кўрган. Катта-тасини ҳам, кичигини ҳам. Оқадиганларини ҳам, оқмайдиганларини ҳам. Лекин уларнинг ҳеч қайсиси одамларга бу каби қувонч бахш этмаган, ҳеч қайсисини кишилар бунчалик катта умид билан кутмаган эди. Сувнинг келишини ҳаммадан ҳам ўт-ўланлар билан болалар кўпроқ кутишди. Ҳамма ёқда ўт ўсган, эртаиндин сув тагида қолиб кетишига ҳам парво қилмай хуррам кўринар, болалар эса қоғоздан кемачалар ясар, сув бетига ялпоқ тош отиб ўйнашар, иштонларини кўтариб паст жойларда сувни шапиллатиб юришар, денгиз об-ҳавоси ва денгизчилар ҳаёти тўғрисида гап сотишарди.

Болаларга эргашиб итлар ҳам келиб қолишди. Даставвал думларини қисиб, умрларида ҳеч қачон кўриш насиб бўлмаган бу сувга яқин бориб сувни ҳидлаётгандек кўринардилар. Улар сувга оёқларини ботириб, сувдаги ўз аксларига таажжубланиб қарар, сувни ялар, ўз тилларининг аксидан ҳам таажжубланар, жазирама иссиқларда чанқаб, ҳаллослаб юрадиган бу итлар сувни очкўзлик билан ичарди.

Сигирлар ҳам келишди. Улар сувга кириб, илгарилари ҳеч қаерда кўринмаган бу бепоён сувга тикилиб қолишди.

Уйларга водопровод қувурлари киритилмаган кўчаларда ўрнатилган водопровод колонкалари олдида пақир кўтарган кишилар кўринарди.

Нуқул чанг-тўзон одамларнинг жонига теккан кўчаларга ҳам сув сепилди. Хуллас, Сухоярка асрий чанқоқлигини қондира бошлаган эди.

Фақат Милица Геннадиевнанинг кайфиятига таъсир қилолмаган эди бу сув.

— Бу сув менга бирор нарса берармиди?— деди у Сеняга.— Денгизчилигингдан фойда йўқ менга. Чой билан киримга сув ҳамма вақт ҳам топилади. Сув ташувчи кишидан янгиликларни эшитиб турардим. Бу кранингда тил-зувон ҳам йўқ.

Сеня Милицанинг онгсизлиги тўғрисида гапирганида Незабудний унга насиҳат бериб, тинчлантирди:

— Сен нега унинг гапига қулоқ соласан?— деди Артём Иванович.— Мен сенга айтаяпман-ку, ҳамма

парсага енгилтаклик билан қарайдиган аёл экан. Мен муҳожирликда яшаганимдан ҳам баттарроқ яшаркан. Бизлар-ку, кўзимиз ожизлигидан ва қўрққанимиздан, ҳақиқатни кўрмай, довдираганмиз. Бу хотин эса жавонни билан парда орасида ўтириб олиб, қоғоз гулга маҳлиё бўлиб турибди, атрофида одамлар қандай ажойиб гуллар ўстираётганидан хабари йўқ. Оламни сув босса ҳам тўпигига чиқмайдиганлардан экан...

Сув эса борган сари кўтарилар, у мактаб турган тепаликни аллақачон ярим оролга айлантирган эди. Болалар фахрланиб, ярим оролда ўқияпмиз, дейишарди. Ҳамма мактабнинг чор атрофини сув қуршаб оладиган, мактабни шаҳарчадан ажратиб қўядиган пайтини томоша қилгуси келар, шу фурсатни кутишарди.

Кўчиш тугалланди. Кичкиналарни «катта ер»га кўчиришди, улар кўчирилиши биланоқ Сеня билан Сурик район ижроия комитети атрофларини кўздан кечиринди. Бўшаб қолган синфларнинг эшикларига: «6-синф ўғил болалари ётоқхонаси», «6-синф қизлари ётоқхонаси», деб ёзиб қўйилди. Илгари синф бўлган бу хоналарда район ижроия комитетининг раиси Галина Петровна район марказидан топиб юбортирган топ-тоза каравотлар тартиб билан жойлаштирилган эди. Дастлаб районда бунча каравот топиб бўлмайди, олдини планлаштирилмаган эди, деб тихирлик ҳам қилинши, шунда ҳам Галина Петровна Тулубейнинг характери иш берди: у осойишталик билан болаларнинг кечаси ухлаши планлаштирилган, каравотни қаердан бўлса ҳам топинглар, деди. Хуллас, пландан ташқари каравот топилди.

Одатда, бир кеча ухласанг, ўша жойга кўникасан киши. Болалар ётиб қолаётган бу ер ҳали ҳам ярим орол эди, тепаликни торгина йўлак «катта ер» билан боғлаб турарди. География дарслигида айтилганидек, ҳамма томондан сув билан қамралган жойнигина орол дейилади...— Болалар ана шу тепаликнинг оролга айланганини сабрсизлик билан кутардилар.

Дастлабки пайтларда ярим орол негадир Пьерга ёқмади. Балки синфлар билан ёнма-ён турган ётоқхоналар унга етимхонани эслатгандир...

Бу ерга кўчиб келганларининг учинчи куни, ўқитувчилар тартиб сақлашга қанчалик уринишмасин, болаларнинг бирортаси ҳам партасида тинч тургиси кел-

масди. Йўлак кўринадиган синфларда эса болалар ўринларидан туриб, сув қаергача кўтарилганини кўрмоқчи бўлишарди...

— Грачик! Хода ютдингми! Нима бор экан ўша ёқда?!— деди олтинчи синфда дарс бераётган Глеб Силич таажжубланиб.— Нима, сувни кўрмаганмисизлар? Тинч ўтиринглар. Бугун нима бўлди ўзи сизларга? Кўчиб келдик, жойлашиб олдик, ҳамма ёқ сув, хўш, нима қизиғи бор буни? Ўша йўлакнинг сув остида қолишини томоша қилиш шунча қизиқмикин, а? У ёққа ўтишни кеча тақиқлаганман-ку.

Бугун ҳам ярим оролда яшашга тўғри келди. Сеня кечаси ҳам бир неча марта ўрнидан туриб, яшириқча деразадан қаради. Ҳали ҳам йўлак кўриниб турибди. Тонг отишига озгина қолганда Сеня яна деразадан қараса озгина, бир ярим метрча йўлак қолибди. Лекин навбатчи Витя Ҳалилеев дарров бориб ёт, бошқаларнинг уйқусини бузма, деди. Эрталаб уйқуларидан туришса...

Орол! Чиқакам орол! Мактаб оролчада турарди. Йўлак бутунлай сув остида қолган. Чор атроф сув. Деразаларга сувнинг шуъласи тушиб турар, шабада сув бетида енгил тўлқин ҳосил қилар, деворларда ва синфларнинг шифтларида шуъла жилваланар эди.

Икки кундан кейин Рёмка Штиб биринчи балиқ тутди, Пашшани симдан ясалган қармоққа санчиб, бир балиқчани тутиб олди. Ҳамма олтинчи синфга ана шу балиқчани томоша қилгани келди. Рёмка Штиб ҳамманинг эътиборида эди.

Сеня кўчиб келишдан сал олдинроқ Рёмка ва Пьер билан гаплашган, ораларида қуйидагича гап бўлган эди:

— Болалар, сизларга балки айтгандирлар ҳам,— деб гап бошлади Сеня.— Мен сизларни шатакка оладиган бўлдим.

— Жуда кўзим учиб турувди-да ўзиям!— масхара қилди уни Рёмка.

— Рост. Бир ҳаракат қиласизлар энди. Мен сизларга ёрдам бераман.

— Ҳозироқ бошлаймиз-да!

— Истамасанглар, керакмас. Агар истамасанглар, сизларни командага киритишмайди.

— Тўхта! Нега киритишмас экан?!

— Бўлмаса, ҳаракат қилинглари-да.

— Хўш, Пьерка-чи!— Рёмка ҳамроҳига қаради.— Борамизми?

— Қаёққа?— тушунолмади Пьер.

— Ҳамма гап шундаки, ҳеч қаёққа бормайсан,— деди Рёмка, жаҳли чиқиб.— Дарслардан улгуришни талаб қилишяпти. Терларканмиз роса. Тушундингми?

Пьер бош ирғаб қўйди. Пьер рус тилидан қандай ўқиётганидан қатъий назар, Рёмканинг чапанича «ше-ва»сини ўрганиб улгурган эди.

— «Хап»,— деди Пьер, бу унинг — Рёмканинг тилида «хўп» дегани эди.

— «Қайр»,— деди Рёмка, хайрлашиб.

Аста-секин оролликларнинг иши йўлга қўйилди. Қирғоқдан уларга катта қайиқда кастриоль ва термосларда овқат келтиришар, навбатчи қизлар Ирина Николаевна раҳбарлигида уларни ошхонада иситарди. Уй вазифалари — энди уларни уй вазифаси деб ҳам бўлмас, мактаб вазифаси деса ҳам бўларди,— ҳамкорликда тайёрланарди. Болалар анча яхши ўқийдиган бўлиб қолишди. Фақат Рёмка Штиб ҳеч ўзгармади. У дарсларга келмай ҳам қоларди. Сув мактабнинг девори тагига яқинлаб қолган жойда оёғини сувга тикиб, ўзи ясаган қармоқни сувга ташлаб қараб ўтиргани-ўтирган эди. Пьерни ҳам ўқимасликка ташвиқ қиларди. Ўқитувчилардан бири ҳазиллашиб «жамоатчи репетитор» деб атаган Сеня айтганидек, Пьернинг ҳам, Рёмканинг ҳам кундалигини математика ва рус тилидан олинган «икки»лар безаб турарди. Сеня уларни йўлга сололмай хуноб эди.

— Мен сизларни илгари суролмасаканман!— деди хуноб бўлиб уларга Сеня.— Мен сизларни тортолмайман. Истамасанглари, кераги йўқ, менга нима.

— Сенга нима бўларди, Тулубейнинг кубоги кетади, холос. Уни олишадими, саломат бўлинглар деб, жўнаб қолишадими,— деб кулди Рёмка Штиб.

— Ҳа, бизларга орғқага торғтсак, кубокдан маҳрум бўлдик, дейвергинлар!— деди унинг жигига тегиб Пьер.

— Агар ўзингни бунақа тарозуга солаверсанг, Ксанага айтамин, пионерлик топширигини бажармаяпти, деймиз. Ҳе, Сенька, сен ростдан ҳам бизлар билан вақтингни бекор ўтказаясан-а? Сен, оғайни, яхшиси

арифметикадан контроль иш пайтларида бизларга масала ечиб бера қол. Иншо ёзиб бер, ҳамма нарсаси ўзингга боғлиқ-да,— деди Рёмка гашига тегиб.

Ксана ростдан ҳам бир кун сўраб қолди:

— Хўш, улар илгарилаяптиларми?

— Нўхталаб тортармидим уларни! — деди истеҳзо билан Сеня.

— Унутма, Грачик, бизлар сендан умид қиляпмиз. Уларга ишониб бўлмайди, лекин ҳамма гап сенда. Билиб қўй.

Бир неча кундан кейин эстафетада қатнашадиган болаларни қайиқда қирғоққа олиб бориб, ўша ерда тренировка қилдира бошладилар. Незабудний баъзан, келиб, болаларнинг қандай ҳозирлик кўраётганликларини кузатарди. Скамейкада қараб ўтирар, физкультура ўқитувчиси Дмитрий Антоновичнинг олдига бориб, тез-тез унга маслаҳат берарди. Чол бир жойда ўтирмас, жойидан туриб ниманидир кузатар, ўзидан-ўзи қўл силтар, яна ўтирар, бир минутдан кейин яна сакраб турарди.

— Кечирасизлар, у чаққонроқ сакрасин. Эпчил сакрашни ўргансин!

Қайиқ станциясига енгилгина бир байдарка олиб келишди. Сеня Дмитрий Антонович раҳбарлигида ҳар кун шу ерда тренировка қила бошлади, бунинг учун унинг қирғоққа бориши шарт эмасди. Байдаркада ҳар кун мактаб атрофида сузишига рухсат беришди.

Яна Махан пайдо бўлиб қолди. Сеня ва Незабуднийга дуч келиб, шарманда бўлганидан кейин энди бирон ёққа бош олиб кетгандир, деб ўйлашарди. Пишқириб оққан сув ўз йўлида ҳар нарсани оқизиб келганидек сув омбори ҳам аллақаёқлардан уни бу ерга яна олиб келди. Махан қуруқликда ўзига ўрин тополмабди шекилли, сув бўйида парвона бўлиб қолди.

Славка Махан бир вақтлар Николаев пристанида икки ҳафта ишлаган, ўшандан бери йўл-йўл майка кийиб юрар, почаси кенг матросча шимини эгиндан ечмас, қўлидаги тушъ билан чизилган лангар расминини кўз-кўз қилиб юрарди. Сухояркада пристанъ билан қайиқларни бошқара оладиган одам деярли йўқ эди. Маханни ишга олишди. У қайиқ пристанида ишлай бошлади. Артём Незабуднийнинг ўз кубогини пионерлар эстафетасига соврин қилиб берганини Махан ўзича тушунган эди.

— Пишиқ чол. Ўзиникини яшириб қўйиб, иккинчисини

ни берган. Яна гап-сўз бўлиб юрмасин деб қилган иши бу. Айёр-э. Лекин мендан айёрроқ эмасдир...

Пьер билан шу мавзуда гаплашишга уринди. Гапни узоқдан бошлади, эҳтиёткорлик билан гапирди: бобои анча мол-мулк орттиргандир? Шу тарзда гаплашди. Лекин Маханни мактабга киритишмади, қирғоқда Пьер билан узоқ гаплашишнинг иложи бўлмади: болалар, биринчи навбатда Сеня келиб қолди. Гапни тўхтатишга тўғри келди. Махан негадир Сеняни жуда ҳам ёмон кўрарди. Сеня туфайли шарманда бўлгани, у ҳамма нарсга аралашавериб, Маханга кун бермагани учунми, ҳақиқат Рёмка билан Махан томонда бўлмай, кичкина-гига Сеня томонда эканини Пьер тушуна бошлагани учунми, ишқилиб, Махан ўша пионерчани, ҳаммадан ёмон кўрар, кўргани кўзи йўқ эди.

Эстафета ўтказиладиган жойларда тренировка қилиш учун район марказидан ҳам болалар келишди. Улар қазик станциясига келиб тушишди. Улар бақувват, чиниққан болалар эди. Қизлар ҳам новча, чиниққан. Сеня уларни кўздан кечириб, мактабнинг энг яхши чопқирларидан бири сифатида кўзга кўринган Рёмка Штибсиз, тренировкаларда ўзини кўрсатган Пьерсиз муваффақият қозониш қийинлигини фаҳмлади.

Физкультура ўқитувчиси Дмитрий Антонович ҳам ташвишга тушиб қолди: Сеня яхши суза олармикин? Эстафетанинг байдарка билан ўтиладиган участкасида сузиш иш беради. Енгил қайиқ салга ағанаб кетиши мумкин. Лекин ҳали ҳам сув совуқ, чўмилишга рухсат этиб бўлмасди. Жануб қуёши сув сиртини сал исита бошлади. Ўқитувчи энди ишга киришмоқчи бўлди. Сеня уни, мен сузиш усулларини аллақачон ўрганиб олганман, деб сал юпатди. «Назарий жиҳатдан», деб илова қилиб қўйди Сеня секингина.

— Назарий жиҳатдан?— деди хуноб бўлиб Дмитрий Антонович.

У БОБ

СУВДА ВА ҚУРУҚЛИКДА СИНОВ

Бўш синфлардан бирида Сеня сузиш тўғрисидаги қўлланмадан ўрганганларини полда ётиб машқ қила бошлади. Полда машқлар кўнгилдагидек яхши чиқарди. Мана, эртага ана шу машқларни сувда бажаради,

бемалол сузиб кетаверади. Лекин олдин ўзи сувда машқ қилиб кўриши керак. Иши ўнгидан келди. Шу кун кеч-қурун Сеня навбатчи эди.

Оролдаги интернатда ҳамма уйқуга кетганда у дам-ба ёнига жўнади. Сузиш дарслигидан ўрганганларини амалда бажариб кўрмоқчи бўлди. Лекин биринчи марта нима қилсайкин?

Сеня Милица Геннадиевнанинг китобидан сузишга доир бир амалий маслаҳатни ёдлаб олган эди: «Машҳур олим Франклини сузишни ўрганмоқчи бўлганларга қуйидагича маслаҳат беради,— деб ёзилганди китобда,— дарё ёки денгиз қирғоғидан саёз жой танлаш керак, ечиниб, қўлга битта тухум ушлаб қирғоқдан ичкарига кириш керак. Шундан кейин тухумни бир неча қадам нарига отиш керак. Тухум чўка бошлайди. Шундан кейин, тухумни отган киши гавдасини сувга ташлаб, тухумни ушлашга интилади. Гавданинг олдинги қисми билан сувга ботиш осон эмаслигини у фаҳмлаб қолади. Анча уриниш керак. Бу ҳолат унга агар қоринни сувга қўйиб, ҳаракат қилинса сув кишини кўтариб тура олишини кўрсатади. Сувнинг чуқур эмаслигини, истаган пайтда тикка туриш мумкинлигини билади, шу тарзда машқ қилавериш мумкин».

Сеня деярли ёдлаб олган сузиш бўйича қўлланмада эса бу ҳақда ёзилмаган эди. Унда сузишни инструктор ёки тажрибали сузувчи раҳбарлигида ўрганиш шартлиги ўқтирилганди.

Инструктор топишдан кўра тухум топиш осон, бу-нинг устига, Сеня ўзининг сузишни билмаслигини ҳеч кимга кўрсатгиси келмасди. Ахир синфда ҳамма уни сузиш назариясини яхши биладиган киши деб тан оларди-да. Кеча нонуштага тухум беришган эди. Сеня уни яшириб қўйганди. У мактаб деразаси тагидаги дамбага кела туриб, тухумни ҳам олиб келганди. Ойдин кеча. Ой анчагина тўлишган, сув омбори устида сузарди. Унинг акси сув бетиде кумуш ранг тасма ҳосил қилган.

Сеня ечинди, сувга кирди. Сув муздек туюлди. Ик-киланди. Эртага ё Дмитрий Антонович билан бирга кел-самикин? Ахир, у ҳеч қачон сузиб кўрмаган, лекин би-ринчи тажрибасини ўқитувчи кўзи олдида қилса қан-доқ бўларкин?

Сеня бу фикрдан воз кечди, аста-секин чуқурроққа бораверди, тишларини такиллайтиб, қорини сувга боти-

риб, илгари юраверди. Қўлида маҳкам ушлаб турган тухумини отиши керак эди. У олдинга эгилиб, тухумни сувга ташлади. Тухум палағдами ё Милица Геннадиевнанинг китоби алдадими, ишқилиб, сувга чўкмади. Лекин тухумга томон яна бир қадам босган Сеня бирдан чўкиб кетди. Чўкканда ҳам боши билан дарров чўқа қолди, насиҳатномада кўрсатилгандай бўлмади — сув Сеня гавдасининг олдинги қисмини кўтармади. Боланинг оёғи бирдан чуқур жойга тойиб кетди шекилли. Сеня типирчилади, талпинди, оғзига муздек, сал ачимсиқ сув кириб энтикиб қолди. Бир зум ўзини яна сув бетида кўрди. Оғзини катта очиб, нафас олди. Шунда тўсатдан тухум оғзига кирди. Сеня тухумни оғзидан чиқариб ташлади, шу пайт оёғи ерга тегаётгандек туюлди. У оёқ учини ерга тираб зўрға турарди. Иягигача сув. Агар товонини ерга босса оғзи ҳам сувга ботарди. Сеня қўллари типирчилатиб, бир тўлғонганди, қўли алланимага тегди. Бу — болалар бир вақтлар сувни ўлчаш учун ерга тикиб қўйган ёғоч эди. У икки қўли билан шу ёғочга ёпишди, дамбага яқин боришга интилди. Яна оёғи осмонга кўтарилиб, боши билан сувга шўнғиди. Икки қўллаб яна ёғочга ёпишиб, дамба томон талпинди. Яна шўнғиди. Ёрдамга чақиришдан бошқа илож қолмаганди.

— Сурик! — деб бақирди Сеня, бошқаларни уйғотиб юборишдан чўчиб. Бошига мушкул иш тушганда дўстим менинг овозимни уйқуда ётганда ҳам эшитади, деган фикр ўтди унинг хаёлидан. Ҳеч ким жавоб бермади. Сенянинг аъзойи-бадани музлади. — Эй, Сурик! — деб бақирди у қаттиқроқ. Ётоқхонанинг деразаси очилиб, бировнинг сакрагани эшитилди.

— Ким у? Нима? Ҳе, ким? — деб қичқирди Пьер. Шу камлик қилиб турганди! — Нега у ёққа борганди? — деб сўради Пьер. — Глеб Силич билса, ажабингни берғиб қўяди!.. Рғухсат бергмаганди-ку у!

— Мен... м-мен... ф-фақат... Чуқурлигини к-кўрмоқчи бўлувдим... — деди шўрлик Сеня тиши-тишига тегмай.

— Ўзбошимчасан-да! — деди Пьер, қирғоққа ўтириб. — Сув совуқми?

— Ж-жу-даяммас... — деди Сеня титраб, қалтираб. Ёғоч букилди, оёқ учида туриш машаққатли эди. Сеня сувдан чиқолмаслигини қандай қилиб ифодалай оларди?

Пьер эса ҳамон елкасини қашиб, жим турарди. Кейин мактабнинг деразасига қаради.

— Айёрсан-а! — деди у баланд руҳ билан. — Навбатчи бўлиб, чўмилмоқчийкансан-да! Бунақалигингни билмовдим. Мен ҳам чўмилсаммикин-а? Нега энди бизларга рғухсат этишмайди? Сув анча илиқ бўлиб қолгандир? Илиқми?

— Ил-лиқ, — деди шўрлик Сеня, тўсатдан оёғи тойиб, яна сувга бота туриб.

— Ёнингда сузиб юрган нима? — деб сўради Пьер.

— Тух-хум... — деб жавоб қайтарди Сеня тишларини такиллашиб.

— Ўрғдакникига ўхшайди-ку, — деди Пьер, мулоҳаза юритиб. — Товуқники бунақа катта бўлмас. Менга ташла-чи, ниманинг тухумилигини ҳозир мен сенга айтиб берғаман-ўрғдакникимикин, товуқникими, ўрғдакники сал катта ҳам сал қаттиқ бўлади...

Пьер тухум тўғрисида фикр юритаркан, Сеня бир неча марта сувга шўнғиди, типирчилади, жон-жаҳди билан тўлғонди.

— Бошинг билан шўнғишни ўрганияпсанми? — деб сўради Пьер. — Шўнғиганда қулоқ ва бурунни қўл билан бекитиб шўнғиш керғак.

— Пьер! — деб жон талвасасида қичқирди Сеня. — Мен чиқолмаяпман. — Қутқара олармикин, деб қўрқарди у. — Қара томирим тортяпти, — деди. У энг яхши сузувчиларни ҳам баъзан томири тортиб, сузолмай қолиши мумкинлигини эшитган эди.

— Э-э, томирғим торғтяпти, де! — деди Пьер. — Чалқанчасига ётиб ол, агар тўғнағичинг бўлса, сонингга санч.

— Тўғнағичим йўқ, — деди Сеня бўшашиб.

— Эсиз-а, — деди Пьер афсусланиб, кейин насиҳатга ўтди: — Совуқ сувда чўмилаётганда ҳамма вақт кишида тўғноғич бўлиши керғак. Ҳарғ эҳтимолга қарғши. Нима, оғирғлик қиларғмиди сенга у? Эҳтиёт бўл, агарғ томирғинг торғтишаётган бўлса. Бу ерғ чуқурғ, сувга чўкиб кетишинг мумкин. — Пьер сув қирғоғига борди. — Тийғанчиқ экан-да. Қўлингни чўз менга!

Сеня жон-жаҳди билан бир талпиниб, Пьернинг қўлидан ушлаб олди, уни ҳам сувга тортиб кетишига сал қолди. Сенянинг аҳволи оғирлигини шундагина Пьер тушунди.

— Қаттиқ ушла, Гргачик,— деди Пьер жиддийлашиб.— Маҳкам ушла.

У Сеняни қирғоққа чиқарди. Бутун кучи билан тортди, Сеня бўшашиб қолган эди. Сеня қалтираб, тиззасини қўлтиқлаб ўтираркан, ундан илтимос қилди:

— Ҳеч кимга гапирма, хўпми?

— Кимга гапирғардим! — деди Пьер.

— Одам уялади-да.

— Албатта. Навбатчининг-да,— деди Пьер.

— Раҳмат, мен ўзим ҳеч ҳам чиқа олмасдим.

— Арғзимайдим,— Пьер икки қўллаб Сенянинг елкаларидан сувни сийира бошлади.— Қонтрғоль ишдан сен ҳам менга ёрдам берғасан.

Улар ҳамма аллақачон ухлаб қолган мактабга томон йўл олдилар.

Шу воқеадан кейин Сеня контроль ишда масалани ечиб, Пьер билан Рёмка Штибга чўзмаслиги мумкинмиди? У бу ишнинг унча яхши эмаслигини тушунарди. Бу — пионер топшириғи эмас. Лекин эстафетада мукофотни қўлдан бермаслик керак. Сеня агар отасининг номидаги мукофот биринчи галдаёқ бошқа мактабга берилса Қсана қаттиқ хафа бўлади, деб ўйларди. Пьерга ҳам ёрдам бермай бўладими, у партасидан Сеняга қараркан, худди сувга чўка туриб, ёрдам сўраётгандек туюлди. Уша кечаси ўзининг афт-ангори қанақалигини билмаса ҳамки, бундай ҳолатда кишининг афти қанақа бўлишини тасаввур эта оларди...

Пьер контроль ишдан «беш» олди. Рёмка эса тайёргина нарсани ҳам қойил қилиб кўчиролмай, уч олди, лекин командага киритиш учун уч ҳам кифоя қиларди. Иккала чопқирнинг адабиётдан баҳосини ҳам яхшилаш керак эди. Пьернинг ҳам, Рёмканинг ҳам тўрт баҳолари бир хилда, учлар қаторида иккилар ҳам қалашиб турарди. Бунақа баҳолар билан Пьерни ҳам, Рёмкани ҳам Ирина Николаевна мусобақага иштирок эттирмасди. Елизавета Порфирьевна уйда ёзиб келиш учун бутун синфга топширган ишодан олинадиган баҳо бу масалани ҳал қиларди. Иншо темаси — «Менинг сеvimли китобим». Теманинг бундан баттари бўлмас. Sevimли китоб! Айтишга осон!.. Пьер Сухояркага келгунча асосан детектив романлар ўқиган. Унинг сеvimли китоблари

«Қонхўр фантомаснинг саргузаштлари», «Жаҳаннам ту-
бидаги муҳаббат» ёки «Ярим кечасидаги қотиллик» эка-
нини эътироф этиб, иншо ёзиб келсин-чи, Елизавета
Порфирьевна нима деркин? Рёмка Штибни бўлса тема-
нинг ўзи хуноб қилаётганди. Энг севимли китоб эмиш!
Китоб деган нарсага тоқати йўқ эди унинг. Мажбур бўл-
ганидан баъзан китоб ўқиган, лекин ҳеч қачон китоб де-
ган нарса севимли бўлмаган унинг учун. Китобхонлик
ўғил боланинг иши эмас, деб ҳисоблар эди у. Кино тўғ-
рисида сўрасалар гўрга эди.

— Ахир, «Ёш гвардия» китобининг киносини ҳам
кўргансизлар-ку,— деди Сеня икки дўстга, иншони топ-
шириш муддати яқин қолганди.— Кўргансизлар!

— Кўрган бўлсам кўргандирман,— деди Рёмка.—
Любка лўли рақсини ижро этади... Аслида эса ўзи фа-
шистларга қарши иш кўради. Ушами?

— Уша-да!

— Ёдимда, буни ёзса бўлади,— деди Рёмка.— Бўп-
ти, шуни менинг севимли китобим қилиб ёза қол.

— Сен-чи?— деб сўради Сеня Пьердан.

— Жюль Верғни ёзса бўларғмикин?— деб сўради
Пьер.

— Бўлади, албатта.

— «Капитан Грантнинг болаларғи» яхши,— деди
Пьер.

— Тўхта, тўхта! Мен ҳам уни кинода кўрганман
Шуни мен учун ёза қол,— деди Штиб.

— Бекор айтибсан,— деди Сеня.— Буни Пьер ёзса
бўлади, у яқинда келган, ҳам француз.

— Буни Пьер эмас, ўзинг ёзиб берасан,— деб таъ-
кидлади Рёмка.

— Мен сенга ёрдам бераман, лекин ёзишга қолган-
да ўзинг ёзасан,— деди Сеня.— Мен ёзсам, билиниб қо-
лади. Бирданига уч китоб тўғрисида ёза қол. Учаласи
ҳам бир-бири билан боғлиқ: «Сув остида 80 минг чақи-
рим», «Капитан Грантнинг болалари», «Сеҳрли орол».

— Мен «Сеҳрли орол»ни бирғ оз эсимдан чиқар-
гганман,— деди Пьер.

— Мен эсингга тушираман. Эсингдами, улар орол-
га бориб қолишади, уларга ҳамма вақт бир киши ёрдам
бериб юради, уларни қутқазади, бу одам капитан Немо
бўлади.

— Яхши, яхши, мен денгиз тўғрғисида ёзилган ки-

тобларғни яхши кўрғаман,— деди Пьер хурсини бўлиб.— Шунн ёза қол.

Сеня ўз васийлигидаги икки ўртоғини ҳам уй вазифасини ўзлари бажаришлари учун ташвиқ қилди, кўн уринди, лекин бўлмади. Пьер ҳаракат қилар, лекин учила китобни бирлаштириб ишпо ёзинини тасаввур эти олмасди. Рёмка Штибнинг мулоҳазалари шунақа ҳам бемаъни эдики, ўқиш у ёқда турсин, эшитгинг ҳам келмасди. Сеня вақтни беҳудага ўтказмаслик учун, агар совринни бошқа мактаб олгудек бўлса, Ксананинг афтангори қанақа бўлишини тасаввур этиб кўрди. Рухан қийналди... Тасаввур этиб кўрди-ю, қўл силтади. Суриктан илтимос қилолмасди. Бу ишга уни аралаштиргиси келмади. Бу ишнинг ўзи яхши эмас. Тишини-тишига қўйиб, уч кун дарсдан кейин бир неча соатдан синфда қолиб, иккаласи учун ҳам иншонн. Сенянинг ўзи ёзди. Якшанба кунн шу иншоларни кўчириб келишни уларга топширди. Олтинчи синфга «катта ер»га бориб, шанбадан душанбагача ота-оналари ҳузурида бўлишга рухсат этилган, иншонн уйда кўчириш учун қулай пайт бор эди.

Сеня оталиққа олган бу икки лапашанг уни шунчалик хуноб қилдики, ўз иншосини ҳам зўрға ёзиб улгурди. У «Сўна» тўғрисида ёзди. У «Сўна»ни кинода ҳам кўрган, китобни бир неча марта ўқиган эди. Сўна унинг севимли қаҳрамонларидан бири эди. Кишини ҳайрон қолдиради: чўлоқ, кўримсиз, лекин олижаноб, довюрак, дадил одам!

Пьер иншои учун «беш» олди. Елизавета Порфирьевна унинг рус тилидан қийналиши табиийлигини ҳисобга олиб, Сеня тайёрлаган иншонн кўчириш пайтида йўл қўйган хатоларини кечирди. Рёмка Штиб кўчириш пайтида учта қўпол хато қилган экан, зўрға «уч» олди. Ҳамма вақт иншонн «беш»га ёзиб юрган Сенянинг ўзи эса, бу гал Елизавета Порфирьевнани ҳайрон қолдириб «тўрт» олди.

— Шошилибсан, Грачик, жуда ҳам шошилибсан,— деди Сеняга Елизавета Порфирьевна хафа бўлиб.— Ташқи қиёфасига, жисмоний жиҳатларига кўп эътибор берибсан. Бу эса бир томони, холос. Сўна образи анча сусайибди. Асарни яна бир марта ўқиб чиқ.

— Уч марта ўқиганман,— деди Сеня.

— Тўртинчи марта ҳам ўқишинг керак экан. Меникига кел, Сўна тўғрисида гаплашамиз. Унинг оқсоқла-

ниб юришининг аҳамияти йўқ...— У қизишиб гапира бошлаганди, бирдан қоқилди.

Сеня унинг қўлидан тушган ҳассасини ердан олиб берди.

Ксана «Чин инсон қиссаси»ни ўзининг энг севимли китоби сифатида тавсифлаган эди. Мила Колоброда Ильинанинг Гуля Королева тўғрисидаги «Тўртинчи тепалик» китобини танлаган эди. Ашаддий китоб ишқибозни бўлган Сурен Арзумян бирданига уч китоб ҳақида ёзибди: «Тимур», «Том Сойер» тўғрисида ҳикоя қилиб, Катаевнинг «Оқариб кўринар ёлғиз бир елкан» асаридаги Гаврикни ҳам улар қаторига қўшибди. У, албатта, «беш» олди. Лекин Сеня ўзининг бу баҳосига парво ҳам қилмади. Уй топшириқларига баҳо қўйиб, тарқатилгандан кейин унинг ёнига Ксана келиб:

— Сен, Сеня, чинакам дўст экансан! Раҳмат. Сендан миннатдорман... Мен эмас, ҳаммамиз ҳам...— деганида у ўзини жуда ғалати ҳис этди.

Сеня Грачик ҳеч нарса демади. Фахрланиш туйғуларининг қалбини алангалатган, қулоқлари эса баттарроқ ловиллаётган эди. Ҳам хурсанд, ҳам виждонан қийналарди у. Нима қилсин, Ксананинг айтганини қилдида. Тўғри қилибми, нотўғри қилибми, ишқилиб, икки қолоқни «икки»дан қутқазди. Иккита энг зўр чопқирни командага киритди. Бунга қандай қилиб эришилганини Ксана билсайди. Ҳа, нима бўпти? Мана, машҳур шахтёр Никифор Колоброда донг таратган бригадир, у ҳам қолоқларга ёрдам бериб туради, бутун бригада орқада қолмаслиги учун бошқаларга у ҳам ишлаб берса керак. Шуҳратни эса ҳаммаси ҳам баҳам кўради. Бундоғ ўйлаб қаралса, ҳечқиси йўқ!.. Сеня шу ҳақда хаёл сурар, ўйларди.

VI БОБ

ИККИ ТАЁҚЧА

«Агар ўлсам, ҳаммага маълум қилиб қўяйки...».

Бу сўзлар бир неча кундан бери Пьернинг хаёлидан кетмасди. «Агар ўлсам...» Наҳотки Артём бобо умри туғганини ҳис этаётган бўлса? Пьернинг кўзига у жуда ҳам бақувват кўриниб юарди. Ҳар бир ҳаракатида: сайрга чиққанида оғир ҳассасини бемалол кўтариб-таш-

лаганида ҳам, эмандан ясалган шкафни бошқа жойга сурнишга тўғри келганда бир елкаси билан бемалол сурганида ҳам унинг беҳад куч-қуввати сезилиб турарди. Лекин кейинги пайтларда бобоси анча бўшашиб қолган эди. Эрталаб одатдаги гимнастикага ҳам ҳафсала қилмас, энди кучим йўқ, дерди. Юрагидан шикоят қилар, қандга валидол томизиб ичар, томир уришини кунига бир неча марта ушлаб кўрар, аллақандай ғуссали нигоҳ билан Пьерга боқар, хўрсиниб, бош чайқаб қўярди. Шуларга қарамай, чол ҳамон бақувват ва чиройли кўринар. срябони сербар шляпасини кийиб, ярим пудлик ҳасасини дўқиллатиб кўчада бораркан, салом берганларга улуғвор бош чайқаб, аҳён-аҳёнда мўйловини бураб қўяр, бу ҳаракатлари унинг ўзига жуда ярашиб турарди...

Қаранг-а, ёлғиз қолган пайтларда у нима тўғрисида ўйларкан: «Агар ўлсам...».

Ўтган якшанба кунини, бошқалар қатори «катта ер»га боришига рухсат этилган Пьер уйда Сеня ёзиб берган «Менинг севимли китобим» темасидаги иншони кўчириб ўтираркан, бу қоғоз тўсатдан унинг қўлига тушиб қолди. Бобосининг ёзувини дарров таниди. Бу хат ҳам хомакиси бўлса керак, ўчирилган, чизиб ташланган сўзлар кўп эди. Гап тугамай, чала қолган. Артём бобо қайтадан ёзган бўлса керак, бошлаган хатини тугатмабди ҳам. Варақнинг юқорисига «Агар ўлсам...» деб ёзилган сўзлардан Пьернинг аъзойи-бадани музлаб кетди.

«Агар ўлсам, ҳаммага маълум қилиб қўяйки, айрим кишиларнинг маълум қилишига қараганда, фашистлар кўмиб қўйган турли қимматбаҳо нарсалар топилса, ўша кишилар айтганидек, шу қимматбаҳо нарсалар орасида биттаси менда турган «Гладиаторнинг қабри» кубогининг иккинчиси топилса, гарчи мен Ватаним ва одамлар олдиди гуноҳкор бўлсам ҳамки, шунини айтай, менга иншонинглар, бу ерда мен бутунлай покман, Ватанимни сотганим йўқ, бу иш менинг ихтиёримдан ташқари қилинган, шунинг учун, ил...».

Жумбоқли васият шу ерга келганда узилганди.

Пьер ҳанг-манг бўлиб қолди. Демак, ҳув ўша иккинчи тўғри гапирган экан-да, бу тўғрида бобосининг эшитгани ҳам келмаганди. Демак, аллақерга кўмилган хазина билан яна нимадир кўмилганини бобоси биларкан, бобоси бунини жуда ҳам сир тутиб юрган, агар у маъ-

лум бўлиб қолгудек бўлса, бобоси қаттиқ шарманда бўларкан-да... Ўша қоғознинг бир четида яна алланима ёзилган эди. Шошилинич ёзилган, устма-уст тузатишлар ўқишни чигаллаштирарди. Бобоси сайрдан келиб қолди, Пьер қоғознинг бурчида нима ёзилганини ўқиб улгуролмади. У стол ёнида Пьерни кўрди. Яхшиямки, бобосининг оёқ товушини эшитиб, хатнинг устига китоб бостириб қўйган экан. Артём Иванович столга хавотирланиб нигоҳ ташларкан, шошилиб, стол устини тартибга келтирмоқчи бўлгандек, китобни ҳам, ҳалиги қоғозни ҳам олиб, тортмага солиб қўйди.

«Ўшалар менга айтган адресга хат ёзсаммикин?» — деб ўйлади Пьер. Ёзса, баҳам кўришга тайёрлигини айтса... Йўқ, унга ҳеч нарса керак эмас, ҳаммасини ҳам беришга тайёр, фақат ўша иккинчи кубокни берсалар, бобосининг шаънига доғ тушмаса, у уятга қолмаса бас.

Хазинанинг ярмисини олса-ку, ёмон бўлмасди-я. Йўқ, ўзига эмас! Пьер энди ўзи тўғрисидагина эмас, бошқалар тўғрисида ҳам ўйлашга одатлана бошлаган эди. Мана, масалан, Григорий Тулубейга янги, чинакам, чиройли ҳайкал ўрнатилса яхши бўларди. Албатта, бу Ксана учун эмас. Бу ҳақда гапириладиган бўлса унга Милка кўпроқ ёқади. У дилбар қиз. Ксана эса сергап, бувисининг невараси-да... Агар ўша хазина топилса, «катта ер»га кўчишга, мактабда денгиз кабинети ҳам ташкил қилиш мумкин. Устахона ҳам очишарди, кемаларнинг чиройли моделларини ишлашарди. Бу ҳам чакки бўлмасди. Ҳеч бўлмаганда бутун синфни бир зиёфат қилиш — келинг, зиёфат бўлгандан кейин тузукроқ зиёфат бўлсин — мактаб бўйича ҳар кишини учтадан морожний билан меҳмон қилиш мумкин бўларди. Бу ҳам чакки эмас!..

Лекин бобоси хазина-пазиналар тўғрисида мутлақо ўйламасликни гапириб, бу фикрни хаёлингдан чиқариб ташла, деганди. Агар у яширинча излаб кўрса-чи?

Лекин ҳозирча мана шу нақди — бобосининг столи устида турган кубок Сухояркадан кетиб қолмасин. Бу кубокни — расмий тарзда Артём Незабудний томонидан таъсис этилган, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Тулубей номидаги мукофот деб эълон қилишди. У қаҳрамоннинг номидаги мактабда қолиши керак. Пьер ўзи ҳам пайқаманган ҳолда янги ўртоқларига кўнникиб қолган, улар-

нинг ҳурматларини қадрлашга одатланган, шунинг учун ҳам болалар олдида ўзининг яхши томонларини намойиш қилгиси келарди.

Сув байрами якшанбага белгиланган эди. Худди буюртилгандек ажойиб кун бўлди. Ҳаво очиқ, кўкламчасига хушбўй, иссиқ ҳам эмас эди. Кун гўё Сухояркада кўзгу ҳосил қилган сувга қараб, ўзига оро бера бошлаганга ўхшарди. Сўнгги булут пағалари уфқда гойиб бўлди, осмон мовий гумбаздек ярқирарди. Сув омбори устида шабада кезар, сув қирғоқларидаги симёғочларнинг торини чертиб ёқимли куй ҳосил қилар, сигнал бериш учун қайиқ станциясига осиб қўйилган, денгиз ишларига яхши тушунадиган Пьернинг ибораси билан айтганда, ранг-баранг байроқларни ҳилпиратар, ҳамма ёқда илгарилари бу жойларда ҳеч қачон бўлмаган мусаффо ҳаводан, қуёшда исиган сув ҳавосидан яйраб нафас олишар эди. Сув омбори кўрфазининг ярим айлана шаклидаги қирғоғида устунларга боғланган арқон билан томошабинлар учун ажратиб қўйилган жойда Сухоярка ва бошқа конларнинг шахтёрлари, район марказидан оилалари билан келган меҳмонлар, қувноқ, ясанган, ҳаяжонли кишилар тўпланишди. Қирғоқ бўйида, энг ўртада тахтадан минбар қурилган эди.

У ерда Сухоярка Совети ва партия комитетидан келганлар, район марказидан келган ҳурматли меҳмонлар ўтиришарди. Сеня минбардаги Галина Петровна Тулубейга, Богдан Анисимовичга, Никифор Колобродага ва посёлканинг бошқа машҳур кишиларига бирма-бир қараб чиқди.

У одамлар орасида отасининг чиройли бошини ҳам кўрди. Тарас Андреевич қулиб, негадир таъзим қилди, пастга кимгадир хурсанд қаради. Томошабинлар бир оз тинчигач, Сеня отасининг ёнида, тўсиққа таяниб Ирина Николаевна ҳам турганини кўрди. Негадир Сеня ҳам хурсанд бўлди.

Сеня «катта ер»да яшаётганида ҳам Ирина Николаевна Грачикларникига тез-тез кириб турарди. Милица Геннадиевна нуқул тўнғиллар, ошхонада товоқни товоққа урар, бир гал ҳатто мураббо идишини синдириб ҳам қўйганди. Шунда у ошхонадан уйга кириладиган эшикка қараб, билимдон, ўзига бино қўйган, уялмай-нетмай бировнинг уйига кирадиган баъзи бировларга қарата роса тўнғиллаганди... Сеня кўпдан бери отаси-

нинг кўзларини қизарган, хира ҳолда кўрмас, Сензин ҳидига, йўл ҳавосига энди отасидан ёқимсиз ҳид — ичиб келадиган пайтларида оғзидан анқийдиган бадбўй ҳид қўшилиб анқимас, Сеня ўзини хуноб қиладиган отасининг ўша тарздаги авзойини кўпдан бери кўрмасди.

Милица овқат маҳалида Тарас Андреевичнинг олди-га қадаҳга арақ қуйиб қўйганда, отаси уни четга суриб қўядиган бўлганди. «Ичмайман,— дерди у хижолат тортиб, лекин қатъий тарзда.— Кечирасиз. Сўз бердим»,— «Қизиқ, кимга сўз бергансиз?»—«Кимга сўз берган бўлсам ўшанинг ўзи билади. Мен буни унутмайман, сўзимнинг устидан чиқаман».—«Вергул қўйишибди-да»,— деб ҳирингларди Милица Геннадиевна. «Вергул эмас, нуқта! — деди Тарас Андреевич.— Нуқтадан кейин гап бош ҳарф билан бошланади. Ҳаётимда, Милица Геннадиевна, энди янги мисра бошланди. Катта ҳарф билан. Сиз буни тушунолмайсиз». «Албатта-да, бизлар нимани тушувардик, институтни битирмаган бўлсак»,— дерди хафа бўлиб Милица.

Сенянинг этапи минбар олдидан, тўғрироғи унинг орқасидан ўтар, ҳозир Махан хўжайинлик қиляётган қайиқ станциясидан то ундан уч юз метрча нарига, кўрфазнинг қарши томондаги қирғоғи ёнида турган кичик солгача борарди.

Этапларнинг ҳаммаси ўнта эди. Биринчи этапда ўғил болалар югурар, кейин таёқчани қизларга беришлари, кейин яна ўғил болалар югуришлари лозим эди. Улардан таёқчани велосипедчилар олар, кейин яна қизлар, сўнг яна таёқча ўғил болалар қўлига ўтарди. Кейин эстафетани қизлар давом этдирар, ниҳоят таёқча сувдагилар қўлига ўтар, сувдан сўнг яна қизлар, якунловчи этапда яна ўғил болалар югуришлари керак эди.

Физкультура ўқитувчиси Дмитрий Антонович команда кучларини ўн этапга жуда усталик билан тақсимлади. Биринчи этапда Рёмка Шибенцов югуриши керак эди, у Тулубей номидаги мактабнинг энг яхши чопқирларидан бири сифатида аллақачонлар шуҳрат қозонганди. Бу этапда у рақибни орқада қолдиради, ундан таёқни олгач, бошқалар тезроқ югуриб, муваффақиятни таъминлашга уринадилар, деб мўлжалланганди. Сўнгги, якунловчи этапга Пьер Кондратов қўйилган эди. У тренировка пайтларида маррага етиб боришда ўта жонбозлик кўрсатиб, жон-жаҳди билан югура олишини на-

мойиш қилган эди. Лекин район марказидаги мактабнинг охирги этапига ҳам кучли спортчи, ўқувчиларнинг область мусобақаларида қатнашиб, иккинчи ўринни олган Алексей Загорний қўйилган эди.

Этаплар юрак шаклида қилиб мўлжалланган масофада эди. Минбар турган қиргоқдан старт берилиши керак. Минбарнинг ўнг томони бўйлаб, соат миля юришига тескари тарзда ярим айлана бўйлаб чопишга тўғри келади. Эстафетани қўлдан қўлга тутқизиб, янги шаҳар боғининг хиёбонлари бўйлаб олиб ўтиш, кейин Биринчи Май кўчасида велосипедчиларга бериш, кейин яна айланиб, сув омбори томонга, энди минбарнинг чап томонидан қайиқ станциясига, кўрфаз орқали байдаркаларда олиб ўтиб, яна қиргоқ бўйлаб орқага қайтиш, айланиб минбарнинг яна ўнг томонидан келиш лозим эди. Старт бериладиган жой марра ҳам эди.

Соат ўн биру қирқ беш минут. Қуёш тик тепада. Сув омбори кўзни қамаштиради, товланади. Томошабинлар ёзги кийимда — бу йил баҳор эрта келди. Турли-туман рангда мавж ураётган томошабинлар оломони узра катта, йўл-йўл денгиз байроқлари шабадада ҳилпираб турибди. Шабада дарё ҳидини — бу ерлар учун бегона бўлган ҳидни анқитиб турибди. Кишини руҳлантирадиган ҳид!

Оркестр янгради. Музика асбобларида сув шуъласи мавжлана бошлади. Барабан мусобақа бошланишигача қолган минутларни санаётгандек гумбурларди.

Чорак соатдан кейин старт.

Иккала команда қатнашчилари ҳам — ҳаво ранг майкадаги тулубейчилар, қизил майкадаги район марказидаги мактаб спортчилари ҳурматли меҳмонлар турган минбар олдида саф тортдилар. У ерда—минбарда устига қизил мовут тўшалган столча устида чемпионлар чемпиони томонидан таъсис этилган — Совет Иттифоқи Қаҳрамони Тулубей номидаги мукофот турарди. Артём Иванович ўз гладиаторини ялтиратиб артганди. Кичкина кумуш паҳлавон кўтариб турган оливин қадаҳ ҳам қуёш нурида ялтирар, қабрда турган паҳлавон кўтариб турган бу қадаҳ кўзни қамаштирарди.

Бу мукофот кимга насиб қиларкин?..

Галина Петровна минбардан туриб қисқача табрик нутқи сўзлади, муносиб командага муваффақият тилади — энг кучли команда голиб чиқаверсин!

Эстафета қатнашчилари ўз этаплари томон йўл олдилар. Ўз жойига кета туриб, Ксана Сенянинг олдига келди.

— Сеня! — деди у, стол ўртасида ярқираб турган совринга имо қилиб. — Сеня, сендан ўтиниб сўрайман, илтимос! Бўш келма!

Сеня ҳеч нарса демади. У ҳаво ранг майкасининг кеча Ксана дазмоллайтуриб куйдириб қўйган жойини тирсаги билан бекитишга уринарди. Ксана афтидан, хаёлга берилиб майкани куйдириб қўйган эди чоғи. Ксана кеча унинг тўғрисида, Сеня тўғрисида ўйламаган, у кеча...

— Ўзинг биласан-ку... Мен ҳамма вақт ҳам бўш келмасликка ҳаракат қиламан. — Бошқа ҳеч нарса демади.

Сигнал берилди. Стартга ўн минут қолди. Ҳамма ўз жойида! Дмитрий Антонович кажавали қизил мотоциклида болаларни ўз этапларига олиб бора туриб, уларга далда берарди:

— Болалар, — дерди у, болаларнинг елкаларига қоқиб, — болалар... Бўш келманглар. Ҳовлиқманглар. Чопиш техникасини сизлар улардан кўра яхшироқ биласизлар. Сен, яхши йигит, таёқчани бераётганда шошилма. Тез тутқиз. Сеня, эсингда тут! Бир текисда эшкак эш. Ўзингни тўғри тут. Эсингдан чиқмайдими?

— Чиқмайди.

Кубокни таъсис этган кишининг ўзи ҳаммадан кўпроқ ҳаяжонланарди. У бош судья. У катак пайпоқ, спортчилар шими кийиб олганди. Шимининг ҳар почаси аэростатга ўхшарди. Спортчи фасонда тўқилган свитерининг ёқаси қизил ҳошияли. Бошида кишининг кулгисини қистатадиган ола-була картуз. Соатга қараб, секундомерни кузатди. Эстафета таёқчаларини кўздан кечирди, уларни биринчи бўлиб чопадиган икки рақибга — Рёмка Штиб билан район марказидаги мактаб спортчисига тутқизди.

Соат ўн икки. Ҳамма соатига қаради — судья секундомерига.

Стартчи катак байроғини, судья эса старт берадиган пистолетини кўтарди.

Ўқ узилди. Олға!..

Сеня ўз этапида Рёмканинг стартда сал тиз чўкиб турганини, югура солиб, ўзининг бўйи паст, офтобда қорайган чайир рақибини бир оз олдинга ўтказганини, ке-

йин эса бир силкиниб ундан ўтиб олганини кузатиб турди. Ҳе, Рёмкага тенглашиб бўпти! Сеня шу зумда ҳамма нарсани унутиб, бутун вужуди билан Рёмкани кузатарди. Шу дамда унинг нияти битта — Рёмка биринчи бўлиб етиб келса, биринчи бўлиб таёқчани тутқизса бас. Этапда сабрсизлик билан турган Катя Ступинага тутқизса бўлгани. Югур, Рёмка, югур! Офарин! Балли, Рёмка! Районликлар тенглашиб бўпти! Офарин, Рёмка, офарин, Штиб!.. Штибдан Сеня беҳад хурсанд, ундан миннатдор. Томошабинларнинг қийқириқлари остида у ўз рақибини анча орқада қолдириб, эстафета таёқчасини югура туриб, унга қўлини чўзган Катя Ступинага тутқизди. Ступина ҳам бўш келмаётганди. Албатта, у Рёмкага ўхшаб югуролмасди, қизлар ўғил болаларга тенг келиб бўпти! Лекин ҳар ҳолда ёмон эмас. Таёқча учинчи этапда. Витя Халилеевнинг қўлида. Витя ҳам чакки эмас. Кўнгилдагидек. Сенга ҳам офарин, Витя!

Район мактабининг спортчиси бу этапда таёқчани эндигина қўлга олганда, Витя Халилеев эса топширай деб қолганди. Янги шаҳар боғидаги хиёбонга яқиндагина ўтқазилган кўчатлар ҳали-ҳозирча барг ёзганларича йўқ эди. Шунинг учун ҳам томошабинлар сувга тескари ўгирилиб, болалар қандай югуриб боришаётганини бемалол томоша қилишарди.

Мана, таёқча Сурен Арзумяннинг қўлида. Қани, Сурик, сен ҳам бир кўрсат ўзингни! Агар отасининг қарзига тўламаганда, балки ҳозир Сеня ҳам ўз велосипеда пойга қилган бўларди. Майли, зарари йўқ, Сурик! Қатнашаверсин! Педални чаққонроқ айлантиравер, бўш келма! Район мактабидан келган бола ҳам, мана, велосипедга миниб олди...

Сурикни ҳеч ким қувиб етолмайди бари бир. Энг чопқир қиз, бешинчи синфдаги Мирра Хижина таёқчани олди. Сурен бу қизни эрмак қилиб: «Мир хижинам, война дворцам»¹, деб юрарди.

Балли, Мирка, чакана эмассан! Қаранг-а! Мана бунини чопқир дейдилар! Район спорт саройи, овора бўлсан! Вой Хижина-ей! Таёқча Юра Брилевнинг қўлида. Қирғоққа буриладиган жой... Юрка, нега имиллаб қолдинг? Тезроқ!.. Бу бошқа гап. Мила кутиб турибди сени, қарасанг-чи. Яна бўшашдинг. Тезроқ! Район

¹ Кулбаларга осойишталик, қасрларга уруш, деган маънода.

мактабининг боласи жуда ҳам чаққон экан. Олтинчи этапдаги бу бола ҳали ўтиб кетмасайди. Югуришини қаранг-а. Орадаги масофани анча камайтириб берди.

Юра Брилев югуриб бораётиб, Миланинг дўмбоққина қўлига таёқчани туқтизди. Тезроқ югур, Мила, тезроқ! Мен бу ёқда кутиб турибман сени.

Сеня қайиқ пристанининг тахта тўшамасида типирчилаб турарди. У ҳозир Милкадан таёқчани олади-да, ёнида турган байдаркага сакраб тушади, уни махсус тешикка тикиб қўяди, чаққон-чаққон эшкак эшиб, байдаркани суриб кетади... Эҳ, Милка, жудаям лапашангсанда! Бақалоғ-эй, сал чаққонроқ югурсанг нима қиларкин? Эҳ, Мила, бунча имиллайсан!

Пристань ускуналарига мудирлик қилаётган Махан икки байдаркани қуйруғидан тутиб, тайёрлаб турарди: бирида қизил, иккинчисида ҳаво ранг байроқча, у югуриб келаётган қизлар томонга тикиларди.

Сеня эса сабри тугаб, қирғоқда типирчилар, байдаркага қараб-қараб қўярди. Бирор секундни ҳам зое кеткизмаслик учун ҳаммасини мўлжаллаб қўйиш керак. Бера қолсанг-чи!

Мана, қўлдан қўлга ўтиб, қўллардан теккан тер билан намланган, иссиққина таёқча унинг қўлига берилди. Сеня уни қаттиқроқ қисиб, байдаркага сакради, таёқчани белгиланган жойга суқди.

Махан қайиқни итара туриб, кулиб қичқирди:

— Олга! Имиллама, қимирла!

— Қара, жуда эпчил-ку! — деди Николай Колобродда ёнида турган Богдан Анисимовичга.

— Роса зўр беряпти, — деди у.

— Вой, Сеня Грачиг-эй! — деди Галина Петровна мамнун бош чайқаб. — Бўш келма, Сеня!

— Отаси кўряптими? — сўради Николай Колобродда.

— Отаси ҳам шу ерда эди, — деб жавоб қайтарди Богдан Анисимович.

— Ҳозир у қалай? — қизиқиб сўради Колобродда.

— Ўзгариб кетган жуда, кўпдан бери бир грамм ҳам ичмаяпти. Артём Ивановичга ичмасликка сўз берган эмиш.

— Йўғ-э? Артём Ивановичгина сабабчи эмасдиров?

— Қим билсин...

Бу пайтда Сеня кўрфазда сузиб борар, орқасида эшакнинг шاپиллаган товушини борган сари яқиндан

эшити бошлаган эди. Бу ушун рақибди, шу мансипи бо-
восита рақибди. Ҳа байдаркасини борган сари тасвирини
келаётган эди. Сеня уни кўндан бери тапирди. Уни тре-
нировка пайтларида кўп кўрганди. Бир минут бундан
муқаддам у ҳам Сеняга ўхшаб, сабрсизлик билан таёқ-
чани кутаётган, унга зимдан тикилиб қараб қараб қўя-
ётган эди. У Сенядан анча новча, қўллари ҳам узун,
бақувватроқ ҳам кўринган эди. Ҳар эшакка эшганда қи-
йиқ бир метр олдинга сурилаётгандир...

Сеня томошабинлар нималар деб бақириниётганини
эшитмас эди. У фақат бир нарсани: шонинини керакли-
гини, у қирғоқда ўзини кутиб турган лозик гандига та-
ёқчани тезроқ олиб бориб бериш кераклигини биларди.
Ҳа, ўша ерда, тахта супачада уни Ксана кутарди. Роса
типиричилаётгандир! Эҳ, уни ҳамма вақт ҳам шундай
сабрсизлик билан кутсайди бу қиз! Эстафета таёқчаси-
ни тезроқ олиб бориши лозим. У Ксанани уялтирмайди.
Рақибининг ўзиб кетишига йўл қўймайди у.

Лекин бу нима, нега байдарка бунақа оғирлашяпти?
Дастлаб Сенянинг оёғига совуқ нарса тегди, мана энди,
оёғига урилиб, шаниллаш бошлади. Бу нимаси? Байдар-
кадан сув ўтаётган эди. Кеча кечқурун Дмитрий Анто-
нович билан бирга текшириб кўришган, ҳамма ёғи бут-
бутун эди-ку. Махан бирон нарса қилмадимикин?

Дмитрий Антонович нимадир деб қичқириб, қирғоқ-
қа томон югурди. Судьялардан бири уни огоҳлантирди:
этап ўртасида тренернинг маслаҳат беришга ҳақи йўқ.
Қирғоқдагилар ҳам Сенянинг иши ишкалигини фаҳм-
лаб қолишган эди. Қайиқ борган сари сувга ботиб бо-
рарди. Мана, палубасига ҳам сув чиқаёзди. Қирғоққа
эса ўн метрча қолган. Новча, қўллари узун йигит эса
қайиғини жадал ҳайдаб келарди.

Озгина қолди. Етти метр... беш... Қизил байроқча
Сенянинг елкаси билан барабарлашди. Мана, уни кў-
риш учун энди бошини орқага бурмаса ҳам бўлади, бош-
қа конлардан келган болаларнинг завқ-шавқи, қийқи-
риқлари остида у қайиғини Сенядан олдинга ўтказиб
олди. Сенянинг қайиғи эса сувга ботай деб қолганди.
Шўрлик Ксана эса хуноб бўлиб, нозик қўлини супадан
пастга томон бетоқатлик билан чўзиб турибди. Мусоба-
қа шартига кўра таёқчани ергами, сувгами тегизиш —
ютқизик саналарди... Мана, юпқа, енгил палубада тўл-
қинлар пайдо бўлди, Сеня эса белигача сувга ботди.

Фақат ҳаво ранг байроқчагина сув устида ҳилпираб турарди. Қирғоқдан Сеняга томон моторли қайиқ кела бошлади.

Лекин Сеня:

— Керакмас, ўзим!.. Ўзим!— дерди.

Таёқчани байдаркага тикиб қўйилган жойидан олиб, юқори кўтарди. Тахта супачага бир ярим метрча қолганди. Ахир у узоқ вақт сузиш назариясини бекорга ўрганганмиди, бир ҳафта Дмитрий Антонович раҳбарлигида сузишни машқ қилди, «уй насиҳатномаси» кўрсатганидек эмас, чинакамига машқ қилди. Сувга ботган байдарканинг люкидан сакраб чиқиб, бўш қўли билан тахта супадан тутиб, боши устида Ксананинг паришон ва миннатдорчилик ифодаланиб турган кўзига тикилганича унинг ингичка, нозик қўлига таёқчани берди.

Новча йигит эса бир минутча илгари ўз шеригига таёқчани тутқизганди. Сеня жон-жаҳди билан югуриб кетаётган ўша қизнинг қизил майкасини кўрди.

— Югур, Ксана, тезроқ!

Ксана рақибасига етиб олиш учун югура кетди. Унинг жон-жаҳди билан югураётгани олисдан ҳам сезилиб турар эди. Лекин қизил майка ҳамон олдинда, бир метр, яна бир метрдан кейин таёқча сўнгги этапга узатилди.

Сўнгги этап! Район мактабининг спортчиси таёқчани олиб, маррага томон, ғалабага, совринга томон югура кетди!

Мана, тулубейчиларнинг таёқчаси ҳам сўнгги этапга етиб келди. У Пьернинг қўлида, Пьер ўз рақибидан бир неча секунд кечикиб олди таёқчани. Ҳамма Пьерга умид билан тикилган эди.

— Югур, югур, Кондратов!..

— Пи-ер — квадрат! Пи-ер — квадрат! — дея унга далда беришарди болалар.

Тарас Андреевич тўсиқнинг ёғочига мушталай бошладди, ёнида турган Ирина Николасовна секингина унинг қўлини тутиб, тўсиққа босиб турди. Буни пайқамасдан унинг қўли яна мушт бўлиб тутилди. Артём Иванович Незабудний улкан қоматини тиклаб жойидан туриб олди. Орқасида турганлар ҳам: «Гражданин, ўзингизни сал четга олинг, кўринмаяпти»,— демас, чунки, бундай пайтда, бари бир қўлоққа гап кирмасди. Незабуднийнинг орқасида одамлар йўлак ҳосил қилиб, четга чиқдилар. Тўмошабинлар унинг тирсак ва елкаси оша роҳ чап-

га, гоҳ ўннга қарашарди. Ҳа, ҳозир ҳамма туриб олган, ҳеч кимнинг ўтиргиси келмасди: Минбардаги ҳурматли меҳмонлар ҳам жойларидан турган эдилар.

Олға, олға! Пьер, азизим! Тезроқ!.. Сенянинг бутун умиди ҳозир Пьерда. Сеняга бошқа ҳеч нарса керакмас, Пьер биринчи бўлиб маррага етиб борса бўлгани! Фақат шу! Етиб келсин, кубок мактабда қолса бўлгани. Қсана ҳам хурсанд бўлади. Лекин сўнгги этапда Загорний, Лёша Загорний чопиб келяпти, хавфли рақиб у. У сухояркаликларни район мусобақаларида ҳамма вақт ютган. Пьер ундан ўтолмас. Пьер қанчалик уринмасин, қанчалик куйиб-пишиб югурмасин, Лёша Загорний билан унинг орасидаги масофа ҳеч камаймаяпти. Бу лаънати масофанинг ранги ўзгарди, холос. Рақиблар шлак сепилган жойдан ўтаётганларида йўл кул ранг эди, майсазордан югурганларида яшил бўлганди, энди эса сариқ тусда — югурувчилар маррага олиб келадиган қумли йўлга, қирғоққа чиқиб олгандилар. Масофа ўзгармай қоляпти, ҳамон илгаригидай!

Нима гап? Қаранг! Ростданми?.. Олдинда кетаётган Загорний билан уни қувиб ўтишга уринаётган Пьер орасидаги масофа резинкадек тортила бошлади. Борган сари камаяверди. Мана, йўқолди. Пьер қизил майкали билан ёнма-ён. Ҳа, биродарлар, рост, рост! Ёнма-ён чопиб кетишяпти-ку. Загорний сакраб олдинга ўтишга уриняпти. Унга яқин югураётган Пьерни елкаси билан уриб орқада қолдиргиси келаётганга ҳам ўхшайди. Мана, тагин оралари очилди. Пьер кўзга кўринмас ипга яна ёпишгандек бўлди, ораларидаги масофа яна йўқолди. Загорний энди сакраб олдинга ўтолмайдиганга ўхшайди, лекин уриняпти. Йўлнинг ҳал қиладиган жойи. Олдинда лента шамолда ҳилпираб турибди. Ана шу ҳал қилувчи секундда Пьер катта қадамни янада каттароқ қилди, унинг ҳаво ранг майкаси лентага биринчи бўлиб урилди, тулубейчиларнинг таёқчаси секунднинг бир қисминчалик фурсатда рақиб томон таёқчасини бирор қадам орқада қолдирган эди.

Пьер ўзини тўхтатолмай, яна бир неча қадам югурди, болалар шовқин-сурон, завқ-шавқ билан уни ўртага олдилар. Қўкрагида ҳилпираб турган марри лептаси ерга тушди.

ҲАММАСИ ЙУҚҚА ЧИҚДИ

Кубок ўшанда қирғоқда, эстафета тугагандан кейин-ноқ топширилган бўлса-да, тулубейчилар ўз ғалабаларини тантанали тарзда нишонлашга қарор қилдилар. Илгарилари ҳам мактабда тантанали кечалар ўтказиладиган катта синфда махсус кеча уюштиришди. Ҳозир бу синфни кемачиларга хос «салон» деб аташарди. Кечқурун, клетлар шахтёрларни кондан ташқарига олиб чиққан, иш куни тугаб, идораларда қоғоз солинган шкаф ва район марказидан келган меҳмонларни қайиқлар мактаб жойлашган тепалик қирғоғига олиб ўтди. Район марказидан кўчма кино ҳам келди. «Трубачев отряди ҳаракатда» фильмининг кўрсатишни ваъда қилдилар. «Салон»нинг пардаларини туширишди, механик объектив оғзидан юқорида қалин дискаси бор апаратини тўғрилай бошлади.

Кечқурун соат саккиз бўлганда зал ўқувчилар ва меҳмонлар билан лиқ тўлди. Ҳамма Незабуднийни кутарди. У маҳаллий ва район физкультура бўлими вакиллари билан биргаликда кубокни мактабга тантанали тарзда олиб келиб топшириши керак эди. Негадир Артём Иванович келавермади.

Мактаб дарвозаси олдидаги дамбада бутун команда — ўн киши, кубокни қўлга киритган ўн ғолиб — Рёмка Штибдан Пьергача ҳамма саф тортиб туришарди. Болалар ўтган якшанба куни эстафетада қатнашган тартибда саф тортгандилар. Сеня Ксананинг ёнида турар, унинг оғзи қулоғига етганди. Ахир, ўз мактабининг шон-шўхрати йўлида у озмунча куч сарфладими?! Эстафетага қадар у уйга топширилган иншо тўғрисида ўйлаб, кўнгли хижил бўларди, ҳозир эса қилган ишлари мактаб шаънига яхши натижа берганини кўриб туриб, ўз ишидан мамнун эди. Лекин Артём Ивановичдан ҳамон дарак йўқ эди.

Унинг нега тутилиб қолганини сўзлайлик. Мактабга жўнаш олдидан у соқолини олмоқчи бўлди. У соқолини устара билан оларди. Устарани баланд кўтариб, соқолини қириб олар, совун кўпиги аралаш олинган соқолни қоғозга артиб-артиб қўярди. Столнинг тортмасидан эски қоғоз ола туриб, дафтарнинг икки варағига йирик сарлавҳа қўйиб: «Менинг севимли китобим» деб ёзил-

ган хатни кўриб қолди. Бу — Пьернинг ёзуви эмас эди. Иккала варақ ҳам бир тарзда майда ҳарфлар билан ёзилган, лекин бегона одамнинг ёзуви эди у. Бу, албатта, яқинда уйга топширилган иншо бўлиб, унинг Пьер ва Рёмка Штибга бошқа биров ёзиб берганини Артём Иванович фаҳмлаб қолди. Кўриниб турибдики, синфдошлардан аллаким уларга ёрдам берган, уларнинг эстафетага қатнашишларини таъминлаш мақсадида бу ишни қилган.

Артём Иванович бундан икки ҳафта муқаддам уйга келганларида Пьер билан Рёмканинг пичирлашиб юрганларини, Сеня желганини, эшкни ичкаридан бекитиб олиб гаплашганларини хотирлади. Спортда поклик учун курашган, ҳар қандай қаллобликларга нафрат билан қараган Незабудний бу ишни эътиборсиз қолдиrolмасди. Кейинги пайтларда у ҳамма ишнинг инсоф ва виждон билан бажарилишига жуда ҳам тарафдор бўлиб қолган эди. Умрининг охирида бўлса ҳамки, кўп саргузаштлардан кейин, у ҳаётнинг тўғри йўлига чиқиб олган эди. Бирор қаллобликка дуч келгудек бўлса, чидаб тура олмасди. Рёмка билан Пьернинг уй вазифаси шу шпаргалка асосида ёзилганмикин — текшириб кўриш керак эди. Чолнинг авзойи бузилди-қолди. Агар икки ўртоқ командага кириш учун баҳони қаллоблик йўли билан олган бўлсалар, нима қилиш кераклигини у билмасди. Демак, кубокни кўзбўямачилик орқали олишибди-да. Лекин, у Галина Петровнани ҳам, Богдан Анисимовични ҳам, жуда хурсанд бўлган Ксанани ҳам хафа қилгиси келмасди...

Мактаб ёнидаги дамбада Артём Ивановични кутиб олган болалар унинг таъби хиралигини кўрдилар. Незабудний эса юрагим нотинчроқ, деб баҳона қилди. Уни, мукофотни таъсис этган машҳур паҳлавонни сабрсизлик билан кутиб ўтирган кишилар олдига — залга олиб бормоқчи бўлишди, лекин у Сеня, Рёмка ва Пьерни қўшни хонага олиб кирди.

— Бу сенинг хатингми?— деб сўради у Сенядан ва ҳайрон бўлиб қолган Сеняни қайишидан секин ушлади.

— Бу... бу... меники-ю...

— Тушунарли,— деди Артём Иванович.— Шунақа денглар ҳали! Қани, Пьер, сен ҳам Рёмка, тумбочкаларингиздан ёзган иншоларингизни олиб кўрсатинглар-чи

менга, итваччалар!.. Мен кимга гапиряпман? Балки, сен, Сеня, ростини гапириб берарсан?

— Мен ўзим учун қилмагандим...— деди дудуқланиб Сеня.

— Биламан, ўзинг учун эмас. Сен мана бу муттаҳамлар учун қилгансан... Уятсизлар!.. Икковларининг ҳам бир-бирларингга ургим келяпти!.. Нима қиламиз энди?..— Артём Иванович улкан муштини тугиб ўз бошига туширди.

— Мен аҳмоқ кундалик билан табелга имзо ҳам қўйибман ишониб. Қариган чоғимда «Ота-она имзоси» деган жойга хурсанд бўлиб имзо қўйибман-а. Ўз номим ёзилган бирорта афиша мени бунчалик хурсанд қилмаганди. А. Незабудний деб имзо қўйибман-а... Менинг пок номимни булғамоқчи бўлдингми, а?

— Мен булар учун қилмагандим,— деди Сеня.— Чин сўзим! Ксана илтимос қилувди... Отаси хотирасига таъсис этилган муккофотнинг мактабимизда қоллишини истаганди у. Нима, ёрдам берсам, нима бўпти? Бир ярамас менинг байдаркамни тешиб қўйган бўлса ҳам бизлар бари бир ютиб чиқдик-ку! Нима бўпти?..

Незабудний байдарка воқеасини яхши билар эди. Эстафетадан кейин кўздан кечирган пайтда байдарканинг иккала борти ҳам сувга ботаётган чизиклари сал юқорироғидан иккитадан тешилгани, усталик билан нон тиклиб, усти бўяб қўйилгани маълум бўлган эди. Қайиқ бўш турганда тешиклар сувга тегмаган, Сеня югуриб сакраб уни ҳайдай бошлагач, нон сувда ивиб тушиб кетган, қайиққа сув жира бошлаган. Бу қадимдан маълум бўлган безорилик эди. Сухояркада сув илгари бўлмаганидан бунақа безориликни ҳеч ким эшитмаган эди. Махан, мен қайиқларга яқин борганим йўқ, уларни қўриқлаб юрдим, лекин кечаси аллаким қайиқларнинг ёнида жўрингандек бўлувди, бориб қараб, ҳеч кимни тополмадим, деди. Ким билсин, балки рақиб командадан биров қилгандир бу ишни... Унинг гапига одамлар аллақачонлар ишонмайдиган бўлиб қолган эди, ҳеч ким унинг тушунтиришларига аҳамият ҳам бермади. Лекин уни ҳеч ким жиноят устида тутмаган эди-да. Уни вази-фасидан пасайтиришди. У пристань хўжалик мудирининг ўринбосари бўлиб қолди. Бунни қилган одам қўлга тушмаган бўлса ҳамки, кимдир ёмон ниятда қилганди бу ишни.

Лекин ҳозир нима қилиш керак? Артём Иванович партага хомуш ўтирди, унинг бир қўли тиззасига, иккинчиси эскича фасонда кириш усулида олинган сочини силарди.

Болалар Ирина Николаевнани чақириб келишди.

— Қаранг, Ирина Николаевна, шунақа ганилар...

Незабудный унга бор гапни гапириб берди. Ирина Николаевна ҳам хафа бўлиб, парталардан бирига ўтириб қолди. У чурқ этмай турган болаларга бир-бир кўради. У нимаси биландир Ксанага ўхшаб кўриди. Сяняга. Шу пайтда Ксананинг авзойига эса Сяня ҳам кўра қарай олмасди.

Глеб Силич кирди. Унинг орқасидан Елизавета Порфирьевна ҳам кириб келди. Иккаласи ҳам безовза эди.

— Нима гап? Нега бу ерда турибсизлар?

Уларга ҳам айтишга тўғри келди.

— Бу қанақа гап бўлди энди!..— дея гап бошлади

Глеб Силич. У сал таажжубланди, лекин ўзини оғир тутди.— Менимча,— деб салобат билан гапини давом эттирди,— менимча, бу иш, умуман чакки бўлибди, тегбани хира қиладиган иш бўлибди, буни мактабда албатта муҳокама қиламиз, лекин бу гап ташқарига чиқмаслиги керак. Масала аллақачон ҳал қилинган, шунинг учун ҳам бошқаларнинг муҳокамасига қўйиб ўтиришнинг ҳожати йўқ энди, мактабнинг шаънига яхши иш бўлмайди. Мактабимиз номин билан аталаётган кишининг шаънига ҳам...

— Бу бўлмаган гап!..— деди ўзини тутиб туролмай Ирина Николаевна.

Бунга Глеб Силич таажжублангандек бўлди. Ёшгина ўқитувчи-вожатийнинг гапга кескин аралашганига унинг гаши келган, буни яшира олмаганди.

— Лекин, илтимос,— деб у Ирина Николаевнанинг гапини бўлди, нима дейишига ҳайрон бўлиб, болаларга нигоҳ ташлади.

— Нима бўпти,— деди Рёмка Штиб, директорнинг авзойига тушуниб,— оддий гап. Спортда шунақа муғамбирликлар қилинади. Футболда буни финт дейишати, алдаш, чалғитиш. Футболни эшиттиришаётганда радио ҳам бу ҳақда гапиришади. Ёмон иш эмас бу.

— Рост!— деди сапчиб Сяня.— Ирина Николаевна, ҳеч гапмас-ку, нима қилпти? Ёрдам беришни мендан илтимос қилишди. Хўп дедим, ўз ўртоқларим-ку. Ёрдам

бердим. Ўзаро ёрдам-да. Бу ҳақда кўп гапиришади-ку... Бир киши ҳаммага, ҳамма бир кишига... Мана, сал ёрдам берсанг, шунча гап!..

Шу вақтгача гапга аралашмай турган кекса ўқитувчи Елизавета Порфирьевна Сеняга ва бошқа икки болага ачингандек қаради, афсуслангандай бўлди. Сенянинг гапи Незабуднийни сал ийитган эди. Тўғри-да. Шовқин кўтарадиган даражадаги иш эмас бу. Командасининг шуҳрати йўлида қилибди-да. Ишонин бутунлай ёзиб бергани сал чаққи бўлган. Меҳнат қилган, ҳар ҳолда ўғирлик эмас. Шунинг учун мусобақа якунларини бекор қилиш тўғри бўлмас.

— Менга қаранглар! — деди шунда Елизавета Порфирьевна, йўгон ҳассасига таяниб, оғриқ оёғини судраб олдинга ўтиб.— Менга қаранглар, биродарларим, мен сизларга бир мисол келтирай. Масалан, шахтани мисолга олайлик. Грачик коллективда ўзаро ёрдам тўғрисида гапириб қолди. Яхши... жуда ҳам соз!.. Олайлик, бир шахтёр нормасини бир юз йигирма процент қилиб бажаради, бошқалари ялқовроқ; нормасини саксон процент қилади. Бўладими шунақа?

— Бўлади,— дейишди болалар.

Артём Иванович ҳам бошини силкитди, ҳа, бунақа воқеа рўй бериши мумкин.

Елизавета Порфирьевна гапини давом эттирди.

— Масалан, машҳур шахтёримиз Никифор Колобродани олайлик, у нормасини кўпинча ҳаммадан кўп бажаради, ўз участкаси, ўз бригадаси, Сеня айтгандек, ўз ўртоқларига ёрдам бермоқчи бўлиб, нормасини бажара олмаганлар учун ҳам йигирма процентдан ишлайди, дейлик. Бундоқ қараганда ҳеч гапмас. Машҳур шахтёр фақат кўпроқ чарчайди, холос. Ўз нормасини ошириб бажаради. Чарчагани эса унинг шахсий иши, олижаноблигидан, дўстона ёрдам берганидан ўз хоҳиши билан чарчаган-да.

— Тўғри! — деди Сеня хурсанд бўлиб, чеҳраси ёришиб.— Мен ҳам шунақа фикрдаман-да,— деди Грачик.

— Нотўғри фикрдасан, Грачик,— деб унинг гапини бўлди ўқитувчи (Сенянинг ёришган юзи яна хомуш тортди).— Сенингча, бу тўғри, инсофдан экан-да? Шундоқ деяпсанми? Анави икки дангаса... (Пьер билан Рёмка қизаришиб, бошларини ҳам қилишди.) Мен ҳалиги, шахтадагиларни кўзда тутяпман, болалар, мен сизлар-

ни кўзда тутаётганим йўқ. Агар ҳалиги ялқовларнинг ўзи ҳам жон койитиб ишлаганларида уларнинг ўзлари ҳам юз процентдан бажарган, давлат уларнинг. ўзидан ҳам манфаатдор бўлган бўларди. Шундай эмасми? Колобродда эса қўшимча маҳсулот берган бўларди. Оқибатда нима бўлди? Унинг олижаноблигидан, марҳаматидан давлат қирқ процент зиён кўрди-ку. Қапақасига ҳисоблаб қарасанг ҳам, ўша икки ялқов қирқ процент қарздор бўлиб чиқади... Мен, болалар, яхши шахтёр бошқа ёмон шахтёрларнинг айбони яширишга ҳаракат қилмаслиги тўғрисида гапириб ўтирмайман. Биламан, Никифор Колобродда ҳеч қачон бундай ишни қилмайди. Бу мисолда уни тилга олганим ҳам яхши бўлмади. Бизнинг ўқувчиларимиз нима қилибдилар дег? Виждонан иш қилиш, вазифани тўғри бажариш ўрнига, биламан, бу жуда қийин, икки ўртоқнинг чинакам билимга эга бўлишига ёрдамлашиш ўрнига, Сеня улардаги ялқовлиқни, масъулиятсизликни яширган, уларнинг сохта баҳо олишларига ёрдамлашган. Бу нима деган гап? Шунақа ҳам бўладими, а?

Бунақа бўлмаслигини ҳеч ким эътироф этгуси келмади. Хунук иш бўлганини ҳамма тушуниб, жим турарди. Ранжиган Глеб Силич ҳам ҳеч нарса демади. У елкасини қисди, аралашмасликка ҳаракат қилиб, тескари ўғирилди. Шўрлик Ксананинг ранги бўздек оқарди, гоҳ Артём Ивановичга, гоҳ ўқитувчиларга, гоҳ болаларга тикиларди.

— Ҳар ҳолда яхши иш бўлмабди-да...— деб Незабудний гап бошлади-ю, томоғини қириб, жим қолди.

Залдагилар ер тепинар, қарсак чалишар, тантананинг тезроқ очилишини талаб қилишарди.

— Нима қиламиз энди?— Ксананинг ҳаяжонидан ингичкалашган овози янгради, салга йиғлаб юборадигандек кўринарди у.— Демак, сизлар ҳаммамизни алдамоқчи бўлибсизлар-да, а, Грачик? Мени ҳам?

— Ксана, мен ахир...— гап бошлади Сеня.

Лекин Ксана унинг гапини шартга бўлди:

— Гапирмай қўя қол. Нуқул виждон тўғрисида гапирасан тагин. Уят эмасми, а? Тагин... тагин... Мен энди ҳеч қачон сен билан ўртоқ бўлмайман, ҳеч қачон! — кўз ёшини яшириш учун тескари қараб олди.

— Сен хафа бўлма, Ксана, қўй,— деди Елизавета

Порфирьевна. Нима қилиш кераклигини ҳозир бир ўйлаб кўрамиз.

— Нима қиламиз?— Сенянинг овози зўрға эшитилди.— Номига эмас, ҳақиқий шуҳрат эгаси бўлиш керак. Ирина Николаевна бизларни, пионерларни шунга ўргатяпти. Тўғриси айтиш керак. Ҳаммага рўй-рост айтиш керак.

Ксана Ирина Николаевнанинг қўлидан ушлаб олди, бошини унинг елкасига қўйди, унинг кўзидан ёш дув-дув оқа бошлаган эди.

— Йўқ... керакмас!.. Керакмас... кубокни бермайлик! Яхшиси, яна бир марта эстафета ўтказа қолайлик. Улар ҳам қаллоблик қилишди-ку. Грачкнинг чўкиб кетишига сал қолди-ку. Илтимос кубокни уларга бермайлик!

Сенянинг ҳам раҳми келиб, ҳам энди тузатиб бўлмайдиган хатосини чуқур ҳис этиб, юраги эзилиб кетди.

— Ундай бўлса,— деди Ирина Николаевна,— ҳаммага айтиш керак. Болаларнинг ўзлари ҳал қилсин. Пионерлар виждонлари буюрганини қилишсин. Юринглар.

Елизавета Порфирьевна розилик бериб, сочлари оппоқ бошини ирғаб қўйди. Ҳамма эшик орқали эстрадага олиб чиқадиган зинапоя томон юрди. Артём Иванович ҳаммадан орқада вазмин қадам ташларди. Унинг қўлида болаларнинг фикри-ўйини банд қилган кубок бор эди.

Пьер Сеняни секин туртди:

— Гргачик, ўзим... ўзим гапиргиб берғсам-чи, а?

— Мен сенинг ўрнингда бўлганимда, Кондратов, шундай қилардим.

— Қийин-да. Қандай қилиб... ҳамманинг кўзига қарайман... Нима дейман...

— Кўзингни юмиб, гапира қол,— маслаҳат берди Сеня.

— Мен кўзимни юмганим билан, болаларга кўзларини юмишмайди-ку. Мен гапирганимда ҳеч ким мени кўрғмасайди...

— Тўхта! Ҳеч ким сенга қарамаса, гапирармидинг?

— Пароль-доннер!¹... Чин сўзим, гапирардим.

— Бор бўлмаса, сўз ол. Мен жавоб бераман, ҳеч ким сенга қарамайди. Сен сўз олишинг билан, мен...

У Пьернинг қулоғига нимадир деб пичирлади.

Пьер эса қулоғини тутди-ю, қўрққандек:

¹ Пароль-доннер (французча) — чин сўз.

— Елгон гапирғаяпсан...— деди.

— Елгон гапирадиган одатим йўқ. Боравер.

— Сен-чи?

— Кўрасан. Нима, болаларнинг кўзига қаран менга осон дейсанми?

Пьер залга охирида кирди, ҳеч кимга қарамай, президиумдан ўз ўрнини эгаллади.

Ҳамма уни эстафетани якунлаган қаҳрамон сифатида кутиб олди, Артём Иванович Незабудный шарафига гулдуреган қарсак овози тинини билан президиумга Пьер кириб келганди, ҳамма яна қарсакни қайтадан гулдурата кетди...

Кубок сахнанинг четида катта тумба устига қўйилган, чиройли қилиб сахнанинг четига осилган парда тумбага тегиб турар, ҳаммаси залга таитанали тус бериб турар эди.

— Пьер, гапира қол, кечикасан бўлмаса,— деб пи-чирлади Сеня парданинг орқасида туриб. У ғойиб бўлди, бир минутдан кейин яна пайдо бўлди, Пьерга пи-чирлади:— Нега қотиб турибсан, гапирсанг-чи!..

Пьер Сеняга кўрқинч аралаш қараб, бош чайқади. Шу пайт район газетасининг фотомухбири залда, биринчи қаторда ўтирган болаларни зичроқ ўтирғизиб, стул устига чиқди ва фотоаппаратини кубокка тўғрилади. Унга фахр билан ёрдамчилик қилаётган бир бола минг шамлик лампани штепселга тикқанди, чироқ ўчди-қолди! Зал зулмат ичида қолди. Эски пробка куйган бўлса керак, деб ўйлади ҳамма.

Пьер ана шу фурсатдан фойдаланди:

— Болаларғ! — деди у.— Эшитингларғ. Мен ҳаммасини гапирғиб берғаман. Бу мен— Кондрғатов. Рост, болаларғ, кубокни қайтарғиб берғишимиз керғак...

Залда шовқин-сурон бошланди, бировнинг:

— Жим! — дегани эшитилди.

— Ҳа. Қайтариб берғишимиз керғак. Чунки, алдамчилик қилдик... Мен ва Рёма Шибенцов учун шимон Грғачик ёзган эди. Математика бўйича ҳам у...

Зал қоп-қоронғи, худди ҳамма чиқиб кетган, зал бекитиб қўйилганга ўхшарди. Ҳамма бирдан чинқира босилади:

— Қайтадан мусобақалашамиз!

— Кубокни бермаймиз, тўғри эмас!

— Нотўғри!

— Қайтадан!..

Залнинг у ер-бу ерида гугурт чақила бошлади. Бир неча жой ёриб, яна зал зулмат ичида қолди. Баъзи болаларда гугурт бор эди, лекин чекиб юраркан-да, деб ўйлашади, деб бетиним гугурт чаққани қўрқиншаётган эди.

Оёқ товуши, эшикнинг ёжиллагани эшитилди, биров қоронғи даҳлизга югуриб чиқди. Қаердадир стул тарақлаб йиқилди, даҳлиздан ташқарида ҳам оёқ товушлари эшитилди. Чўнтак фонарининг шуъласи кўринди, салдан кейин бирдан зал ярқ этиб ёришиб кетди. Пробкани тузатишган эди.

Лекин залда ҳамма гунг бўлиб қолгандек, жим турар эди. Кейин эса бирдан ғала-ғовур бошланди. Ҳамма залнинг чап томонига — кубок турган томонга кўз тиккан эди. Баъзилар кўзларини юмиб, яна қарашар, гўё ўз кўзларига ишонқирамаётганга ўхшар эди.

Ҳамма тумбага тикилар, ҳозиргина унинг устида турган кубокнинг йўқлигини кўриб, таажжублана бошлаган эди.

VIII БОБ

ЭСКИ СИРНИНГ ЯНГИ ИЗИ

Кубок шу тарзда сирли ва изсиз ғойиб бўлди... Ҳамма биноларни, чордоқларни титкилаб чиқишди, омборларни ҳам очиб қарашди, печкаларнинг ичи ҳам қолмади, натижа чиқмади: кубок ғойиб бўлган эди. Байрам бузилди, ҳамма хафа бўлди, ҳайрон қолди. Меҳмонлар ҳам ҳайрон, ўқитувчилар ҳам, болалар ҳам. Болалардан бири Ирина Николаевнага кубок турган бурчак томондаги синфнинг пардаси очилганини, аллақандай товуш эшитилганини айтди. Бошқалар дамба томонда қайиқ эшкагининг шалпиллаганини эшитгандек бўлганини айтдилар. Бошқа бировлар зал қоронғи бўлган пайтда ошхона томидаги чордоқ томондан оёқ товуши келганини, биров нарвондан тушгандек бўлганини айтишди. Хуллас, бир-бирини инкор этадиган миш-мишлар кўп эди, улар оғиздан-оғизга, синфдан-синфга кўчар, лекин кубокдан дарак йўқ эди. Шу кеча аллама-ҳалгача ҳеч ким ухлай олмади.

Ҳамма бир оз тинчиб, ўқитувчилар ҳонасида Ирина Николаевна энди ётай деб турганда унинг олдига еттин-

чи синф ўқувчиси Витя Николаевни кўриб қолди. У синф табенинг энг яхши электротехники ҳисобланарди, чироқ ўчганда у биринчи бўлиб чироқни тутишни биларди эди.

— Ирина Николаевна, қизىқ, чироқни кўриб, киндир уни бураб қўйган. Мен фонарим билан қоронғида пайқагандим. Биров атайин қилганга ўхшамай...

Ишлар янада чалқашиб кетди.

Кубок йўқолгандан кейин, қўшни мактабдан келган меҳмонлар қайиқларига ўтиришни қайтарганида тўз бейчилар уларни зимдан кузатишди, уларнинг қайиқларида ҳам кубок кўринмади. Улар кубокни ўтирлариди, бундан ташқари, кубокни уларга тоширишни ҳам мумкин эди-ку. Кубокни Артём Ивановичнинг ўзи олиши ҳам мумкин эмас. Лекин кубокни келтирган қайиқдонини очиб қарашга ҳеч ким журъат қилмайдди. Президиумда у тумбадан анча узоқда ўтирган эди. Агар у... Йўғ-э, ўзи олиб келган кубокни ўзи ўтирлариди? Эртасига ҳам мактаб гала-говур бўлди. Синфларда, ётоқда ҳамманинг оғзида кубок. Ҳамма хафа, ҳамма хуноб эди. Қўплар бу ишни ўша аблаҳ Махан қилган. Сенининг байдаркаси туфайли аламзада бўлган, секингина сузиб келган, чироқ ўчган пайтда деразадан секингина тушиб, кубокни олиб кетган, дерди. Жиноий ишлар қидирув бўлимига айтиб, исковуч ит ҳам олиб келмоқчи бўлишди. Лекин итнинг топиши ҳам амри маҳол эди: кубокни кўп киши ушлаган, тумбани ҳам, деразани ҳам кўп киши тутган, саҳнада ҳам ўнлаб оёқлар из қолдирган...

...Пьер тажанг. У ўзини қаерга қўйишни билмас эди. У бу ғавғонинг бош сабабчиси деб ҳисобларди ўзини асосли равишда. У бобосининг хафалигини, кундан-кунга мазаси кетиб бораётганини кўриб-билиб юривди-ку, бунинг устига бутунлай тушуниб бўлмайдиган бир ҳолатда иккинчи кубогидан ҳам маҳрум бўлиб қолди... Пьер ўзига жуда ишониб, ундан мамнун бўлган Ксанани ва бошқа болаларни алдаганидан ниҳоятда хафа эди. У ўз ўртоқларининг ва бобосининг ишончига қайта сазовор бўлишни истарди, эҳтимол, бобоси ҳам шу пайтда ундан қаттиқ хафадир. Қатъий бир нарса қилини, катта, ҳамма учун муҳим бир иш қилини керак эди. Шунда Пьер фашистлар кўмиб кетган хазина, бобосининг ана шу хазина билан бирга кўмилган сирни тўғрисида так-

рор-такрор ўйлади, хазина қаергадир шу яқин атрофга кўмилган бўлиши керак. У Парижда ёдлатишган адресга хат ёзишга қарор қилди. Ёзади, унга ўша жойни маълум қилишсин. Пьер, албатта, бобосига ҳеч нарса демай, хазинани топади, у билан алоқадор бўлган бобосининг сирин ҳам чолни энди бошқа қийнамайдн. Керак бўлса, бу сирни йўқотади у. Майли, хазина турган жойни кўрсатган киши унинг ярмисини ҳам ола қолсин. Қолган ярмисини Пьер мактабга беради. Пьер шундай қарорга келди.

Кекса почтальон Александр Устинович Гаврилюк почтани энди қайиқда олиб келадиган бўлганди мактабга. Илгарилари у хат-хабарларни пиёда ташир эди. Кейинчалик уни велосипед билан мукофотлашди. Энди бўлса моторли қайиқ беришган эди. Унинг қайиғи патиллаб мактаб деразаси остидан ўтиб кетди. Гаврилюк эса бир қўли билан мотор рули тутқичини ушлаганча, қичқирди: «Ҳей, оролликлар, почтани оллинглар келиб. «Пионер» келди! «Пионерская правда»! Қичкиптойларга «Мурзилка» ҳам бор».

Сухояркада Гаврилюкни ким билмайдн дейсиз! Қанчадан-қанча қора хат, қанчадан-қанча чақириқ қоғози келтирган у! Бир пайтлар у келганда қанчадан-қанча кўз ёшлари тўкилар эди. Баъзан хуш-хабар келтирар, бундай пайтларда уни олиб қолиб, ичирнарди ҳам. Пьер хатни ундан бериб юборишга аҳд қилганди. Хатда тубандагилар ёзилган эди:

«Қадрдон месье, касал бобом жуда ҳам азоб тортяпти. Мен унга кубогини топиб бермоқчи бўлдим. Қаердалигини менга ёзиб юборсангиз. Шартлашилганидек қиламан. Ёзган хатимда хатоси бўлса, кечирарсизлар. Мен ҳозир русча ўқияпман, шунинг учун ҳам французчада хато қилишим мумкин»... Бу хат французча ёзилган бўлиб, «Авиа» деб белги қўйилган конвертга солинган, конверт яхшилаб елимланганди.

Тулубей номидаги мактабга чет элдан кўп хат келарди. Незабудний жасур партизан Богритули сирларидан хабар топиб, генуяликлар Стальево қабристонига Григорий Богданович Тулубей дафн этилганини у орқали билиб қолганларидан кейин, Италиядан хатлар кела бошлади. Шу сабабли яқиндагина чет элдан келган Пьернинг Парижга бировга хат ёзиши таажжублантирарли ҳол эмасди.

Лекин Гаврилюкнинг қайини мактаб даргоҳида дириллаб турганда Пьер тўсатдан, ўзини етти қўлга бир оламда яшаётган ўша икки қизини хат билан келтириб олиб чиқиб, уларни келтириб олиб, деб ўйланиб қолди. Улар вақт ва вақт оша бу ерга келганида ўша олам билан алоқа боғлашни тўғри бўлармикин, хат олижаноб тартиблари бўлган, келажакни назорат қилиб турган, ўзи яшаётган бу даргоҳда умрини таъкидлаш таҳлиқаси остида қолдириб, яхши иш қилармикин. Лекин, шу билан бир қаторда, Пьернинг кўнрақ қўлини диган бир иш қилгиси келар эди. У характери бўш бўла эди, бироқ жуда ҳам иззатталаб эди. Билган вақтда кишилар шуҳрат орқасидан қувиб таваккалга хатарли ишлар қилиб қўядилар.

Пьер хатини почтальон Гаврилюкка топширди. Ётоқда ёлғиз қолгач, йиртиб сувга улоқтирди, хат парчаларининг сув бетида аста-секин қирғоқдан узоқлашганини томоша қилиб турди.

Эски мактаб биносининг умри тугаб қолган эди. Бир неча кундан кейин бузилиши керак бўлган бинони ташлаб кетишга тўғри келди. Пьер учун бу бино янги, яхшидагина муяссар бўлган қароргоҳ эди. Бошқалар учун эса мактаб биноси ўз хонадонларининг бир қисми ва давомидек бўлиб қолган эди. Улар ота ва оналарининг қўлидан ушлаб бу ерга келган дастлабки кунларини хотирлардилар. Уларнинг ёдида, у пайтларда Елизавета Порфирьевна унча кексаймаган, ҳеч ҳам ҳозиргидек эмасди. Кўпдан буён ремонт қилинмаган синфларда қанчадан-қанча баҳолар олмади улар! Бу ерларда сунунча номлар ёзилганми, гарчи бу номлар уларни ёзганларга шуҳрат бахш этмаса ҳамки, улар ана шу синфларга жуда кўникиб қолган эдилар... Сидеҳлар тўкилган, гилос данаклари ўқ қилиб отияган, ёзма ишлар пайтида улашилган шпаргалкалар... қанчадан-қанча эсдаликлар бор бу ерда. «Тўхтаб тур, танаффусда кўрсатиб қўяман сенга», «Оёғининг тўғри бос, йиқилиб кетма тагин» қабилдаги душманлик ифодалари...

Мактаб деворлари кўп сирларни сақларди. Бу деворлар кўп балоларни кўрган.

Уруш йилларида бу ер гитлерчилар штаби бўлган.

Баъзан бўёқ кўчганда деворда аллақандай немисча ёзувлар кўриниб қолар, ўша заҳотнёқ болалар ғашлари келиб, қириб-қиртишлаб ташлашарди. Баъзан бўёқ тагидан гитлерчиларнинг жимжима тамгалари, тумшуғи, тирноқлари ўткир бургут кўзга ташланиб қоларди.

Гитлерчилар қувиб чиқарилгандан кейин районни душмандан озод қилган бир дивизия штаби шу ерга жойлашган эди.

Шунчалик тарихга эга бўлган бу бино маъна эъди ё бузилади, ё сув тагида қолиб кетади. Сув тобора кўпайиб бормоқда эди. Лекин сув эъди биринчи кунлардаги сингари шиддат билан бўлмаса ҳамки, ҳарқалай, аста-секин кўпайиб бормоқда эди. Бу сув ўлчагич ёғочлардан, мактаб олдидаги дамбанинг сувга ботиб бораётганидан кўриниб турар эди. Бузилган кварталларнинг вайроналари бирин-кетин сув остида қолмоқда эди. Бу ҳам Пьерни нотинчлантирарди. Ўша хазина Сухоярканинг сув остида қоладиган бирор жойида ётган бўлса-я! Ҳозир сув остида қолган Собачеевка районида эмас экан, бўлганида аллақачон топиларди. Уйларни бузишда, котлован қазинида юзага чиқарди. Лекин Пьер булар тўғрисида ўйламасликка ҳаракат қилди.

...Славка Махан ўзининг одатдаги қинғир ишларини бажаргани «Прогресс» киноматеатри олдида борганда, қурилишларда монтажчилар киядиган комбинезон кийган бир киши тўхтатди уни. Бу — нияти ёмон кишиларнинг учрашувини эслатарди. Махан унга ўқрайиб қаради. У одам эса Маханни секингина туртди, атрофга алаңлаб, деди:

— Салом, Махан! Учрашмаганимизга ҳам анча ойил бўлиб қолгандир-а?

Махан индамай, эҳтиёткорлик билан унга тикилиб тураверди. У эса Маханга яқин келди-да, ёнламасига туриб, қулоғини тутди унга, қулоғи у ёқдан-бу ёққа қимирлар, юқоридан пастга кўтарилар, титрарди.

— Шалпанг қулоқмисан?— деди Маханнинг руҳи тушиб.

— Жим! Тилингни тий. Эсингда бўлса — унут. Тушунаётгандирсан.

— Муддатни ўтамадингми?— пичирлаб сўради Махан, уни яхши таниб. Махан у билан бирга қўлга тушиб, гумдон бўлиб кетишига сал қолган эди.— Қуён бўлдингми?

— Умумий афв,— деб секин жавоб қилди у, Маханни бир четга тортиб.— Ҳаммаси жойида, қўрқма. Умуман сен эски гапларни унут. Янги гап бор.

— Бунақа гапларингни қўй энди,— деди Махан.

— Бу нима деганинг? Мен қўядигапларданмасман.

— Мен аллақачонлар қўйганман,— деди Махан сохта товушда.

— Кимга гапиряпсан бунақа гапингни?— деди ҳалиги киши Маханининг қулоғига.— Сени қаторга қўшган менман, сени сотмай қутқариб қолганман, жавобингни ҳам фақат ўзим бераман. Борди-ю, бировга сотгудек бўлсанг, билиб қўй, қутулолмайсан, қарзинг катта. Ҳаммаси қўшилса гарданингга саккиз йил юкланади. Агар жонингдан умидинг бўлса бундай қила кўрма. Акс ҳолда, билиб қўй, масалангни мен эмас, суд ҳал қилади.

Махан чурқ этмай турарди. Худди қочишга жой қидираётгандек, кўзи атрофга алангларди.

— Аланглама, қочолмайсан. Ўзингни қиз болага ўхшатма. Мен сенга иш таклиф қиялман. Бир яхши иш бор. Жонинг сал койинса бас. Озгина. Тушунарлими?

Улар четга чиқиб, сув омбори соҳилига яқингинада қўйилган скамейкалардан бирига ўтиришди. Комбинеzon кийган киши Маханга бу ерлик лапашангларнинг бурни тагида қанчадан-қанча бойлик хор бўлиб ётган бўлса ҳам, ҳеч нарсани кўрмаётганликлари тўғрисида гапира бошлади. У олис ёқлардан яқинда келибди, одамлар гўллингидан фойдаланиб уни нобуд қилмоқчи бўлишибди. Ҳеч гуноҳи йўқ эмиш, бу Маханга ҳам маълум эмиш. Бировларга хизмат қилиб балога қолганмиш. Шунда ҳам ўзи истамаган ҳолда хизмат қилишга мажбур бўлган экан. Бошқалар қутулиб кетибди-ю, у жавобгар бўлиб қолибди. Бечорани кўп қийнаганмишлар. Худога шукурки, умумий афв бўлиб, уни озод қилишибди. Ўша ёқда бир сухояркалик одам ҳам бор экан. У немислар билан оғиз-бурун ўпишган полициячи экан. У ёруғ дунёни бу яқинларда кўролмасмиш. Ўша одам баракдошининг озодликка чиқишидан хабар топиб, бу ерда катта бир хазина ер остида қолиб кетаётганини айтибди. Ҳатто унга хазина қасрдалигини кўрсатадиган планни ҳам чизиб берибди. Пўстлоққа чизилган бу план унинг ёнидаймиш. Хазинани топиш осон эмиш. У ертўладаймиш, қопқоғи ҳам бор эмиш. Усти жуда усталик

билан беркитилганмиш. Жуда осон иш эмиш. Лекин ўзи борса эски танишлари учраб қолиши мумкинмиш, шунинг учун Маханнынг ёрдами керак эмиш. У адресни айтди. «Илгарини штаб бўлган жой», деди у Маханга, кўзларини қисиб қараб.

— Эҳ-ҳа! — деб қувонди Махан. — Демак, мактабнинг ертўласида ётган экан-да. Жудаям вақтида етиб келибсан-да, ошна. Бир ҳафтадан кейин бу жой сув остида қолиб кетади. Мактабни бузишга қарор қилишган.

— Мен ҳам шу ҳақда гапиряпман-да. Ортиқча гап ортиқча ҳозир. Тушунарлими?

— Тушунарли.

— Сал-пал тушунаркансан, бу ҳам яхши, бутунлай тушунмайдиган бўлиб қолдингми деб чўчиётгандим.

Махан ўйланиб қолди. Нима қилиш керак? Мактабга уни ҳеч ҳам қўйишмайди. Ҳатто яқин йўлатишмайди ҳам. Демак, яна бировни ишга солиш керак.

— У ерда меннинг икки ошнам бор. Улар бу ишдан хабардор, — деди Махан секингина.

— Қанақа одам улар ўзи? — хавотирланди бегона йигит.

— Чет элдан биров келган, у бир болани олиб келган. Ўша болага чет элда бу ҳақда гапиришган экан. — Махан муфассалроқ гапиришни лозим топмади. Пьер тўғрисида, Рёмкадан эшитганларининг ҳаммасини гапириб ўтирмади.

— Нима деб валдираяпсан? — шубҳаланди Шалпангқулоқ.

— Рост гапиряпман. Ўша болага Парижда шекилли, алланималар дейишган экан. У ўшалар билан алоқа боғлашга қўрқоқлик қиляпти-да. Лекин мен, қараб тур, қойил қиламан.

— Унинг бировга оғзидан гуллаб қўймасмикин?

— Гулламайди. Қутини бера қол менга.

Нотаниш йигит қутисини бермади. У гоҳ қутисига, гоҳ Маханнынг ўйнаб турган кўзларига тикиларди.

— Йўқ, — деди у ниҳоят. — Ўзинг кўчириб ола қол. Қўлинг бор.

Махан планни папирос қутисига кўчириб олгунча Шалпангқулоқ унга қараб турди.

— Қулоқ сол, Махан, — деди у, — мен озодликка чиқканман-у, лекин ҳеч ким бу ерга нима мақсадда келга-

нимни билмаслиги керак. Унутми. Тилинидан билуни
гуллаб қўйма тагини. Тушундингми?

— Тушунганда қандоқ.— Махан тиреклиди.— Қилиш
қиламиз!

Яшириб қўйилган хазина топиладан кейин қалар
учрашшларини келишиб олинди.

— Ишқал қилиб юрма тагини!..— деб ишқал қилди
Шалпангқулоқ Махан билан хайрлаша туриб.

Хайрлашишди.

Комбинезон кийган одам станица томонига йўналди.
Вокзал кўчасининг муюлинига етганда уни кўриб қолиб
қилиб қолди.

Қоронғи тушиб қолганда, Шалпангқулоқ қалар
кишини дарров таниёлмади.

— Айбга буюрмайсиз, гражданин!— деди уни кўриб
лашган киши.— Сизни қаердадир кўргандимми?— деди
киши Богдан Анисимович Тулубей эди, ишдан унинг қай-
таётганди.— Жуда ҳам таниш кўриняйсиз.

— Эҳтимол,— деди оғриниб ҳалиги одам.— Шунинг
си ҳам бўлади, ўртоқ бошлиқ. Одам одамга ўхшайди.
кўз алдаб ҳам қўйиш мумкин.

— Тўхта, шошма! Шимолда биргаликда туғилган
гандик шекилли, а?

— Тўғри, ўртоқ бошлиқ.— Осонгина қутулиб кетин-
нинг иложини тополмаган камбинезонли киши довдирай
қўлларини ёзди.

— Мен сенга ўртоқ эмасдим шекилли,— деди Бог-
дан Анисимович.

— Кечирсинлар, гражданин бошлиқ... Мана энди ик-
каламиз ҳам барабарлашдик. Эшитишимча, қаларни ол-
ланиптилар шекилли? Ҳа, мен эса умумий афв туғайди
қутулдим. Хуллас, эркинлик, тенглик, қардошлик. Қай-
симиз айбдор эдинг-у, қайсимиз айбсиз, мана энди ба-
равармиз. Иккаламиз ҳам бир жуфт этикнинг икки по-
йи. Лекин иккаламиз икки хил. Сиз олдинга қараб
юрыйдиган, мен орқага. Лекин жуда ҳам олдинлаб кет-
тибдилар-да. Шунақа бўлибди. Майли. Шунинг учун ҳам
мен бошқа-ю, сиз бошқа. Биз тенг эмас. Хайр бўлмасин!

— Биз ҳеч қачон тенг бўлмаганмиз,— деди Богдан
Анисимович.— Сен кўп шошилаверма. Гап бор.

— Шошиладиган жойим йўқ. Муддатим тугаган.

— Бу ерларга келиб қолибсан? Ишлаш умидинг
борми ё эски ташвиш билан юрибсанми?

— Эски ишлар энди эскирди гражданин бошлиқ, га-
нимга ншонаверсинлар.

— Шунақами,— деди Богдан Анисимович, комбине-
зон кийган одамга нафратомуз нигоҳ ташлаб.— Хўш,
бу ерларда нима қилиб санғиб юрибсан бўлмаса? Сан-
ғиб юрибсанми ё қурилишда ишляапсанми?

— Шундоғ юрибман. Бир шахсий иш билан келув-
дим. Бутунлай шахсий иш, гражданин бошлиқ. Бир чек-
тирмайсизми?.. Ташаккур.

Богдан Анисимович нималарнидир ўйлаб, папирос
қутисини очиб, унга тутқизди. Шалпангқулоқ ундан ик-
ки дона папирос олди. Бирини оғзига тикди, иккинчи-
сини қулоғига қистирди.

Бир зум ўйланиб, қутидан тагин битта папирос олди,
уни комбинезонининг кўкрагидаги чўнтагига солди.

Богдан Анисимович эса нималарнидир эслаётган эди.
Тузукроқ эслаш учун бўлса керак, таклиф қилди:

— Кел, учрашишга учрашдик, бирор жойга бориб,
бир кружкадан пиво ичмаймизми? Гаплашамиз. Балки,
мен сенга муносиб бирор иш топиб берарман.

— Йўқ, вақт йўқ. Имкон йўқроқ,— дея шубҳа туғди-
радиган даражада тисарила бошлади у одам.— Тенг
эмасмиз. Сиз партиявий одам. Мен «гуноҳкор банда»-
ман. У ёққа бирга киргандиг-у, чиққандан кейин йўли-
миз бошқа-бошқа бўлиб кетди. Келинг, туя кўрдиги-
ми — йўқ қилиб қўя қолайлик: мен сизни кўрмадим,
сиз мени кўрмадингиз. Шу тўғрироқ.

— Қирғоқда ким билан турганинг?

— Бир бола...— кўриб, қувониб кетди. Шу, фамилия-
сини билмайман. Бир пайтлар учрашганмиз. Қаерда
кўрганам ҳам эсимда йўқ. Дўстим эмас, танишим эди.
У мишиқи билан дўстлашармидим мен... Хўп, мен кет-
дим, поезд кетиб қолади, кечикиб ўтирмай.

— Тўхта, қочма! — пичирлагандек деди Богдан Ани-
симович. Паст овозда буюрилган бўлса ҳамки, Шалпанг-
қулоқни тўхташга мажбур этди бу овоз.— Тўхта, ит! Мен
бу ерга оқланиб келгандан кейин кўп нарсаларни ту-
шуниб олдим. Доғим ювилгандан кейин тушундим ҳам-
масини.

— Нималар тўғрисида гапиряпсиз ўзи, гражданин
бошлиқ.

— Ҳозир тушунтириб қўяман. Скридло Василий де-
ган полициячи ёдингдандир?

— Ўлганларни безовта қилишининг нима кераги бор?

— У-ку ўлган, сен аблах тирик юрибсан-ку. Сен ўша билан ҳамкорликда мени чаққансан. Партизанлик чоғларидаги ишларим ёқмаган сизларга, сизларга кун бермаганман. Оккупация пайтида.. У пайтларда билмагандим. Мана энди маълум бўлди.

— Шахсан мен, гражданин бошлиқ, жиний иш — хўжалик ишлари бўйича ётиб чиқдим. Бошқа нарсадан беҳабарман. Бекорга мендан гумон қилинсан.

— Бекорларни айтибсан, қутулиб бўлсан мендан! Энди бошқа модда билан ётишининг керак...

Қутилмаганда қоронғиликда алланима йилт этиб, шиддат билан Богдан Анисимовичнинг қоқ пешанасига зарба тушди.

У юзи қонга беланиб йиқилди.

— Кастет билан зарба берилган афтидан! — деди доктор Арзумян, уни касалхонага шошилишча чақиритган, бу ерга ундан ўн минут кейин Богдан Анисимович Тулубейни олиб келишган эди.

IX БОБ

ЎША БУЛУТЛИ ТУНДА

Кейинги кун катта танаффус пайтида Пьер синфда турганида дамба яқинида Маханийнинг қайиқда сузиб юрганини кўриб қолди. У орол атрофини бир неча марта айланиб чиқди, жуда эҳтиёткорлик билан эшкак эшар, овоз чиқармасликка ҳаракат қилар эди. У Пьерни кўриб қолиб, деразага яқин келди. Пьерга секин мурожаат қилди:

— Ҳе, оғайни, ўртоғингни чақир... Ҳалиги, Штибни чақир деяпман. Иш бор.

Дамба олдида Штиб пайдо бўлди.

— Сизлар машаққат чекиб юрганларингда мен ҳам лақиллаб юрганим йўқ, — деди Махан. — Яқинроққа келчи. Шарпа чиқара кўрма. Сўзсиз қўшиқ бор, музикаси меники, ижроси сеники бўлади. Эшит...

Дарсдан кейин Рёмка Штиб билан Пьер кутубхона яқинида даҳлизда учрашишди.

— Алдамаётганмикин?— деб сўради Пьер.

— Нега алдайди, алдашдан нима фойда?— деди Штиб.— Кўрамиз-да. Ишқилиб, ишимиз ўнгидан келди.

— Яхшиси...— деди Пьер, дудуғланиб.— Яхшиси, бирровга айтиш керак. Кейин...

— Ҳе! Бировга айтгандан кейин баҳам кўриш ҳам керак. Бор, истасанг, айтақол. Лекин иккаламиз ертўлага тушамиз-да... Мана, бу ерда ҳаммаси чизиб кўрсатилган. Маханга ишончли бир киши айтибди. Тушуняпсанми! Олдин топайлик-чи, кейин керак бўлса бориб айтармиз. Э, аҳмоқ экансан-ку! Қора кунларга атаб, бир қисмини яшириб ҳам қўямиз. Кейин, олиб бориб берсак, газетада суратимизни ҳам босиб чиқаришади. Журналда Толик тўғрисида ёзишганди, эсингдими? Уша бола ҳам Одессада фашистлар яшириб қўйган бир хазинани топган эди. Ижрокомга олиб бориб берган. Ҳамма билди. Сен билан мени нуқул ёмонлашади. Бир мақташсин ҳам-да. Билиб қўйишсин. Бугун ким навбатчи?

— Сеня Грачик.

— Шуниси бўлмабди-да... Лекин сен у билан ўртоқ бўлиб қолгансан-ку. Агар у эшитиб-сезиб қолса, сен олдига бориб гапга солиб турасан, шунда мен ишни қойиллатаман...

Кечга бориб, тўсатдан ҳаво совиди. Сув омбори олисга ҳайдаган чўл ўзини эслатиб қўйгиси келди шекилли. Қум аралаш довул сув устидан ошиб, Сухояркага интилди. Жазирама чўл ёзи палласидагидек тўзон кўтарилиб одамлар тишлари орасида қум ғижирларди. Деразаларга қум билан кўмир кукуни урилар, одамлар деразаларини бекитиб, пардаларини тушириб олган эдилар.

Осмон бети қора парда тортганга ўхшарди. Зулмат қуюқлашди, кейин бирдан гумбурлаб, чақмоқ чақнади. Кўзни қамаштирадиган яшил чақиндан кейин осмонизамин гумбурлаб кетди. Биринчи ёз момақалдироғидан кейин шунақа ҳам сел қуйдики, худди сув омборидаги сувни Сухоярка узра челақлаб қуяётгандек бўлди. Шу вақтгача осойишта бўлган сув омбори устида биринчи бўрон кучли тўлқинлар ҳосил қилди, тўлқинлар ҳатто мактаб дамбасидан ҳам ошиб ўта бошлади.

Шамол мактаб деразаларини титратар, тунука томи тақирлатар эди. Ҳамма ёқда тўс-тўполон, ҳамма ерда бўрон ҳукмронлик қиларди. Оролни ҳам у суриб ке-

тадигандек кўринарди. Деразага келиб урилар, тўзсиларни чўл сатҳида гирвот қилиб айлантирар, ўзини ҳар ёққа урарди. Гоҳ уфққа томон қочар, гоҳ яна югуриб-елиб келиб, эшикларни, деразаларни силталарди.

Дамбадаги симёғочларнинг ҳам остини сув ювиб, шамолнинг зўридан қулаб тушди. Симлар узилди. Мактабда электр чироқлар ўчди. Телефон ҳам гунг бўлиб қолди. Сеня Грачнк телефон қулогини бураб, «катта ер» билан гаплашиш ташвишида кўп овора бўлди. Болалар алламаҳалда ётган бўлишларига қарамай, ухлай олмасдилар. Оролдаги бу тун жуда ваҳимали бўлди. Ҳамма ёқ даҳшат қучоғида эди. Мактаб атрофини қуршаб олган сувнинг бунчалик даҳшатли кучга айланишини илгарй ҳеч ким тасаввур ҳам этмаганди.

Мактаб директори Глеб Силич районга, ўқитувчилар конференциясига кетган, ҳали қайтиб келганича йўқ эди. Елизавета Порфирьевна қирғоқдалигида момақалдироқ бошланди. У иш билан район ижроня комитетига борган эди. Сухоярка кўчаларида ёмғир қуяётганига, сув омбори ортида уфқ ҳам гумбурлаётганига қарамай, ўқитувчи кекса қайиқчини топиб, оролга ўтказиб қўйишни ундан илтимос қилди. У бутунлай ивиб кетганди, ҳассасига таяниб, бесўнақай ортопедик ботинка кийган оёғи оқсаганча етиб борди манзилга. Кема учун энг ваҳимали фурсатларда капитан кема трапида пайдо бўлганидек, у ҳам мактаб зинапоясига қадам қўйган эди. Гарчи афт-ангори капитанларга ўхшамаса ҳамки, унга кўзлари тушиши билан болаларнинг ҳаммалари хурсанд бўлиб кетишди.

Ҳўл бўлган оппоқ сочлари юзларига ёпишганди унинг. Жикқа ҳўл кўйлагй тиззаларига чиппа ёпишиб қолганди. Лекин сочлари орасидан ҳамон ёмғир шариллаб оқиб тушиб турган юзи қувноқ кўринар, кўпни кўрган кекса ўқитувчининг кўзлари бошқаларни ўз қувноқлиги билан руҳлантириб юборди.

У ортида ҳўл из қолдириб, ўқитувчилар хонасига кирди. Вожатий Ирина Николаевна қайноқ чой олиб келди.

Ҳамма ётгандан кейин навбатчи Сеня Грачнк ўғил болаларнинг ётоқларини кўздан кечириб чиқди. Ҳамма ухлаётганга ўхшади. У кирганида Пьер адёлга ўралиб олгандай, унинг ёнида ётган Рёмка Штиб эса деворга юзини ўгириб олгандек туюлди.

— Нимани пичирлашяпсизлар?— сўради Сеня секингина, уларнинг ёнига келиб.— Ухланглар. Аллақачон ухлаш керак эди. Эрталаб уйғотиб бўлмайди. сизларни. Бугун физзарядкага шундоғ ҳам чиқмадинглар.

Икки ўртоқнинг овози ҳам чиқмади.

Сеня секин қадам ташлаб йўлакларни қараб чиқди. Ёмғир деразаларни тикиллатар, шамолнинг зўри билан тулука том тарақ-туруқ қилиб турар эди. Момақалдироқ нарига ўтиб кетган, лекин яшин чақнаб турар, олис-олислардан момақалдироқнинг гумбури қулоққа чалинарди. Унинг овозига деразаларнинг ойналари титраб юборарди.

Бир пайт Сеняга эшик ёпилгандай бўлди. У зина-поядан пастга тушди, қўлида фонари бор эди. Олисдан эшитилаётган момақалдироқ гумбури, томнинг тақур-туқури, ёмғирнинг шариллаши унинг қадам товушини эшиттирмас эди. У бир зумда пастга тушди, кўчага қаради. Ҳеч ким кўринмади. Орқасига чаққон қайтиб, зина-поя тагида ётган эски газетани бошига тутиб, яна кўчага қаради. Ёмғир газетага бир текисда томчиларди, қўлидаги фонари олисда турган бировнинг нозик гавдасини ёритди. У мактаб деразаларидан бири қараган дамба ёнига бориб, қўлини сувга тикаётгандек кўринди. Сеня унга яқин борди, фонарнинг тугмасини босиб, нозик гавдага қаради. Плашининг капюшони юзини тўсиб турганидан, Сеня унинг кимлигини билолмади. Сеня оҳистагина овоз бериб, фонарь ёғдусини унинг юзига йўналтирди... Ўша заҳотиёқ фонарни ўчирди, у ҳайрон қолган эди. Унинг қаршисида Ксана турарди. Унинг қўлида қиш кунларида мактаб печкаларига кўмир соладиган оташкурак бор эди.

— Ксана! Нима қилиб турибсан бу ерда?

Ксананинг қўлидан оташкурак тушиб кетди, у икки қўли билан кўзларини бекитди. Сеня унинг юзини яна бир ёритди, тушунолмади: унинг кўзларидан юзига оққан ёмғирмикин ё кўз ёшими?

— Фонарнингни ўчирсанг-чи! — деди Ксана ўғирлиб.— Нега бунча ёритиб қолдинг. Мени ёлғиз қолдир...

Сеня итоаткорлик билан фонарини ўчирди. Иккала-си ҳам зимзиё қоронғилик қаърида турарди. Ёмғир шариллаб ёғарди. Тобора олислаб бораётган чақин аҳён-аҳёндагина капюшонли нозик гавдани ёритиб ўтарди. Сенянинг бошидаги газета жикқа ҳўл бўлди.

— Нима қилиб ўтирибсан?— деб сўради Сеня пичирлаб.

— Мен қизлар ётоғида навбатчиман.

— Нимани қидираётган эдинг?

— Сеня! — Ксана иккала қўлини ҳам Зағрига босди.— Сўз бера оласанми?.. Энг чин, лепнича, пионерлик сўзи бера оласанми?

— Чин сўзим, пионерлик сўзим,— деди итоаткорона, тез-тез гапириб Сеня.

— Сен фақат яхшилаб тушуниб ол, Сеня. Жаҳлинг чиқмасин. Биламан... бу яхши эмас.

— Нима тўғрисида гапиряпсан ўзи?

— Биламан... Жудаям даҳшат. Мен билмагандим-да... Мен фақат ҳозирча яшириб қўймоқчи бўлувдим.

Ксананинг нима тўғрисида гапираётганини Сеня тушуна олмади. Қоронғилик Ксананинг имо-ишораларини янада сирлироқ қилаётган эди.

— Сен, Сеня, хафа бўлма... Мен... Адолатдан эмас эди-да. Ушанда гапимга кирмас эдингизлар... Мен Артём Ивановичнинг ўзинга қайтариб беришар, қайтадан мусобақа ўтказишар деб ўйлагандим. Қоронғида, чироқ ёнгунча шошилдим... Шошилганимдан деразадан дамбага тушириб юбордим. Чуқур эмас эди у ер. Ҳозир сув кўпайиб қолибди, ҳеч тополмаяпман. Сув борган сари кўпаяпти. Нима қилишга ҳайронман. Кеча кечқурун роса уриндим, тополмадим... Жаҳлинг чиқяптими, Сеня? А?

Ксананинг йўқотилган кубок тўғрисида гапираётганини Сеня шундагина тушунди. Ҳайрон бўлиб бир неча марта такрор-такрор сўради:

— Наҳотки шундай қилган бўлсанг-а, Ксана?.. Бу нима қилганинг? Сен ахир...

Ксана сал бурилиб йиғлай бошлади. Ёмғир капюшонига шитирлаб урилар, кўз ёшлари ёмғир билан аралашаётган эди. Титраб-титраб йиғларди у.

— Нима қилиб қўйганимни ўзим ҳам билмайман. Мен... мен отамга аталган кубокни уларга бергим келмади... Мени сенинг ўзинг алдадинг-ку. Анави ярамас Пьерларинг ҳам мени алдади. Мен ундан нафратландиган бўлиб қолдим...

Бу сўзларни эшитган Сеня ўзини ҳаммадан кучли, ҳаммадан катта, ҳар қандай жасоратга қодир ҳис этди. Жўрттага сал қўполлик билан деди:

— Бас қил йиғингни! Яхшиси, ташлаган жойингни менга кўрсат. Шу ергами? Бу ер жудаям чуқур-ку.— Сенянинг ёдига тушди: худди шу ердан уни Пьер тортиб олиб чиққан эди.— Бошимдан келади. Сен гимнастёркамдан ушлаб тур. Лекин яхшилаб ушлаб тур.

— Нима қилипсан?!— Ксана қўрқиб кетди.

— Ушлаб тур деяпман. Биров илтимос қилса, ушлаб тура оласанми, йўқми? Ҳалиги оташкурагинг қани?

Сеня эгилиб, тошлар орасидан оташкуракни топди, эҳтиётлик билан сувга туша бошлади.

— Маҳкамроқ ушлаб тур. Ушлаб туrolасанми?

— Ушлаб тураман, ушлаб тураман...— пичирлади Ксана.

Сеня оташкурак билан сувнинг тагини тимиrскилай бошлади. Дастлаб ҳеч нарсага тегмади оташкурак. Лаҳзадаёқ муздек бўлиб қолди оташкурак. Бундан Сенянинг бутун аъзойи баданини титроқ босди. Салдан кейин оташкурак алланимага урилгандек бўлди. Сеня уни оташкурак билан тортди... Сув омбори устида чақнаган яшин ёгдусида сувдан чиқарилган қадаҳ, кўзга ташланди. Қадаҳ остида кумуш гладнаторнинг гавдаси ярқиради.

Бир неча минутдан кейин ана шу қимматбаҳо совринни ушлаб тураркан, Сеня унга маҳлиё бўлиб тикилар, қўллари билан ундаги лойқани авайлаб сидирарди.

— Ҳеч гапмас, Ксана,— тинчлантиришга ҳаракат қилди у Ксанани.— Қум билан сув остидаги алланималар ёпишибди, тозаласа бўлади. Ҳеч нарса қилмайди. Зангламайдиган нарса бу.

— Ҳозироқ буни бошқа ёққа яшириб қўямиз,— деб шивирлади Ксана, иккаласи ҳам ёмгирдан қочиб, мактабнинг дарвозаси олдига келганларида.

— Ксана, энди яшириб ўтирмасак ҳам бўлар дейман?

Ксана жавоб қайтармади.

— Ксана,— деди Сеня,— қайтариб бериш керак. Хўп десанг: ҳозир ертўлага қўямиз, эрталаб мен уни навбатчи сифатида топган бўламан, буни сен яширганингни ҳеч кимга айтмайман. Нима дейсан-а?

— Сеня, яна алдар эканмиз-да... Бундай қилиш етар энди! Тўсатдан бор гапни ҳам айтолмайман...

— Агар хоҳласанг...— деди бу ажойиб тундаги момақалдироқ, яшин, бўрон, селдан тўлқинланган, ку-

тилмаганда топилган бебаҳо топилдиқдан ва бир пайтлардаги сингари яна Ксана билан ёнма-ён гаплашиб ўтирганидан мамнуи бўлган Сеня.

Ёзма ишининг сирини ошкор бўлиб қолгандан бери Ксана унга қайрилиб қарамай қўйган эди. Сеня қанчалик хуноб бўлмасини, биринчи бўлиб гап бошлашга журъат қилолмас эди.

— Агар истасанг буни мен қилдим, деб айтаман, майлими?..— деди Сеня.

— Керакмас, Сеня,— деди Ксана.— Энди алдамаслик керак... Мен ўзим уни топиб, қайтариб бермоқчи эдим. Бу ерда охириги кунларимиз. Кейин ҳамма ёқни бузишади. Артём Иванович келса, ўзига топширсам яхши бўларди... Сен, Сеня, менга яхши ёрдам бердинг, раҳмат сенга. Биламан, Сеня, сен ўша ишони ҳам мен учун қилгансан...

Сеня индамай турарди. Аллақандай ғалат, ҳеч қачон у кўрмаган ҳаяжон бутун аъзойи баданини қамраб олди, у сув ўтлари ёпишган, ҳўл кубокни бағрига босиб турар эди. Кубокдан сув томчилар эди. Сенядан ҳам сув бетиним томчиламоқда. У бошнини ҳам қилиб, жим турар эди.

— Биламан, энди сен мени ёмон кўрасан,— деб пирилади Ксана.

Ҳали ўтиб кетган момақалди роқ ортидан ҳорғинлик билан қувгандек, яшин чақнади, осмон сал ёришди. Сеня ўзига Ксананинг кўзлари алам билан тикилиб турганини пайқади. Ҳозир, ҳамма ёқ қоп-қоронғи бўлган пайтда ҳам шу кўзлар унга тикилиб турганини Сеня билар эди. Бошқалар қувончини ҳам, аламини ҳам, қайғусини ҳам яширади. Ксанада эса ҳаммаси сиртида. Унинг бутун вужуди қайғу, қувонч, меҳр бўлиб кетар эди. Бу — ҳамма вақт Сеняни чўчитарди. Ҳар қандай майда-чуйда хафагарчиликлар ҳам Ксанани қаттиқ ранжитар, изтиробга соларди, буни Сеня билар эди.

— Нега бунақа деяпсан,— деди Сеня секингина.— Биласанми, мен сени ҳамма вақт ҳам ҳурмат қиламан.

— Мен ҳам сени...

— Йўқ, илгаригидек эмас. Пьерни эса сен...

— Қўй ўшанингни, мен уни илгари ҳурмат қилган эдим. Энди бошқачароқ.

— Энди мени қанақа ҳурмат қилмоқчисан?..

Сел қуйиб турган зулмат қўйнида мактаб зинапояси

ёнида: «Сен мени...», «Мен сени...», «Мен уни» қабилда шивир-шивирлар узоқ маҳалгача эшитилиб турди. Худди биров дарсда доска олдида феълни туслаётганга ўхшарди.

Ниҳоят иккаласи кубокни эрталабгача қаерга яшириб қўйиш тўғрисида бир фикрга келишди. Уни, ахир, эна-поя остида қолдириб бўлмасди-да. Ётоқхонага ҳам олиб бориб бўлмас, ҳаммага гап-сўз бўлишарди. Кубокни эрталабгача ташландиқ ётган мактаб ертўласига яшириб қўйишга қарор қилишди. Тун қоронғи, Сеянинг фонари ҳам нурсизланиб қолган эди. Сея қоронғида бошини ёштин ёндорга уриб олди. Ксананинг қўли ҳам алланимага тегиб қирилди. Ксана парво қилмади, лекин Сея пешанасидаги қонни қўли билан артиб, қонли қўлни ялаб қўйди.

Бош ёштга тегиб қонаса, огрийди деб ким айтган? Қоронғида қўрқинчли бўлади, деган ким ўзи. Кечаси албатта ухлаш керак деб ҳисоблаган кимкин-а? Бу нарсаларни ҳеч қачон бировдан: «Биз энди иккаламиз дўстлашайлик. Сен менинг энг азиз кишим бўласан. Биласанми, мен сени қанақа ҳурмат қиламан?»— деган гапларни эшитмаган кишилар ўйлаб топишган...

Улар кубокни ертўланинг энг четига олиб бориб, хира фонарь ёғдусида бир ёшт токчага яшириб қўйдилар. Кейин Сея Ксананинг қўлидан ўшлаб, сирпанчиқ зинапоядан олиб чиқди, иккинчи қаватдаги қизлар ётоқхонасигача кузатиб қўйди. Эҳ, унинг кайфияти қанчалик яхшилигини бир билсангиз эди! Шундагина у бошқа кийим кийиш кераклигини эслади. Уст-боши бўтунлай шалаббо бўлган эди. Гимнастёркаси остидаги кўйлагини баданига ёпишган, бошидан юзига сўз оқиб турарди.

Сея Ксана билан хайрлашиб, пастга тушганида ётоқхонасининг эшиги секингина очилиб-ёпилганини пайқайди.

Йўлакда пичирлашган товуш қулоғига чалинди. Сея фонарини ёқмоқчи ҳам бўлган эдики, эшитилаётган товуш уни тўхтатди:

— Белкурак олдингми?— деб сўради биров шеригидан, қоронғиликда.— Гўгуртни унутмадингми ишқилиб?

Сея бу товуш Рёмка Штибнинг овози эканини билди.

— Рёмка, ҳозиргча тўхтатиб турғасмикан, дейман-а?

— Тўхтатишни мен сенга кўрсатиб қўяман!

— Ирғина Николаевнага айтсак яхши бўларгди-да.

— Қўрқаётган бўлсанг, керагинг йўқ. Каравотингга бориб ёта қол. Ажнабий тентак, бунча қўрқасан! Бунақа воқеа ҳамма вақт ҳам бўлавермайди. Газетада мақташадими сени, тентак, тушунсанг-чи. Гугуртинг қани? Фонарингни менга бер. Кўрдингни, мен ҳамма керак нарсани олганман.

Сеня диққат билан тинглаб турди. Лекин уларнинг нима тўғрисида гапиришаётганларини тасаввур қила олмасди. У Пьер билан Рёмкага эргашиб, сездирмай уларнинг орқасидан юрди.

Х БОБ

КУБОКЛИ КИШИ

Бундан икки соат олдин Незабудний Богдан Анисимовичнинг олдига борган эди. У пешанаси бинт билан боғланган ётарди. Яра хатарли бўлмаса ҳамки, қаттиқ зарба берилган эди. Незабуднийни, айниқса Галина Петровнанинг афт-ангори ҳайрон қолдирди. Галина Петровнанинг юзида ажинлар қўпайиб кетган, бирданига қаттиқ қариб қолгандек кўринди.

«Жуда яхши кўраркан-да», деб ўйлади Незабудний ҳасад билан. У Тулубейларнинг ўзлари билан ўзлари овора эканини фаҳмлаб, Богдан Анисимовичга тезроқ тузалишини тилади, районда уни урган кишининг изига тушганларини эшитганини айтди, Галина Петровна билан хайрлашиб, уйига жўнади.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, меҳмон кутиладиган пайт эмас эди. Шунинг учун ҳам ётоқхонанинг навбатчиси унга калитни бера туриб, биров кутиб турганини айтганида Артём Иванович таажжубланди. Ростдан ҳам даҳлизда фикус қўйилган стул ёнида қўлида чоғроқ чамадони бор, бошига шляпа кийган биров Артём Ивановичга пешвоз чиқди.

— Ўртоқ Незабудний сизми?— сўради у, жавоб ҳам кутмай деди:— Паспорт кўриб ўтирмасдан ҳам ишонса бўлади. Салом. Рухсат этасизми? Мен ҳузурингизга келган эдим. Бемаҳал келганим учун кечиринг... Ҳужжатимни кўрмоқчи бўлсангиз, марҳамат.—У пиджагининг ички чўнтагига қўл тиқиб, қизил дафтарча чиқарди.—Мен хавфсизлик органиданман.

У озғин, офтобда қорайган, соқоли яхшилаб қирди-

рилган, ёши анчаларга бориб қолган киши бўлиб, кўзлари гардиши кенг кўзойнакдан диққат билан тикилиб турарди.

Артём Иванович уни хонасига бошлаб кирди ва стол ёнидаги креслога ўтиришни таклиф қилди. Юрагида аллақандай ваҳима туғилди.

— Артём Иванович, ишончингиз учун ташаккур айтишга ижозат этинг,— деди бегона киши.— Вақтида огоҳлантириб қўйганингиз учун раҳмат.

Незабудний ҳеч нарсани тушунолмади, унга ҳайрон бўлиб тикилди.

— Ушанда адресни бериб, яхши иш қилдингиз деяман. Иш берди. Гап кўп.— Меҳмон кўзойнагини тузатиб, Артёмга кўзларини қадади.— Анави жанобдан... ҳаҳ, нимаиди-я, нима деб аташни ҳам билмайман. Панни, месьеми ёки геррми... Хуллас, сизга маълум бўлган ўша Зубяго-Зубецкийдан салом. Мана бу нарса танишдир сизга?— кулиб сўради у, чамадончасини эпчиллик билан очиб, ичидан гладнатор билан оливин қадаҳ акс эттирилган кубокни икки қўллаб олди, уни стол устига қўйди. Артём Иванович ҳангу манг бўлиб қолган эди.

— Топдингизми?— сўради у, мактабда йўқолган кубокни топишибди-да, деб ўйлаб.

Лекин қилич билан қалқон кубокнинг бошқа томонидалигини, қадаҳни кўтариб турган қўл ҳам бошқа ёққа қараганини пайқаб, бу кубок мактабда йўқотилган кубок эмаслигини билди. Билди-ю ичига ғулғула тушди: гарчи беихтиёр равишда бўлса ҳамки, шармандали тарзда қўлидан кетган кубок эди бу. У изтиробда қолди. Нафаси қисилди. Кўкрагининг чап томонида оғриқ пайдо бўлди, оғриқ қўлига ўтди. Қўли увишди, кейин зирқираб оғриди. У келган кишига қаради. Сал кам ўн икки йил муқаддам унинг қўлидан кетган бу кубокни қандай топдйкин бу одам? Шармандалик қадаҳи. Шарманда бўларкан-да яна.

— Жуфтини қабул қилиб олинг,— таклиф қилди меҳмон, олиб келган кубогини кўрсатиб.— Эшитишимча, унисини ҳам мактабда йўқотиб қўйибсиз. Топишади, хотиржам бўлинг. Болаларнинг иши бўлса керак. Топилгунча бундан фойдалансангиз ҳам бўлар. Нима дейсиз?

Незабудний жим турар, зўрға нафас олар, кўкрагининг чап томонини силарди.

— Сиз, Артём Иванович, бекорга хафа бўляпсиз.

Нега бунча хуноб бўласиз? Бекордан бекорга. Биз ҳеч қачон сиздан шубҳаланган эмасмиз. Ҳаётингиз бизга ҳам маълум, ҳаммасидан хабаримиз бор. Машҳур кишиниз, сизнинг тўғрингизда кўп нарсалар ёзилган.

— Кўп ёлгон гаплар ёзилган,— деди Незабудний.

— Ҳа, анча нарсани кўпайтириб ёзишган. Буларни ҳам биламиз. Мен ҳам сизнинг тарафдорингизман, курашга ишқибозман. Мен Поддубнийни ҳам кураш майдонида кўрганман, лекин жуда қариган пайти эди... Мен сизнинг усулингизни ўрганиб олган эдим. Незабудний усули деб аташарди... Лекин, ҳозир бу ҳақда гапирадиган пайт эмас. Бемаҳалда келиб, тинчингизни бузганим учун кечиринг, кечиктириб бўлмайдиган иш. Гапни бошқа ёққа буриб юбордик.

— Ўртоқ,— деди Артём Иванович бўғиқ овозда,— менга ишонинг, виждонимга ишонаверинг!.. Ушанда шундай бўлиб қолди... бари бир ишонмайсиз, лекин бу тўғри гап.

— Артём Иванович, ҳаммаси маълум бизга дедимку. Ҳаммасини аллақачон аниқлаганмиз. Истасангиз, ўзим гапириб бераман. Лекин тезроқ гаплашиб олайлик, вақт ўтиб борапти. Агар бирор нарсада янглишсам, тўзатарсиз.

Меҳмон ҳикоясини бошлади, у баъзи-баъзида Артёмнинг хафа қиёфасига айёрона жилмайиб, нигоҳ ташлаб қўярди. Хуллас, у ўн икки йил муқаддам «Гладиатор қабри» кубоги Артём Ивановичнинг қўлидан қай тарзда олинганини муфассал ҳикоя қилиб берди.

Уша кунларда Артём Иванович Незабудний Шимолний Италия районларидан бирида, Болоньядан бир неча ўн километр наридаги узумкорлар ва газ саноати ишчилари шаҳри бўлган Альфонсинэда эди. Гитлерчилар италиян қаршилигининг энг оғир ўчоқларидан бўлган бу районни ишғол қилганидан кейин Болонья циркида французча кураш бўйича чемпионат уюштирдилар.

Цирк майдонида Германия курашчиларидан бири, Зеп Гегенхаммер шўҳрат қозонган эди. У шаҳардан шаҳарга ўтиб, рақибларини бирин-кетин йиқита борарди. Спортдан бошқа ишлар билан ҳам шуғулланиши тўғрисида миш-мишлар бор эди. Унинг гестапо билан алоқаси борлиги, спортдан бўш пайтларида маҳбусларни сўроқ

қилиши, сўроқ маҳалларида кучини ишга солиши тўғрисида кўп гапирардилар.

Манежга чиқишида олдин арбитр уни мақтар, ҳеч қачон кураги ерга тегмаганини, ҳамма полвонларни, шу жумладан рус полвони Артём Незабуднийни ҳам курашда бир силтаб йиқитгани тўғрисида гапириб, уни роса мақтар эди. Чемпионатнинг охириги кунларида мақтанчоқ фашист одамларга мурожаат қилиб, истаган одам курашга чиқсин, ғолибга катта пул мукофоти берилади, деб эълон қилиб қолди. Незабудний бу пайтларда кўпдан бери манеж билан иши бўлмаб қўйган, Альфонсинэ чеккаларида гимнастика билан курашдан дарс берар, камтарона ҳаёт кечирар эди. Бу муттаҳам фашист чемпионнинг Артём Незабуднийни ҳам йиқитганиман, деб мақтаниб юрганини у эшитиб қолди. Жаҳли чиқди. Ўзи учун эмас, рус полвонларининг обрўсини тўкаётганидан жаҳли чиқди. У Болоньяга бориб, фашистнинг адабини бериб қўймоқчи бўлди.

— Бекор ўйлабсиз, синьор Незабудний,— деди унга ўшанда кекса массажчи Пеппино Рутти.— Нима Болоньяни кўрмаганмисиз?

— Сендан сўрамаяпман.

— Йўқ, рости, бекор боряпсиз, мен сизга буни маслаҳат бермасдим.

— Маслаҳатнинг учун пул тўламайдилар сенга. Ишингни қилсанг-чи.

— Мен ўз фикримни айтяпман, синьор Артём.

— Бунақа фикрингни онангга айт.

— Софдил кишининг фикри бу. Бекорга аччиғланяпсиз, синьор. Лекин, кечирасиз-у, мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда...

— Менинг ўрнимда бўлганимда, маслаҳатни билан жонга тегаётган кишини олдингга солиб ҳайдаган бўлардинг.

— Мен сизни ушлаб олмасинлар деб қўрқяпман.

— Мана буни ушлаб оладилар!— деди Незабудний бош бармоғини кўрсаткич ва ўрта бармоқлари орасидан чиқариб. Унинг бу мушти карнавал ниқобидек баҳайбат, катта эди.

Артём Ивановичнинг илгариги кучи қолмаган эди. албатта. Бу иш бир таваккалга ўхшарди. Юраги ҳам заифлашган, бардош беролмай қолиши мумкин эди. Полвоннинг эски мардлиги ва баъзан ўзи ҳам бас келол-

майдиган ғайрати қўзғадн. уни жапгга ундадн. Яқинда- гина у Болоньяга бориб, немис полвонини кўрган, тажри- бали кўзи унинг имкониятларини, кучини, занф томон- ларини илғаб олган эди.

Якшанба куни, Зеп Гегенхаммер «очиқ гилам» оқшо- минн эълон қилиб, истаган кишини курашиниға таклиф қилганда тўсатдан ҳамманинг орқасида пальтосининг ёқасини кўтарганича, бир бурчакда ўтирган Незабудний ўрнидан турди, шунда гардани цирк гумбазига тегиб ту- рарди. Бошидан шляпасини олди, шарфни ечди, пальто- сининг ёқасини туширди. Ҳамма ўша ёққа қаради: у қора ниқоб кийиб олганди.

Циркни ғала-ғовур босди, ҳамма ўрнидан туриб, юқо- рига қарарди.

Лекин у амфигеатр бўйлаб ўтиб, манежга чиққанида томошабинлар бунақа чемпионатларда одат тусига ки- ribs қолган найранглардан бири деб ўйлашди. Турнир хўжайини томошани чўзиш учун ўйлаб топган буни де- йишди.

Томоша бўлса, томоша-да!.. Ҳамма мийиғида кулиб қараб турди. Австриялик арбитр манежнинг ўртасига, Незабуднийнинг қаршисига борди. ўз номини айтишни, ҳеч бўлмаганда жюрига билдиришни талаб қилди. Жюри сир сақлайди, лекин Гегенхаммер бари бир унинг иккала курагини ҳам ерга ишқаганда, у албатта ниқоб- ни ҳам олади, шунда томошабинларга бари бир маълум қилишга тўғри келади, деди.

— Усталигини қаранг, алдашни қойил қилади бу- лар!— дейишарди томошабинлар.

— Кўрганмиз бунақаларни, иккаласи ҳам найранг- бозлардан,— дейишди.

Незабудний жюри аъзоларига ва орбитрга ўз ном- ни айтишдан бош тортди. Акс ҳолда, курашмайман, де- ди. Цирк томошабинларини яхши билган полвон кескин бурилиб, манеждан чиқиб кета бошлади.

Шунда томошабинлар бу ерда найранг йўқлигини фаҳмлаб қичқиришиб, ер тепинишиб, помаълум полвон- га юзидаги ниқоби билан кураш тушиниға рухсат этили- шини талаб қила бошладилар.

Шу пайтгача манеж бўйлаб мускулларини ўйнатиб савлат тўкиб айланиб турган Гегенхаммер сирли рақиб- нинг баҳайбат гавдасига қараб, эти жимирлаб кетди. Лекин илож йўқ эди: курашини керак.

Незабудний манежни отхонага олиб борадиган йўлакдан ажратиб турган парда орқасига ўтиб, ечинди ва яна манежга чиқди. Бутун цирк — жюри столида ўтирганлардан тортиб то энг юқори қаторларда ўтирганларгача ҳамма полвоннинг Геркулеснамо қад-қоматига қараб ҳангу манг бўлиб қолишди. Баҳайбат гавдадаги ҳар бир аъзо бир-бирига мутаносиб бўлиб, эр киши гўзаллигининг классик намунасини гавдалантириб турарди. Ҳаммаси бениҳоя кучдан далолат берар эди. Паҳлавоннинг кексайиб қолгани бир оз сўлий бошлаган гавдадан кўриниб турар, лекин пайлар ҳали ҳам бақувват эди.

Незабудний кўкрагини секингина керди, бармоқларини қисирлатиб, баданини ҳаракатга келтирди, пайларни таранг тортилди. Беқиёс куч пайларда намоён бўлди.

Ўтган кунигина Артём Иванович Болоньяга бориб, цирк галерейсидан ўзининг бўлажак рақибига кўз қирини ташлаб кузатганида унинг айрим ожиз томонларини кўз остига олиб қўйган эди. Масалан, тик турган ҳолатида нуқсонлар бор эди, лекин Гегенхаммернинг боши билан қисқа бўйни бақувват эди. «Кўприк» ҳолатида турганида уни қимирлатиб бўлмайди. Яхшиси, у тик турганда йиқитиш керак. Полвон шуларни пухта ўйлаб қўйган эди.

Мана, у ўзининг машҳур усулини ишга солиб, курашнинг ўн иккинчи минутада немис чемпионини гиламга йиқитди, иккала курагини ҳам ишқаб, бир минутча босиб турди, чунки арбитр атрофда парвона бўлиб, чўккалаб қараб, ёнбошлаб, ҳуштагини чалмаётган эди. Ниҳоят у ҳуштагини чалди. Томошабинлар мамнун эди, чемпионатни уюштирганлар қанчалик хафа бўлганини тасаввур этиш қийин эмас.

— Ҳа, бунга ишониш ҳам қийин, — деди бемаҳал келган мемҳон. — Биламиз, арбитр номингизни айтишга мажбур этганида: «Ёз, анави бақалоқ ҳеч қачон йиқитолмаган Артём Незабуднийнинг амакисининг амакиси», — дегансиз.

— Рост!

Ҳа, рост. Артём ўшанда совриндан воз кечиб, пулни жюрининг столига ташлаб, манеждан чиқиб кетган эди. Эшик олдида эсэсчилар уни тутмоқчи бўлдилар. Лекин галерейлардан югуриб чиққан томошабинлар бунга имкон беришмади. Қора ниқобли полвонни ҳамма ўраб олди. Одамлар уни кўтариб, гитлерчиларни яқинлатмади.

лар, Артём қоронғиликда гойиб бўлди. Томошабинлар цирк олдида хурсанд бўлиб, узоқ гаплашиб қолишди. Кураш ишқибозларидан бири Незабуднийни ўз машинасида Альфонсинэга олиб бориб қўйди.

— Шунда сиз бир хатога йўл қўйгансиз,— деди меҳмон.— Шаҳардан тез кетиш керак эди. Сиз, билмайдилар, деб ўйлаб, юравергансиз.

— Э, ўшанда тобим қочиб қолди, жаҳл аралаш олишган эдим,— деди Артём.— Илгариги кучим қолмаган эди. Ахир, у мендан роса йигирма ёш ёшроқ эди-да.

Ҳа, Артём ўшанда бир хатога йўл қўйганди. Кейинги кунни эрталаб Альфонсинэга болоньялик эсэсчилардан бирови бадбашара бир менажёрни ўзи билан бирга олиб келди. У Артёмни бошқа полвонлар билан бирга Европа бўйлаб юрган, кеча томошабинлар орасида ўтириб қўллаган усулидан Незабуднийни таниб олган эди. У эсэсчиларга Артёмни танитган эди. Кечаги шовқин-суронли мусобақа гитлерчиларнинг обрўсини тўккан, шунинг учун ундан ўч олишга қарор қилинган эди. Эсэсчилар Незабуднийга ультиматум топширишди: ўз полвонлари билан яна курашишга, йигирма минутдан кейин йиқилишга таклиф этишди. Очколар бўйича эмас, бутунлай йиқилиш керак. Иккала кураги ҳам ерга тегishi лозим. Агар шундай қилмаса Незабудний жаноблари ўлим лагерига юборилади. Курашининг йигирманчи минутида йиқилгандан кейин у ўрнидан туриб, ниқобини ечиши, номини томошабинларга айтиши керак. Қочиб қутулолмайди. У назорат остига олинган. Мабодо эртага собиқ рус чемпиони манежга бормаса, Сент-Арнаджелло лагерига жўнатилади... Бунинг нималигини Незабудний жаноблари яхши билади.

— Мана ўшанда,— деб ҳикоясини давом этдирди таниш киши, оғир нафас олаётган Артём Ивановичга,— эсэсчи столингиз устида турган машҳур «Гладиатор қабри» деб аталадиган мана шу совринингизни кўриб қолади. Уни эртанги мусобақа ғолибига бериш учун олади. Кейин ҳар хил гап-сўз чиқмаслиги учун мағлубиятингиздан кейин кубокни Гегенхаммерга топширганингиз тўғрисидаги протоколга имзо чекасиз, дейди... Яна бир хатога йўл қўйгансиз! Ҳеч ҳам рози бўлмаслик керак эди. Улар касал ҳолингизда сизни манежга мажбур қилиб олиб боролмасди. Врач чақиртириш керак эди...

— Лекин, бари бир, мен уни ҳар қандай усул билан

ҳам йиқита олардим!— деди ҳаяжонланиб Артём,— на-
хотки ишонмасангиз?

— Ишонаман-у!— уни тинчлантирди меҳмон.— Ишон-
масам, сиз билан гаплашиб ўтирмаган бўлардим. Агар
бирор нарсани бошқачароқ тушунган бўлсам, сиз менга
тушувтиринг, тартиб билан, ҳа, тартиб билан.

Тартиб билан... Тартиб билан дейиш осон! Ҳозир жу-
да ҳам қоронғи, қийнаб юрган сир тўғрисида гапирншга
тўғри келганди.

— Ушанда сиз унинг шартига рози бўлганмидингиз
ахир?

— Нега рози бўларканман? Рози бўлармидим!— Ар-
тём Иванович стулга таяниб жойидан турмоқчи бўлди.

— Ўтиринг, ўтиринг, хуноб бўлманг, Артём Ивано-
вич. Бизга асосан ҳамма нарса маълум. Ушанда сиз ил-
гаритдан ёзилган справкага қўл қўйгансиз. «Шу нарсани
тасдиқлайманки, иккинчи марта мен Гегенхаммер жа-
ноблари билан фалон кун фалон жойда гилам устида
учрашдим, шуни ҳам маълум қилайки, бу учрашув ўз
ташаббусим билан бўлди, цирк дирекцияси ва Германия
қўмондонлиги вакиллари билан биргаликда шартлашил-
ган эди бу, шу шартга кўра мен мусобақа ғолиби Геген-
хаммер жанобларига бу хотира кубогини топширяпман,
ҳалол курашда у ғолиб чиқди, шахсий кубогимни унга
ўз мағлубиятимдан эсдалик сифатида бердим, «Гладиа-
тор қабри» деб аталувчи бу кубок унга мендан хотира
бўлсин, имзо чекдим», деб ёзилган эди, тўғрими?

— Тўғри!— деди пичирлаб Незабудний.

XI БОБ

ШОШИЛИНЧ ЧОРА

Ҳаммаси тўғри эди. Незабудний йигирманчи минутда
йиқирилишга сўз берди. Лекин йигирма биринчи минутда
фашистни иккала курагини ҳам гиламга парчинлашни,
унга бир алам қилдиришни дилига тугиб қўйди.

Кечаги курашдан кейин анча чарчаган, бир оз бетоб-
роқ бўлса ҳам рақибининг кучини яхши билганидан ўз
ғалабасига шубҳа қилмаган эди у.

Майли, шундан кейин жазолашса, жазолайверншсин.
Томошабинлар олдида фашист аблаҳни яна бир шар-
манда қилмоқчи бўлди. Ниқобини ҳам олади кейин.

Одамлар билиб қўйишсин, рус чемпиони, чемпионлар чемпиони, баҳайбат одам, Артём Незабудний ҳеч қачон сотилмайди, жонидан кечса кечар, лекин ҳар қандай шартномаларга кўнмайди. Яна бир марта ғолиб чиқса, ўз номини айтса, уни ушлаб ҳам кўрсинлар-чи. У томошабинларга мурожаат қилиб, ҳимояга олишларини илтимос қилади.

Усти ёпиқ машинада уни Альфонсинедан Болоньяга олиб кетдилар.

Цирк томошабинлар билан лиқ тўлган эди. «Гладнатор қабри» кубогини уч рангли итальян байроғи ва нацистларнинг свастикали байроғи қўйилган жюри столига қўйдилар. Артём Иванович манежга чиқмай туриб, юраги ёмон ураётганини сезиб, кўнгли аллақандай бўлиб кетди. Юраги худди шишиб кетгандай, фақат кўкрагидагина эмас, бармоқларининг учларида ҳам дуқиллаб ураётганга ўхшарди. У манежга чиққанда пол ҳам юмшоқ, кийиздек туюлди. Полвон анча бўшашган эди.

Курашни қисқа фурсатда тугаллаш керак эди. Незабудний узоқ олишишга мадори етмаслигини пайқадди. Олдиндан ўйлаб қўйган режаси энди иш бермас эди. Фашистни шартта ушлаб, йиқитишни керак, у жиддий қаршилик кутмайди. Айтайлик, «чирпирак» усулини қўлланиб, Гегенхаммерни бошига кўтариб айлантириб, гиламга ағалатишни мумкин. Лекин, кўриниб турибдики, фашист ҳам анойин эмас. Шартлашилган бўлса ҳам ким билан курашаётганини у яхши билгани учун эҳтиёт чорасини кўриб турибди. Қора ниқобли бу полвонга бўш келмаслик учун эҳтиёт бўлиб турибди. У Незабудний ҳар қандай полвонларни кутилмаган усуллар билан йиқитганини эшитганга ўхшайди. Бу рус айниқсининг хаёлида нималар борлигини ким билсин!

Полвонлар бир-бирларининг қўлидан тутиб, бўйинларини шапиллатиб кафт билан уриб, манежнинг ўртасидаги гиламда бир айландилар, орадан уч минутча вақт ўтгандан кейин Незабудний уни бир зарб билан йиқитишни мўлжаллади.

Лекин Гегенхаммер эпчиллик билан бутун кучини ишга солиб унинг қўлидан чиқиб кетди, баҳайбат тошбақага ўхшаб ўзини гиламга қорни билан таппа ташлади. Незабудний рақибига чангак солиб, ағдармоқчи бўлди, лекин устма-уст иккинчи кеча олишаётгани учунми, кек-

салик ўзини кўрсата бошлагани учунми, бунн энди эплэй олмаслигини тушунди.

У Гегенхаммерга жойидан сакраб туриш имконини берди, бир муддат улар яна тик туриб олишишди. Незабудний рақибига яна ўз усулнинг ишлатмоқчи бўлди. Гегенхаммер рус полвони чинакамига курашаётганини фаҳмлади. Ёш, бақувват фашист ҳар гал Незабуднийнинг қўлидан чиқиб кетар, тутқич бермасди. Цирк гоҳ шовқин-сурон бўлиб кетар, гоҳ жимиб қоларди. Незабуднийнинг юраги гоҳ шиддат билан тепар, гоҳ жимиб қолгандек туюлар эди. У тиззалари бўшашгандай бўлиб, ўз оёғига ишонмай қўйди, икки марта партерга бориб, нафасини ростлади. Гегенхаммер эса Незабуднийни чалқанчасига йиқитиш учун энг оғир усулларини қўлланар, тирсакларини қора ниқоб пастдаги рақибининг бўйига зарб билан урар, унинг бу усули пастдаги полвоннинг бўйинини босиб, биқинларидан чангал солиб йиқитиш имконини берарди. Гегенхаммер Незабуднийни қўлтиқлаб олди, икки қўлининг бармоқларини Незабуднийнинг елкаси устида чалкаштириб, қаттиқ қисди. Илгарилари Незабуднийнинг ўзи рақибига шундай қилишга имкон берарди, бу гал эса мускулдор бўйни ҳам, чакаклари ҳам оғриб кетди. Ҳаво борган сари қуюқлашиб кетаётгандек туюлди. Кўнгли озди. Боши ҳам худди пилладек юмшаганга ўхшади. Юраги борган сари бўшашиб борарди.

У фашистга беихтиёр қаршилик кўрсатаётган эди. Фашист уни истаган пайтида йиқитиши мумкин эди. Лекин фашист радио орқали гапириб ва кечқурунги газетага ёзиб, рақибини, бир минут олдин ҳам эмас, кейин ҳам эмас, курашнинг йигирманчи минутида йиқитаётганини баён қилиб мақтанган эди. Мадорсизланган Незабудний билан курашни у жўрттага чўзаётган эди.

Незабуднийнинг кўз олди туманлашди.

Ярим минутдан кейин у ўзига келди, лекин куч-қуввати қайтиб ўзига келмаган эди.

Ҳеч қачон ерга тегмаган кураклари энди ер исқашини ҳис этиб, у баттарроқ бўшашган, кўз олди қоронғилашган эди. Бир зумдан кейин яна ўзига келди. Лекин энди умрида ҳеч қачон ерга тегмаган кураклари гиламга текканини ҳис этди. У умрида биринчи марта мағлубиятга учраганини билди.

У қўл ва тиззалари билан таяниб ўрнидан турди. Уни

ҳиқичоқ тутди. Ғалати ҳиқичоқ. Унинг йиғлагиси келаётган эди. Яхшиямки, ниқобим бор, кўз ёшларимни яшпрятти, деган фикр келди хаёлига. У ниқобини бир силташ билан тортиб олди. Ҳамма ёқдан унга қиқчира бошладилар, одамларнинг шовқин-сурони аралаш австриялик артистрнинг эълонини эшитди:

— Қора ниқобли бу полвон собиқ беш марта жаҳон чемпиони, чемпионларнинг енгилмас чемпиони, машҳур рус полвони Артём Незабуднийдир. Бу — унинг умрида биринчи мағлубияти. Бугунги мусобақа шартига биноан у ўзининг эсталик севрини «Гладиатор қабри»ни Зеп Гегенхаммер жанобларига беради, бу ҳақда сизларнинг кўз олдиларингизда тузиладиган актга шу тарихий фурсатда имзо чекади.

Цирк биносининг тенг ярминини банд қилиб турган эс-эсчилар қарсак чала кетдилар, улар алланималар деб бақиришар, хурсанд чинқиришарди. Лекин тепа қаторларда, амфитеатр йўлакларида турган бошқа томошабинлар жаҳл билан сўкинаётган эдилар.

— Ёлғон! Савдолашганлар! Пулга сотилибди! Отхонага ҳайдаш керак уни.

— Ҳа, пулга сотилган! Қанча беришди?! Кимнинг тагига ётдинг?!

— Неча пулга сотилдинг? Нархнинг шунақа арзонмиди?

Полиция газабланган бу томошабинларни зўрға ҳайдади. Бу гал Незабуднийни цирк ходимлари кириб-чиқадиган эшикдан олиб кириб кетишди. Кечагина жонли девор ҳосил қилиб фашистлардан уни ҳимоя қилганлардан бугун асраш керак эди. Бу томошабинлар рус полвонини фашистларга пулга сотилиб, фашист полвонидан атайини йиқилди, деб ҳисоблаган эдилар. Шунинг учун ҳам Незабуднийга нафратлари ҳаддан зиёда эди.

— Жўрттага йиқилмагандирсиз-ахир? — сўради Незабуднийдан меҳмон.

— Ҳамма гап шундаки, мен сотилган эмасдим! — деди Артём Иванович. — Бунини сиз тушунишингиз керак.

— Тушунарли.

— Қандай қилиб циркдан чиққанимни билмайман. Эрталаб уйгонсам, касалхонада ётибман. Касалхонага қандай борганимни ҳам билмайман. Яхши одамларнинг иши бу. Ҳамма мени пулга сотилиб, фашистдан жўрттага йиқилди, деб ўйлабди. Мен чиндан йиқилган эдим,

кучсизликдан йиқилган эдим. Юрагим фириб берган, мушкул аҳволга солиб қўйганди. Рақибим мендан йигирма ёш ёшроқ эди. Лекин бундан қўрқдимми? Ўз формамда бўлганимда мен уни бир силтаб улоқтирган бўлардим!

У яна безовталанди, турмоқчи бўлди-ю, жойидан туролмай, яна ўтирди.

— Безовталанишининг нима кераги бор ҳозир?— деб меҳмон уни юпатди.— Бу воқеадан ким хабардор дейсиз. Кейин, у пайтларда сиз, кечирасиз, манеждан аллақачонлар кетиб қолган эдингиз. Газеталарда, тўғри, айниқса гитлерчиларнинг газеталарида кўп вайсашди. Роса шовқин кўтаришди. Лекин одамларнинг эътибори цирк майдонида эмасди; кураш гилам устида эмас, бутун ер шарининг ярмисида давом этаётган эди. Қонли уруш бўлаётган эди. Собиқ жаҳон чемпиони кичик итальян шахарчасида йиқитишгани билан кимнинг иши бор эди, дейсиз. Газеталарда ўқиганлар ҳам йиқилган полвоннинг Незабуднийлигига ишонмаган. Сизнинг тўғрингизда озмунча миш-мишлар бормиди! Бир вақт қарасанг, сизни дафн этишган, яна тирилтиришган, яна дафн этишган. Баъзи бир полвонлар сизнинг номингиз билан кун кўриб юришарди. Тўғри гапиряпманми? Сиз эса ўзингизни катта гуноҳ тагига кўмиб юрибсиз, ҳа-ҳа, ўзингизни ўзингиз кўмиб юрибсиз. Бу, ҳар ҳолда, оқилона бўлмаса керак. Шунақа эмасми, Артём Иванович?

Меҳмон тўғри гапирётган эди. Худди шундай бўлган эди. Лекин ўша оғир, мусибатли йилларда ҳам соддадил, соф виждонли, спортга нисбатан рицарлик муносабатида бўлган Артём бу воқеани даҳшатли, тузатиб бўлмайдиган, кексалигида иснодга қолдирган бир воқеа деб билди, қаттиқ куюнди. У ўзининг мемуарларида бу воқеани эслаб ўтирмади. Бу мемуарларни эпчил бир француз журналисти Незабуднийнинг номидан ёзган, шу пайтларда пулга жуда муҳтож бўлган Незабуднийга арзимайдиган пул бериб, ўзи яхшигина бойиб олган, ҳатто бу мемуарларни қайта нашр қилиш ҳуқуқини ҳам сотиб олган эди. Болоньядаги ўша воқеани одамлар унутиб юборганларини Незабудний кўп марта ҳис этган эди. Кутилмаганда меҳмон бўлиб келган бу киши ўша воқеани қаердан бунчалик муфассал билиб олдикин?

Қаердан билиб олганин буларнинг барини? Ишонганмикин ҳаммасига?

— Азизим! Сиз қандай қилиб икир-чикирларигача билиб олдингиз буларни?— сўради Незабудний, ҳамсухбатидан хурсанд бўлиб, кўзларини ирриратиб. У сухбатдошининг кўзларига биринчи марта тик боқди.— Шу ҳақда гап кетди, мумкинми мен сизга бир савол берсам?

— Ўнта бўлса ҳам бераверинг.

— Тўғриси айтинг, азизим... Сиз ўшанда меннинг шартлашиб, жўрттага йиқилмаганимни қандай билдингиз, бунга қандай ишондингиз?..

Меҳмон гуноҳкорона жилмайди, жимжилогли билан чаккасини қашиди, кўзойпагини тузатди, кейин кўзойпагининг дастасига тирноғи билан тикиллатиб қўйди.

— Тўғриси айтганда, бизнинг ишимиз шунақа, ишонимиз керак, лекин текширишимиз ҳам лозим,— деди у, қўлларини ёзиб, қисқ кўз билан Незабуднийга тикилиб.— Бизларга унча тушунарли бўлмаган эди бу иш. Лекин фашистлар билан сизнинг шартлашингиз мумкинлигига ҳеч кимнинг ақли етмасди. Ҳали мен сизга айтганимдек, биз сизнинг биографиянгизни яхши ўрганганмиз. Мураккаб биография. Лекин биографиянгизда ифлос саҳифа йўқ. Бироқ мана шу Гегенхаммер билан бўлган ишда ноаниқликлар бор эди. Ўзингиз билганингиздек, иттифоқчиларнинг газеталарида немиснинг галаба қозонганига ишониб бўлмайди, деган гаплар ҳам ёзилган эди. Рус баҳодирини ўлим жазоси билан қўрқитиб, атайин йиқилишга мажбур қилганлар, Незабудний бу гал кўнган, деган гаплар бор эди.

— Ахир у чипакамига йиқитган эди-ку!

— Қаранг, ҳақиқий соф виждонли полвон ростдан ҳам мағлуб бўлганига одамларни ишонтириши керак экан-да.

— Ўзингиз қандай ишондингиз?

Меҳмон чамадончасидан бир боғлам қоғоз чиқарди. Бир-бир кўздан кечириб, уларнинг орасидан битта конвертни танлади, конвертдан бир варақ қоғоз олди. Унинг қиёфаси жиддий эди. Унинг ўзи ҳам изтироб чекаётгани кўриниб турар эди.

— Артём Иванович, сизга бир киши гувоҳлик берди,— деди меҳмон вазмин гап бошлаб.— Жуда обрўли гувоҳ. Шундай киши гувоҳлик бердики, унга ишонмасликка ҳеч кимнинг ҳақи йўқ.

— Ким у?

— Григорий Богданович Тулубей, Совет Иттифоқи Қаҳрамони. Билдингизми?

— Қандай қилиб?!— Незабудний ҳайрон бўлди. Унинг овози бўғиқ эшитилди.

— Мана бундай қилиб... Сиз келиб, Григорий Тулубей тўғрисида қимматли маълумотлар берганингиз итальян газеталарида эълон қилинди. Уруш ветеранлари комитетидан ўртоқларимиз Италия партизанлари миллий ассоциациясидаги дўстларга хат ёзинган. Сизнинг Богритулингиз, яъни Григорий Тулубей қандай мардликлар кўрсатгани тўғрисида кўпгина қизиқарли ва янги маълумотлар олинди. Ажойиб ишлар қилган у!.. Кейинги пайтларда маълум бўлдики, унинг отрядида бир итальян ватанпарвари — врач ҳам бўлган экан. Шу врачни сиз ярадор Тулубейнинг олдига олиб келиб, ярасини боғлатган экансиз... Тулубейни фашист патруллари ёнидан олиб ўтган экансиз.

— Э, Жузеппе Саббатини-ку!— қувониб кетди Артём Иванович.

— Ҳа.

— Эҳ, чол-э, ўша ёққа кетган экан-да... Тушунарли. Партизанларнинг ёнига кетган экан-да, а?

— Ҳа,— деди меҳмон.— Доктор Саббатини Богритулининг отрядида хизмат қилган. У узоқни кўрадиган эҳтиёткор одам экан. Енгилганингиздан кейин ўзингизни қандай ҳис этишингизни у тушунган... ҳалиги циркдаги воқеадан кейин-да. Бу воқеа сизнинг помингизга доғ тушириши мумкинлигини фаҳмлагай. Бу ҳақда гап билан уқтириш қийин. Сизнинг бутунлай ҳалоллигингизни исботлаш керак бўлган. Ахир, сизнинг помингиз жаҳон спорт тарихига кирадиган ном, нимасини айтасиз, Артём Иванович! Сиз Гегенхаммер билан иккинчи марта учрашганингиздан кейин, аҳволингиз ёмон бўлиб қолгач, ўша доктор сизга қараган, ўзининг касалхонасига олиб кетиб, рентгенга солиб съёмка қилдирган, электрокардиограммагизни олган. Ҳамма нарсадан хабардор одам экан. Рентгендан ҳам, кардиограммадан ҳам кўриниб турибдики, ўша кечаси сиз қимирламай ётишингиз керак экан. Шу ҳолатда курашиб бўлармиди! Ушанда манежда қандай қилиб яна жойингиздан турганингиз ҳайрон қилади кишини... Инфаркт арафасида бўлгансиз, ахир.

Артём Иванович меҳмонга мамнун тикилар, узоқ

йиллар мобайнида багрини эзиб кслаётган тош кўксидан олиб ташланаётгандай ўзини енгил ҳис эта бошлаган эди.

— Ҳаммаси маълум бўлибди-да. Буни қандай топдингизлар?— Артём Иванович кубокни кўрсатди.

— Бу Григорий Тулубейнинг иши. Шавкатли Богри тули топган. Ҳалиги сизнинг Зеп, фамилияси нима эди ҳали?.. Бир қулоч келадиған фамилия-да ўзиям. Зеп Гегенхаммернинг гестапо билан алоқаси бўлган. Жазо отряди билан. Бу кубокни ҳамма вақт ўзи билан бирга олиб юрган. Украинага келганида ҳам олиб келган. Бу билан обрў орттирмоқчи бўлган, ҳаммага кўз-кўз қилиб юрган. Тулубей яраланиб гитлерчилар қўлига тушиб қолганида буни кўриб қолган. Хозир маълум бўлишнча, шундан кейин партизанлар Зепни қўлга тушириб, тинчитганлар. Маълум бўлдики, Гегенхаммер қўмондонлик қилган жазо отрядини ўша Тулубей отряди тор-мор келтирган. Шундай қилиб, кубок ҳам, ўша кечаси сизнинг аҳволингизни ифодалайдиган ҳужжатлар ҳам Богри тулининг қўлига тушган. Соғлигингизни кўрсатадиган ҳужжатларини доктор ўзи билан бирга олиб, партизанлар олдига кетган экан. Ақлини қаранг!

— Мен Саббатинини ҳалок бўлган деб эшитган эдим-ку!— унинг гапини бўлди Незабудний.

— Ҳа, доктор Жузеппе Саббатини ҳалок бўлган. У партизанларнинг ярасини боғлаб юрганда фашистлар снайперн отган. Тулубей ундан олдинроқ ўлган экан. Қандай тарзда ўлгани сизга маълум. Бутун Италия билади. У жангга кета туриб, бу жангдан омон қайтишга кўзи етмаган экан, бу кубокни, Саббатини берган ҳужжатларини, мана бу хатни партизанлар турган қишлоқдаги бир деҳқонга топширган... Ўша деҳқон буларни асраб қўйган. Хат шама билан ёзилган. Воқеадан хабардор бўлмаган киши хатдан ҳеч нарсани тушунолмайдн. Сиз Богри тулининг кимлигини маълум қилганингиздан кейин деҳқон буларни Италия партизанлари миллий ассоциациясига топширган.

Улар буни бизнинг уруш ветеранлари комитетимизга маълум қилганлар. Мана, марҳумнинг васиятини амалга ошириш менга насиб қилди. Марҳамат, қабул қилиб олинг.

Меҳмон Незабуднийга эзилган, бир учи йиртиқ ва-рақни тутқизди. Артём Иванович хатни эҳтиёткорлик

билан олди, унинг қўли қалтираётган эди. Бармоқлари музлагандек. Кўз қири тушиши билан ўзига таниш бу ёзувни, бир мартагина ўқиб таниш бўлиб қолган ҳарфларни таниди. У хатни ўқиди:

«Ватандошим, дўстим! Мени кечиринг. Ушанда бошқа иложим йўқ эди. Мана энди ҳаммаси менга маълум. Мен сизга шундоқ ҳам ишонган эдим, лекин медицина янада кўпроқ ишонч ҳосил қилдирди, бу масалада нуқта қўйдирди.

Ҳаётимни сақлаб қолганингиз учун раҳмат сизга. Керак бўлса бу ҳаётимни ишимиз учун қурбон қиламан. Агар ғалабагача шу жонни сақлаб қолиш насиб қилса, умид қиламанки, учрашамиз, рус тупроғида ташаккуримни русча изҳор қиларман. Насиб қилмаса, менинг тўғримда билганларингизни онамга тез маълум қилинг. Шароит берган имкондан фойдаланиб тўғрисини айтай: мен сизнинг ҳамқишлоғингизгина эмас, сиз яхши билган кишининг ўғлиман. Онам билан сизнинг тўғрингизда ҳеч қачон гаплашмагандик, лекин унинг аламу қайгулари эвазига сиз ҳам кўп қийналгансиз. Мен сизга таъна қилмоқчи эмасман.

«Гладнатор қабри» хусусида шуни маълум қиламанки, Г. жаноблари қилғилигига яраша жазосини топди, гладнатор қад кўтарган жойга равона бўлди. Бировнинг шуҳратини ҳеч ким ҳеч қачон ўзиники қилиб ололмайди. Уни ўзингизга қайтаряпман.

Эмилия
Богритули. 1944.»

Артём Иванович хат ушлаб турган қўлини четга олди, кўзидан бенхтиёр оқаётган ёш хатни ҳўл қилиши мумкин эди.

Бир вақтлар Незабудний ўз чордоғига олиб чиққан қонга бўялган, жулдур кийимли киши унинг бу яхшилигига шу тарзда яхшилик қайтарган эди. Жангдан омон қайтиш насиб қилмаган бу жасур, довиорақ киши сўнгги жангга кета туриб нималар тўғрисида ўйлаган экан. У қабрда ётган ҳолда кекса чемпионнинг поклигидан гувоҳлик бераётган эди.

Иккаласи ҳам жим қолишди, Артём Иванович ҳам, унинг меҳмони ҳам. Незабуднийнинг томоғи қақраб қолган, юраги ёнарди.

Ниҳоят Артём Иванович тилга кирди:

— Онасига кўрсатиш керак... Онасига. Галина Петровнага.

— Тезроқ,— деди меҳмон ҳам розилик билдириб. Меҳмон безовталаниб, қўл соатига қаради. Незабудний ундан:

— Сиз, ўртоқ шу учун махсус келганмидингиз?— деб сўради.

— Ҳа, асосан шу учун,— деди меҳмон ва тоқатсизлик билан қошларини чимирди.— Ростин, яна бир нохуш иш бор... Асранди набирангизга топшириқ беришгани тўғрисида бизга маълум қилиб, адресларини айтганингиздан кейин биз иплардан бирини қўлга киритдик. Шу ип билан тугунгача бордик. Тугун ҳозир Парижда эмас... Тафсилотини тўла айтиб ўтирмайман. Улар Сухоярка билан қизиқишиб юрибди. Алоқа боғлаш ниятлари бор... Набирангиз сизга ҳеч нарса гапирмадими?

Артём Иванович бош чайқади, лекин безовталанди. Меҳмон уни тинчлантирди:

— Мен ҳам шундай деб ўйлагандим. Лекин унинг хабари бормиди ўзи?

— Ҳа, баъзи гапларни эшитганди,— деди Артём.— Уша икки киши мен Париждан кетаётганимда олдимга кирганди. Мен-ку, уларга дейдиганимни деганман, лекин қаердадир Пьерни кўриб, унинг бошини айлантирганга ўхшайдилар...

— Тушунарли,— деди меҳмон.— Мен ҳам шундай фикрда эдим. Эҳ, Артём Иванович, биз сизга аллақачонлар ишонадиган бўлганмиз, лекин сиз бизга ишонқирамаяпсиз. Бу ишни аллақачон бир ёқлик қилиш керак эди.

— Шунақаку-я,— деб шивирлади Артём,— лекин очиги, шу хазина-пазина тўғрисида бош қотириб ўтирмасакми дейман? Нима ҳожати бор? Арзаймайди ҳам.

Меҳмон Артёмга синчковлик билан тикилди. Кейин ўрнидан турди, хонани бир айланиб, яна жойига келиб ўтирди.

— Эҳ, Артём Иванович, Артём Иванович! Сизга, неварангизга айтилган ўша олтин-полтинлар қизиқтираяптими бизларни? Бу хазина ҳам ўз вақт-соатини кутиб турганини билсангиз эди...

Артём ҳеч нарсани англай олмай, унга қаради.

— Бу ҳақда сизга гапирмасам ҳам бўларди...— Меҳмон кўзойнагининг дастасига чертди.— Биз бу ишни

гап-сўзсиз ҳал қилмоқчийдик. Лекин энди орқага суриб бўлмайди... У ерда портлайдиган катта миша ҳам кўмилган... Портлайдиган моддаси кўп. Тонналаб! Бу «хазина»га бировнинг бармоғи тегиб кетиши билан сизларнинг бутун Сухояркангиз жаҳаннамга жўнайди. Улар сизнинг сирларингиздан хабардор бўлган неварангизнинг ўша ерга бориб, ўз қўли билан иш кўришини истаганлар. Бу кубок тўғрисида болага ёлгон-яшиқ гапларни айтиб, уни алдаганлар. Аблахлар бу ишни «Гладиатор қабри» операцияси деб атаганлар. Тушуняпсизми! Бунақа ишларни кўп кўриб юрибмиз. Зарарсизлантиришга тўғри келади. Нима ҳам қилардик, Артём Иванович! Утмиш баъзан ер остида ҳам янгиликка таҳдид қилади...

Меҳмон қадаҳ кўтариб турган гладиаторнинг гавдасини силади. Кумуш паҳлавоннинг елкасига секингина қоқиб қўйди.

— Бу ҳам қабрдек бир гап, лекин гладиаторнинг қабридек эмас, ундан даҳшатлироқ... Фокус кўрсатишмоқчи. Қабрдаги даҳшатли кучни ишга солиб тирикларга зарба беришмоқчи. Сиз Европада кўп кезгансиз. Биламан, бизнинг кишиларимиз қабрларини кўргансиз. Излаб Тулубейини, қаҳрамонни топганмиз. Улар жон фидо қилдилар, лекин янги ҳаёт қуришга ёрдамлашдилар. Бу аблахлар эса ерга миналарни кўмиб, минглаб кишиларнинг ҳаётини таҳликада қолдирганлар. Ер тагида, оёғимиз остида кутиб ётибди ҳозирча ўша ажал уруғи. Лекин уни зарарсизлантиришимиз лозим. Йўл қўймаймиз бунга!

Артём ҳангу манг бўлиб қолди.

Бу сохта хазина остида шунчалар хатар яшириниб ётганини у хаёлига ҳам келтирмаган эди!.. У боладек ишонган эди. Ишониб, уни яна ўз оилаларига қабул қилган кишиларга улар катта хатар олдида турганини айтиш ўрнига, индамай юрган экан-да.

— Сиз, Артём Иванович,— унинг хаёлини бўлди меҳмон,— билмайсизми, қирғоқда неварангизнинг ошналаридан йўқми? Бизда бир шубҳа бор... Парижда унинг қулоғига ёлгон-яшиқ гапларни қуйган кишиларнинг ўзлари ёзмасалар керак. Улар из қолдирадиган, ўзларини ўзлари фош этадиганлардан эмас. Учинчи биров орқали иш кўраётганга ўхшайдилар. Биров орқали хазина кўмилган жойни маълум қилишган. Яқин-

да лагердан чиққан бир киши орқали алоқа ўрнатишга уринганлари бизга маълум... Сиз нима дейсиз, шу маълумотни ким етказиши ёки қабул қилиб олиши мумкин? Кимни юборишганини? Тушуняпсизми? Ўртоқ Тулубейни урган киши... шубҳалига ўхшаяпти. Иложи борица тезроқ аниқлаш керак эди-да.

— Қирғоқда шубҳали биров бор,— деди Артём.— Қайиқларга қарайдиган бола. Пьер ўша билан бир оз улфат бўлиб юрганди.

— Вячеслав Махонин эмасми?— шошилишч сўради меҳмон.

— Ўша.

— Тушунарли.— Меҳмон соатига қаради.— Сиз ҳозирча хавотирланманг, беҳудага уринманг. Одамларимиз бу атрофни ўрганиб юришибди. Махсус сапёрлар чақиртирганмиз. Ҳозир улар ишга киришганлар. Топишади, хотиржам бўлинг. Балки, яна бошқа бирор тadbир амалга оширилар. Кечирасиз, мен энди кетишим керак...

Меҳмон шошилди, эртага эрталаб мактабга боришга шартлашиб, хайрлашди.

Елғиз қолган Артёмнинг кўнгли тинчийвермади. Аллақандай хаёллар уни безовта қиларди. Шу вақтга қадар юрагида бир тошдек ётган уят-андиша унчалик даҳшатли эмас экан. Васваса барҳам еди. Лекин хазина кутилмаганда даҳшатли бўлиб чиқди. Балки, Пьер бирор нарсани билиб олгандир? Ё анави аблаҳ Махан хазина яширилган жойни бировдан билиб олиб, бориб қовламаётганмикин шу топда? Ҳар дақиқада портлаш рўй бериши мумкин...

Йўқ, ҳозироқ Пьернинг олдига бориш керак. Эрталабгача кутиб ўгириш яхши эмас.

Артём шляпасини, ёмғирпўшини кийди, тугмаларини қадади, ҳассасини олиб, пастга, телефон турган жойга томон юрди. Бир неча марта станцияга телефон қилиб, мактаб билан боғлашни илтимос қилди. Телефон қилолмади. Кейин эса марказий станциядан мактаб билан алоқа узилганини айтишди.

Артём Иванович шошилди. Юрагида пайдо бўлган вәҳима уни шошилтирарди. Тротуардаги сувни сачратиб, катта-катта одимлаб борарди. Советская кўчасига чиққач, Красношахтерская кўчасига бурилди, лекин нима ҳам дейман, деди-да, хнёбонни кесиб ўтиб, Тулу-

бейлар уйи томон юрди. Бемаҳалда уларнинг оромини бузишнинг нима ҳожати бор, деган хаёл билан яна орқасига қайтди, сув омбори сари юрди. Пристанга бориладиган энг яқин йўлни излаб бир зум хиёбонда атрофга аланглади. Тинган ёмғир яна қуя бошлади. Осмонга қаради, ёмғир ҳам унга ўхшаб беқарор, булутлар гоҳ у, гоҳ бу томонга чопишарди. Артём Иванович тўхтади. Осмондаги булутлар ҳам тўхтагандек бўлди. Незабудний шундагина пайқадики, булут ҳам, ёмғир ҳам довдирамаётган экан, унинг ўзи довдираётган экан.

Олиса чақнаган яшин чолнинг атрофини ёритди. Унинг шундоқ олдигинасида бир металл қиёфа ёришди. Григорий Тулубей унга тикилиб турарди. Чол бир зум ҳайрон бўлиб қолди. У мактаб дамбаси қурила бошлаганда ҳайкални бу ерга, қаҳрамонга қўйиладиган катта ҳайкал ўрнига кўчириб келтирганларини унутган эди.

Юзидан ёмғир томчилари бетиним оқиб турарди. Худди Альфонсинэда қаттиқ яраланганида тер оқаётгандек...

Яна яшин чақнаб оламни бир зум ёритди. Олисларда момақалди роқ ҳам гумбурлай кетди. Незабуднийнинг назарида бронза кўзлар ҳам чақнаб кетгандек бўлди.

Незабуднийнинг кўзи олдида бронза қиёфа бутун борлиги билан намоён бўлди. Бир пайтлар қаттиқ оғриқ азобида гезарган лаблар ҳозир хайрлаша туриб жилмаяётганга ўхшарди. Эҳтимол юз-кўзидан ёмғир томчилаётгани учун ҳам шундай туюлаётгандир...

Ёмғир тинадиганга ўхшамасди. Момақалди роқ ўтиб кетди, лекин кучли шамол сув омбори бетида бешик-бешик тўлқинлар ҳосил қилаётган эди, Артём Иванович сув омбори қирғоғига чиққанди. Эрталабгача кутса бўларди, лекин Артём Ивановичнинг кўнглидаги гулгула унинг оромини йўқотган эди. У қайиқ станцияси томон юрди.

Қоровул бор экан.

— Махонин борми?— сўради Незабудний шамол шовқини аралаш.

Қоронғилик қўйнидан қоровул чиқиб Незабуднийнинг олдига келди. Олиса чақнаган яшин уни ёритди. Чолнинг кўзида уйқу сезилмасди.

— Сизмисиз, Артём Иванович?— деб сўради қорувул.— Вячеславни олиб кетишди. Ярим соатча бўлди. Машинада келишди, гиппа бўғиб олиб кетишди. Сабаби — номаълум.

— Ота, менга битта қайиқ беринг!

— Нега? Нима қилмоқчисиз, Артём Иванович? Қаёққа бормоқчисиз?

— Кейинроқ батафсил гапириб бераман, ота. Мактабга боришим керак. Шошилмиш. Телефон қилолма-япман. Кутишга юрагим чидамаяпти.

— Сув нотинч-ку.

— Қўявер.

— Нега қўяверарканман?— хафа бўлди чол.— Мен нима қилиб турибман бу ерда? Бунақа гап кетмайди. Жуда ҳам зарур бўлса, Артём Иванович, ўзим обориб қўяй. Ўтиринг қайиққа, кўнглим сал хотиржам бўлсин. Эшкак эша оласизми? Анави олдиндаги ўриндиққа ўтиринг.

Артём Иванович катта балиқчилар қайиғининг ўриндигига ўтирди-да, гурзидек қўлига эшкакни олиб, қайиқни олға сура кетди. Иккала чол ҳам ўзларини сал орқага ташлашди. Қайиқ тўлқинларни кесиб суза бошлади.

Олдинда мактаб биноси зўрға кўзга ташланиб турарди. Бирорта ҳам деразада чироқ кўринмас эди.

XII БОБ

НОМАЪЛУМ ЖОЙДАГИ СУҲБАТ

— Хўш, шундоқ қилиб, хабарни кўп кутмасак керак. Тезда эшитармиз, дейман.

— Ишонасизми ўзи... ҳам-м... ишлармикни?

— Информациями? Ишонаман.

— Йўқ, мен... «Гладиатор қабри» операцияси»ни кўзда тутяпман.

— Шубҳаланмасангиз ҳам бўлади. Ишончли. Детонатор ёрдами билан яхшилабгина, зарарсиз қилиб портлатилади. Кафолат бера оламан.

— Шунча вақтдан бери... ахир...

— Ҳа, сал кам ўн икки йилдан бери. Изоляция ҳозир ишончли. У, ахир, дамбада-ку.

- Ҳа, камдан-кам бўладиган бахтли ҳодиса бу ҳам... Яхши... Хуллас, кутарканмиз-да.
- Кўп кутилмайди, ишонаверинг.
- Ҳм...

ХIII БОБ

КРАСНОШАХТЁРСКАЯ КУЧАСИДАГИ УИДА СУҲБАТ

— Нима, энди топишмачоқ ўйнаб ўтираверамизми? Ё яхшиликча айтасанми?

Махан индамасди.

— Яхшиликчасига гапирмасакансан-да, а?

— Яхшиликчаси қанақа бўлади ўзи?— сўради Махан.

— Мен сени яхши биламан, бутун умринг ёмонлик билан ўтяпти. Бир гал яхшиликчасига ҳам иш қилиб кўр-чи. Балки, кейин хурсанд бўларсан.

— Бир умр яхши бўлолмайди одам.

— Сен ярим умр яхши бўл бўлмаса.

— Нима қилай?

— Шалпангқулоқ нима деганини айтсанг, бас.

— Ҳеч нарса дегани йўқ. Мен Шалпангқулоқларингни кўрганим йўқ.

— Мана, яхши иш қилмаяпсан. Кеча у билан бирга юрганинг маълум бизга.

— Юрган бўлсам нима бўпти? Уни афв этишган. Нима, ҳақим йўқ эканми?

— Ҳақинг бор, гапга тушун. Олтин тўғрисида сенга у нималар дегани қизиқтиряпти бизларни.

— Ҳеч нарса дегани йўқ.

— Қизиқ. Шалпангқулоқ ёлғон гапираркан-да бўлмаса. У сен билан учрашганини, шартлашганларингизни айтди-ку. Кўряпсанми, у сал бўлса-да, ақли кириб қолди. Сен ўз билганингдан қолмаяпсан, ёмонлигингни ташлай олмаяпсан.

— Билмайман,— ўжарлик қиларди Махан.— Яхши, ақлли бўлса ўшанинг ўзидан сўрай қолинглар.

— Бизлар сени ҳам ақлли деб ўйлагандик, билсак, аҳмоқ экансан.

— Майли!— тўнғиллади Махан.

— Майлику-я. Дунёда тентаклар кам эмас. Биттаси камайса камаяр.

— Бу нима деганингиз? Биттаси камайса камайр?—
хайрон бўлди Махан.

— Портлайдиган модда портлагудек бўлса соғ қолмайсан, соғ қолганингда ҳам биз сени соғ қолдирмаймиз, билиб туриб айтмаганингдан кейин жазанг шу бўлади-да.

— Қанақа портлайдиган модда?— Маханнынг терлаб турган юзидан қон қочди.— Ҳеч қанақа портлайдиган модда йўқ. Олтин, олтин буюмлар, холос.

— Мана, ҳар ҳолда биларкансан-ку. Ақлинг кираётгани кўриниб турибди. Лекин бари бир ҳали ҳам аҳмоқсан. Олтин эмиш. Мнна кўмилган ўша жойга. Билдингми? Фашистлар кета туриб мина, бомба, гранаталарни кўмиб кетган.

Махан суҳбатдошига ваҳима билан тикилди.

— Тезроқ гапир. Вақт ғанимат. Бу ҳақда бошқалар ҳам биладими? Оккупация пайтида сен бола эдинг. Фашистларнинг мина кўмганини, мина кўмган одамларнинг эса ҳаммасини отиб ташлаганларини, бошқаларга айтишмасин деб шундай қилишганини ўз қулоғинг билан эшитгансан-ку... Шалпангқулоқ ўзи қочиб, бу ишни сенга буюрган. Лекин у ҳам қўлга тушди. Унга нима! У олисда. Сени ўлимга ташлаб кетган у. Сен билан биз жаҳаннамга учиб кетишимиз мумкин. Шаҳарнинг ярми ҳам қолмайди. Тентак, ақлинг етаяптими-йўқми ўзи?

Шунда Махан аёлларга ўхшаб йиғлай бошлади, эшикка югурди, бошини эшик ёндорига уриб олди. Ўзини пўлга ташлади.

— Вой, тезроқ, бошлиқ, тезроқ! Улар бугун... мактабда!.. Мен уларга айтгандим. Улар мактабда... Вой, тезроқ!..

XIV БОБ

ГЛАДИАТОР ҚАБРИ

Сеня Грачик бу галги навбатчилигида жуда безовта бўлди.

Пьер билан Рёмканинг ертўлага тушаётганларини эшитиб, уларнинг изидан секин юрди. Бир неча марта уларни чақирмоқчи бўлди, лекин нимагадир иккиланди. Булар нима қилишаркин, деб уларнинг орқасидан

қолмади. Бемаҳалда, бунинг устига ҳаво бузуқ ана шундай пайтда бу икки ўртоқнинг нима қилиб юргани уни қизиқтирарди. Улардан ҳар нарсани кутса бўлади! Бўрон, томларни тарақлатаётган шамол шовқини унинг оёқ товушини эшиттирмасди.

«Қизиқ,— деб ўйлади Сеня,— наҳотки улар бизнинг ғадимизни эшитган, кубокни қидираётган бўлсалар?»

Рёмка билан Пьер ертўлага туша бошладилар. Гургут чақишди. Керосин фонарь ёқилди.

Сенянинг қулоғига чалинди:

— Қани, чизмани бер-чи менга... Кўряпсанми? Бу ерда девор чаплаб қўйилган бўлиши керак. Мана бу ерда эса токча бор... Тўхта! Пьерка, қара, мана бу ерда! Қизиқ!.. Ваза кўмилмаган-ку. Қизиқ, нега уни кўмишмаган эканлар-а?.. Биров қазибдимикин?

Энди ортиқча кутишнинг ҳожати йўқ эди.

Сеня ертўлага сакради.

— Болалар, бу ерда нима қилиб юрибсизлар?

— Нима ишинг бор?

Рёмка кумуш билан оливин ярқираб кўзга ташланаётган токчани тўсди.

— Мен навбатчиман,— деди Сеня.— Қаёққа келаётганларингизни кўрдим. Нима гап ўзи?

— Сенинг ишинг бўлмасин.

— Нега ишим бўлмасакан, мен навбатчиман-ку.

Пьер Сенянинг устига бостириб келган Рёмканинг йўлини тўсиб, иккаласининг ўртасига кирди.

— Қўйсанг-чи, Рёмка. Унга айтамыз. Билса нима қилти?..

— Нима қилтини кўрсатиб қўяман!— Рёмка унга дўқ қилди. Лекин ўша заҳотиёқ овозини пасайтирди:— Сен, Пьер ташқарига чиқиб, унга тушунтириб қўй. Кубокни қидириб юрганимизни айт. Тушунарлими?— У фонарни кўтариб, Сенядан юзини тўсди-да, Пьерга имо қилди:— Мен эса бу ерда...

— Мен кетмайман. Нима қилмоқчисизлар?

— Қани, туёғингни тезроқ шиқиллат-чи!

— Кел, юқорига чиқа қолайлик... Сеня, мен сенга ҳаммасини айтаман.

Сеня эса имиллаб, атрофга алангларди. У ерда турган фонарнинг хира ёғдусида Рёмканинг деворни пайпаслаганини кўриб қолди. Рёмка деворни ўя бош-

ладн. Сувоқ кўчиб тушди, гиштга ўрилатилган ҳалқа кўринди.

— Мен ҳозир... ҳозир... Сизлар бораверинглар. Ҳозир!— деб бидирларди Рёмка, сабрсизликдан терлаб.

Тирноғи билан тирнаб ҳалқани олмоқчи ҳам бўлди. Лекин елкасини зарб билан деворга урди — деворни бузиш осонроқ деб ўйлаган эди. Гишт ростдан ҳам кўчганди.

Оғир тушдаги сингари ғалати ҳодиса содир бўлди: деворнинг ўртаси очилди. Гиштлар бир текисда бириккетин ўпирилиб тушди. Ҳалқа ўрилатилган деворнинг тагида катта ўра очилди. Болаларнинг қоқ тенасида шифтнинг тўсинлари қарсиллаб жойидан чиқиб кетиб, ёсилиб қолди. Девор секин чўкиб дарз кетди. Фонарнинг хира ёғдусида девор ковагидан бир текисда тахлаб қўйилган ғалати нарсалар кўринди. Занг босган бўлса ҳам улар ярқираб кўзга ташланарди. Ҳайрон бўлиб қолган болаларнинг кўзига улар худди баҳайбат темир аждарлардек, уйқудан кўз очаётгандек, бир зумдан кейин ҳамла қиладигандек кўриниб кетди.

Худди шу ваҳимали пайтда аллақандай куч учала болани ҳам бир силташ билан зинапояга улоқтирди. Девор коваги олдида бирёвнинг баҳайбат гавдаси пайдо бўлди. Сеня пастга ертўлага мўралади. Полда турган фонарнинг хира, сарғиш нурида у Незабуднийни таниди. У кенг елкаси билан қулаб тушай деб турган деворни тутиб турарди. Деворда ҳосил бўлган ковакдан эса яшикларга териб қўйилган сигара шаклидаги нарсалар кўриниб турарди.

Пьер ҳам Сеняни нари суриб, зинапоя эшигидан пастга тикилди.

— Бобо...

— Пьер!— қичқирди Незабудний.— Қоч, ўлдираман! Кет деяпман сенга. Огоҳ бўл. Даҳшат!..— Елкасидан босаётган оғирлик зўрлик қиладиганди, у украинча, французча, русчани аралаш-қуралаш қилиб ўшқирарди.— Тез кетинглар! Ўлдираман! Эшитяпсанми?.. Қораларингни ўчирларинг... Девордан қулаган бир гиштни қўлига олиб, ўқталди.— Болалар, тез жўнанглар!.. Сеня, болаларни уйғот. Ўқитувчиларга айт. Тезроқ қимирла... Пастда қайиқ бор. Қирғоқдан яна қайиқ келтириш керак. Чаққонроқ қимирлаш керак. Бу ерда минна бор.

Пьер бобосининг характерини яхши билар, унинг гишт ўқталгани бежиз эмаслигини тушунган, фалокатни фаҳмлаган эди. Биринчи қаватга олиб чиқадиган зинапоядан югуриб юқорига чиқиб кетди. Жойида турган Сеня эса:

— Артём бобо, сиз-чи...— деб гап бошлади.

Лекин Незабудний уни сўкиб, ўшқирди. Сеня зинапоя эшиги ёнидан тисарилди. Пьернинг қадам товуши эшитилиб турарди. Рёмка эса аллақачон ғойиб бўлганди.

Бир минутдан кейин мактабда ҳамма уйғонди. Ётоқхоналарда шовқин бошланди. Болалар ҳеч нарсани тушунмаган бўлсалар ҳам кийиниб олган эдилар. Ҳаммасининг ҳам ранги оқарган. Болаларни ваҳима босган эди. Сеня билан Пьер эса оёқ учида секин юришни талаб қилишарди.

Орадан бир минут, икки минут ўтди. Незабудний оёқларини кериб, букилиб турар, оёқлари ертўланинг юмшоқ, нам тупроғига ботган эди. Оғир юк елкасидан босаётганди.

Тепада болаларнинг секин, эҳтиёт билан ўтаётган одимларини эшитиб турарди. Рёмка эсдан чиқариб қолдирган фонар ёғдусида вожатий Ирина Николаевнанинг юзи кўринди... У тунги халат кийган, кўкрагини икки қўллаб халатнинг ёқаси билан бекитиб турарди.

— Нима бўлди? Нима гап? Тушунтиринг.— У даставвал тиз чўкиб, кейин ётиб олиб, ертўла ичкарисига тикилди. Лекин ҳеч нарсани кўролмади.

Қоронғилик қаъридан Незабуднийнинг овози эшитилди:

— Ирина Николаевна, худо ҳақи... Их!.. Ҳаммани қайиққа чиқариш керак. Тезроқ. Пастда қайиқчи турибди... Болаларни олиб бориб, қирғоқдаги одамларни уйғотсин. Одамларга айтиш керак. Бу ерда... фашистлар мина қолдирган экан. Мен кўтариб турибман. Агар қулаб тушгудек бўлса, бутун Сухоярка портлаб кетади. Красношахтерскаяга телефон қилиш керак... Их!.. Тезроқ, илтимос.

— Сиз-чи? Мумкин эмас бу!— эътироз билдирди вожатий.

Лекин Незабудний бақириб берди:

— Тезроқ борсангизчи!.. Гапни чўзманг. Кўтариб туриш осон деб ўйлаяпсизми?.. Тезроқ жўнанг. Тезроқ

қирғоққа!.. Қайиқ олиглар. Бир соатдан ортиқ кўтариб туролмайман...

У ҳар бир сўзни зўрга гапирарди.

Шошилинч кийинишган болаларни қайиққа туширишди. Незабудний келган катта қайиққа уларнинг ҳаммасини сиғдириб бўлмасди. Кекса қайиқчи воқеадан яхши хабардор бўлмаган бу болаларни қайиққа иложи борича кўпроқ олди. Елизавета Порфирьевнанинг овози хотиржам, худди экскурсияга чиқаётганда болаларни автобусга ўтқазаётгандек осойишта эшитиларди. Олисларда чақнаган яшин сув бетдаги тўлқинларда ақс этар, дамбанинг четида турган Елизавета Порфирьевнанинг шамолда тўзғиб турган оппоқ сочи ни ёри тар, у болаларни тинчлантирарди:

— Ҳовлиқманглар, болалар, шошилманглар. Ҳаммаларингиз ҳам улгурасизлар. Мила Колоброда! Нима гап? Мана бу ёққа ўтира қол. Яна бир кишига жой бор. Қирғоққача икки қадам-ку. Ҳар эҳтимолга қарши кўчираяпмиз сизларни, қўрқманглар.

— Олдин қиз болалар ўтира қолсин!..— У Ксананинг қўлидан тутиб, қайиққа чиқарди. Ксана унга паршон, ваҳима билан тикилди.— Сен, ҳар эҳтимолга қарши, унга қараб тур... Агар... ёрдамлаш.— Сеня Суренга нлтимос қилди.

— Сен-чи?

Иккинчи қайиққа ҳам тушолмаган Рёмка Ксанани нари суриб, ўзи унинг ўрнига қайиққа тушмоқчи бўлганди, Сеня уни бир туртиб, ўтирғизиб қўйди — бунчалик кучни у қаёқдан олганига ўзи ҳам ҳайрон бўлди. Рёмка кишининг раҳмини келтирадиган қилиб, нолиш қилди.

Пьер уни ёқасидан кўтарди, тартибга чақирди.

Рёмка эса ялиниб-ёлворишини қўймасди.

— Мен ҳам кета қолай! Ойим касал. Асаби бузуқ. Психик касаллар ҳисобида туради. У хафа бўлса, соғлиғига зиён бўлади.

Сеня ҳамманинг олдида синфнинг энг зўравонини урганидан, Рёмканинг эса жавоб қайтармаганидан оғзи очилиб ҳайрон бўлиб турар, зирқираб оғриётган қўлини биқинига ишқарди. Йиғлоқи, қўрқоқ бўлиб чиққан Рёмка унинг кўзига жуда ҳам ёмон кўриниб кетди, курашнинг яширин бирор усулини қўлламасдан туриб ҳам адабини бериш мумкин эди шу топда.

Ирина Николаевна, Сурен, Юра Брилев, Витя Халилеев, бир-бирларининг қўлларидан тутган ҳолда қоронғиликда болалар қайиққа кетмасинлар деб жонли дида туришарди.

Қирғоқ томондан мотоцикллар келиди. Тонг ғира-ширасини кесиб ўтади. Қайиқлардаги эшакчиларнинг кўриниши турарди. Тўсатдан шахта берди. Қирғоқдаги уйларнинг оқ-сариқ оғир омбори қирғоғига келтирилган м. лари катерлар ва қайиқлар йўлини қоплатди. Қадимий Сергневский черковининг қўлини ҳам жаранглади.

ярақ-
ни кў-
гудок
и. Сув
чироқ-
туришди.

Нурай бошлаган девор борган сари Незабуднийни кўпроқ куч билан босарди. Чол тиззаларига қўлини қўйиб, оғир, ваҳимали юкни зўрға кўтариб туришарди. Ажал уругини сочадиган бу юк Незабуднийни зах ер сари тобора кўпроқ босарди.

Бир-биридан ажралаётган ғиштларнинг сочилиб кетмай тургани бир мўъжизага ўхшарди. Снаряд ва миналар солинган яшиқлар чириган, бирор ғишт сал тегиши билан портлаб кетиши муқаррар эди. Чорак соат илгари у бу ердан омон-эсон қочиб қутулиши мумкин эди. Ўшанда деворни кўтариб туришга кучи етадигандек кўринган эди. Ҳа, чорак соат илгари жонини сақлаб қолиши мумкин эди. Энди эса сув мактабнинг пойдеворини ювган, ертўлага сув сизиб кира бошлаган бўлиши керак. Қаердадир сувга емирилган тупроқ шалоплаб тушди. Нима қилиб бўлса ҳам қирғоқдан кишилар келгунча туриш керак.

Рёмка қолдирган фонарь ёниб тугаёзди. Шошилишиб қайиққа ўтираётган болаларнинг овози анча вақтгача эшитилиб турди. Нега улар бунча имиллашяпти! Чаққонроқ, ҳаракат қилишмайдами! Ҳали ҳам оролда болалар борлигидан хунобгарчилиги янада ошди. Тезроқ кетишсайди, узоқроққа кетишсайди! Қирғоққа хабар бориши билан уларни қирғоқдан олисроққа олиб кетишади. У баҳайбат гавдасидаги пайларни тараг қилиб, сўнгги кучларини сарфлаяпти. Бу куч қанчага-

ча етаркин? Бу кучнинг ниҳояси бор, ахир... Болалар қирғоққа чиқиб улгуришармикин?

Ертўла девори нураб тушган жойда алланиманинг ғўлқиллаганини эшитди. Пойдевор нураб тушмасин-да ишқилиб. Қаердандир кираётган сув, афтидан, снарядлар кўмилган ерни юваётганга ўхшайди.

Нимадир унинг оёғи устига чиқди, сакраб пастга тушди, яна чиқиб, искаб, қитиғини келтира бошлади. Незабудний пастга кўз қирини ташлаб, унинг каттагина бир каламуш эканини кўрди. Каламуш оёғи устида типирчилаб турибди, ғашини келтиряпти, лекин оёқни қимирлатишнинг иложи йўқ.

Артём Иванович оёғида ғимирлаб турган ярамас махлуққа парво қилмасликка ҳаракат қилди. У эса оёғи остида типирчилар, тумшуғи билан туртар, иштөнининг ичига киришга уринар, оёқ пайларини қимирлатиши билан қочиб кетарди-да, яна тимискилаб келарди.

Умрининг сўнгги соатларида каламуш билан, шу ифлос каламуш билан ҳамроҳ бўлишга тўғри келди-я!

Юқори тинчиб қолди. Чуқур сукунат бошланди. У эса шу даҳшатли сукунат қаърида ипсиз боғланган. Ана шу оғир соатда ёлғизлик унга оёғи остидаги снарядлар даҳшатидан ҳам даҳшатлироқ туюлди. «Аблаҳлар, жаллодлар!— ўйлади у.— Кўмиб кетган нарсаларини қаранг!» Ўн-ўн икки йилдан бери кўмилиб ётган ўлим уруғи уни босиб турарди. Сабр билан вақт-соатини кутиб ётган ўлим мана энди сал ҳаракат билан ҳамма ёқни ларзага солиб, вайрон қилиб ташлаши мумкин.

«Кўринмас бало оёқ остида!— ўйлади Артём.— Тамом. Кучим етмаяпти. Ўн йил муқаддам бунақалар менга ҳеч гап эмасди. Адойи тамомман энди...»

Анавн ерда, ҳали ғиштлар яхши турган токчада фонарнинг ёғдусида ярқираб турган нарсага ҳали ҳам қарамоқчи бўлганди. Кўз қири алланиманинг ярақлаётганини кўрган, лекин унга қайрилиб қарамаган эди. Бўйнида, елкасида оғир юк босиб турар, қайрилишга имкон бермасди. Шундай бўлса ҳам бир нав қилиб, кўз қирини ташлади: қараса, кубоги, мактабдаги кечадан йўқотилган ўз кубоги токчада турибди. Кичкинагина кумуш паҳлавон бир оёғи қабрда, иккинчи оёғини қабрнинг четига тираган ҳолда, пайларини таранг қилиб, боши устида оғир юкни — идишни кўтариб ту-

рарди. Кубокнинг эгаси шу оғир фурсатда қандай ва-
зифани бажараётган бўлса, унинг кичик кумуш паҳла-
вони ҳам шу ишни қилиб тургани Незабуднийга қизиқ
туюлди. Иккала полвоннинг туриши ҳам бир хил
эди.

Даҳшат. Юраги пастга тортиб кетди, бошга алла-
қандай хаёллар келди... Яхшиси, қазиб олишсин! Тез-
роқ! «Гладнатор қабри» томошасини энди кўрсата ол-
майман. Ҳаво тугаяпти. Упкада ҳам ҳаво қолмади.
Нотўғри кўмишибди. Ҳамма вақтдагидек брезент ост-
тида салгина тешик қолдириш керак эди. Энди вақт
ўтган. Тезроқ ковлаб олинглар! Тамом. Ҳаво ҳам, ҳам-
маси ҳам. Мана уни ковлаб олишади, одамлар ҳуштак
чалишади, номерни эплай олмади-да, ҳамма ундан
кулади...

Кейин эса устига Зеп Гегенхаммер ўзини ташлаган-
дек кўринди. Мана, бўйнини эзяпти. Йўқ, жаноб Зеп,
йўқ, Гегенхаммер, бу гал номерингиз ўтмайди. Қиса-
вер, босавер, лекин йиқитолмайсан. Бақалоқ бақа!
Овора бўляпсан. Ҳа, билиб турибман. Бу — сенинг
ишинг. Лекин муродинг ҳосил бўлмайди. Бекорга аҳ-
моқ бўляпсан! Мен туравераман. Ушанда мен ёлғиз,
бутунлай ёлғиз эдим. Ҳозир ҳам бир ўзимман, лекин
ёлғиз эмасман. Мен ўшалар учун... Сеня, биродар, мен
сен учун, ҳаммаларингиз учун! Тезроқ нарироққа ке-
тинглар. Мен ҳозирча кўтариб тура оламан.

Фикрлари чалғиди, кўз олди туманлашди. Фонарь
ўчган, тутаётганди. Ундан чиқаётган тутун ертўлани
баттароқ қоронғилаштирди.

Тўсатдан Незабуднийнинг қулоғига чалинди:

— Артём бобо, ҳо Артём бобо!.. Тирикмисиз?—
Сеня Грачикнинг овози эди бу. У тепада, туйнукдан
бошини эгиб, пастга қарарди. Негадир секин зўрға
эшитиладиган қилиб гапирётганди.

— Нима қилиб юрибсан?.. Нега келдинг?— қаҳрла-
ниб деди Незабудний.

— Артём бобо, яна озгина кўтариб туринг... Келиш-
япти — қирғоқдан сузиб келишяпти. Мен қоронғида қа-
йқдан секингина чиқиб бу ерга келдим... Сизни ёлғиз
қолдиргим келмади. Ёрдам берайми, Артём бобо?

— Яқин кела кўрма. Яхшиси, тезроқ кет.

Лекин Сеня ертўла эшигидан осилиб, оёғи билан
зинапояни пайпаслаб, пастга тушди.

— Нима! Ўлгинг келяптими?— Незабудний оғир-оғир нафас оларди.

Сеня қўрқиб кетди. Ваҳимали эди. Артём Иванович тиззаларини сал букиб, бармоқлари билан тиззасига таяниб, бўйни, елкаси, тирсаклари билан бениҳоя оғир кучни — нурай-нурай деб турган деворни кўтариб турарди. Тутаб ўчаётган фонарь девор ковагидаги ўткир қиррали снарядларни, чириб синган тахта яшикдаги оғир бомбаларни хира ёритаётган эди. Фонарнинг тутун аралаш шуъласи тебранар, бомбаларнинг сояси қимирлаб турарди. Балки зўрга кўтарилиб турган шу бомбалар ростдан ҳам сал ҳаракат билан қимирлаб тургандир.

— Яқинлашма!— қичқирди Артём.— Тентак бола, сени ким чақирди бу ерга? Кет деяпман!..

Лекин Сеня кетмади. Йўқ. У бу зим-зиё даҳшат қучоғида Артём бобони ёлғиз ташлаб кетолмасди. У полвоннинг қолдан тояётганини кўриб турарди.

— Сеня, азизим!— ундан илтимос қилди Артём.— Илтимос... Жуда эҳтиёт бўл. Оёғимни бир ярамас тимдалаяпти. Ҳайдаб юбор... Бунақалардан жуда қўрқардим.

Сеня девор остида кўриниб турган қаламушнинг олдига секин оёқ учида юриб келди. Қаламуш эса ўзини пастга ташлади. Сув чалпиллаб кетди.

— Раҳмат. Жуда ҳам жонимга текканди. Энди бир қара-чи, соатим неча бўлдийкин.

Сеня тиз чўкиб, юқорига — Артём Ивановичнинг қўл соатига қаради.

— Чорак кам икки. Ҳозир келиб қолишади, кўрасиз. Озгина кўтариб турунг, Артём бобо.

— Энди кета қол. Худо ҳақи, тезроқ кета қол. Тезроқ!

— Артём бобо, сиз бунақа «худо ҳақи» деманг. Гадоё Забуга шунақа дейди. Керакмас...— Сеня секингина, лекин жиддий илтимос қилди.

Незабудний жим қолди.

Мағрур болани қаранг, худога ишонгиси келмайди. Одамларни кутяпти. Ўзи ваҳимада-ю, лекин сир бой бермайди...

— Келинг, сал ёрдамлашай!— секингина гапирди Сеня. Худди баланд овоз ҳам кучли портлашга сабаб бўладигандек, чўчиб.— Артём бобо, ёрдам берай, а?

Анави бочкани олиб келайми, суяниб турасиз. Лекин у ўзининг нозик ва нимжонлигини, бу улкан одамга, ўнларча пуд юкни бир соатдан бери кўтариб турган баҳайбат одамга ёрдам беролмаслигини тушуниб турарди.

— Майли, эҳтиёт бўл фақат, ўғлим,— деди Артём.— Жудаям эҳтиёт бўл... сал сур. Рост, суянсам бўларкан...

Сеня ертўланинг нариги ёғида ётган бочкани секин-секин суриб келди. Бу куч қаёқдан келиб қолди унга? Незабудний уни кузатиб турарди.

— Секинроқ... секинроқ итар. Тақиллатма... Яхши. Уни қаранг-а, бақувват, йиғит экан-ку! Нимжонгина бола дейишарди. Балли!..

У Сеня келтирган бочкага тиззасини қўйди. Четига бир кафтини тиради. Елкасини сал тўғрилади. Туриш энди бир оз қулайлашган эди.

— Бобо... келишяпти... Мен ҳам ёнингизга борақолай... Майлими?— юқоридан Пьернинг овози эшитилди. Фонарнинг ёниб сўнаётган хира ёғдуси Пьернинг юзини салгина ёритди. У тўрт бурчак туйшукдан пастга қараб турар эди.

— Сен... сен ҳам келиб қолдингми?..— Пьернинг келганидан хафалигини ифодалай олмади.

У Сенядан Пьерни сўрамоқчи бўлиб турган эди: у қайиқда бошқалар қаторида кетдими, демоқчийди. Ахир, бир бегона бола шу оғир соатда унинг ёнида турганида ўзига азиз бўлган бола кетиб қолганда чол бир оз ранжиган бўларди. Яхши бола экан. Ташлаб кетмаган экан. Одам бўлади бу.

— Нима қилиб туриб-турибсан?— Незабудний қуюқ қошларини чимириб, тепага қаради.— Туш. Ёрдамнинг тегар.

Пьер пастга тушди. У қоронғиликда гоҳ бобосига, гоҳ Сеня Грачикка тикиларди, унинг бу ердалигини у хаёлига келтирмаганди. Незабудний иккала болани ҳам нарироқда, зинапоя тагида туришини буюрди. Ўзбойи бадани қора терга ботганди. У терлаб, ўзини енгилроқ ҳис этди, қаттиқ тренировка қилган спортчилар ўзларини терлагандан кейин бир оз яхши ҳис этадилар... У бўйнини қимирлатолмасди, бошини салгина буриб, шу пайтда қаттиқ ваҳима ичида турган болаларга кулиб қаради.

— Хўш... нима? Яқинроқ... йўқ, узоқроқда турганларинг маъқул. Уҳ... Нима? Оғирлашянтими? Майли, ҳали кўтариб тура оламан... Сенлардек ёрдамчиларим бўлади-ю... Уҳ, эзяпти! Бунча вижирлайверасизлар!

Ҳайдаган бўлишига қарамай, шу оғир дамда уни ташлаб кетмаган болаларни юнатгиси келди. Мўйловларида қувонч ифодаланди. Бир кўзпни болаларга қисиб, қошпни учириб қўйди.

— Сен, Пьерка, Сеняга девор кўтарган америкалик тўғрисида гапириб берсанг-чи... Уҳ, эзяпти-да... Эсинг-дами? Журналдан менга кўрсатган эдинг-ку.

— Ҳозир айтолмайман, бобо... Нима керак ҳозир?— Пьер ялинди.

— Айтолмасмиш. Нима, мен айтиб берайми? Ушасиз ҳам зўрға турибман... Уҳ... оғир бу...

— Айтавер!— деб шивирлади Сеня Пьернинг қулоғига, унинг биқинига сал туртиб.

Фонарнинг чўғ бўлиб турган пилтаси бир тутун чиқарди-да, бутунлай ўчиб қолди. Ҳамма қоронғи зулмат ичида қолди. Зулмат қаъридан Незабуднийнинг осойишта, секин овози эшитилди:

— Мана. Уҳ!.. Қоп-қоронғи бўлиб қолди... Зерикманглар, болалар. Хўш, Пьер, гапирсанг-чи.

— Бу... бу воқеа урғуш пайтларғида бўлган,— Пьер ҳикоясини зўрға эшитиладиган қилиб бошлади.

— Сал баландроқ... Менга эшитилмаяпти...

— Бу воқеа урғуш пайтларғида бўлган,— деб баландроқ такрорлади шўрлик Пьер.

Мила Колоброданикидаги ўша кечада Сеня Пьернинг латифаларини эшитган, ўшандан бери паришлик бу боланинг ҳеч кимга латифа айтганини эшитмаган эди. Мана энди икки қадам наридаги миналар портлай-портлай деб турган хавфли бир пайтда, зим-зиё қоронғиликда у ҳикоя қилаётганди... Агар ёругликда, кундуз куни қулайроқ бир пайтда бу ҳикоя айтилганда эрмак бўлиши мумкин... Ҳозир эса Пьер сўзларни чалғитиб, бурнини тортиб-тортиб ҳикоя қилаётган эди: ҳозиргина душмандан тортиб олинган ярим вайрона шаҳарда офицер маст сержантни кўриб қолибди. У бомбардимон қилинган уйнинг деворига суяниб турган экан. «Нега деворга таяниб турибсиз, сержант?»— «Йўқ, сэр, аксинча, девор менга таяниб турибди».— «Тептак! Мастсиз. Қисмингизга жўнанг дарров!»— буюрибди

офицер. «Есть, қисмимга жўнайман»,— дебди сержант честь бериб ва ўзини четга олибди. Шунда девор офицерни таппа босиб қолибди.

— Ана шунақа гап!— Қоронғиликдан Незабуднийнинг оҳистагина кулгиси эшитилди.— Таппа босиб қолибди де. Қалай, болалар? Зап сержант экан-а!..

Ниҳоят тепада ғўнғир-ғўнғир товушлар эшитилди. Одамлар эҳтиётлик билан зинапоядан тушаётгандилар.

Болалар зинапоя тагига келиб, туйнукдан бошларини чиқаришиб, қичқиришди:

— Тезроқ!.. Тезроқ келинглар! Бу ёққа келинглар... Секироқ юринглар... Бўлмаса...

Қоронғиликда кимнингдир қўли уларни нари сурди. Чўнтак фонарларининг кучли ёғдуси — олдин бири, кейин иккинчиси — туйнук орқали ертўлани ёритди. Нурлар кесишишди. Доира шаклидаги ёғду деворда яримшарлар харитасига ўхшарди. Кейин бирлашишди. Қоронғиликда аллаким команда берди. Незабудний унинг нима деганини эшитолмади, лекин яқинда уникига келган киши эканини овозидан таниди.

— Кимнинг боласи? Нега бу ерда турибсан?.. У-чи? Нима гап? Нега қирғоққа кетмадинглар?..— тез-тез сўради ўша киши.

Ертўла одамларга тўлди. Улар шовқинсиз ҳаракат қилишар, ярим қоронғиликда бир-бирларини туртишмай, эркин юришарди. Сапёрлар фонарлар ёритаётган ярим вайрона девор остига бордилар. Осилиб турган тўсинларни тортиб олишди, тушай-тушай деб турган ғиштларни ерга олиб ташлашди. Биров эҳтиётлик билан Артём Ивановичнинг қўлтиғидан ушлади. У анча пайдан бери босиб турган юк даф қилинганини фаҳмлади. У уюшиб қолган баданини ишқади.

— Томоғим қақраб кетди...— хириллаб деди у, гандираклаб.

Яқиндагина уйига бемаҳалда келган киши Незабуднийни тирсагидан тутиб, сувдонини тутқизди. Артём Иванович муздек сувни ҳузури қилиб ичди.

Унга сув ичираётган киши:

— Артём Иванович, ташаккур. Бир балодан қутқазиб қолдингиз-да... Қаранг-а!

Бу орада сапёрлар иш бошлаб юборишган эди. Уларнинг нозик, эпчил бармоқлари электр фонарлари нурида оқариб кўринар, снаряд кетидан снарядни, ми-

на кетидан минани пайпасларди. Уқувли, эҳтиёткор, қўрқмас бу бармоқлар яшиқларнинг ёриғидан туироқ-ни секин қоқиб, занг босган снарядларни кўтарарди. Сапёрлар бомбаларнинг тагини кафтларига қўйиб, сал хатога йўл қўйилгудек бўлса портлаб кетадиган миналарнинг симларини эҳтиёткорлик билан олишарди. Улар бу портловчи қуролларни шикастензлантираркан, ҳаракатлари кўп жиҳатдан илонни ушлаб туриб, заҳарини олаётган тажрибали кишиларга ўхшаб кетарди.

— Ҳа. Ишларингиз нозик,— деб қўйди Незабудний сал жунжайиб.

Сапёрлар секин гаплашиб, ўзларининг нозик ва хатарли ишларини қунт ва чидам билан, ҳеч чўчимасдан давом эттирардилар.

Сапёрлардан бири девор ёриғидан маккажўхорининг сўтасига ўхшаган «ПОМЗ» гранаталарини ола бошлади; унинг ёнида бошқа сапёр эса ёғоч корпуси сал чириган «ПМДБ» гранаталарини олди.

Учинчи сапёр одатда кинолента солинадиган доира тунука қутиларни олиб, полга тера бошлади.

Минерлар бамайлихотир ишлашар, аҳён-аҳёнда:

— Вазелин!

— Олти ниллик миномётники,— деб қўйишарди.

— Буни олинглар!— деди шошилиб минерлардан бири.

Деворнинг ёриғидан акулага ўхшаган катта бомба судралиб чиқа бошлади. Бир неча пудлик бу ажал уруғига кўзи тушиши билан Незабудний минерлар олди-га келди, уни қучоқлаб кўтариб олди.

— Оғир!— деб уни огоҳлантиришди орқадагилар.

Уч ёш сапёр югуриб келди, улар Незабуднийдан оғир бомбани олмоқчи эдилар, лекин Незабудний бермади. Зинапоя сари вазмин қадам ташлади.

У бомбани юқорига чиқаришда ҳам ёрдамлашди. Бир неча сапёр бомбани қайиққа солиб, эҳтиёткорлик билан олиб кетди.

Незабудний бутунлай ҳолдан тойган эди. Оёқлари-да мадор қолмаган эди. У дамбага ўтирди, қияликка суянди. Бир оз нафасини ростлаб, яна ертўлага тушиб, ёрдам бермоқчи бўлганди, яқинда унга меҳмон бўлган киши олдини тўсиб, ертўлага киритмади.

— Қўймайман, Артём Иванович, нима қилсангиз қилинг, лекин қўймайман. Сиз тезроқ қирғоққа кетинг.

Афт-ангорингизга қаранг. Қандай қилиб юрганингизга ҳайронман.

Незабудний чарчаганини ҳам, оғриқни ҳам сезмасди. У ўз кучи билан ҳеч қачон бунчалик фахрланмаган эди. Беқиёс куч эндигина иш берди. Артём Иванович умрида ҳеч қачон ўзини бугунгидек бахтиёр ҳис этмаган эди.

Тонг ота бошлади. Шарқ томонда булутлар нари кетиб, осмоннинг бир қисми оқарди, еув омбори ҳам тинчиб қолганди. Сухоярка ҳовлиларидаги хўрозлар бирин-кетин қичқира кетдилар. Ҳозир шахталар ҳам эрталабки сменага чақириб қолади. Лекин ҳамма ёқ тонгги сукунат оғушида эди. Болалик йилларидан бери қадрдон бўлган, ҳозиргина ҳалокатдан у қутқариб қолган бу ўлка Незабуднийга янада ширинроқ туюлди.

Портлаш!.. Кучли портлаш овози қулоқларни қоматга келтирди... Юракларни зирқиратиб юборди. Незабудний дамбага йиқилди.

Незабудний кўзини зўрға очди. У атрофини одамлар қуршаб, тепасида ваҳима билан унга эгилиб қараб туришганини кўрди... У ҳамма кучли портлашдан қўрққан деб ўйлаб, уларни юпатмоқчи бўлди.

— Ҳе! — кучли оғриқ билан зўрға гапирди. — Ҳеч гапмас... Бу... юрагим фақат...

Сухояркада тирик жон қолмаганди. Жимжит кўчаларда электр чироқлар ёниб турар, энди, эрталаб улар сариқ рангда кўзга ташланарди. Уларни ўчиришни унутганлари кўриниб турибди. Ёмғир тинган. Фақат ҳамма ёқдан жилғалар сув омборига томон шилдираб оқиб турарди.

Тревога билан шахтадан чиқарилган шахтёрлар ва комсомол патруллари одамларни хатарсиз жойларга, тепанинг нариги ёнига олиб кетгандилар. Сапёрларнинг ертўлада бир неча соатлик иши қолганди. Эҳтиёт бўлиш талаб қилинарди. Бирорта ҳам мина қолмагани аниқлангандан кейингина одамларни уйларига келтириш мумкинлигини сапёрлар командири тайинлаган эди.

Артём Ивановични узоққа олиб бориб бўлмасди. «Тез ёрдам» машинасида қайиқ пристанига келган доктор Левон Ованесович:

— Касални узоққа олиб бориб бўлмайди,— деди.

Уни — Незабуднийни ясси кемада олиб келишганди.

Қирғоқда биров район хатарли, доктор ҳам кетиши керак эди, деб эслатганда Левон Ованесович кўзойнаги гардиши устидан шундай ўқрайиб қарадики, гапираётган киши жим қолди. Доктор Незабуднийнинг тугмаларини ечиб кенг кўкрагини очди. Докторнинг бармоқлари ҳам сапёрларникига ўхшаб, эпчил ҳаракат қиларди.

Кейин Незабуднийни беш киши бўлиб зўрға кўтариб — у шунчалик оғир эди — қайиқчининг уйига олиб киришди. Доктор Арзумян укол қилди, беморни тинч қўйиш учун ҳаммани ташқарига чиқарди. Доктор ташвишли кўринарди.

«Тез ёрдам» машинаси аллақаёққа кетиб, тез қайтиб келди. Ундан катта ғозга ўхшаган бир нарсани кўтариб олган қиз сакраб тушди, бу кислород ёстиғи эди. Қиз уй томон югурди, тирсаги билан эшикни очиб, ичкарига кирди.

Сеня билан Пьер уйнинг эшиги тагида гап-сўзсиз кутиб туришарди. Уларни Незабудний билан бир қайиқда келтиришган эди. Ҳамма Незабудний билан бўлиб, болаларни унутишган эди.

Оролдан қайиқ келди. Ундан қирғоққа Никифор Колоброда билан боши боғланган Богдан Анисимович Тулубей тушди. Богдан Анисимович шарпа чиқармай, эшикни гижирлатмай, оҳистагина уйга кирди. Никифор Колоброда эса болалар ёнига борди. Шошилинич, саросимада оролчада унутиб қолдирилган кубок унинг қўлида ярақларди.

— Мана шуми?— сўради Колоброда.— Ушоқда қолибди. Мана топилди у.

Болалар индамай туришарди. Улар бошларини буриб, бир қараб қўйдилар-у, яна эшикка тикилишди. Эшик оҳистагина очилди. Остопада Богдан Анисимович кўринди.

— Хўш, қалай?— суриштирди Никифор Колоброда. Богдан Анисимович бош чайқаб қўяқолди, холос.

— Ишкал!— деди у вазминона.— Докторнинг айтишича, томирларида, қон қуйилиб, тикилиб қолибди. Зўриққанидан.

Яқингина ердан металл кузовли автомобилнинг гу-

виллашню шарақа-шуруқи эшитилди. Муюлишдан бўш ағдарма машина чиқиб келди. Сеня отасининг машинасини ўша заҳотиёқ таниди. Машина жуда катта тезликда учиб келди—қайиқ пристанига етиб келди. Машина кабинасининг иккала эшиги ҳам тарақлаб очилди. Бир томондан Галина Петровна Тулубей, иккинчисидан Тарас Андреевич Грачик сакраб тушди.

— Артёмга нима бўпти?— безовталаниб сўради Галина Петровна.— Болаларнинг бу ерда қолишига ким рухсат берди? Ҳаммани олиб кетишди, нима, буларнинг бошида туғи борми?.. Артёмнинг олдига кирсам бўладими?

Богдан Анисимович уни тўхтатиб, сездирмайгина орқа томонида турган болаларни ишора қилиб:

— Доктор ҳеч ким қўйилмасин деди... Аҳволи чатоқ. Турмушда ана шунақа ажойиб ишлар ҳам бўлади, Галя... Тогдек одам эди, уч умрга етадиган кучи бор эди. Энди қарасанг, шўрлик...

— Ҳар ҳолда мен кирсаммикин дейман, Богдан?— деди Галина Петровна, эри болалардан узоқроққа бошларкан.

— Яхшиси, керакмас, Галя. Безовта қиласан. Левон Ованесович мени ҳам олдида ўтиргизмади, эшик олдида тур, деди. У Артёмга: «Бугунчалик гапирманг, етар», деди. У зўрға гапиряпти, уколдан кейин оғриғи камайди шекилли, гапиргани гапирган: «Эртага мен, доктор, бу оламда бўлмасам-чи», дейди. Доктор: «Гапирманг деяпман», деди. Артём унга: «Доктор, менинг гапим энди бошланяпти. Бутун умрим бекорчи нарсаларга сарф бўлди, бекорчи гаплар кўп бўлди». Доктор ҳаммани унинг олдидан чиқариб юборди. Уни ётқизгунча ҳамма қийналиб кетди. «Ўлим иккала курагимни ерга тегизмасин дейман», дейди. Доктор билан ҳамшира зўрға ётқизиб қўйишди.

Пьер зинапояда тирсақларини тиззаларига, бошини, қафтларига қўйиб ўтирарди. У бу воқеаларни жуда олисдан кузатаётгандек эди, катта, тузатиб бўлмайдиган бахтсизлик уни олисларга улоқтирганга ўхшарди. Бахтсизлик уни ўзига қадрдон бўлиб қолган бу одамлардан узоққа улоқтириб ташлаётгандек туюларди. Ҳеч қачон у бунақа қайғу-ҳасратни кўрмаган, катта машаққат билан эга бўлган ҳаёти яна вайрон, порлоқ

келажакдан далолат бериб турган умри яна хароб бўлаётгандек, ҳасрат-надомат ичида қолган эди у.

Артём бобо... Агар у вафот этгудек бўлса, энг керак, энг қадрдон шу киши бўлмаса, аҳволи нималар бўлишини тасаввур этиш ҳам даҳшат. У бобосининг улкан елкасига ёпишиб ўзи одатланмаган бу ҳаётга келган эди. Кимсасиз Пьер бир маҳалларда трамвай вагонининг томида депога борар, у ерда бир оз исинар, қуруқроқ жойда ухлар, яна эрталаб қаҳратон совуқ кўчага трамвайнинг томида чиқар, уззу кун яна бепарво қаҳри қаттиқ осмон остида кунни бир нав қилиб ўтказарди. Наҳотки ўша кунлар яна қисматида бўлса, ўша пайтларда топилмаган бошпанани у энди излашни ҳам истамасди...

Унинг аъзойи баданини титроқ босган эди. Алам ҳаддан зиёда эди.

— Қўйсанг-чи, Пьерка... Хафа бўлаверма,— Сеня уни юпатмоқчи бўларди.

Пьер ҳамон қалт-қалт титрарди.

Галина Петровна унинг олдига борди, ёнгинасига, зинапояга ўтирди.

— Петя... Яхшимас... Нега бунча хафа бўляпсан. Кел, яхши ният қилайлик, умид қилайликки, Артём бобонг соғайсин. Биласанми қанақа зўр у?.. Ўзи асрасин-у, лекин бирор кўргулик бўлгудек бўлса кўчада қолармидинг. Биз ҳаммамиз ҳам сен билан биргамиз. Сен ўзимизникисан. Шу пайтгача кўзларинг қаёқда эди? Ҳеч тушунгинг келмайди... Тур жойингдан, Петруша, кетдик. Бу ерда ўтиришдан фойда йўқ. Сени болаларнинг олдига олиб бориб қўяман. Тура қол энди:..

У узатилган қўлга ёпишиб, жойидан турди. Галина Петровна билан бирга юк машинаси томон юрди.

Сеня эса уни ҳам олиб кетишларидан чўчиб, ўзини уйнинг панасига олди. Машина юқорига кўтарилиб, анча юргандан кейингина жойига қайтди.

У остонада турар, эшик олдида айланар, очиб ичкари киришга журъат қилолмасди. Бир хўрсинди, зинапояга букилиб ўтириб олди. Кейин бошни кўтариб, мактаб турган оролга қаради. Фонарнинг хира ёғдусида Артём Ивановичнинг ваҳимали юкини кўтариб тургани кўз олдига келди. У Никифор Колоброда эшик олдига қўйган кубокка тикилди, сал нарида турган яғриндор Богдан Тулубейга қаради, пакана, лекин ба-

қувват Колобродага кўз қириши ташлади. Ҳаммага ҳам бошқачароқ эътибор билан қарарди у. Ана шу қадрдон, бақувват ва ишончли кишилар орасида энди Артем Незабудний бўлмаслигини ҳаёлига келтириб, бу фикридан қаттиқ қўрқиб кетди.

Ўпкаси тўлиб, йиғлаб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Богдан Анисимович унга ўгирилди.

— Нима гап?— Богдан Анисимович яқин келиб, боланинг юзидаги кўз ёшлари қолдирган изни кўрди.

— У оламдаги... энг зўр киши эди... энди бирдан...

Богдан Анисимович Сенянинг ёнига ўтириб, унинг елкасини қучоқлади.

— Тентак бола-ей! Одам боласига кучнинг нима кераги бор экан, мана, ўлим бир зумда йиқитиб қўяркан, деб ўйлаясанми?.. Йўқ, билмас экансан, кўриб турибман. Бу одам ўз кучи билан бир эмас, ўн минг ўлимни даф қилди. Агар у ўша деворни кўтариб турмаганда, биласанми, нима бўларди? Унинг кучи, биласанми, нимага иш берди. Шу нарсага тушунмай турибсан, тентаккинам...

У гапдан тўхтаб, қуёш кўтарилиб чиқаётган сув омбори қирғоғи томонга ўйчан нигоҳ ташлади, кейин эса шавқ билан:

— Бутун оламда Незабудний деган ном узоқ янгради, бундан буён ҳам одамлар бу номни кўп такрорлашади,— деди.

Унинг овози атрофдан акс садо бериб қайтди. «Б-будний... будний...»

Сеня бу номни бутун атроф миннатдорлик билан такрорлаётганини эшитди.

Сапёрлар эса қазиб олинган снаряд ва миналарни олисдаги чўлда, сув омборидан олисда портлатаётган эдилар.

Портлаш товуши ўн километрлаб масофадан ҳам эшитилиб турарди. Сухояркадаги мактаб остидан топилган бу даҳшатли хазинанинг хабари етиб борган район марказидагилар ҳам портлаш товушини эшитаётган эдилар.

Автобус ва юк машиналарида қум тепаликдан нарига, посёлкадан тўрт километр нарига олиб кетилган сухояркалик болалар ҳам бу товушни нафасларини ютиб эшитишарди.

Посёлка атрофида соқчиликда турган жангчи ва

милиционерлар портлаш овози келаётган томонга бошларини ўгириб қарардилар.

Кенг округда, қуёшни қутлаб хурсанд бўлган бу жойда, фақат бир кишигина, қайиқчининг тор уйида ётиб, ҳеч нарсани эшитмаёди.

Кекса доктор яна энгашди, у яна бир укол қилмоқчи эди, лекин қўлларини икки ёққа ёйиб, энди фойдасиз бўлиб қолган шприцни ҳамширага берди. Ҳамширага у орқасини ўгирди. Ҳамшира оҳистагина пиқиллаб, оқ халатнинг боғичларини секин ечиб қўйди.

Доктор ҳорғин қадам ташлаб ташқарига чиқди. Уридан дик этиб турган Сеня унинг чехрасидан энди умид узилганини дарров пайқади.

ХОТИМА

Ўша ваҳимали тунга бир йил бўлди. Роса бир йил. Эстафетани қайта. ўтказишганига ҳам кўп вақт бўлди. Кумуш гладиаторли, оливин қадаҳли кубок ўн йиллик мактабнинг янги биноси залида ойнаванд жавонда, фаҳрли ўринда турибди. Оролликлар бу бинога янги ўқув йилидан кўчиб кирган эдилар.

Мактабда машғулотлар тугагач, Сеня Грачик билан Ксана Тулубей янги, чиройли бинонинг, бу ерда ҳали улар яна уч йил ўқийдиган бинонинг эшигидан чиқиб, сув омбори қирғоғига томон йўл олишди. Улардан сал орқароқда Мила Колобрёда, Сурик Арзумян, Катя Ступина, Юра Брилев, Витя Халилеев боришарди. Ҳаммаси иноқ, қадрдон.

Сеня сув ёқасига, кичик тўлқинлар жимираб турган жойга борди. Ксана унга яқин тошлардан бирига ўтирди.

Ҳаво мусаффо эди. Сув омбори бениҳоя текислик ҳосил қилиб ярқираб турарди. Сувдан баҳра олган салқин шабада Сухояркага томон йўналиб, гуллаган чўлдан хушбўй ҳидлар келтираётган эди. Болаларнинг қаршисида, тепаликда, бир пайтлар уларнинг мактаби турган жойда монумент—Григорий Тулубейнинг ҳайкали юксалиб турарди.

Болалар қирғоқда жимгина ўша ёққа нигоҳ ташлаб туришарди. Улар бу ерга тез-тез келишади. Бу ер уларнинг севимли сайроғолари бўлиб қолган.

Қирғоқда суя қанқарини аста, астаи чинқарган тунди.
ди. Суя сатҳидан суяқ зиннатини. Бу «Принципи» деген
бей» тапхасинининг омади, рабон марказини. Унда Ленинград
Унда Ленинград Ленинград Ленинград Ленинград Ленинград
Кондратов Галина Петровна Ленинград Ленинград Ленинград
ёзги қаниқулини ўтказини учун Ленинград Ленинград Ленинград
ётган эди. Суяқархана марказини қаттиқроқ буя деген
да эмасди. Ленинград Ленинград Ленинград Ленинград Ленинград
айланттирилган эди. Суяқархана қаттиқроқ Ленинград Ленинград
да эди. қушурлар орқали ўтаётган суя Ленинград Ленинград
даги фонтанларда отқини турарини. Бу суяқ орқали Ленинград
водомёт-гидромониторларда ҳам оқно, Ленинград Ленинград
мовичининг бир пайлардаги ораусини рўёбга чиқарган,
кўмир қазиништа ёрдамлашаётган, шахтерлар ушунга
тарли бўлган кўмир тўзонини йўқотиб, шахтада қазини
нинг тозалитига ҳам хизмат қилаётган эди.

Ҳамма ёқ суя.

— Қандай яхши-я!— деди Кеана.— Қара, Сеня!—
У кўзларини юмиб, бармоқларини гарданига чизган
тириб, баҳор ҳазосидан чуқур нафас олди...

Суя бўйида турган Сеня унга қаради. Сенянинг
зик елкалари ўтган бир йил ичида анча кенгайган эди.
У елкаларини кериб қўйди. Эҳ, ҳали у жуда ҳам қаттиқ
бўлади. Кучли ва раҳмдил бўлади. Раҳмдил ва дор-
юррак. Ҳар ишда адолатли бўлади. Унинг ким бўлма-
чилигини ҳали ҳеч ким билмайди. Пайларини ушунга
кўрса бўлади, лекин юракда нима борини ҳеч кам ба-
лолмайди. У эгилди, ўтилар орасини тимсиқлади, са-
поқ тош толиб, ўтира туриб, қулоқини тошнинг суя
сатҳига улоқтирди...

Тош ортда ҳалқа-ҳалқа тўлқинлар қозғалган суя
бетида сакрай кетди...

— ...Этти. Саххия! Тўххия!— орақинини биланлар
санашарди.

Бу Суяқархана ушунга қушар эди. Ҳар ким қушарини
тош отолиасди.

Сув бетидаги ҳалқалар кенгая бориб, аста-секин йўқолиб кетарди.

— Ўн... ўн бир... ўн икки...

Майли, бу ҳалқалар сув бетида изсиз йўқолиб кета-версин. У отаверади, ҳар кун отади. Қўли бақувват бўлаверади. Бир кунмас бир кун у ўзига шундай касб танлайдики, изи тез йўқолмайдиган, узоқ вақт сақланадиган ишлар қилади. Унинг атрофида энг қудратли, энг матонатли, адолатпарвар кишилар яшайпти. Тош отишни унга жаҳонда энг кучли киши ўргатган эди.

1956—1960

МУНДАРИЖА

I ҚИСМ

БАҲАЙБАТ ПАҲЛАВОН ВА ОДДИЙ КИШИЛАР

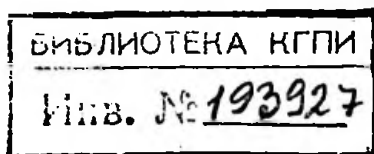
I боб.	Яна ўғил болалар тўғрисида	7
II боб.	Дунёда энг зўр одам	10
III боб.	Богригули билан икки учрашу	24
IV боб.	Ватандошларим, менинг ватандошларим	35
V боб.	Совға рад қилинди	43
VI боб.	Парижлик Пьер Кондратов	48
VII боб.	Қўшғилсиз воқеалар	55
VIII боб.	Кежа ва ёш	61
IX боб.	Бир қисим тупроқ	70
X боб.	Ҳам у, ҳам бу томондан	83
XI боб.	Учинчи дилснҳлик	93
XII боб.	Омадли оталар клуби	104
XIII боб.	Турли-туман нуқтан назарлар тўғрисида муаммо гаплар	117
XIV боб.	Зўрларнинг ожизлиги	127
XV боб.	Сир ва киноялар	134
XVI боб.	Ташвиш	153
XVII боб.	Номус ва шуҳрат	162
XVIII боб.	Кубок иш берди	180
XIX боб.	Ўшами ёки бошқамикини?	188
XX боб.	Яккама-якка	197

II ҚИСМ

ТИРИК ВА ЎЛИК СУВ

I боб.	Сувни қутлаб	205
II боб.	Робинзоннинг етти жумаси	214
III боб.	У келди	223

IV боб. Оролликлар	229
V боб. Сувда ва қуруқликда синов	237
VI боб. Икки таёқча	244
VII боб. Ҳаммаси йўққа чиқди	256
VIII боб. Эски сирининг янги изи	264
IX боб. Ўша булутли тунда	273
X боб. Кубокли киши	281
XI боб. Шошилич чора	283
XII боб. Номанлум жойдаги суҳбат	301
XIII боб. Красношахтёрская кўчасидаги уйда суҳбат	302
XIV боб. Гладнатор қабри	303
Хотима	322

К 27

Кассиль Лев.

Пахлавоннинг қисмати. (Баҳайбат пахлавон ва миттивой киссаси). Роман. Т., «Ёш гвардия», 1972.
328 б.

Кассиль Лев. Чаша гладиатора

Р 2
7-3-4

Катта ёшдаги болалар учун

На узбекском языке

Кассиль Лев Абрамович

ЧАША ГЛАДИАТОРА

(Р о м а н)

Перевод с издания Детгиз — 1961 г.

Издательство „Ёш гвардия“ — Ташкент — 1972

Рассом Г. Жирнов
Редактор Эркин Миробидов
Расмлар редактори К. Назаров
Техн. редактор Л. Пузенко
Корректор М. Мирзасев

Босмахонага берилди 7/1-1972 г. Босишга рухсат этилди
6/IV-1972 й. Формати 84×108¹/₂. Босма листи 10,25. Шартли
босма листи 17,22. Нашр листи 16,94. Тиражи 30000. Шарт-
нома № 53 — 64. Қўғоз № 3.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети „Ёш гвардия“
нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриёти босмахонаси,
Тошкент, „Правда Востока“ кўчаси, 26. Заказ 96. Баҳоси 59 т.

